

X 255947

TUDOMÁNYOS KONFERENCIÁK
AZ ORSZÁGHÁZBAN

Sorozatszerkesztők

BELLAVICS ISTVÁN, GYURGYÁK JÁNOS

A könyv az Országgyűlés Hivatala Közgyűjteményi
és Közművelődési Igazgatósága és az Osiris Kiadó
együttműködésének keretében jelent meg

Az első világháború következményei Magyarországon

Szerkesztette TOMKA BÉLA

BUDAPEST ■ 2015 ■ ORSZÁGGYŰLÉS HIVATALA

J001 199929

A kötet szerzői

BÓDY ZSOMBOR
BÖDÖK GERGELY
CSEJTEI DEZSŐ
ERŐS FERENC
GYÁNI GÁBOR

GYURGYÁK JÁNOS
JOHN LUKACS
POGÁNY ÁGNES
POLLMANN FERENC
ROMSICS IGNÁC

SZARKA LÁSZLÓ
SZÜCS GYÖRGY
TAKÁTS JÓZSEF
TOMKA BÉLA

X 25 5949

© Szerzők, 2015

© Országgyűlés Hivatala, 2015

Minden jog fenntartva. Bármilyen másoláshoz, sokszorosításhoz, illetve adatfeldolgozó rendszerben való tároláshoz a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulása szükséges.

A kiadásért felel Such György
Műszaki szerkesztő, tördelő Kurucz Dóra
Szöveggondozó Macskássy Zsuzsa
Névmutató Paksa Rudolf
Képszerkesztő Csengel-Plank Ibolya
A borítón: Művérttaggal ellátott katonák, 1916
Nyomta és kötötte a Dürer Nyomda Kft., Gyulán
Felelős vezető Fekete Viktor ügyvezető igazgató

magyar
nyomdaipari termékek
NYOMDA- ÉS KÖNYVPIACI SZÖVETSÉG

ISBN 978-963-9848-69-6

ISSN 2046-4876

TARTALOM

- 7 Tomka Béla
AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ MINT TÖRTÉNETI
KORSZAKHATÁR
- 25 Romsics Ignác
A NAGYHATALMAK ÉS AZ OSZTRÁK-MAGYAR
MONARCHIA FELBOMLÁSA
- 35 John Lukacs
A MAGYAR KATASZTRÓFA: AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ
- 45 Pollmann Ferenc
A HADVISELÉS ÁTALAKULÁSA AZ ELSŐ
VILÁGHÁBORÚBAN: HADITECHNIKA, STRATÉGIA
ÉS PROPAGANDA
- 55 Gyurgyák János
A VILÁG ŐSKATASZTRÓFÁJA VAGY EURÓPA TRAGÉDIÁJA?
- 85 Bödök Gergely
POLITIKAI ERŐSZAK AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ
UTÁN: FORRADALMAK ÉS ELLENFORRADALMAK
MAGYARORSZÁGON ÉS KÖZÉP-EURÓPÁBAN
- 109 Csejtei Dezső
A VILÁGHÁBORÚ MINT CIVILIZÁCIÓS JELENSÉG
OSWALD SPENGLER
ÉS THOMAS MANN MUNKÁSSÁGÁBAN
- 135 Erős Ferenc
HÁBORÚ ÉS FORRADALMAK: A TRAUMA ÉS AZ ERŐSZAK
SZOCIÁLPSZICHOLÓGIAI MEGKÖZELÍTÉSBN
- 165 Takáts József
ELVÁLÓ NYELVHASZNÁLATOK: POLITIKAI BESZÉLÉS
MAGYARORSZÁGON AZ I. VILÁGHÁBORÚ UTÁN

- 187 Szücs György
A „NAGY HÁBORÚ” ÉS AZ „ÚJ MŰVÉSZET”:
A VILÁGHÁBORÚ ÉS KÖVETKEZMÉNYEI
- 227 Bódy Zsombor
NÉPESEDÉS, ÉLETMÓD ÉS A NŐK HELYZETÉNEK
VÁLTOZÁSAI MAGYARORSZÁGON
AZ I. VILÁGHÁBORÚ UTÁN
- 257 Pogány Ágnes
A NAGY HÁBORÚ HOSSZÚ ÁRNYÉKA:
AZ I. VILÁGHÁBORÚ GAZDASÁGI KÖVETKEZMÉNYEI
- 283 Szarka László
NEMZETFEJLŐDÉS ÉS KISEBBSÉGPOLITIKA
KÖZÉP-EURÓPA MULTIETNIKUS ÁLLAMAIBAN.
A VERSAILLES-I BÉKERENDSZER ELSŐ ÉVEI
- 311 Gyáni Gábor
AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ EMLÉKEZETE
- 333 NÉVMUTATÓ

Tomka Béla

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ MINT TÖRTÉNETI KORSZAKHATÁR

Egy eljövendő nagy háború jellegéről és jelentőségéről már jóval annak tényleges kitörése előtt, az 1880-as évektől elhangzottak vélemények a kor befolyásos szereplői részéről. Idősebb Helmuth von Moltke – a porosz–francia háború győztes német főparancsnoka – 1890-ben a Reichstag előtt így beszélt: „Ha háború tör ki, annak hossza és vége nem látható előre. Az európai nagyhatalmak korábban soha nem látott módon felfegyverkezve mennek majd háborúba egymás ellen. Ezek közül egyik nagyhatalom sem szenvedhet olyan nagy vereséget egy vagy két hadjáratban, hogy elismerje legyőzöttségét, hogy elfogadja a szigorú békefeltételeket. Egyik sem ígérheti majd, hogy nem fog újra háborút indítani, még ha ez néhány évvel később történik is. Lehet ez hétéves háború, de lehet harmincéves háború – és legyen átkozott az, aki Európát lángba borítja, aki először gyufát dob a puszkaporos hordóba!”¹

Léteztek más hasonló jóslatok, de durván félrevezető lenne csupán ezeket a próféciaként ható véleményeket felidézni. A kortársak nagy része ugyanis közel sem így tekintett a háborúra, közel sem látta előre annak sajátosságait és jelentőségét. Szimptomatikus, hogy a német hadvezetés nem idősebb Moltke figyelmeztetésének adott hitelt, hanem Alfred von Schlieffen hírhedt – rövid háborút vizionáló – tervére épített. Ez teljesen félreértelmezte a kor közlekedési és haditechnikai vívmányainak, s egyben korlátainak jelentőségét, melyek – itt nem merülve a részletekbe – a védekező félnek jóval nagyobb lehetőségeket biztosítottak a támadóval szemben, mint a korábbi és későbbi háborúkban.

A világháború évfordulójára szerte a világban megjelent seregnyi könyv közül a talán legnagyobb példányszámban Christopher Clark ausztrál–brit történész kötete fogyott – több nyelven háromszázezer példányt adtak el belőle –, mely *Az alvajárók (The Sleepwalkers)* beszédes címet viseli.² A szerző amellett érvel, hogy a kortárs politikai–katonai vezetők – és a közvélemény – belesodródtak egy olyan háborúba, melyet ilyen formában senki nem akart

1. Idézi Gerd Krumeich: *The War Imagined: 1890–1914*. In John Horne (ed.): *A Companion to World War I*. Chichester, 2010, Wiley and Blackwell, 5. p.

2. Christopher Clark: *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914*. London, 2012, Allen Lane.

és várt. Ennek a sodródásnak a fő oka éppen az volt, hogy a döntéshozók és a lakosság többsége – Londonban és Párizsban ugyanúgy, mint Berlinben vagy Budapesten – másféle háborút és másféle következményeket képzelt el, mint ami bekövetkezett. Ez – a háborús várakozások és a későbbi valóság közötti óriási szakadék – az első világháború egyik legfontosabb jellemzője.³

E tanulmányban ezekről a problémákról lesz szó: egyfelől az első világháború helyéről a korábbi és későbbi háborúk között, emellett a nagy háború hosszú távú hatásairól, továbbá – ez előbbiekkal összefüggésben – a világháború történelmi korszakok definiálásában betöltött szerepéről.⁴ Mivel a kötet egyik fontos célja, hogy a tágabb, nemzetközi összefüggések hangsúlyosan megjelenjenek, ezért ezek előnyt élveznek itt is.⁵

Nyilvánvaló, hogy az első világháború törést jelent az európai történelemben, de korszakhatár jellegére vonatkozóan már eltérő vélemények léteznek a szakirodalomban és a szélesebb történeti diskurzusban is. Ezek között három fő irányzatot különböztethetünk meg. Az első szerint a háború egy korábbi, hosszabb időszak lezárását jelenti. Ez az értelmezés do-

3. Jörn Leonhard: *Die Büchse der Pandora: Geschichte des Ersten Weltkrieges*. München, 2014, C. H. Beck, 1004. p.
4. A történeti periodizációra vonatkozó nemzetközi irodalom nem nevezhető bőségesnek: Ludmilla Jordanova: *History in Practice*. London, 2000, Arnold, 114–140. p. William A. Green: Periodizing World History. *American Historical Review*, vol. 101. 1996. no. 3. 749–770. p. Lawrence Besserman: The Challenge of Periodization: Old Paradigms and New Perspectives. In Lawrence Besserman (ed.): *The Challenge of Periodization*. New York, 1996, Garland, 3–28. p. Peter Stearns: Periodization in Social History. In Peter Stearns (ed.): *Encyclopedia of European Social History, 1350–2000*. Vol. 1. New York, 2001, Scribner's, 125–130. p. A periodizációról a hazai irodalomban: Kövér György: Korszakolás és korszaktudat. A 19. századi periodizáció kérdései a társadalomtörténetben. In Kövér György: *A felhalmozás íve*. Budapest, 2002, Új Mandátum, 351–359. p. Gyáni Gábor: A 20. század mint emlékezeti „esemény”. *Forrás*, 41. évf. 2009. 7–8. sz. 3–15. p. Magyar fordításban: Hans Blumenberg: A korszakfogalom korszakai. *Helikon*, XI. évf. 2000. 3. sz. 303–323. p.
5. Stéphane Audoin-Rouzeau and Annette Becker: *1914–1918: Understanding the Great War*. London, 2002, Profile Books. Gail Braybon: *Evidence, History and the Great War. Historians and the Impact of 1914–1918*. Oxford, 2003, Berghahn. Roger Chickering – Stig Förster (eds.): *Great War, Total War. Combat and Mobilization on the Western Front, 1914–1918*. Cambridge, 2000, Cambridge University Press. Michael Geyer: *The Militarization of Europe, 1914–1945*. In John Gillis (ed.): *The Militarization of the Western World: 1870 to the Present*. Rutgers, NJ, 1989, Rutgers University Press, 65–102. p. John Horne (ed.): *State, Society and Mobilization in Europe during the First World War*. Cambridge, 1997, Cambridge University Press. John Keegan: *The First World War*. London, 1998, Hutchinson. Alan Kramer: *Dynamic of Destruction. Culture and Mass Killing in the First World War*. Oxford, 2007, Oxford University Press. Jay Winter: *The Experience of World War I*. London, 1988, Macmillan. Jay Winter (ed.): *The Legacy of the Great War: Ninety Years On*. Columbia, 2009, University of Missouri Press. Jay Winter – Blaine Baggett: *1914–18: the Great War and the Shaping of the Twentieth Century*. London, 1996, BBC Books. Jay Winter – Geoffrey Parker – Mary R. Habeck (eds.): *The Great War and the Twentieth Century*. New Haven, 2000, Yale University Press. A magyar irodalomban legújabbban: Gyáni Gábor: A Nagy Háború: Kinek a háborúja? *Korunk*, 25. évf. 2014. 7. sz. 82–91. p.

minált például a két világháború közötti francia és brit történetírásban, míg napjainkban egyes szerzők a „hosszú 19. század” végpontjának tekintik a világháborút. A magyar történeti munkák általában szintén az első világháború végét tartják a 20. századi történelem legfontosabb korszakhatárának. Egy másik periodizációs gyakorlat alapján a két világháború és a közöttük lévő két évtized együtt alkotnak egy korszakot, mely elkülönül az 1914-előtti és 1945-utáni időszaktól. Végül, egy további irányzat az első világháborút egy hosszabb új periódus nyitányaként interpretálja. Gyakori felfogás szerint ez 1991-ig, az európai kommunista rendszerek összeomlásáig terjed – mint a „rövid 20. század” koncepciója is tartja. Azonban vannak, akik szerint ma is az első világháborúval kezdődött érában élünk.

Ha elkülönítjük és elemezzük ezeket a periodizációs megoldásokat, akkor nem öncélú gyakorlatot végzünk, mivel – mint látni fogjuk – az egyik vagy másik választásának komoly következményei vannak az egész 19. és 20. század interpretációjára nézve – feltéve persze, hogy tudatosan alkalmazzuk a korszakolást.

I.

A periodizációk elsőként említett változata – mely szerint a háború egy korszak lezárását jelenti – elismeri az első világháború rendkívüli jelentőségét, hiszen az mind mennyiségileg, mind minőségileg az erőszak új dimenzióit eredményezte. A történelemben azonban igen ritka az, hogy ilyen horderejű változások egyetlen esemény vagy eseménysor, vagyis rövid távú tényezők hatására következnek be. Az első világháborúban megjelenő erőszak gyökerei is jóval messzebbre nyúlnak vissza, mint maga a háború.

A 19. század utolsó harmadában alapvető strukturális és ideológiai változások formálták az erőt, melyek a 20. századi erőszak generálásában is kiemelkedő szerepet kaptak. Az államhatalom új formái jöttek létre, s az állam olyan szférákba is behatolt, ahol korábban csak informális uralommal bírt, s nem közvetlen adminisztrációval – vagyis az állam egyre inkább uralta a polgárok hétköznapijait. Eltolódások mentek végbe az egyes európai államok erőviszonyaiban, különösen a kontinens keleti részén, de ez visszahatott Közép- és Nyugat-Európára is. Az Oszmán Birodalom meggyengült, s helyét a Balkánon új, virulens nemzetállamok vették át. Megindult továbbá a tömegpolitika kialakulása Nyugat- és Közép-Európában.

6. David Blackbourn: *History of Germany, 1780–1918: The Long Nineteenth Century*. Chichester, 2002, Wiley and Blackwell.

Ennek nyomán a tömegek immár nemcsak időnkénti erőszakos megmozdulások részesei voltak, hanem folyamatosan befolyásolták a politikát.⁷

Ezek a politikai változások gazdasági és társadalmi átalakulásokba ágyazódtak. Például az iparosodás mindenhol fokozta az állam említett adminisztratív és katonai kapacitáit, de a nagyipari munkásság osztályá szerveződése egyben fenyegetést is jelentett az uralkodó elitek számára. Az urbanizáció segítette az említett tömegpolitika kialakulását. A gazdasági fejlődés eltérő üteme pedig hozzájárult az európai államok közötti jelzett erőeltolódásokhoz.⁸

A háborús erőszak tanulmányozói rámutattak arra, hogy a politikai erőszakhoz való viszony már jóval a háború előtt kezdett megváltozni Európában. Ennek feltűnő jeleként az erőszak és a háború széles körben úgy jelent meg, mint kíváncsi és nemes tevékenység – ezt szokták az erőszak glorifikációjának, dicsőítésének is nevezni. Mindez számos forrásból eredt, de azt mondhatjuk, hogy mindenekelőtt a 19. század három nagy politikai ideológiai áramlata készítette elő.⁹

Közülük szempontunkból legjelentősebb a nacionalista ideológia volt, mely különösen a népszuverenitással való összekapcsolódása révén vált átütő erejűvé. Ez különösen az etnikailag erősen kevert lakosságú térségekben, vitatott határtartozású területeken válhatott fontos tényezővé, mint a Balkán vagy Kelet-Közép-Európa. Ahogyan a nacionalizmus emancipatorikus jellege kezdett háttérbe szorulni, a kisebbségek vagy az alávetett lakosság elleni fellépés gyakran erőszakkal párosult a 19. század végén. Ennek elsődleges forrása az 1870-es évektől jelentkező keleti válság volt, ami a nemzetközi, birodalmi és etnikai konfliktusok bonyolult szövevényét jelentette, s egészen 1914-ig viszályterősen etnikai mézárásokkal párosult a Balkánon. Mindez nem volt teljesen új jelenség, de az államok és ellenfelek rendelkezésére álló eszközök erőteljesebbek lettek, s a szereplők magatartása kérlelhetetlenebbé vált. Mint a korszak háborúinak kutatói írják: „az állami elnyomás, terrorizmus, felkelés, etnikai konfliktus, nemzetközi beavatkozás, erőszakos kitelepítés, népirtás” már jóval 1914 előtt megjelent Európában, mégpedig a Balkánon.¹⁰

7. James McMillan: War. In Donald Bloxham – Robert Gerwarth (eds.): *Political Violence in Twentieth-Century Europe*. Cambridge, 2011, Cambridge University Press, 40–86. p.

8. Albert Carreras – Camilla Josephson: Aggregate Growth, 1870–1914: growing at the production frontier. In Stephen Broadberry – Kevin H. O'Rourke (eds.): *The Cambridge Economic History of Europe*. Vol. 2. 1870 to the Present. Cambridge – New York, 2010, Cambridge University Press, 30–58. p. Sandra Halperin: *War and Social Change in Modern Europe: The Great Transformation Revisited*. Cambridge, 2004, Cambridge University Press, 51–143. p.

9. Ian Kershaw: War and Political Violence in Twentieth-Century Europe. *Contemporary European History*, vol. 14. 2005. no. 1, 112. p.

10. Donald Bloxham et al.: Europe in the world: systems and cultures of violence. In Donald

A radikális nacionalista csoportok a nyugat- és közép-európai államokban is teret nyertek a 19. század végétől. Ezek nem csak a saját kormányukra gyakoroltak nyomást annak érdekében, hogy azok agresszívebben lépjenek fel a nemzetközi politikában, hanem egyszersmind más kormányokban és más országok közvéleményében is félelmet keltettek. A diplomaták nagy figyelemmel követték más országok radikális nacionalista mozgalmait és a sajtóban megjelenő ilyen megnyilvánulásokat. A franciák és oroszok a pángermán mozgalmaktól, a németek a pánszláv törekvésektől tartottak. A nacionalista agitátorok tevékenysége más országok hasonló csoportjainak szolgáltatott érveket. Ez is hozzájárult a bizalmatlanság légkörének kialakulásához a nemzetközi politikában.¹¹

A második az erőszak terjedése szempontjából fontos politikai-ideológiai áramlat a gyarmatosító imperializmus volt. A gyarmatosító országok viszonylag erőszakmentesek lehettek belpolitikailag, ugyanakkor rendkívül represszív gyarmataik lakosságával szemben. Ebben a faji felsőbbrendűség tudata csakúgy közrejátszott, mint a kereszténység terjesztésének törekvése, melyek mellett a nagyhatalmi terjeszkedési vágyak tekinthetők még fontos mozgatórugóknak. Az anyagi érdekek ellenben másodrangúak voltak a gyarmatosítás során: ma már jól ismert a gazdaságtörténeti kutatások nyomán, hogy a gyarmatok – a legjelentősebb kivétel India volt – nagyobb kiadást jelentettek az anyaországoknak, mint amennyi bevételt eredményeztek. Ez még akkor is igaz, ha az össztársadalmi deficit ellenére egyes üzleti csoportok számára a mérleg pozitív volt, s ezek igyekeztek előrehajtani az imperialista politikát. Richard Findlay és Kevin O'Rourke azt is hangsúlyozzák, hogy a 19. század végi, globalizálódó világ gazdaságban nem léteztek antagonisztikus ellentétek a nagyhatalmak között, melyek katonai megoldásra vártak.¹² Az imperialista politika tehát elsősorban ideológiai és politikai okokra volt visszavezethető. Mindazonáltal az imperialista gondolkodás jól kimutathatóan jelen volt az első világháború után is az erőszak európai eszkalációjában. A náci egyebek között a brit vagy belga gyarmatokra hivatkozva követeltek hasonló területeket Európán kívül és ezen a kontinensen is, miközben új minőségű, egyértelműen faji alapon álló életteret kívántak megteremtteni maguk számára.¹³

Bloxham – Robert Gerwarth (eds.): *Political Violence in Twentieth-Century Europe*. Cambridge, 2011, Cambridge University Press, 39. p.

11. William Mulligan: *The Origins of the First World War*. Cambridge, 2010, Cambridge University Press, 233–234. p.

12. Richard Findlay – Kevin O'Rourke: *Power and Plenty: Trade, War, and the World Economy in the Second Millennium*. Princeton, 2007, Princeton University Press, xxiv–xxv. p.

13. Enzo Traverso: *The Origins of Nazi Violence*. New York and London, 2003, The New Press.

Végül a kommunizmus vagy bolsevizmus is ide sorolható. Ahol – mint például Oroszországban – autoriter rendszer álta útját a munkásság fokozatos emancipációjának, ott a munkásmozgalom forradalmi törekvése felerosodott. Lenin – közismert módon – már jóval az orosz forradalom előtt úgy vélte, hogy Oroszországban igazi társadalmi változások csak környöztelen terror alkalmazásával érhetőek el. Az első világháború véres három éve után kirobbanó orosz forradalom brutális polgárháborúba torkollott, s Oroszországon túlra is exportálta a forradalmi és az ellenforradalmi erőszakot. Ezzel kialakult a háború utáni Európa – nemzetállami szembenállások mellett – másik alapvető ideológiai konfliktusa.¹⁴

Téves lenne azonban ennek alapján az 1914 előtti időszakot úgy szemlélteni, mint ami az első világháború előjátéka volt. A háború nem volt elkerülhetetlen, hiszen a nemzetközi kapcsolatokat ebben a periódusban nemcsak konfliktusok jellemezték, hanem a béke megőrzésére is komoly erőfeszítések történtek: nem véletlen, hogy 1871 után az egyik leghosszabb olyan időszakát élte Európa, amikor a nagyhatalmak között nem volt háború. Több tényező is akadályozta ekkoriban a nagyhatalmak közötti fegyveres konfliktusok kialakulását. Az államférfiak többsége tudta, hogy a háború társadalmi felfordulással és forradalmakkal járhat, de ismerték a benne rejlő további politikai, valamint pénzügyi és gazdasági kockázatokat is. Bár a nagyhatalmak katonai vezetői már a világháború előtt is több alkalommal a fegyveres megoldást szorgalmazták, de a politikusok megfékezték őket. Az államférfiak tudták, hogy egy átfogó modern háború viselese csak a társadalmak széles körű támogatásával lehetséges. A háborúnak tehát alapos indoka kellett legyen. A legnagyobb pártok Európában – a német szociáldemokrata párt, vagy az angol munkáspárt – kimondottan antimilitaristák voltak. A radikális nacionalizmus fontos, de egyik európai ország esetében sem a kizárólagos külpolitikára ható tényező volt.¹⁵

II.

Áttérve a további periodizációkra, gyakoribbak a nemzetközi szakirodalomban azok a munkák, melyek az első világháborút nem egy korszak lezárásának, hanem új éra kezdetének tekintik. Mint arra korábban utaltunk, az 1914–1945 közötti periódus az egyik ilyen lehetséges korszak. Ezt nevezték már a „20. század harmincéves háborújának” (Raymond Aron) il-

letve a „második harmincéves háborújának” (Winston Churchill), „az európai polgárháború korának” (Ernst Nolte) vagy egyszerűen „az erőszak korszakának” (Ian Kershaw). Egységet az elszabadult erőszak adhat ezeknek az évtizedeknek: mintegy 80 millió ember pusztult el a háborúkban, polgárháborúkban, náci megsemmisítő táborokban, szovjet munkatáborokban e nagyjából három évtized alatt. E periodizáció hívei szerint mindez kontrasztot jelent – legalábbis Európában – a megelőző évtizedekkel és különösen a század második felével, mely ismét hosszabb békeidőszakot hozott. Az első világháború okaival foglalkozó óriási szakirodalom ezredforduló táján kibontakozott revizionista irányzata kétségbe vonja azt, hogy a háborút megelőző feszültségek, válságok és nacionalista agitáció nyomása elkerülhetetlenné, de legalábbis valószínűvé tette a háború kitörését. Ehelyett mind több munka a pillanatnyi körülmények kedvezőtlen összejátszásának tulajdonít kiemelt jelentőséget, különösen a júliusi válság során. Azonban az első világháború nagy szerepe a politikai erőszak hosszabb távú eszkalációjában könnyen beilleszthető ebbe az interpretációba is.¹⁶ Az első világháború ugyanis nem egyszerűen a politikai erőszak áldozatainak számát növelte meg, hanem egy új minőségű erőszak kialakulásának kezdőpontja lett. Ezt az új minőséget az adta, hogy a modern technológiák háborús alkalmazása összekapcsolódott a háború új felfogásával, mely a 16–17. századi vallásháborúkra emlékeztetett. Ebben „jó és rossz” csapott össze, s így a 18–19. század korlátozott célú – például dinasztikus – fegyveres konfliktusaival szemben a cél a „rossz” teljes megsemmisítése volt.

Szokás a háború új kultúrájáról beszélni, mely egyrészt a lakosság erőszakra való kulturális mobilizációját, másrészt a tényleges háborús gyakorlatot foglalja magában.¹⁷ A kulturális mozgósítás – vannak, akik pszichés mobilizációról beszélnek – kiemelkedően fontos eszköze volt minden oldalon az ellenség dehumanizációja.¹⁸ Ezt nagyban segítette, hogy a kormányok hatékony eszközökkel rendelkeztek a háborús információk eltorzítására, s – a tömegsajtó korában – ezek széles körű terjesztésére. Kezdetben csak a közvetlenül katonai jelentőségű hírek cenzúrázását végezték. Később azonban már a lakosság hangulatára, s különösen a politikusok és más közszereplők háborús elképzeléseire, esetleges kritikus megnyilvánulásaira vonatkozó információk is hadifontosságúnak számítottak és cenzú-

14. Kershaw: War and Political Violence... I. m. 112. p. Dietrich Beyrau: Der Erste Weltkrieg als Bewährungsprobe: Bolschewistische Lernprozesse aus dem 'imperialistischen' Krieg. *Journal of Modern European History*, vol. 1. 2003. no. 1. 96–124. p.
15. Mulligan: *The Origins of the First World War*. I. m. 227–229. p.

16. Mulligan: *The Origins of the First World War*. I. m. 16–17. p.
17. Annette Becker: Faith, Ideologies, and the „Cultures of War”. In Horne (ed.): *A Companion to World War I*. I. m. 234. p.
18. Hans-Ulrich Wehler: Der zweite Dreißigjährige Krieg. In Stephan Burgdorff – Klaus Wiegrefe (Hrsg.): *Der Erste Weltkrieg: Die Urkatastrophe des 20. Jahrhunderts*. München, 2004, Deutsche Verlags-Anstalt, 32. p.

rának voltak alávetve. Ennek megfelelően például a német hadseregben 1914-ben még csak egy sajtóval foglalkozó tiszt működött, míg 1916-ban már ezernél is több.¹⁹ A propagandatevékenység bővülését és egyben modernizálódását mutatja az is, hogy 1917 elején a német külügyminisztérium katonai osztályán Kép- és Filmhivatal (Bufo) hoztak létre, míg 1918 elején Angliában az Információs Minisztérium (Ministry of Information) alakult meg.²⁰ Kitüntetett szerepet kapott a propagandában az ellenséges katonaság által civilek ellen végrehajtott erőszak, s különösen a nemi erőszak bemutatása. A szerb lapok az osztrák–magyar hadsereg ilyen tetteiről számoltak be, míg az osztrák sajtó az orosz csapatok által Galíciában nők ellen elkövetett atrocitásokat taglalta nagy terjedelemben. Nyilvánvalóan nem egyszerűen a nők elleni támadásokról volt itt szó, hanem emellett a propaganda sugalmazása szerint a másik nem férfiassága forgott kockán, ha nem tudta megvédeni nőit, s így hazáját sem.²¹

De nemcsak a cenzúra és a propaganda terméke volt az ellenség demónizálása. Az újabb első világháborús kutatásokban hangsúlyosan megjelenik, hogy a civil társadalom is erőteljesen részt vett ebben.²² 1914 októberében 93 neves német értelmiségi – közöttük Max Weberrel és Albert Einsteinnel – „Felhívás a kultúrvilághoz” címmel nyilatkozatot adott ki. Ebben visszautasítottak minden a német hadsereget ért vádat – Belgium semlegességének megsértésétől a német csapatok által elkövetett kegyetlenségéig –, s kifejtették, hogy a német hadsereg a német kultúra, s ezáltal a világ kultúrájának védelmezője. Minden a német hadsereg elleni támadás ezért a német kultúra elleni támadás is – szölt a konklúzió. Francia tudósok válaszul szintén nyilatkozatot közöltek, melyben hangsúlyozták, hogy a német kultúra és a katonai agresszió között szoros kapcsolat van: előbbi termelte ki az utóbbit. Mint Henri Bergson, a kor talán legnevesebb francia filozófusa fogalmazott, a háború a „civilizáció harca a barbarizmus ellen”.²³ E példák is mutatják, hogy a háború kultúrájának alapvető funkciója a kollektív identitások antagonisztikus szembeállításra volt. Bár később erősödtek a kritikus hangok, de kimondottan háborúellenes magatartás egészen a háború végéig mindenütt csak az értelmiség törpe kisebbségét jellemezte, s ezek a vélemények is leginkább Oroszországban, Nagy-Britanniában,

Franciaországban, s kisebb mértékben Németországban és Ausztria–Magyarországon jelentek meg.²⁴

Az új háborús kultúra másik fő összetevőjének, a háborús gyakorlatnak itt csak két fontos elemét tudjuk kiemelni. Az első világháborúban jelentős szerepet kapott a civilek elleni katonai fellépés, s az ellenség kulturális identitását meghatározó emlékek pusztítása, melyre példa lehet a kódexeket és ősnymtatványokat őrző leuveni egyetemi könyvtár német hadsereg általi felgyújtása már a háború első heteiben, mely katonailag indokolatlan lépés volt. A csatamezőn a hatalmas tüzerőt kell hangsúlyozni mint a háborús gyakorlatnak a háború kultúráját alakító tényezőjét.

A háború – mint láttuk – nemcsak a harctéren folyt, hanem mobilizálta az egész lakosságot, ezért is használja gyakran a szakirodalom a totális háború kifejezést.²⁵ Mivel a konfliktus a népek háborúja volt, melyben egész társadalmak vettek részt, ezért a nép nevében lehetett erőszakot elkövetni, s népek – illetve a civil lakosság – ellen is lehetett erőszakot alkalmazni. Vagyis immár nemcsak államok és hadseregek, hanem más országok teljes lakossága lett az ellenség.²⁶ A háború totalizálódása egyben brutalizálódáshoz vezetett a katonaság és a szélesebb társadalom körében egyaránt, mivel az erőszak egyre magasabb szintjét tette elfogadhatóvá – ezzel is előkészítve a második világháborút.²⁷ Ez a folyamat nemcsak a háború kultúrájának átalakulásaként írható le, hanem hagyományos fogalmi eszközökkel – mint a politikai kultúra – is megragadható.

A brutalizálódás folyamata különösen jól látható Oroszországban a forradalom és a polgárháború alatt, valamint Németországban a forradalmi időszak mellett a húszas és harmincas évek diffúz politikai erőszakának idején. Ebben a tekintetben Magyarország is a leginkább érintett országok közé tartozott a világháború után. A forradalmi és ellenforradalmi terror, valamint a húszas években kialakuló intenzív „hétköznapi erőszak” – például az egyetemi zsidóverések – ennek jelei voltak. Magyarországon azonban – az előző két országgal összevetve – néhány év alatt konszolidálódott a helyzet.²⁸

19. Wolfgang Kruse: *Der Erste Weltkrieg*. Darmstadt, 2014, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 84. p.

20. Uo. 87. p.

21. McMillan: *War*. I. m. 62. p.

22. Pierre Purseigle: *Warfare and Belligerence: Approaches to the First World War*. In uő (ed.): *Warfare and Belligerence: Perspectives in First World War Studies*. Leiden and Boston, 2005, Brill, 10–18. p.

23. Mulligan: *The Origins of the First World War*. I. m. 4. p.

24. Alan Kramer: *Recent Historiography of the First World War. Part II*. *Journal of Modern European History*, vol. 12. 2014. no. 2. 169. p.

25. Hew Strachan: *Total War in the Twentieth Century*. In Arthur Marwick – Clive Emsley – Wendy Simpson (eds.): *Total War and Historical Change: Europe 1914–1955*. Maidenhead, 2001, Open University Press.

26. John Horne: *War and Conflict in Contemporary European History, 1914–2004*. *Studies in Contemporary History*, vol. 3. 2004. 5. p.

27. George Mosse: *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars*. Oxford – New York, 1990, Oxford University Press.

28. Robert Gerwarth: *The Central European Counterrevolution: Paramilitary Violence in Germany, Austria and Hungary after the Great War*. *Past and Present*, vol. 200. 2008. 175–209. p.

A forradalmak és ellenforradalmak azt is mutatták, hogy bár 1918-ra Európa kimerült és sokakban élt a remény, hogy nem ismétlődik meg a háború, mégsem következett be a kulturális demobilizáció. A tartós erőszakmentesség alapjainak megteremtése a Párizs környéki békéknek sem sikerült. Nem elsősorban a diplomaták bölcsességének hiánya volt a kudarc oka, hanem inkább az, hogy a „háború a fejekben” folytatódott, vagyis a háborús attitűdök széles társadalmi csoportokban fennmaradtak.

Leginkább a győztes Nagy-Britanniában és Franciaországban indult meg a politikai erőszakra való mozgósítás hanyatlása, bár itt sem volt teljes a demobilizáció. A változást mindenesetre jól jelzi, hogy Franciaországban átalakult a háború ábrázolása. Míg 1914 előtt a hősi lovasrohamok, a katonai nemes és áldozatkész alakja uralták ezeket, addig 1918 után a heroizmus jórészt eltűnt, a háború többnyire nem szép és nemes, hanem mocskos és alantas jelenséggé jelent meg.

A kulturális demobilizáció általában jellemző elmaradása mellett a két világháború között kapcsolatot teremtenek a korán újra jelentkező fegyveres konfliktusok is: 1931-ben Japán megszállta Mandzsúriát, 1935-ben Olaszország támadást indított Abesszínia ellen, 1936-ban a németek és olaszok beavatkoztak a spanyol polgárháborúba, s 1937-ben háború tört ki Japán és Kína között.

III.

Létezik egy további, elterjedt álláspont az első világháború korszakhatár jellegével kapcsolatban. Ez a nagy háborút egy olyan új korszak kezdetének tekinti, mely nem csupán a második világháború végéig, hanem jóval azon túl terjed. Már utaltunk a „rövid 20. század” (Eric Hobsbawm) közismert koncepciójára,²⁹ mely az 1914 és 1991 közötti periódust jelöli, de jó néhány munka az első világháborút – annak kezdetét vagy végét – választja kiindulópontként és egészen az ezredfordulóig vagy napjainkig ábrázolja a történelmet. Ezek nyilvánvalóan a kontinuitást hangsúlyozzák a 20. század nagy részében, azt, hogy az első világháború által elindított folyamatok meghatározóak voltak a második világháborún túl is.³⁰

Ez a folytonosság – véleményük szerint – az erőszak tekintetében is jobban kimutatható, mint azt a „harmincéves háború” koncepciója sugallja.

29. Eric Hobsbawm: *The Age of Extremes: The Short Twentieth Century, 1914–1991*. London, 1995, Abacus.

30. Harold James: *Europe Reborn: A History, 1914–2000*. Harlow, 2003, Pearson.

E periodizáció tudatos alkalmazása az európai történelemre elismeri az első világháború nagy jelentőségét és a második világháború különleges brutalitását, de rámutat a politikai erőszak elterjedtségére a 20. század második felében is. Globálisan igen nagyszámú háború zajlott 1945 után, s ezek nem csekély részében európai hatalmak is érintve voltak. A gyarmati háborúk nyilvánvaló példát jelentenek erre, de más tekintetben is megfigyelhető az erőszak exportja Európából: a két világrendszer közismert módon gyakran a harmadik világ helyi konfliktusait felhasználva ütközött meg.

Az erőszak forrásai, ha apadtak is, nem szűntek meg Európán belül sem: az 1960-as évektől terrorista mozgalmak visszatérő akcióit láthatjuk; az 1990-es évek délszláv háborúiban ismét népiirtás zajlott; újabban pedig Oroszország kerül visszatérően fegyveres konfliktusba szomszédjaival, sorozatosan semmibe véve a nemzetközi jogot; de a nacionalista mobilizáció az ezredforduló után megfigyelhető más országokban, így Magyarországon is.

A politikai erőszak esélyét a második világháború után egy időre több tényező is mérsékelte. Ezek közé tartozik a nemzetállamok etnikai homogénizálódása a nagyarányú kitelepítések és az asszimiláció nyomán. A hidegháború kölcsönös elrettentésen alapuló szuperhatalmi szembenállása, valamint az európai integráció folyamata ennél is fontosabb okai annak, hogy nem alakultak ki nagy háborúk Európában. Mára a hidegháború lefajtottsága eltűnt, s az európai integrációra is a korábbinál erősebben hatnak a centrifugális erők. A biztonsági problémák erőteljesebb megjelenése vonzóbbá teszi a mai kor és a világháborúk kora között kapcsolatot teremtő interpretációkat, s így az ilyen típusú periodizációt is.

Az első világháború azonban nem csak a politikai erőszak tekintetében hozott hosszú távú, a század közepén túlnyúló átalakulást, hanem a nemzetközi politikában, a társadalomban és a gazdaságban is. A háború fontos nemzetközi, geopolitikai következménye volt a klasszikus európai pentarchia vége. Közép- és Kelet-Európa birodalmi felbomlottak, s a békeszerződések nyomán létrejött határok jórészt hosszú távon stabilizálódtak. A gyarmati rendszer látszólag csak átstrukturálódott, de bekövetkezett a brit és francia *imperial overstretching*, s a gyarmatok emancipációja felgyorsult. A bolsevik forradalom győzelmével megindult két világrendszer kialakulása, melyek versengése rányomta bélyegét a század nagy részének nemzetközi viszonyaira.³¹

31. A háború társadalmi következményeire lásd: Arthur Marwick – Bill Purdue: *The debate over the impact and consequences of World War I*. In Henry Cowper – Clive Emsley – Arthur Marwick – Bill Purdue – David Englander (eds.): *World War I and its Consequences*. Buckingham, 1990, Open University Press, 54–138. p. Richard Wall – Jay Winter (eds.): *The Upheaval of War: Family, Work and Welfare in Europe, 1914–1918*. Cambridge, 1988, Cambridge Univer-

A gazdasági változások közül kiemelkedik az állam irányító szerepének megnövekedése.³² Az első világháborús hadigazdálkodásban minden európai hadviselő országban megjelenő, a nyersanyagok felhasználását felügyelő, a pénzügyeket ellenőrző, új és a háború során egyre növekvő hatalmú hatóságok, de maga a jegyrendszer is azt jelezte, hogy az állam korábban elképzelhetetlen jogosítványokhoz jutott és egyben megelőzőleg ismeretlen mértékben vállalt felelősséget a polgárok életszínvonaláért. A háború után a hivatalok csak részben szűntek meg: ezt jól mutatja a Pénzügyi Központ továbbműködése Magyarországon.

A háború hitelekkel történő finanszírozása és az állampénzügyek manipulálása nyomán felpörgő infláció szétzilálta az egyes államok és azok lakosságának pénzügyeit, de hasonló sorsra jutottak az 1914 előtti nemzetközi kereskedelmi és pénzügyi kapcsolatok is. A háborús károk egyes területeken eleve csökkentették a gazdaság teljesítőképességet és az újjáépítés is jelentős erőforrásokat igényelt; tengerentúli befektetéseket kellett eladni a háború finanszírozására; a háború alatti beruházások jelentős része később szükségtelen hadiipari ágazatokba áramlott, s a mezőgazdaságban is túlzott kapacitások alakultak ki; végül a humán tőkét is hatalmas veszteség érte. Ezek a tényezők mind hozzájárultak a nagy válsághoz, s így az 1930-as évek politikai instabilitásához is.

Nyugaton az Egyesült Államok, keleten Japán gazdasági súlya érzékelhetően megnőtt, amit jól jelzett, hogy míg 1914 előtt a brit font sterling volt a nemzetközi tőkepiac kulcsvalútája, s Nagy-Britannia volt a vezető nemzetközi hitelező, biztosító és beruházó, addig 1918 után a dollár, illetve az Egyesült Államok kezdte átvenni ezeket a szerepeket.

Az első világháború társadalmi hatásai között megemlítendő, hogy átöröszést hozott a tömegdemokráciák kialakulásában is. A megelőző időszakban mintaszerű parlamentáris rendszerek működtek szerte Nyugat-Euró-

pában úgy, hogy a lakosság csupán néhány százalékának volt választójoga. A háborús áldozatokat azonban legnagyobb mértékben éppen a mellőzött csoportok hozták, így napirendre került ezek politikai jogainak bővítése. Szintén ekkor gyorsult fel a nők választójogának bevezetése is. Ennek egyik oka volt, hogy a női munkavállalás mértéke, de különösen jellege nagyban átalakult a háború során, ami a 20. század további részében még inkább kiteljesedve a női emancipáció legfontosabb tényezője lett.³³ A választójog nagyarányú bővítése és ezzel párhuzamosan a parlamentáris rendszerek terjedése rövid távon azonban politikai megrázkódtatásokat is okozhatott. Míg Nagy-Britanniának sikerült stabilizálnia demokráciáját az 1920-as években, addig a kontinensen a liberális demokráciák jórészt eltűntek az 1930-as évek elejére, ami hozzájárult a nemzetközi konfliktusok mélyüléséhez is.³⁴

Vannak olyan hosszú távú társadalmi folyamatok is, melyek esetében a háború nem hozott ugyan áttörést, de amelyeket jelentősen felgyorsított. A háború alatt a munkásosztály létszáma tovább nőtt – volt ország, ahol egyharmadával a négy év során. Az állam gazdasági szerepének növekedésével párhuzamosan a szociálpolitika is nagyobb súlyt kapott. A háború milliókat szakított ki hosszú időre környezetükből, s ezzel hozzájárult új szokások és attitűdök átvételéhez. Különösen a zárt paraszti társadalmak esetében volt jelentős a városi értékek átvétele. Az értékváltozásokat jól mutatja az is, hogy a nők társadalmi helye – az említett munkavállalással összefüggésben, de azon túl is – nagyban megváltozott. A húszas években az európai nagyvárosokban a moziban és más szórakozóhelyeken egyedül megjelenő nő megszokottá vált, noha egy-két évtizeddel korábban ez ritkaságnak számított.³⁵

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy mindhárom bemutatott megközelítés releváns lehet a 20. század és az első világháború kutatása és történeti interpretációja szempontjából, azonban jelentősek az eltérések az ilyen módon kialakuló értelmezések között.

Ha az első világháborút egy előző korszak lezárásának tekintjük, akkor – legalábbis, ha következtetések vagyunk – nagy hangsúly esik a háborúhoz vezető körülményekre, a háborúhoz vezető útra. Ez a 19. század utolsó harmadának európai konfliktusaira és ideológiai fejlődésére irányítja fi-

sity Press. Jay Winter – Jean-Louis Robert (eds.): *Capital Cities at War. Paris, London, Berlin, 1914–1919*. Cambridge, 1997, Cambridge University Press.

32. A háború gazdasági következményeire lásd: Jay Winter (ed.): *War and Economic Development*. Cambridge, 1975, Cambridge University Press. Gerd Hardach: *The First World War 1914–1918*. London, 1977, Allen Lane. Carl-Ludwig Holtfrerich: *The German Inflation, 1914–1923: Causes and Effects in International Perspective*. Berlin, 1986, De Gruyter. Avner Offer: *The First World War: An Agrarian Interpretation*. Oxford, 1989, Clarendon Press. Chris Wrigley (ed.): *The First World War and the International Economy*. Cheltenham, 2000, Edward Elgar. Hew Strachan: *Financing the First World War*. Oxford, 2004, Oxford University Press. Stephen Broadberry – Mark Harrison (eds.): *The Economics of World War I*. Cambridge, 2005, Cambridge University Press. Jari Eloranta – Mark Harrison: *War and disintegration, 1914–1950*. In Stephen Broadberry – Kevin H. O'Rourke (eds.): *The Cambridge Economic History of Europe, Vol. 2. 1870 to the Present*. Cambridge – New York, 2010, Cambridge University Press, 133–155. p.

33. Susan R. Grayzel: *Women and Men*. In Horne (ed.): *A Companion to World War I*. I. m. 263. p.

34. David Reynolds: *The Long Shadow: The Great War and the Twentieth Century*. London, 2013, Simon and Schuster, 39–83. p.

35. Marwick–Purdue: *The debate over the impact and consequences of World War I*. I. m. 113–121. p.

gyelmünket: miként jöttek létre azok a strukturális és ideológiai feltételek, melyek a háború során az erőszak elszabadulásához vezettek. A magyar történetírásnak is vannak feladatai az erőszakra való mobilizáció magyarországi folyamatának feltárása terén – mind a háború előtt, mind pedig a háború során.

Ha a két világháború a közöttük lévő évtizedekkel egy korszakot alkot ábrázolásunkban, akkor az erőszakra mint korszakot definiáló tényezőre koncentrálunk, s a rövid távú hatóerők kerülnek előtérbe. A háborút több tekintetben magából a háborúból magyarázzuk – különösen a második világháborút az első következményeiből –, ami segít megérteni az erőszak dinamikáját. Ez a megközelítés kiemeli az Európában a második világháború után évtizedekig uralkodó viszonylagos békét, s ráirányítja figyelmünket annak okaira. Ugyanakkor kétségteljesen Európa-centrikus koncepcióval van dolgunk, mely emellett nehezen tud mit kezdeni a hosszú távú társadalmi és gazdasági változásokkal is.

Végül, amennyiben a nagy háborút egy új, a 20. század végéig, vagy azon is túl terjedő korszak kezdeteként interpretáljuk, akkor a hangsúly – akár a második világháborúval szemben is – magára az első világháborúra kerül, mely hosszú távú folyamatokat generált a politikában, társadalomban, gazdaságban. Az első világháború nem egyszerűen a második világháború előzménye lesz, hanem „öskatasztrófa”, mely konfliktusok sorát indította el. Magyarország szempontjából különösen releváns ez a megközelítés, hiszen itt az első világháború nyomán alapvetően megváltoztak az állami-nemzeti keretek, valamint a magyar „rövid 20. századnak” jellemzője volt az autoriter-diktatórikus rendszerek dominanciája ebben a periódusban.

A totális háborúval szemben a totális történetírás aligha megvalósítható, vagyis a történetírók nem tudnak minden lehetséges elemzési szempontot figyelembe venni munkáikban. Így az előzőekben vizsgált megközelítéseket sem lehet egybegyűrní. Ehelyett váltakozó hangsúlyokat látunk az első világháború hazai és nemzetközi historiográfiájában, mely érinti a mi tárgyunkat, az első világháború történeti helyének meghatározását is.

A két világháború között – nyilvánvalóan a nagyobb perspektíva hiánya miatt is – az első világháború előzményeire figyeltek kiemelten a történészek, de általában szűk szempontokat alkalmazva: a háborús felelősség – a kormányok felelősségének – problémája izgatta őket, mely megfelelt a nemzetet középpontba állító 19. századi történetnéző szemléletnek.³⁶

36. Jay Winter – Antoine Prost: *The Great War in History: Debates and Controversies: 1914 to the Present*. Cambridge, 2005, Cambridge University Press.

Az 1950-es és 1960-as években a második világháború iránti történész és közérdeklődés ugyan háttérbe szorította a Nagy Háborút, mégis születtek utóbbival foglalkozó kiváló munkák. Ezekben változott a történészek figyelmének fókusza, mely a háborús tömegekre kezdett irányulni, mind a fronton, mind pedig a hátszágban. Ez elősegítette az első világháború hosszú távú, az egész 20. századra vonatkozó hatásainak kidolgozását, melyek közül az előbbiekben jó néhányat megismertünk.

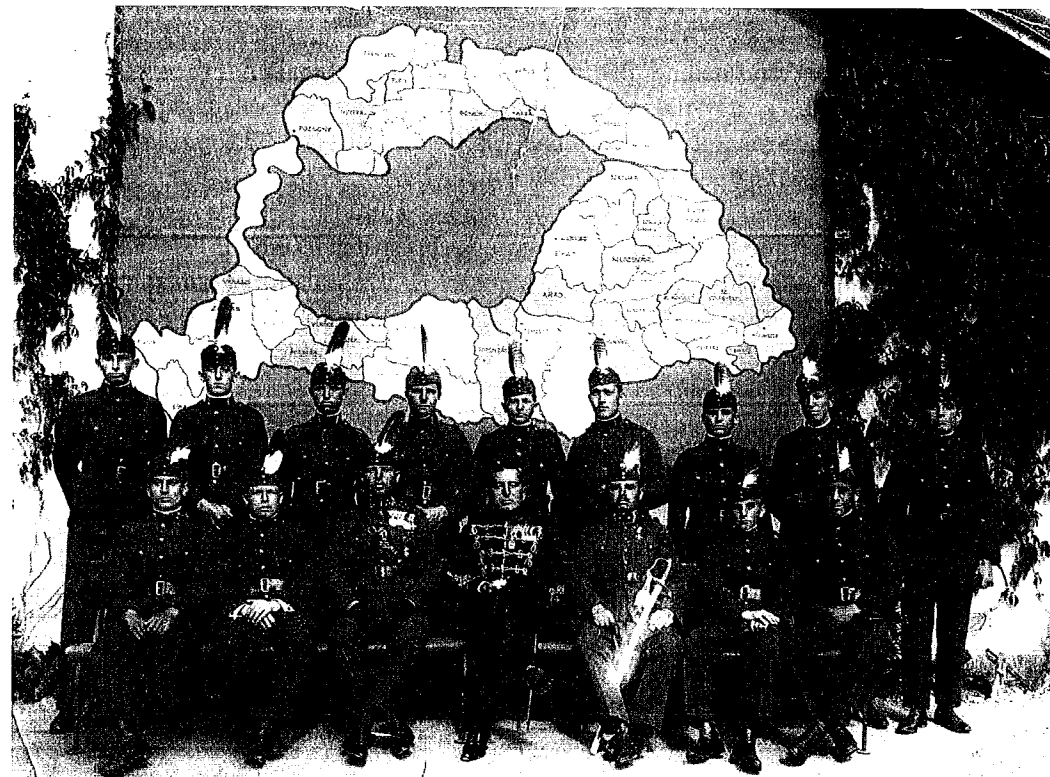
Az 1990-es évek elején – amikor új Európa keletkezett, s a nemzetállami ideológiák válságjelenségeket mutattak – népszerűvé vált az „európai polgárháború” fogalma. Ez – mint láttuk – magában foglalta az első világháborút is. Az elképzelés fontos népszerűsítője volt a somme-i csaták helyszínén, Péronne-ban megnyílt nagy hatású első világháborús múzeum és annak kutatói köre, melynek koncepciója talán leginkább ehhez a felfogáshoz állt közel.

Ez azonban inkább átmeneti változásnak bizonyult. A világháború kitörésének századik évfordulója már egybeesett a növekvő nemzetközi instabilitással, mely ismét az első világháború időszaka és napjaink közötti párhuzamok keresésének, a hosszabb távú perspektívának kedvez. Valami azonban nem változott: a történészek, az érdeklődő közönség és a tágabb társadalmi környezet ezúttal is együtt alakítják a világháború történeti értelmezéseit.³⁷

37. Susanna Brandt: *The Memory Makers: Museums and Exhibitions of the First World War. History and Memory*, vol. 1. 1994. 95–122. p. Mosse: *Fallen Soldiers...* I. m.

Romsics Ignác

A NAGYHATALMAK
ÉS AZ OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIA
FELBOMLÁSA

Csoportkép első világháborút megjárt katonákkal a veszprémi Magyar királyi Jutasi Honvéd Altisztképző és Nevelőintézetben a két világháború között

A Habsburg Birodalom életébe a nagyhatalmak kétszer avatkoztak be döntő módon. 1849-ben, amikor megmentették a felbomlástól, majd 1918-19-ben, amikor kimúlását segítették elő. Az 1849-es aktorok közül Oroszország vállalta magára a főszerepet. A dinasztikus szolidaritás jegyében, valamint a forradalmi hullám továbbterjedésétől, s ennek rendjén saját multietnikus birodalmának a dezintegrálódásától is tartva a cár félretette a dunai birodalom ukránok lakta területeire – Kelet-Galíciára, Bukovinára és Kárpátaljára – vonatkozó expanzív igényeit, s a Habsburgok megsegítésére rendelte hadseregét. Nagy-Britannia és Franciaország katonailag ugyan nem avatkoztak be, ám passzivitásukkal egyértelműen azt jelezték, hogy a Habsburg Birodalom fennmaradását az európai hatalmi egyensúly szempontjából elengedhetetlennek tartják. „Auszttria – mondotta volt ezzel kapcsolatban Palmerston, későbbi brit miniszterelnök 1849-ben – Európa közepén fekszik, [s mint ilyen] a jogtalan terjeszkedés gátja egyfelől, az invázió akadály a másfelől. Európa politikai függetlensége és szabadsága [...] Ausztriának mint európai nagyhatalomnak a fenntartásához és integritásához van kötve; ezért bármi, ami közvetlenül vagy közvetve arra irányul, hogy győnjtse vagy megbénítsa Ausztriát, vagy még inkább, hogy elsőrendű hatalmi helyzetét egy másodrangú állam szintjére szállítsa le, olyan szerencsétlenség Európára nézve, amelyet minden angolnak kötelessége megelőzni és elhárítani.”¹

Az 1849 utáni 60-70 évben a Monarchia megítélése Szentpétervárott, Londonban és Párizsban egyaránt megváltozott. Azzal, hogy az 1854-55-ös krími háborúba a Habsburgok a törökök, illetve a nyugati hatalmak oldalán avatkoztak be, és 1854-ben ideiglenesen megszállták a dunai fejedelemségeket, elvesztették Oroszország bizalmát. Bosznia-Hercegovina 1878-as okkupálásával, s még inkább 1908-as annektálásával, melyekkel a balkáni erőegyensúly a Monarchia javára és Oroszország rovására tolódott el, Bécs és Szentpétervár viszonya végletesen megromlott. Az annexió ténye Londonban és Párizsban is csökkentette az 1879-ben egyébként is a Német

1. Idézi Arday Lajos: *Térkép csata után. Magyarország a brit külpolitikában 1918–1919*. Budapest, 1986, Magvető, 8. p.

Császársággal szövetségre lépett Monarchia kedvező megítélését. A dunai állam kiegyensúlyozó stratégiai szerepéhez fűződő feltevések veszítettek relevanciájukból azért is, mert a birodalom belső viszonyait súlyos feszültségek tették kiegyensúlyozatlanná. Nemcsak a szlávok – elsősorban a csehek és a horvátok – föderalizmus iránti vágya maradt kielégítetlen, hanem a század első évtizedében a birodalom két privilegizált nemzetének, a németnek és a magyarnak a kapcsolata is megromlott. A háború előtti években a nyugati világban ezért divattá vált a Monarchiát is – az Oszmán Birodalomhoz hasonlóan – „Európa beteg emberének” nevezni.²

Az első világháborút – mint általában a háborúkat – területekért vívták. A Monarchia déli tartományainak egy részére – Tirol, Isztria és Dalmácia – Olaszország, a többire Szerbia tartott igényt. Erdélyt és a csatlakozó részeket ugyanakkor Románia követelte. Hadba lépésük, illetve háborús erőfeszítéseik fejében az antanthatalmak ezeket a területeket 1915-16-ban Olaszországnak, Szerbiának és Romániának ígérték. Az ellenséges nagyhatalmak közül a Monarchiával szemben közvetlen területi igényeket csak Oroszország támasztott. A régi múltra visszatekintő orosz expanziós terveknek megfelelően Pétervár a Monarchia keleti, ukránok és ruszinok lakta tartományait igényelte. A lengyelek lakta galíciái részeket ugyanakkor egy Oroszországon belüli autonóm Lengyelországhoz kívánta csatolni.

Az Osztrák–Magyar Monarchia maradék, Lengyelország, Nagy-Románia és Nagy-Szerbia közé ékelődött területeinek jövőjét illetően a cári diplomácia kezdetben bizonytalanodott. Közvetlenül a háború kitörése előtt és után maga a cár többször nyilatkozott olyan értelemben, hogy Ausztria–Magyarország aligha élheti túl azokat a területi áldozatokat, amelyekre a háború végén majd rákényszerül.³ Ugyanígy gondolkodott az orosz politikai és katonai vezetés számos tagja is. „Ausztria–Magyarországot az orosz célokat szolgáló államokra kell felosztani” – vélekedett például a vezérkar főnöke, Alekszej nagyherceg.⁴ Az orosz diplomácia irányítója, Szazonov külügyminiszter ugyanakkor egymásnak ellentmondó nyilatkozatokat tett. A szövetséges államok követeinek 1914. szeptember 14-én arról beszélt, hogy a Habsburg Birodalmat a háború után három tagállamból, Ausztriából, Csehországból és Ma-

gyarországból álló királysággá kell alakítani. Paléologue francia nagykövettel 1915. január 1-jén viszont azt közölte, hogy „Ausztria–Magyarországot darabjaira kell bontani”.⁵ A különböző megközelítések és belső viták eredője 1916-ra végül a teljes felosztás, illetve „új nemzeti államok” szervezésének elfogadása lett. Ausztria, Magyarország és Csehszlovákia közül Oroszország elsősorban az utóbbit kívánta szoros kötelékkel magához láncolni. Vazallusztátusnál több és jobb azonban Magyarországra sem várt volna.

Az 1917-es forradalmak, illetve Oroszország háborúból való kiválása megmentették Kelet-Közép-Európát az orosz befolyástól. A háború utáni Európa politikai határainak kialakításában csak a nyugati szövetségesek, Nagy-Britannia és Franciaország valamint az 1917-ben hozzájuk csatlakozott Egyesült Államok vettek részt.

Oroszországtól eltérően a nyugati szövetségesek a háború első szakaszában nem rendelkeztek kikristályosodott és végleges állásponttal a Habsburg Birodalom jövőjéről. A nemzeti elvnek eleinte csak ott és annyiban tettek engedményt, ahol és amennyiben az az erőviszonyok megváltoztatása szempontjából kézzelfogható előnyöket kínált. Ilyen volt például a szerbek és a románok esete, míg az olaszoknak számos olyan területet is odaígérték, amelyeket etnikai érvekkel nem, illetve csak igen kis mértékben lehetett alátámasztani.

Pontosan ez a bizonytalanság tükröződött abban az 1916 augusztusában készült és az ősz folyamán a miniszterelnök által is jóváhagyott titkos dokumentumban, amelyben a brit Külügyminisztérium szakértői először tettek átfogó javaslatot a győzelem utáni európai területi rendezésre. Ez a tervezet Nagy-Britannia „legnyilvánvalóbb érdekének” Európa keleti felében a „germán hatalmak” és Oroszország befolyásának az ellensúlyozását, valamint területi terjeszkedésük korlátozását tartotta. „Ebből a célból – szögezték le a brit külpolitikuskok –, valamint az általános tartós rendezés érdekében szem előtt kell tartaniuk a nemzeti elvet és az ésszerű gazdasági szempontokat...” A memorandum szerzői nem zárták ki, hogy a szövetségesek esetleg „megmentik” az Osztrák–Magyar Monarchiát, ahogy tették ezt 1849-ben is. Valószínűbbnek és kívánatosabbnak azonban azt a „forgatókönyvet” tartották, amely szerint a háború után a birodalom „a nemzeti-ségeknél szabad teret adó elképzeléseknek megfelelően” elemeire bomlik. A Brit Birodalom stratégiai érdekeinek szempontjából mindenekelőtt egy erős délszláv föderáció létrehozását vélték elengedhetetlennek Belgrád központtal, mivel ez „gátat képezhet a kelet felé irányuló német előrenyom-

5. Maurice Paléologue: *A cárok Oroszországa az első világháború alatt*. Budapest, 1982, Európa Kiadó, 126. p.

2. Ormos Mária – Majoros István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás, 1814–1945*. Budapest, 1998, Osiris, 147–205. p.

3. Hajdu Tibor: A cári Oroszország hadi céljai Magyarországgal szemben az első világháborúban. In Romsics Ignác (szerk.): *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században*. Budapest, 1995. Teleki Alapítvány, 30–31. p.

4. Idézi Merrit Abeash: War Aims toward Austria-Hungary: The Czechoslovak pivot. In Henry I. Roberts (ed.): *Russian Diplomacy and Eastern Europe, 1914–1917*. New York, 1963, King's Crown Press, 96. p.

mulás útjában”. A Monarchia maradék területein a Németország részeként elképzelt Ausztria, a független Magyarország és Románia, valamint a független vagy esetleg a délszláv államhoz, illetve az orosz égisz alatti Lengyelországhoz kapcsolódó Csehország osztoztak volna.⁶ Ugyanilyen szellemben tájékoztatta Balfour külügyminiszter 1917 áprilisában a hadba lépésre készülő amerikaiakat, kijelentve, hogy „Az Osztrák–Magyar Birodalom helyén három állam alakulna: Csehország, Magyarország és Ausztria.” Hangsúlyozni kell azonban, hogy ezzel párhuzamosan a Monarchia belső korszerűsítéssel, demokratizálással és föderalizálással összekapcsolt konzerválásának koncepciója is tovább élt. Maga Lloyd George miniszterelnök például 1917. február 10-én úgy nyilatkozott, hogy „bár szövetségeseink, azaz a románok, a szlávok, a szerbek és az olaszok oldalán kell állnunk, politikánk nem a teljes felosztás politikája.”⁷ Egy év múlva, 1918. január 4-én pedig a kabinet olyan döntést hozott javaslatára, hogy „szövetségeseink jogos igényei teljesítésének függvényében úgy érezzük, hogy Ausztria–Magyarországnak olyan helyzetben kell lennie, amelyből hatékony befolyást tud gyakorolni Délkelet-Európára.”⁸

A háború első felében bizonytalankodott a francia kormánypolitika is, sőt inkább a Monarchia fenntartását, semmint teljes felszámolását tartotta kívánatosnak. Erre utal Maurice Paléologue pétervári követ egyik 1915. év eleji jelentése, amelyben az orosz külügyminiszterrel folytatott eszmecserejéről számolt be. Jelentésének kulcsmondata így hangzott: „Ausztria kérdése az egyetlen, amellyel kapcsolatban nézetkülönbségre kell felkészülnünk az orosz kormánnyal szemben. Mindaddig, amíg létezni fog Németország és Olaszország, Ausztria fenntartása az érdekünk”. Philippe Berthelot, aki a vezető francia diplomaták közül legkevésbé rokonszenvezett a Monarchiával, s mellesleg Eduard Benešnek is közeli barátja volt, 1916. augusztus 8-án a cseh légio felállításával kapcsolatban azt ajánlotta külügyminiszterének, hogy „nincs még itt az ideje, hogy döntsünk Bohémia sorsáról”. S végül hivatkozhatunk a francia békejavaslatok kidolgozásának a céljával felállított bizottság (*Comité national d'études sociales et politiques*) 1916-os ajánlására is. Hosszú és heves vita után ez a testület végül úgy foglalt állást, hogy Franciaországnak nem az Osztrák–Magyar Monarchia megszüntetése, hanem föderalizálása az érdeke.⁹

Arra nézve, hogy ennek a föderalizált Monarchiának pontosan hogyan is kellene kinéznie, a franciák 1917 folyamán több tervezetet is készítettek. Ezek közül az egyik legkonceptiózusabb a francia vezérkar szakértőinek éleslátását dicséri. Ha a Habsburg Birodalom – hangsúlyozta az 50 oldalas összeállítás – egyszerűen elemeire bomlik, akkor valójában csak Németország dolga válik könnyebbé, hiszen a tengeri kijárat nélküli és egymásra féltékeny független kis államok valósággal versengeni fognak nagy szomszédjuk kegyeiért. A teendő és a jelszó tehát nem „delenda Austria!” hanem „constituenda Austria!” – éspedig független és demokratikus nemzeti államok társulásának a formájában, de továbbra is a Habsburgok jogara alatt. Az új birodalom négy nemzeti és egy multietnikus területi egységből állt volna: Ausztriából, Bohémiából (morva és cseh területek Szlovákia nélkül), „Kis-Magyarországból”, Horvátországból (a birodalom horvát, szlovén, szerb és dalmát területei), valamint Erdélyből. Régi birtokállományából a Monarchia elveszítette volna Bukovinát, amelyen Románia és Oroszország, valamint Galíciát, amelyen Lengyelország és Oroszország osztozott volna. Az Olaszországnak és Szerbiának tett 1915-ös ígéreteket a memorandum csak részben javasolta beváltani. Itália megkaphatja Tirolt és Goriziát, de Isztriát és Észak-Dalmáciát nem, mert ezek a területek létfontosságúak a Monarchia számára. Még nagyobb hibának tartotta volna a szerző a kulturálisan olyannyira különböző délszláv területek egyetlen állammá formálását. Szerbia megkapta volna Montenegrót, Bosznia-Hercegovinát és Dél-Dalmáciát Cattaróig, de a Monarchia integráns és túlnyomóan katolikus délszlávok lakta területeit nem. „Háromévi háború után – fejeződik be az anyag – ideje többet gondolni magunkra és kevesebbet másokra; a dicső békét, melyet Franciaország olyannyira kiérdemelt, nem szabad késleltetni olyan részletkérdésekkel, mint a szerbek vagy a románok többé-kevésbé intranzigens követelése.”¹⁰

A vezérkar és más konzervatív-royalista körök Monarchia-barát elképzeléseit a radikális-szabadgondolkodó – részben szabadkőműves – körök természetesen hevesen támadták. Ők Beneš és Masaryk érveit visszhangozva a Monarchia teljes széttörését követelték.¹¹ Erőfeszítéseiket azonban egyelőre nem koronázta siker. A francia kormánypolitika 1917 végéig vonakodott kimondani a döntő szót a dunai birodalom jövőjéről.

Az Egyesült Államok szempontjából Európa s különösen a Duna-medence természetesen sokkal kisebb jelentőséggel bírt, mint Franciaország–

6. Public Record Office, London. Cabinet 29/1.

7. Wilfried Fests: *Peace or Partition. The Habsburg Monarchy and British Policy, 1914–1918*. New York, 1978, St. Martin's Press, 60. p.

8. Public Record Office, London. Cabinet 23/5. 14–15.

9. Edit Marjanovic: *Die Habsburger Monarchie in Politik und öffentlicher meinung Frankreichs, 1918–1918*. Wien–Salzburg, 1984, Geyer, 3–56. p.

10. Archives Diplomatiques, Paris. Guerre 1914–1918. Autriche–Hongrie. Vol. 151. La situation politique en Autriche–Hongrie et ses conséquences. 23. 07. 1917.

11. Lásd erre részletesen Fejtő Ferenc: *Rekviem egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria–Magyarország szétrombolása*. Budapest, 1990, Minerva, Atlantisz, Medvetánc, 272–352. p.

ból vagy Nagy-Britanniából nézvést. Az azonban, hogy egyetlen európai hatalom vagy szövetségi rendszer sem lehet olyan erős, hogy hatalmát az egész kontinensre kiterjessze és ezáltal világhatalmi pozíciókra tehessen szert, az amerikai külpolitikának éppen olyan axiomatikus érvényű alapelve volt, mint a britnek. „Nem engedhető meg, hogy Németország nyerje meg ezt a háborút, de még az sem, hogy kiugorjon” – állapította meg Robert Lansing amerikai külügyminiszter már 1915. július 11-én, azaz több mint két évvel az amerikai hadba lépés előtt. A vita tehát az Egyesült Államokban sem a stratégiai célról, hanem inkább arról folyt, hogy ez a stratégiai cél – a kontinentális erőegyensúly helyreállítása és Németország sakkban tartása – hogyan és milyen eszközökkel érhető el, illetve biztosítható. Ismeretes, hogy Wilson elnök 1918. január 8-i 14 pontos békeprogramjában nem a Monarchia széttörése, hanem csak a széles körű nemzetiségi autonómia mellett kötelezte el magát. Az amerikai béke-előkészítő bizottság közép-európai referense ennek alapján még 1918 áprilisában is a Monarchia 5 tagállamból álló konföderációvá alakításáról készített tervezetet.¹² Ugyanakkor tudjuk azt is, hogy maga Lansing sohasem osztotta ezt a koncepciót. Naplójában 1918. január 10-i dátummal ugyanis ez áll: „Úgy vélem, hogy az elnöknek fel kell adnia ezt az elgondolást, és a birodalom területén új államok felállítását, illetve Ausztria és Magyarország szétválasztását kell támogatnia. Meggyőződésem, hogy ez az egyetlen biztos módja annak, hogy a németek európai hatalmának véget vessünk. Úgy vélem, fontolóra kell vennünk egy lengyel, egy cseh és talán egy rutén állam felállítását. Ezután következne Horvátország, Szlovénia, Dalmácia, Bosznia-Hercegovina, Montenegró és Szerbia egy államban történő egyesítése. Szintén meg kellene fontolni az erdélyi románok Romániához csatolását, és az olasz tartományokét Olaszországhoz. Végül, hogy a feldarabolás teljes legyen, az Osztrák Birodalmat és a Magyar Királyságot is szét kellene választani. Ezek a független államok a német ambíciók áthidalhatatlan akadályai lennének.”¹³

A Monarchia jövőjével kapcsolatos nyugati bizonytalankodásnak 1917 végén és 1918 első felében – amint erre a magyar és a nemzetközi historiográfia, mindenekelőtt Ormos Mária és Fejtő Ferenc már évtizedekkel ezelőtt rámutattak – három esemény vetett véget. Az első a második orosz forradalom, illetve az 1918 márciusában megkötött breszt-litovszki béke volt. A nyugati szövetségesek ezzel elvesztették legfontosabb keleti partne-

rüket, s egyben szembesültek a jövő *Mitteleuropájának* keleti körvonalai-val. A Breszt-Litovszkban kodifikált kelet-közép- és délkelet-európai *neue Ordnung* lényege az Orosz Birodalom Nagy Péter uralkodása óta megszerzett nyugati területeinek elszakadása, s e területeken német irányítás vagy ellenőrzés alatt álló nemzeti államoknak a létrehozása volt. A második új fejlemény a Monarchia új uralkodójával folytatott különbéke-tárgyalások botrányos befejeződése volt 1918. április 12-én. Annak közzététele, hogy Ausztria kész lett volna elismerni Elzász-Lotaringia Franciaországhoz csatolását, IV. Károlyt lehetetlen és Németországgal szemben még kiszolgáltatottabb helyzetbe hozta. A harmadik pedig a Német Birodalom és a Monarchia közötti hosszú távú politikai, katonai és gazdasági együttműködést előíró egyezmény aláírása volt 1918. május 14–15-én. Washingtonban, Londonban és Párizsban ez utóbbit egyaránt úgy értelmezték, hogy Monarchia immár végérvényesen Németország járszalagjára került, s azt a kiegyensúlyozó szerepet, melyre sokan még 1917–1918-ban is alkalmasnak találták, a jövőben semmiképpen sem lesz képes betölteni.¹⁴ Lord Hardinge brit külügyi államtitkár 1918. május 23-i feljegyzésében ez a felismerés így jelent meg: „Ausztria leválasztására tett minden kísérletünk kudarccal végződött. A két császár találkozója – úgy tűnik – a német kötelek még szorosabbra fűzését eredményezte. Tovább kell folytatnunk a harcot, s mindazt, amit tehetünk: bátorítani az alávetett népeket, hogy lázadjanak fel a német–magyar uralom ellen.”¹⁵ 1918 tavaszától ezért a vitakérdés többé nem az volt az antanthatalmak politikusai között, hogy megmarad-e a Monarchia vagy sem – ekkorra eldőlt, hogy nem fog megmaradni –, hanem az, hogy hol húzódjanak a birodalom helyén létrejövő új államok határai.

A szövetségesek először – 1918. június 3-án – Lengyelország függetlenségének támogatásáról adtak ki közös nyilatkozatot. Ez már Wilson elnök januári pontjaiban és a francia és a brit vezetők ez idő tájt elhangzott beszédeiben is említést nyert. A lengyelek, akik Napóleon bukása óta oly sokszor kísérelték meg visszaszerezni függetlenségüket, s oly reménytelenül bíztak a nyugati segítségben, Oroszország bukásának köszönhetően most végre megkapták a remélt és elengedhetetlen támogatást. 1918 tavaszán és nyarán Franciaország azt követelte szövetségeseitől, hogy Lengyelország mellett Csehszlovákia és Jugoszlávia függetlenségéről is adjanak ki közös nyilatkozatot, s a leendő délszláv emigráns bizottságokat is kormányként ismerjék el. Anglia kivárása s a leendő délszláv államban riválist sejtő Olaszország

12. Tibor Glant: *Through the Prism of the Habsburg Monarchy: Hungary in American Diplomacy and Public Opinion during World War I*. New York, 1998, Columbia University Press, 205–226. p.

13. Tarasovics Sándor: Amerikai béke-előkészületek az I. világháború alatt és tervek egy új Magyarországról. In Romsics (szerk.): *Magyarország és a nagyhatalmak...* I. m. 65–70. p.

14. Ormos Mária: *Padovától Trianonig 1918–1920*. Budapest, 1983, Kossuth Könyvkiadó, 13–26. p.

15. Arday: *Térkép csata után...* I. m. 66. p.

merev ellenállása miatt Franciaország ezt a célját 1918 nyaráig nem érte el. Június 29-én Párizs így egyedül ismerte el a Masaryk és Beneš vezette párizsi Csehszlovák Nemzeti Tanácsot, mint a cseh és a szlovák nemzet hivatalos képviselőjét, és a leendő csehszlovák állam kormányának bázisát. Hasonló lépésre Anglia augusztus 9-én, az Egyesült Államok pedig csak szeptember 3-án szánta el magát. Olaszország tiltakozása miatt Jugoszlávia hasonló nyilvános elismerésben a háború befejezéséig nem részesült. Ez azonban nem változtatott azon, hogy Lengyelországgal, Csehszlovákiával és Nagy-Romániával együtt egy nagy délszláv állam is a szövetségesek békecéljai között szerepelt.¹⁶ A részletkérdések részben Párizsban, a békekonferencia asztalánál, részben az érdekeltek egymás közötti helyi háborúinak a függvényében dőltek el.

Az 1919-20-as Párizs környéki döntések eredményeként az Osztrák-Magyar Monarchia helyén négy önálló állam, Ausztria, Magyarország, Csehszlovákia és Jugoszlávia jött létre. A birodalom egykori területeiből rajtuk kívül Lengyelország, Románia és Olaszország részesült még. Az új államokat, illetve államhatárokat konstituáló békeszerződések deklarált elve a nemzeti önrendelkezés volt. Ez azonban olyan mértékben egészült ki más – gazdasági, stratégiai és sokszor pusztán területszerző – szempontokkal, hogy a régió új állami konfigurációja annyira sem felelt meg a nemzeti-etnikai elvnek, mint amennyire azt a néprajzi-demográfiai adottságok lehetővé tették volna. Ebből is adódott, hogy alig több mint 20 évvel az első világháború befejeződése után máris kezdetét vette a második.

John Lukacs

A MAGYAR KATASZTRÓFA: AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ

16. Kalervo Hovi: *Cordon sanitaire ou barrière de l'Est?* Turku, 1975, Turun Yliopisto, 129–131. p.

Osztrák–magyar telefonállomás a Dolomitokban

A kiadó köszönetet mond az MTVA vezetésének és Járai Judit szerkesztő asszonynak, amiért John Lukacs előadását rögzítették phoenixville-i (PA, Egyesült Államok) otthonában.

Magyarország ezeréves történelme során négy nagy katasztrófát ismerünk: a 13. századi tatár pusztítást, a 16. és 17. század alatti török megszállást és a 20. századi két világháborút. Az első világháború magyar következményeinek lényege e rövid értekezés tárgya. Ugyanakkor vegyük figyelembe, hogy a magyar állam, a magyar nemzet és a magyar nép létezése, alakulása, sorsa, összetartozásuk dacára, nem mindig és nem ugyanazok. Magyarországon, mint más népeknél is, a nép életének és történelmének szerkezete sokat változott, főleg az úgynevezett újkor során. „Nemzet” és „nép” különbözőségei, kettősségei gyengültek, kisebbedtek, itt-ott már alig, vagy nem is léteztek. De szülőházánkat szemlélve mondhatjuk, hogy a 20. századi két világháború katasztrófális következményeinek legnagyobb vesztese, áldozata a magyar *állam* volt.

Mindez nem csupán az akkori ezeréves Magyarországon élő nemzetiségek feltörésén múlt (bár 1914-ben ezek az ország lakosságának már majdnem 46 százalékát alkották), hanem még inkább az akkori nagyhatalmak elhatározásain 1914 és 1920 között. Ezen kis tanulmányom első része összegezni kívánja az akkori győztes nagyhatalmak és a vesztes Magyarország viszonyát, míg a második a magyarság hozzájárulását az akkor történetekhez.

I.

A tatár betörésnek (szörnyűségei dacára) tartós következményei nemigen voltak, mert egy-két év után a tatár hordák elhagyták az ország területét. Mohács után a török uralom (vagy talán pontosabban: felsőbbtség) az akkori Magyarországon több mint másfél évszázadig fennmaradt. Legsajnálatosabb következménye az akkori magyar lakosság számszerű csökkenése volt, a 16. század előtti népességnövekedés után. Mégis ezenfelül a török uralomnak kevés tartós eredménye maradt. Az iszlám hit és vallás nem terjedt el, valamint a török bürokrácia sem. Azonban néhány hősi magyar epizódtól eltekintve nem jöhetett létre egy nagyjából önrendelkező magyar állam. (Részleges és figyelemre méltó kivétel volt Erdély, egy-egy

akkor európai hírű fejedelmével.) Végül is az osztrák nagyhatalom nemzetközi seregei szabadították meg Magyarországot a török elnyomástól.

Ugyanakkor, évszázadokig a Nyugat-Európában már fennálló újkori nagyhatalmak, közöttük elsősorban Franciaország, gyakran szövetsztek a közép-európai Habsburg-császárság ellen. A magyarok sorsa csak néha, vagy itt-ott érdekelte a francia királyokat és államférfiakat. Kétszáz esztendő után sem volt nagy változás. 1848-49-ben népeik szabadelvű és demokratikus szimpátiája dacára a nyugati nagyhatalmak kormányai nem avatkoztak be a magyar szabadságharcba Ausztria ellen. De az 1867. évi osztrák-magyar kiegyezést (beleértve Magyarország aránylagos önrendelkezését egy Bécs-központú, de nemzetiségeket összefogó közép-európai nagyhatalom keretében) a nyugati országok jóváhagyták. Ez a hajlam, főleg Nagy-Britannia részéről, még 1914-ben is fennállt – annak dacára, hogy akkor már Ausztria-Magyarország a Nagy-Britannia-ellenes Németország szövetségese volt.

Mindez legkésőbb 1918 elején megváltozott. Több okból, elsősorban mert a nyugat-európai nagyhatalmak elfogadták, sőt magukévá tették az akkori amerikai elnök által deklarált „nemzeti önrendelkezés” elvét Magyarországra és a magyarok kárára.

Ez lett Magyarország legnagyobb – és sajnos mindeddig maradandó – történelmi katasztrófája ezeréves létezése során. S hozzájárultak mindehhez a magyarság balgaságai és hibái még az első világháború után, 1920-ig is.

II.

„Maradandó” – annak dacára, hogy az első világháború után az akkori győztes nagyhatalmak súlya és szerepe, európai befolyása hamarosan gyengült. Alig két évvel 1918 után az észak-amerikai nép nagy többsége az Európától való különállás, sőt elzárkózás révén Wilson ellen fordult. Néhány évvel az 1918–1920 közötti Párizs környéki békeszerződések után már nyilvánvaló volt, hogy az 1918-ban győztes Anglia és Franciaország befolyása Kelet-Európában igen lecsökkent. Mégis röviden össze kell foglalnom Franciaország és Anglia Kelet- és Közép-Európára vonatkozó (és itt-ott változó) első világháborús politikáját.

A franciák (mint az 1914-et megelőző évszázadok alatt is) Kelet- és Közép-Európában kerestek szövetségeket a Habsburg-nagyhatalom ellen. Miután 1917-ben a francia-orosz katonai szövetség az orosz felfordulás következtében megszűnt, Párizs a kelet-európai kisállamokkal (egy feltámadó Lengyelországot is beleértve) kívánt szövetszteni az oroszokkal és a né-

metekkel szemben, egy úgynevezett „cordon sanitaire”-t, biztonsági övezetet megalkotandó. Ehhez persze hozzájárult az orosz bolsevizmus terjedésétől, a világforradalomtól való félelem. De minden másképpen történt. Ha nincs orosz forradalom 1917-ben, akkor Oroszország egy éven belül az első világháború győztese közé tartozott volna, nagyban beláthatatlan következményekkel (mint 1945-ben). A „nemzetközi” kommunizmus Oroszországon túl sehol sem állt lábra Európában. „Szovjetország” hatalma, befolyása, területi terjedelme 1920-ban és azt követően majdnem két évtizedig csökkent.

A kommunizmus elleni védekezés kisebb szerepet játszott Angliában, mint Franciaországban. Az Európa felé irányuló – és főleg Kelet-Európát érintő – érdeklődés nagyban hiánya jellemezte az angol külpolitikát közvetlenül a háború után. Fentebb említettem, hogy még 1914-ben sem volt London Ausztria-Magyarországgal szemben ellenséges. Mindez 1918 elején kezdett változni anélkül, hogy ezt az angol nép nagy része figyelembe vette volna. Az ilyen, a nemtörődömséggel majdnem határos hajlam jellemezte az angol felet a trianoni tárgyalások alatt is.

Lényegesen és kivételesen hozzájárultak mindehhez (főleg 1917–1918-ban) a leendő otódállamok (talán leginkább a csehek) kitűnő propagandistái. Elsősorban Párizsban, kivételesen Londonban is, valamint az Egyesült Államokban Masaryk és társai elsőrangúan képviselték, szorgalmazták alakuló államaik és népeik érdekeit, s még fontosabb: céljaik francia, angol (továbbá amerikai és olasz) támogatását. Az, hogy majd hetven évvel később az ő teremtményeik, „Csehszlovákia” és „Jugoszlávia” kettéoszlottak, megszűntek, nemigen kisebbíti Masarykéknak nacionalista eredményeit. A magyaroknak akkor nem voltak ilyen befolyású szószólói. (Hozzájárul ehhez az is, hogy független magyar külképviseletek, követségek az akkori Monarchiában nem léteztek.)

Magyarországra akkor sorsa a nagyhatalmaktól függött. Ezeknek Magyarországra vonatkozó politikáját és döntéseit a magyarok és politikusai legnagyobb része nem ismerte eléggé. Mindez magyar szempontból nézve nem az ő szűklátókörűségük hibája volt. Emellett amikor az utóbbi százötven év alatt magyar történészek igen érdemes és maradandó műveket alkottak, tudósaink a külföldi nagyhatalmak irataihoz és személyiségeihez nemigen tudtak hozzájutni, ezért az akkori európai diplomáciatörténet részleteit ritkán kutathatták. Így például aránylag kevés magyar történész foglalkozott Ausztria 1866. évi königgrätzi vereségét követő és az 1867-es kiegyezést megelőző bécsi udvari és kormánytárgyalások részleteivel, annak dacára, hogy ezek vezettek az akkori császári elhatározáshoz, miszerint az osztrák birodalom szempontjából egy Magyarországgal alkotandó

unió lenne a leginkább előnyös. De 1867 és 1918 között nem sok magyar gondolkodott Magyarország és más nagyhatalmak viszonyáról. Az úgynevezett „közjogi kérdés”, az osztrák–magyar viszony és Bécs–Budapest függősége maradt és állt a magyar politika, és sajnos retorika középpontjában.

Voltak magyar államférfiak, köztük Tisza István, akik látták ezt. Ezért egyedül ő ellenezte az 1914. júliusi bécsi koronatanácsok során a Szerbiának küldendő ultimátumokat, és újabb szerbek lakta területek Monarchiához való csatolását, a dél-magyarországi magyarság hátrányára. Tudta azt is, hogy 1914-ben és azután, a Német Birodalommal való szövetségen kívül mind Ausztriának, mind Magyarországnak más választása nem volt, mert nem is lehetett. Még azt is megértette, hogy ha Németország lett volna e világháború győztese (a „világháború” szóhasználat is főleg német eredetű volt már 1914-ben) Ausztria–Magyarország egy nagynémet hatalom másodrendű csatlósává vált volna – újra a megmaradt magyar önrendelkezés kárára. Amikor IV. Károly és egyes bécsi államférfiak 1917-ben a nyugati nagyhatalmakkal megkísérelendő különbékét is mérlegelték, Tisza tudta, hogy ez nem lesz megvalósítható. Ezért ő még a háború vége előtt a magyar parlamentben őszintén kimondta: „Ezt a háborút elvesztettük.”

III.

Aztán meggyilkolták. Ami akkor és azután történt 1918 és 1920 között, a magyar történelem legcsúfabb fejezeteihez tartozik. A kettős monarchia felbomlásához magyar politikusok is hozzájárultak. Károlyi Mihály kormányának egy része felületes, illuzórikus emberekből állt. Károlyi rögtön kijelentette: „Mi antantbarátok vagyunk! (Ezt az antanthatalmak még egy kézlegyintésre sem méltatják megvetéssel fogadták.) De most már a magyarság fő problémája az ország bármilyen áron való fenntartása volt. Erre az új politikai személyiségek többnyire nem voltak képesek.

E tekintetben vissza kell pillantanunk, igen röviden, az ország nemzeti ségeinek már jóval az első világháború előtt fennálló problematikájára. Az akkori Magyarországon az uralom, a felsőbbbbség nagyjából még a magyaroké volt, bár a nemzetiségek száma és súlya növekedett. Mégis megjegyzendő, hogy a nemzetiségekhez tartozók elnyomása Magyarországon kevésbé volt könyörtelen, mint más kelet-európai országokban. De ha az első világháború előtt (és alatt) a magyarok és hatóságaik a nem magyar lakossággal jobban bántak volna, 1918-ban a nemzetiségek legnagyobb része, szószó-

lóikkal együtt, akkor is kívánta, követelte volna a Magyarországtól való elszakadásukat.

Ugyanakkor növekedett a magyar zsidóság jelenléte és szerepe. Számuk a 19. század során igen megnőtt: 1900 körül például zsidók tették ki a duzzadó Budapest lakosságának 22 százalékát. Ez lett Varsó kivételével Európa legnagyobb zsidó lakta fővárosa; de az úgynevezett antiszemitizmus kevésbé volt erős és elterjedt Magyarországon, mint más közép- és kelet-európai országban, már azért is, mert a zsidó vallásúak igen nagy többsége magyar-nak tartotta magát.

„Rohanunk a forradalomba”, írta Ady Endre 1918 elején – igen is, meg nem is. Igen sokan hitték és gondolták, nem csak Magyarországon, hogy a világháború következményeiként – orosz példára, vagy nem – világszerte óriási forradalmak lesznek. Nem így történt: bár ezt Károlyi Mihály is így hitte. 1919 márciusában lemondott. Utódja a kommunista Kun Béla lett, aki több mint négy hónapig maradt. Nem feladatomban itt a magyarországi kommunista uralom bűneit és gonoszságait összefoglalni vagy jellemezni. Megemlíteném, hogy az akkori tiszavirág-életű vezetők – népbiztosok – kétharmada zsidó származású volt, bár ezek egyáltalán nem képviselték az akkori magyar zsidóság többségét, sőt jellemüket sem. De mindennek következménye volt a magyar antiszemitizmus növekedése, sőt, itt-ott fellángolása. Mindenesetre helytelen és nem elegendő az 1919-es katasztrófát a magyar zsidók számlájára írni. Az akkori egész magyar társadalom gyengesége – sőt itt-ott züllöttsége – hozzájárult mindehhez. Nem volt elegendő a magyar összetartás és a nemzeti ellenállás, a harsogó nacionalista zene egyre üresebben és üresebben hangzott. Már 1914–1918-ban is itt-ott láthatóvá váltak az akkori magyar katonai erények hiányosságai, elégtelenségei. A magyar katonaság hadviselése során ritkán találhatunk kivételes és elsőrangú parancsnokokat. (Ez már 1914-ben, a Szerbia elleni hadjáratban is megmutatkozott.) Az 1918 végi és az utáni katasztrófa alatt a nemzeti ellenállás szórványos és elégtelen volt. A népszerűtlen és undorító Kun Bélának nem a magyarok, hanem egy közeledő román hadsereg elől takarodtak el. A nemzeti hadsereg a román megszállás után is csak akkor masírozhatott be Budapestre, amikor a románok a fővárost már elhagyták.

Trianonban a legkiválóbb magyar küldöttek maradandó és elismerésre méltó szónoklataik dacára nem tudtak változtatni a magyar tragédián. A nyugati nagyhatalmak szemében Magyarország megcsónkítása már nagyjából érdektelenné vált. A végeredmény a számos sebből vérző és drasztikusan amputált ország és több mint kétmillió, idegen uralom alá került magyar ember lett.

Húsz évvel 1919 után tört ki a második világháború. Ideje alatt az ország hadszíntér lett, lakosságának jó része szenvedések áldozatává vált, főleg 1944-ben és azután, amikor a német és orosz nagyhatalmak szállták meg és uralták Magyarországot. De az ország méretében nem történt változás. A Trianonban megállapított határok megmaradtak. E tekintetben az első világháború volt és maradt Magyarország legnagyobb katasztrófája.

1919 után ezt a magyarság legnagyobb része is így látta. Ezért majd húsz esztendeig a magyarság hő vágya a „revízió”, tehát a magyarokat megszorító határok megváltoztatása volt. 1938 és 1941 között ez meg is történt, mégpedig hadviselés nélkül, az új európai nagyhatalmak, Németország és Olaszország beleegyezésével. Először Szlovákia egy kisebb magyarlakta területe, aztán Kárpátalja, majd Erdély egy jelentős része, végül a Délvidék és a Muravidék darabkája került vissza Magyarországhoz. Mindennek eredője és körülményei az első világháború után létrehozott Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia akkori, 1938 és 1941 közötti széttagolásai voltak. De hát ezek az újabb magyar határok rövid életűek voltak, semmi sem maradt meg belőlük 1944-1945-ben. Hozzájárult ehhez, hogy húsz évvel az első világháború után a magyar nép nagy része már nem a „revíziót” tekintette az ország legelső kérdésének, hanem inkább a nagyhatalmakkal való viszonyát, főleg a második világháború során. Igen sajnálatos volt, hogy 1938-ban és azután számos magyar hajlott az akkori sikeres német nemzetiszocializmus felé, minek következtében 1938 és 1945 között magyar szellemi polgárháború alakult ki, nagyjában két „jobboldal”: egy nemzetiszocialista „szélsőjobboldal” és egy hagyománytisztelő és azt képviselő jobboldal között. (Ezekhez képest a kommunistáknak vagy a kommunizmusnak Magyarországon belül alig vagy nem is léteztek hívei.) Ugyanakkor a magyar nép és a nemzet történelmi változásai is folyamatban voltak. Az egész lakosságot érintő világháborús veszteségek mellett is lényeges volt a népességszám csökkenése: csaknem egymillió magyar, akikből 1944 nyarán körülbelül 500 ezer főt a vidéki magyar zsidóságból pusztítottak el. Figyelemre méltó az is, hogy az évszázadokig tartó „nemzet” és „nép” közötti nagy különbségek, ellenségeskedések már megszűnőben voltak.

Ami az úgynevezett Horthy-korszakot illeti, az is az első világháború egyik következménye volt. Horthy történelmi szerepe, hazafiassága dacára, nem hasonlított olyan kelet-európai államférfiakra, mint például a lengyel Piłsudski, a finn Mannerheim vagy a török Kemal, akik saját erejükkel képesek voltak országaik és nemzeteik sorsát (néha még a nagyhatalmak ellenében is) lényegesen megjavítani. Később, főleg a hitleri német nagyha-

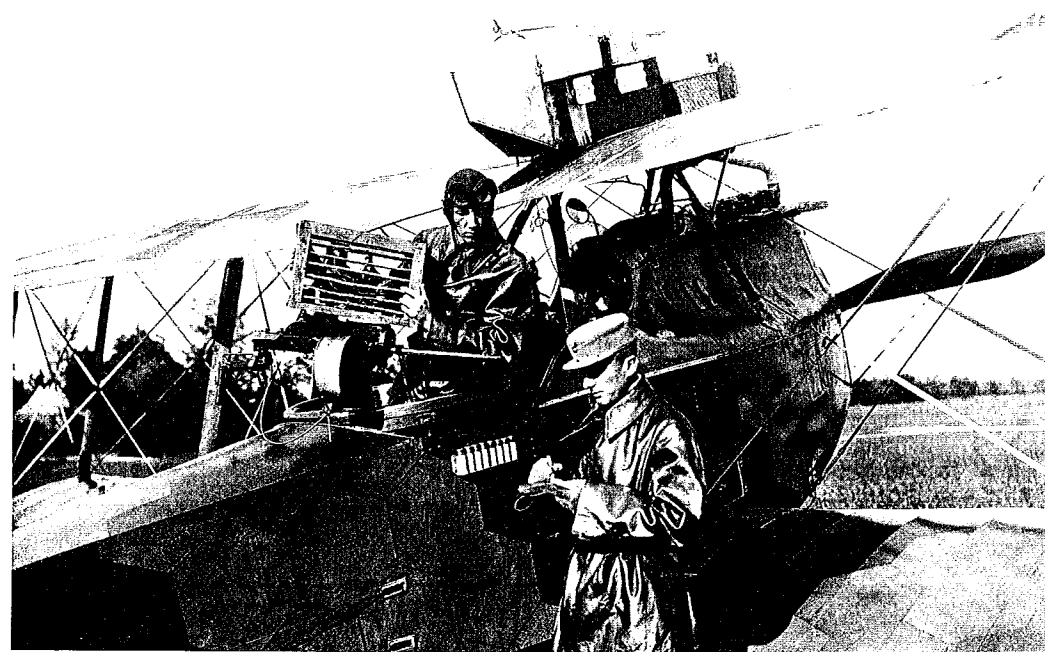
talom ereje és szomszédsága miatt, Horthy nem tudta országa függetlenségét úgy fenntartani, mint például Finnország. Hitler 1944-ig megtartotta Horthy államfőségét, mindaddig, amíg a kormányzó mentette, amit még tudott és végül 1944. október 15-én bejelentette a németekkel való teljes szakítást.

Ekkor kezdődött a magyar nép és nemzet történetének egy új, sötét korszaka. Itt kötelessége minden történésznek leszögezni, hogy az 1945 után a magyar népre rákényszerített zsarnokság nem valami kommunizmus, hanem az orosz nagyhatalom által diktált uralom volt. Talán negyven évig tartott, de nem volt mélyreható vagy maradandó. Leírása, analízise, kutatása nem tartozik e rövid tanulmány keretébe.

1945 után, a súlyos tragédia dacára, voltak jelei annak, ami a magyarság történelmében gyakran megismétlődött: a nép túlélte a nagy katasztrófát. Ez a túlélés és felemelkedés történt már a 13. században is a tatárjárás után, egy nagy király, IV. Béla idején, a 19. században, a magyar kultúrával és szellemiséggel az 1920-as években, és az egész népet érintő 1956. évi felkelés során és után. Miközben a határokon túl élő magyarság száma csökken, a magyar nép most a magyar állam kereteit nagyjában megtöltötte, valamint – a nagyhatalmaktól függetlenül – a maga formálta civilizációjának és kultúrájának történelmileg felelős választója lett és lesz.

Pollmann Ferenc

A HADVISELÉS ÁTALAKULÁSA
AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBAN:
HADITECHNIKA, STRATÉGIA
ÉS PROPAGANDA

Mint az közismert, a totális háború lényege abban rejlik, hogy a háborúzó társadalom összes erőforrását képes a hadviselés érdekében újraosztani.¹ Mindaz a sokféle anyagi és szellemi erőforrás, amely a békeállapot fennállása idején a társadalom békerend szerinti működését részben spontán, részben felülről vezérelt csatornák segítségével biztosítja, a háborús állapot beálltával drasztikus újraelosztáson megy keresztül. Ennek a redisztributív átalakulásnak a legfőbb kedvezményezettje természetesen a hadsereg, illetve maga a védelmi szféra. Az állam a hadviselés érdekeire hivatkozva erőteljesen átcsoportosítja nem csupán az anyagi javakat (hadigazdaság), de a szellemieket is, amennyiben az értelmiségi csoportok szakértelmére szintén igényt tart, illetve erőteljesen szabályozza a háborús társadalom tudományos, illetve kulturális életét is.

A szellemi erőforrásoknak a hadviselés érdekében történő redisztribúciója érinti mind a természet-, mind a társadalomtudományok művelőit. Előbbiek számára a haditechnikai innovációk, utóbbiaknak pedig a háborús propaganda frontján jelöli ki a hadviselő állam nem is annyira képzeletbeli „szolgálati helyeiket”. A szellemi erőforrások átcsoportosítása ugyanakkor vonatkozik a művészetek művelőire és a sajtómunkásokra is: az ő szakértelmükre szintén igényt tartanak. A totális háború azonban nem csupán átkanalizálja a meglévő erőforrásokat, de egyben intenzív tanulási folyamatra is kényszeríti az egész háborús erőkoncentráció legfőbb haszonélvezőjét, a hadsereget is. Ez a kényszer a stratégiai gondolkodás folyamatos átalakulásában mutatkozik meg, ily módon ösztönözve az eredményes hadviselés érdekében szükséges változtatások végrehajtását. Haditechnika, stratégia és propaganda – előadásom három fő területe – a totális háború, jelen esetben az első világháború erőforrásokat érintő hatásain keresztül kapcsolódik egybe.

1. A totális háború „dimenzióiról” lásd Artur Marwick: *War and Social Change in the Twentieth Century*. London, 1974, Macmillan. Nándor F. Dreisziger: *The Dimensions of Total War in East Central Europe, 1914–18*. In Béla K. Király and Nándor F. Dreisziger (eds.): *East Central European Society in World War I*. New York, 1985, Columbia University Press, 3–23. p. Pollmann Ferenc: *A háború dimenziói*. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 12. Szerk. Szoleczky Emese – Závody Szilvia. Budapest, 2011, Hadtörténeti Múzeum, 13–16. p.

A haditechnikai újdonságok kétségkívül a nagyközönség által leginkább ismert elemei a Nagy Háború történetének. Történelemtények előszeretettel nevezik ezt a háborút az első gépi háborúnak, amelyben új fegyverek – tank, harci gáz, lángszóró –, illetve korábban meglévő, de a háború folyamán jelentős fejlődésen átmenő fegyverek – tengeralattjáró, kézigráját, harci repülő – egyaránt feltűnnek.²

A stratégia terén az első világháború kétségkívül igen fontos változásokat eredményezett. 1914 előtt a kor hadvezérei az offenzíva mindenhatóságában hittek,³ és szemeik előtt az ellenséges szárnyak átkarolásával végrehajtott bekerítés, majd egy megsemmisítő katlancsátában az ellenséges hadsereg felmorzsolásával kivívott döntő győzelem – röviden egy modern cannae-i csata megvívása – lebegett. Erre törekedett a német Schlieffen gróf, és utóda, az ifjabbik Moltke, de erre törekedett az osztrák–magyar vezérkari főnök, Conrad von Hötzendorf is. Hasonlóképpen vélekedtek azonban az antantállamok hadseregeinek hadvezérei is. A modern sorozatlövő fegyverek (géppuska, gyorstűzelő ágyú) megnövekedett tűzeréjében bízva a támadó fél fölényét prognosztizálták, ám valójában a kevésre (vagy éppen séggel semmire sem) becsült védők esélyeit növelték az említett új fegyverek. 1914 nyarán és őszén kiderült, hogy az offenzív hadviselés minden fronton kudarcot vallott. A német támadás megrekedt a Marne folyónál, a franciák támadása kudarcba fulladt, az oroszokat tönkreverték Kelet-Poroszországban, a Monarchia csapatai a Kárpátokig hátráltak az oroszokkal szemben, miközben a Balkánon hiába próbálták térdre kényszeríteni a kis Szerbiát. A frontok megmerevedésével hamarosan kialakuló állásháború új helyzetet teremtett, amelyre egyik hadviselő fél sem volt felkészülve. A feladat adott volt: hogyan lehet áttörni a megerősített ellenséges védelmet. (Összefüggő frontvonalak létezése esetén ugyanis az átkarolás lehetősége megszűnt.) A lövészárkokba, majd egyre biztonságosabb fedezékekbe, illetve mélyállásokba húzódó ellenséges gyalogság, amelynek vonalai mögött hamarosan egy második, majd harmadik, sőt negyedik vonal épült, biztonságos összeköttetésekkel ellátva, a hagyományos lovasrohammal szemben géppuskái védelmében biztonságban érezhette magát. A lovasság mint fegyvernem napjai már 1914 előtt leáldozóban voltak, a világháború első hónapjai csak igazolták a visszavonhatatlan tény: felderítésen, üldözésen, biztosító feladatokon kívül a lovas csapatokra immár nincs szükség. Helyette megkezdődött a tüzérség szerepének felértékelődése. Az ellensé-

ges állások és a tüzérség, a műszaki akadályok rombolásán kívül a legfontosabb feladata a gyalogság mozgásának támogatása lett, miközben természetesen a maga biztonságáról is gondoskodnia kellett. A közvetett tüzelés módszere ugyan már 1914 előtt ismert volt, a lövegek védett holtterekbe való felállítása azonban csak most kezdett élő gyakorlattá válni. A tüzérségi előkészítés, majd a gyalogság rohamával szinkronban mozgó tüzelés kezdetben nem ment zökkenőmentesen: a szükséges kommunikáció hiánya gyakran akadályozta a megfelelően összehangolt tevékenységet. Ha viszont az együttműködés sikeres volt, a rohamozók előtt haladó mozgó tűzhenger lényegesen megkönnyítette a gyalogság feladatainak végrehajtását.

Ezzel együtt az áttörés kierőszakolása a legtöbbször mégsem sikerült. Abban az esetben ugyanis, ha a támadónak sikerült a frontvonal kijelölt szakaszán hosszas tüzérségi előkészítés után benyomulni az ellenséges állásokba, a keletkezett rés kiszélesítésére általában már nem maradt sem ereje, sem ideje. A védők ugyanis a legtöbb esetben megfelelő tartalékok átcsoportosításával gyorsan elretesztelték a szakadást, miközben a résben harcoló támadókat két tűz közé szorítva felmorzsolták. Amikor 1916 nyarán az orosz Brusilov tábornok azzal kísérletezett, hogy nem egy helyen, hanem egyszerre négy ponton támadta az ellenséges állásokat, ily módon akadályozva meg a tartalékok átcsoportosítását, meglepő sikert ért el az osztrák–magyar 4. hadsereggel szemben. Döntő sikerre azonban az elért áttörést ő sem tudta változtatni, mivel hiányoztak hozzá a saját tartalékok.⁴ Így német segítséggel a Monarchia végül – ha súlyos harcok árán is, de – úrrá tudott lenni a válságos helyzeten.

Másfajta stratégiával próbálkozott Falkenhayn német vezérkari főnök 1916 februárjában a nyugati fronton, Verdunnél. Azzal a szándékkal vonta folyamatos tüzérségi támadás alá az ottani francia erődrendszert, hogy a védőket állandóan újabb és újabb tartalékok bevetésére kényszerítse, ezzel mintegy kivéreztetve a francia haderőt. Falkenhayn meg volt győződve az áttörés lehetetlenségéről, ezért csak a felőrlő hadviseléssel vélte az ellenséget térdre kényszeríthetőnek. A verduni „vérszivattyú” azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, mivel a védők ugyan hatalmas veszteségek árán tartották meg állásaikat, ám a németek csaknem ugyanannyi embert veszítettek, mint a franciák.⁵

Az áttörés esélyeit a harci gázok alkalmazása sem javította, annál is ke-

2. A. Russel Bond: *Inventions of the Great War*. New York, 1919, The Century Co.

3. Stephen Van Evera: *The Cult of the Offensive and the Origins of the First World War*. *International Security*, vol. 9. 1984. no. 1. 58–107. p.

4. Graydon A. Tunstall: *Austria–Hungary and the Brusilov Offensive of 1916*. *Historian*, vol. 70. 2008. no. 1. 30–53. p. John Schindler: *Steamrolled in Galicia: The Austro-Hungarian Army and the Brusilov Offensive, 1916*. *War In History*, vol. 10. 2003. no. 1. 27–59. p.

5. Holger Afflerbach: *Falkenhayn. Politisches Denken und Handeln im Kaiserreich*. München, 1994, Oldenbourg, 363–364. p.

vésbé, mivel első ízben hatékony módon éppen a védekező németek alkalmazták azt 1915-ben Ypernnél. A kezdetben könnyfakasztó, majd később fojtó, illetve hólyaghúzó hatású harcanyagoknak az alkalmazása jól mutatja a hadviselés barbarizálódását, egyben a harcoló felek kétségbeesett törekvését az áhított siker elérésére.

Lényegesen nagyobb sikerre vezetett a britek által kifejlesztett tankok alkalmazása. A hosszú kísérletezés eredményeként létrejött harckocsik sikerrel birkóztak meg a nehéztüzérségi tűz által járhatatlanná tett terepszakaszokkal, miközben fedélzeti lövegeikből hatékonyan tüzeltek az ellenséges gyalogságra. A világháború folyamán a tankokat már a gyalogsággal és a légierővel együtt alkalmazták. E három fegyvernem együttműködése a következő világháborúban már rendszeres gyakorlat lesz.

A repülőgépek katonai célú alkalmazása kezdetben csupán a légi felderítésre korlátozódott. A technikai fejlesztések azonban hamarosan lehetővé tették erősebb motorok beépítését, ami a gépek teherbíró képességét és sebességét egyaránt megnövelte. Ezzel lehetővé vált bombák szállítása, illetve megfelelő fedélzeti fegyverek felszerelése. Így a háború a szárazföld és a tengerek után a levegőt is birtokba vette.⁶

Az antant végső győzelmének egyik fontos összetevője végül éppen az új fegyverek: a tankok és a harci repülőgépek tömeges és összehangolt alkalmazása lett, amivel a németek nem tudtak mit szembeállítani. Az 1918 tavaszán, az USA-haderők Európába érkezése előtt indított utolsó nagy német offenzívák a nyugati fronton ugyan látszólag azt bizonyították, hogy az áttörés mégiscsak lehetséges, hiszen 1914 után újra elérték a Marne folyó partjait. Párizst azonban ezúttal sem tudták Ludendorff hadosztályai elfoglalni, a megszerzett területekkel pedig nem sokra mentek: csak arcvonaluk hosszabbodott meg. A háború utolsó évére Németország is elérte katonai teljesítőképessége határait, miközben szövetségesei már szinte csak német segítséggel voltak képesek harcolni. Az antant ugyanakkor szinte kimeríthetetlen erőforrásai birtokában készülhetett a döntő hadműveletekre. Ettől függetlenül azonban a stratégiák csatáját már 1918 nyarán megnyerte.

Összegezve elmondható, hogy az első világháború stratégiai tanulságait a későbbi korok háborúiban – mindenekelőtt a második világháborúban – úgy sikerült hasznosítani, hogy a már 1918-ra jelentős fegyverré vált tank, repülőgép és tengeralattjáró együttműködése a rohamos fejlesztések révén lényegesen hatékonyabbá vált. Mindez új, offenzív stratégiák kidolgozásá-

hoz vezetett, amelyek azonban kezdetleges formában már az első világháborúban is felbukkantak.

Ami a propagandát illeti, az első világháború ezen a téren is jelentős újdonságokat hozott. A milliós tömeghadseregekben szolgáló, munda-öltöztetett civilekből jól-rosszul kiképzett katonák harckészségének fenn-tartása képezte a háborús propaganda legfőbb célját. A lankadó harci kedv ugyanis komolyan veszélyeztette volna a hadviselő felek esélyét a küzdelem folytatására, mivel pusztán a katonai drill vagy a kényszer ilyen embertömegek kordában tartására már nem lehetett alkalmas. A propagandának tehát célt és értelmet kellett adnia a háborúhoz: el kellett érnie, hogy a saját katonák készek legyenek életük feláldozásával is harcolni az ellenséges katonák ellen. Ennek érdekében meg kellett mutatnia, hogy a saját részről vívott háború igazságos, ellenben a másik fél részéről igazságtalan; hogy a saját részről vívott háború pusztán védekező jellegű, ellenben a másik fél az agresszor; hogy a saját katonák a harc közben hőiesen, de mindenkor a hadviselés szabályait betartva, lovagiasan harcolnak, ellenben a másik oldalon gyáva, a hadijogot rendszeresen lábbal tipró, kegyetlen és brutális fenevadak állnak. Mindez természetesen azzal járt, hogy a valóságos tényekhez a propaganda egyáltalán nem ragaszkodott, azokat szabadon alakította, sőt a nyilvánvaló hazugságoktól sem riadt vissza. A frontvonal két oldalán harcolók közötti szakadék elmélyítése ugyanakkor nem csupán a másik féllel szembeni gyűlölet fokozását tekintette eléréndő célnak, de egyúttal lehetetlenné tette bármiféle megegyezéssel béke létrejöttét is. Ez a „mindent vagy semmit” szemlélet végső soron a háború elhúzódásához is hozzájárult, mivel kizárta a kompromisszumos megoldások számításba vételének lehetőségét.

A háborús propaganda ilyen központi szerepre a hadtörténelem korábbi fegyveres összecsapásaiban még soha sem tett szert. Igaz a modern tömegtájékoztatás eszközei, mindenekelőtt a nagy példányszámú napilapok, vagy a már egyre jelentősebb szerephez jutó film, sem ért el ekkora közönséget 1914 előtt. A modern értelemben vett közvélemény befolyásolásának igénye természetesen már az első világháború kitörését megelőzően világosan kifejeződött egy eljövendő fegyveres összecsapás előkészítésének vonatkozásában. A Monarchia sajtójában tükröződő negatív kép a szerbekről a szerb sajtónak a „svábákról” alkotott hasonlóan negatív képével együtt jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a szarajevói merényletet követően a kölcsönös indulatok szinte azonnal fellángolhattak. De természetesen ugyanígy megágyazott a propaganda a francia–német, vagy az angol–német konfliktusnak is. A háború kitörése és a harci cselekmények megindulása azután nem csupán megerősítette a már meglévő negatív sztereotípiákat,

6. Jonathan B. A. Bailey: Az első világháború és a modern hadviselés születése. Ford. Lattmann Tamás. In Veszprémy László (szerk.): *A korai stratégiai gondolkodás*. Budapest, 2005, Zrínyi, 287–306. p.

de új, friss munícióval is ellátta azokat. Így a németek belgiumi kegyetlenkedéseiről szóló híradások azonnal a világsajtó hasábjaira kerültek, bizonyítva a „hunok” barbár, civilizált emberhez méltatlan hadviselését. A Szerbiában elkövetett osztrák–magyar atrocitásokról a Svájc-ból érkezett kriminológus, R. A. Reiss tájékoztatta főként az antant és a semleges államok közvéleményét.⁷ Hasonlóképpen a világ minden fontosabb lapja beszámolt „Belgrád barbár bombázásáról”: azaz a szerb főváros 1914. július 29-i osztrák–magyar lövetéséről. Ugyanakkor az antantállamok, illetve szövetségeik hadseregeinek hasonlóan hadijogot sértő, nem kevésbé barbár tetteiről a nagyvilág jóval kevesebb hírt kapott: az egykori központi hatalmak propagandagépezetei kétségkívül alulmaradtak az antant propagandistáival szemben. Alighanem ennek köszönhető, hogy a világ mind a mai napig meglehetősen egyoldalú képet őriz például a Nagy Háborúban harcoló osztrák–magyar – és főleg a magyar – katonák szerepléséről is.

Ami a háborús propaganda konkrét tevékenységét illeti, különösen fontos szerepet játszott benne a háború kirobbantásáért viselendő felelősség kérdése. Gyakorlatilag valamennyi 1914 nyarán hadba lépett ország propagandája igyekezett elhárítani magától a békebontás ódiumának kényszerű vállalását, ellenfeleire tolvá azt. Mindennek bizonyítására csakhamar sorra jelentek meg a különféle aktapublikációkat tartalmazó színes könyvek (mint pl. az osztrák–magyar vörös, a német fehér, az angol és a szerb kék, az orosz narancssárga, a francia sárga, a belga szürke, az olasz zöld könyv). Ezek a kiadványok természetesen csupán valogatott dokumentumokat tartalmaztak, ennél fogva bizonyító erejük eleve kétséges lehetett volna. A háborús felelősség kérdésének eldöntését azonban a győztesek végül magukra vállalták, és a versailles-i békeszerződés nevezetes 231. paragrafusában egyértelműen Németországot és szövetségeseit nevezték meg a világháború kirobbantóiként. A kérdés ezzel természetesen nem jutott nyugvópontra és a vita tulajdonképpen mindmáig tart, szerencsére már főleg csupán történészek között. Mindenesetre a világháború alatti propaganda tevékenységének nagy újdonsága volt, hogy sikerült a tudomány művelőit is csatasorba állítani, méghozzá nem csupán a történészeket. A kor legnevesebb tudósai közül is sokan sorakoztak fel a képzeletbeli frontvonal két oldalán. 1914. október 4-én 93 német értelmiségi „Felhívás a kultúrnépekhez!” című kiáltványára, melyben az országukat ért antant vádák ellen tiltakoznak, néhány nappal később már 120 brit tudós vála-

szolt. A tudomány emberei közül sokan kötelességüknek érezték önkéntesként a valóságos frontvonalba is kimenni. A „civilizáció” és a „barbárság” közötti világméretű küzdelem jelszavát komolyan venni kész értelmiségiek aktivizálása a háborús propaganda egyik legfigyelemreméltóbb sikere volt.

Az ellenségkép alakítása ugyancsak nagy hangsúlyt kapott: a túldoldalon harcoló államok vezető politikusainak, illetve uralkodóinak gúnyrajzokon történő ábrázolása, az ellenfélre tett becsmérő megállapítások azt sugallták, hogy velük – illetve országaikkal – könnyű lesz elbánni. Az ellenséges katonákról terjesztett (sokszor kitalált) történetek, a hadifoglyokkal szemben tanúsított kegyetlenkedések híre ugyanakkor azt a célt szolgálta, hogy a saját katonákat visszatartsák a megadástól.⁸ A hadifoglyok lemeszárlásáról terjedő híresztelések főleg a német katonák fogságba esési hajlandóságát mérsékeltek jelentős mértékben. 1918 nyarán azután éppen a német hadifoglyok növekedő száma jelezte a legmarkánsabban, hogy a német katonák híres kitartása is a végéhez közeledik.⁹

Az első világháború végső soron bebizonyította, hogy a modern háborús propaganda olyan hatékony fegyver lehet, amely nem csupán jelentősen befolyásolni képes a háború történetét, de akár végső kimenetelére is hatást gyakorolhat. Mindezt az azóta lezajlott háborúk – mindenekelőtt a második világháború – tovább igazolják.

7. R. A. Reiss: *Report Upon the Atrocities Committed by the Austro-Hungarian Army During the First Invasion of Serbia*. London, 1916, Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & Co. Ltd. R. A. Reiss: *How Austria–Hungary Waged War in Serbia*. Paris, 1915, A. Colin.

8. Tim Cook: The Politics of Surrender: Canadian Soldiers and the Killing of Prisoners in the Great War. *The Journal of Military History*, vol. 70. 2006. no. 3. 637–665. p.

9. Niall Ferguson: *The Pity of War*. London, 1998, The Penguin Press, 386. p.

Gyurgyák János

A VILÁG ŐSKATASZTRÓFÁJA VAGY EURÓPA TRAGÉDIÁJA?

*Társadalmi mobilizáció, tömegmozgalmak, radikalizmus
az első világháború után*

Dédapám, Gurin Fábián honvéd emlékének, aki a lublini harcokban vesztette életét 1914. szeptember 6-án. 29 éves volt.

Ahogy azt a nagyszerű angol történész, A. J. P. Taylor egyszer találóan megjegyezte, az első világháború története és utóélete tele van furcsa paradoxonokkal.¹ Hadd soroljak fel néhányat ezek közül, s nem is feltétlenül csupán azokat, amelyekről Taylor is említést tett. Ilyen paradoxon, hogy bárhog is vélekedjünk a háború kirobbanásának okairól és osztjuk meg az ezért viselt felelősséget a hadba lépett felek között, az mindenképpen megállapítható, hogy ebben a hatalmi rivalizálás, a *Machtpolitik*, a küzdelem a hegemoniáért meghatározó szerepet játszott. Ugyanakkor a háború végére az erőpolitika mellett egyre erőteljesebben megjelent a törvényi szabályozáson nyugvó nemzetközi rendezés igénye, valamint az ennek megalapozására irányuló erkölcsi alapelvek figyelembevétele, mindenekelőtt a nemzeti önrendelkezés elvének figyelembevétele. Ez még akkor is igaz, ha ezeket az elveket – különösen a békétárgyalások alatt – folyamatosan megsértették, elferdítették, illetve propagandisztikus célokra használták.² Másik ilyen látszólagos ellentmondás, hogy a politikusok, a hadvezérek, a sajtó, de kezdetben még a közvélemény is éppenséggel a fennálló konfliktusok gyors megoldását várta a háborútól, miközben maga a háború kirobbanása és különösen annak elhúzódása teremtett csak igazi káoszt, így ezen újszülött konfliktusok mellett a 'boldog békeidők' nézeteltérései és feszültségei csupán ártatlan gyerekjátéknak tűntek. Továbbá, a háború a megbillent hatalmi erőegyensúlyt akarta helyreállítani Európában és a világban, miközben ez a súlyegyen éppen a háború következményeképpen borult fel csak igazán, amelyet a Párizs környéki békék sem tudtak orvosolni, s alig két évtized múltán ez az egyensúlyát veszített rendszer ismét katasztrófába sodorta Európát és újabb világégést okozott. A hadakozó felek háborús céljai (Elzász-Lotaringia visszaszerzése, Belgium integritásának helyreállítása, Szerbia megbüntetése, további orosz terjeszkedés, illetve annak megakadályozása stb.) meglehetősen visszafogottak, korlátozottak és aránytalanok voltak

Frontra induló katonák az első világháború idején

Az itt közölt szöveg egy hosszabb tanulmány része, amely tartalmazza az első világháború gazdasági következményeinek vizsgálatát, illetve a háború kutatásának metodológiai problémáit is. Terjedelmi okokból e két szempont elemzésétől itt most eltekintek.

1. A. J. P. Taylor: *Az első világháború képes krónikája*. Budapest, 1988, Akadémiai Kiadó, 9. p.
2. Lásd erről A. J. P. Taylor: *Harc a hatalomért. Európa, 1848–1918*. Budapest, 2000, Scolar Kiadó, 638. p.

ahhoz a pusztításhoz képest, amelyet valamennyi hadviselő fél megtapasztalt a háború során.

További paradoxon, hogy 1914-ben a politikai elit csak a háború katonai veszélyeit volt képes érzékelni, de a társadalmi, sőt mi több a civilizációs megrázókódtatástól egyáltalán nem tartottak, de a háború végére éppen ezek váltak meghatározókká, s nemcsak Oroszországban, hanem egész Európában. Ahogy Taylor fogalmazott: „Az események súlya maga alá temette az államférfiakat. A tábornokokat is. Úgy vélték, hogy a győzelem titka a tömeg. Azt a tömeget azonban, amelyet megmozdítottak, nem tudták kézben tartani. Mindannyian többé-kevésbé tehetetlenül vergődtek. Térkép nélküli hajóskapitányok voltak, akiket elsodort a vihar, és nem tudták, hol keressenek kikötőt.”³ Valóban, az első világháború alatt addig soha nem látott méretű *tömegmobilizáció* zajlott le, de a háború végén a többmillió tömeg demobilizálása és demilitarizálása, azaz visszavezénylése a békés és apolitikus hétköznapiakba több országban – különösen a vesztes és keleti országokban – csődöt mondott vagy csak korlátozottan sikerült. Ugyancsak tovább zajlottak a háború után a felfordulás okozta népmozgások és migrációs folyamatok.⁴ A nagy háború kikényszerítette tömegmobilizáció és ennek következményei alapvetően változtatták meg az európai és a világtörténetet.⁵ Az a tömeg ugyanis, amelyet 1918 végén demobilizálni és demilitarizálni akartak, továbbá az, amely a hátszországban szenvedte végig a négy hosszú esztendőt, már korántsem volt azonos azzal a tömeggel, amely 1914 augusztusában háborúba lépett. A háború és ennek rémisztő következményei ellen az utcára vonult volt frontharcosok és civil tömegek olyan radikális jelszavakat skandáltak, ami elképzelhetetlen lett volna akár csak négy évvel azelőtt, s erre a tömegindulatra még csak ráerősítettek a következmények iránt meglepő érzéketlenséget mutató politikusok, hadvezérek és a fellegekben járó idealista vagy éppen lelketlen és cinikus ideológusok. Ez a háborús tömegmobilizáció felgyorsította azt a társadalmi-politikai folyamatot, amely létrehozta a tömegtársadalmat, majd később a tömegdemokráciát. A háborút megelőzően ugyanis a politika sokkal inkább volt egy kis létszámú, zártkörű klub hivatása, vagy még inkább hob-

bija, mintsem nagy tömegeket mozgó elfoglaltság. Paradoxon, hogy a hadvezérek és a politikusok a haditechnika 19. század végi, 20. század eleji elképesztő fejlődésétől logikusan a harcok rapid befejezését várták, ezzel szemben a frontvonalak – főként nyugaton – meglepő gyorsasággal és egyöntetűséggel megmerevedtek. Kis túlzással talán azt is mondhatjuk, hogy a háború alatt az igazi hatékony haditechnikai újítások az eredetileg amerikai marhapásztörök által alkalmazott szögesdrót és a lövészárkok voltak, de mindenekelőtt egy több évezrede alkalmazott munkaeszköz, az ásó – s nem a harci gáz, a tengeralattjáró, a tank, a repülőgép vagy a léghajó. Ha az elesettek oldaláról nézzük ugyanezt, akkor azt mondhatjuk, hogy a megsemmisítés igazán hatékony eszközei sem voltak igazán újak, nevezetesen a géppuska és a tüzérségi löveg.⁶ Igaz ezek hatékonyságát és főleg mennyiségét a háború előtt és alatt addig soha nem látott mértékben megnövelték.⁷ Bár ezek a fegyverek okozták a legtöbb halált, mégsem döntötték el a háború menetét, még a fontosabb csatákat sem, amit jól mutat az a tény, hogy a somme-i csata kezdetén a szövetségesek a német állások minden négyzetméterére egy tonna gránátot lőttek ki, igazi áttörést a háború menetében azonban ez az elképesztő mennyiségű lövedék sem eredményezett. Az előbbieken felsorolt modern harci eszközök, azaz az igazán új haditechnika csak a második világháborúban törték át igazán, amit jól mutatnak Rommel vagy Guderian kezdeti harcászati sikerei vagy később a kurszki csata lefolyása.

Az első világháború során az emberiség elpusztította saját népességének több mint fél, míg a másodikban több mint egy százalékát. „Egyetlen olyan év sem akadt a világháborúk előtt, között vagy után – írja Niall Ferguson –, amelyben ne történt volna valamilyen nagyarányú, szervezett erőszak a világ valamelyik részén.”⁸ S aligha vitatkozhatunk Fergusonnal, amikor az erőszak eszkalációjának okairól meglehetősen óvatossággal nyilatkozik, s több tényezőt, nevezetesen a hanyatló birodalmi státuszt, az etnikai konfliktusokat, a gazdaság volatilitását említi, de nagyon helyesen meghagyja érvényes magyarázatnak azt a végső soron irracionális jelenséget is,

3. Taylor: *Az első világháború...* I. m. 9.

4. Jóllehet a bevándorlás (51,5 millióról 8,63 millióra) és a kivándorlás Európából (43,6 millióról 8,1 millióra) jelentősen csökkent. Lásd A. G. Kenwood – A. L. Loughheed: *The Growth of the International Economy, 1820–1980. An Introductory Text*. London, 1983, George Allen and Unwin, 58–59. és 180–181. p.

5. A tömegek belépése a politikába a választójog kiterjesztése révén természetesen már korábban, a 19. század közepén elkezdődött, s a folyamat – különösen Nyugat-Európában – az 1870-es évektől kezdve felgyorsult.

6. Bruno Schrep tanulmánya szerint az első világháború összes lőtt sebének mintegy 85 százalékát tüzérségi gránátok okozták. Lásd Bruno Schrep: *Megtörve testben és lélekben*. In Stephan Burgdorff – Klaus Wiegrefe (szerk.): *Az első világháború. A 20. század őskatasztrófiája*. Budapest, 2010, Napvilág Kiadó, 167. p.

7. Ennek igazi zsenije a német Georg Bruchmüller volt, akit csak „Durchbruchmüller”-ként („áttörőmolnár”) emlegettek, s aki kitalálta a „tűzhengernek” nevezett összpontosított tüzérségi tüzet. A katonákra gyakorolt hatását Ernst Jünger pontosan leírja nagyszerű regényében (*Acélzivatárban*). Budapest, 2014, Noran Libro).

8. Niall Ferguson: *A világ háborúja. A gyűlölet évszázadának története*. Budapest, 2012, Scolar, XXXV. p.

hogy az emberi történelemben időről időre szinte megmagyarázhatatlan okok következtében elszabadulnak az emberi ösztönök.⁹ Ezek közé a paradoxonok közé tartozik az is, hogy miközben ez a világméretű összeütközés egész hullahegyeket hagyott maga után, a történelem iránt érdeklődő olvasók mind a mai napig imádják ezt a korszakot. S az egyetemes és nemzeti történelem seregnyi kutatója igyekszik is megfelelni ennek az olvasói falánkságnak. A könyvkiadók, a folyóiratok, a napilapok és az internetes honlapok szerkesztői az egész világon ontják az erről szóló tudományos, ismeretterjesztő vagy éppenséggel szenzációhajhászó műveket, tanulmányokat és cikkeket.¹⁰ S minthogy egyre nehezebb ebben a szinte áttekinthetetlen betűtengerben érdeklődést vagy éppenséggel feltűnést kelteni, így még a legkiválóbb történészek sem tehetik meg, hogy ne keressenek valami hangzatos jelzőt a Nagy Háborúra (mint ahogy a Nagy Októberit régen, természetesen ezt is nagy kezdőbetűkkel írják). Csak néhányat sorolnék fel a legnépszerűbb címszavak közül, amelyekkel a háborút, a háborús korszakot vagy pedig az akkori politikusokat illetik: Európa szétrombolása (Andreas Hillgruber), az első totális háború (Hans-Ulrich Wehler), a második harmincéves háború (ugyanő), a szélsőségek korának kezdete (Eric Hobsbawm), a polgári korszak végének kezdete (Wolfgang J. Mommsen), katasztrófa (Max Hastings), Armageddon (Geoffrey Barraclough), felperzselt föld (Gerd Krumeich), a nagyhatalmak bukása (Paul Kennedy), pusztító konfliktus (Peter I. Bosco), Európa tragédiája (John Keegan), a modern történelem fordulópontja (Gordon A. Craig), menetelés a barbárságba (Klaus Wiegrefe), a nagy vonatszerencsétlenség (Niall Ferguson), barbárok fiai (Ruth Harris), alvajárók (Christopher Clark), válságos évtizedek (Berend T. Iván), húszéves krízis (Edward H. Carr), nemzetközi gazdasági dezintegráció korszaka (Rondo Cameron), s talán a legnagyobb hatású: századunk nagy öskatasztrófája (George F. Kennan). Ezek a helyenként túlzó jelzők is

9. Uo. XLVII. p.

10. A könyvtárnyi irodalom egy részének felsorolását a John Horne szerkesztette kötetben (*A Companion to World War I*. Chichester, 2012, Wiley-Blackwell, 591–633. p.). Ez a munka elsősorban a tudományos és az angol nyelvű műveket tartalmazza. Az első világháborúra vonatkozó bibliográfiák további listáját lásd uo. 601. p. Jól használható még John Keegan annotált bibliográfiája is (John Keegan: *Az első világháború*. Budapest, 2014, Akadémiai Kiadó, 621–631. p.). A francia nyelvű irodalomra lásd: François Cochet – Rémy Porte (dir.): *Dictionnaire de la Grande Guerre, 1914–1918*. Paris, 2008, Robert Lafont. A magyar nyelvű irodalomra lásd Szabó Dániel szerk.: *Az első világháború*. Budapest, 2009, Osiris, 823–832. p. Lásd még Antoine Prost és Jay Winter historiográfiai összegzését (*The Great War in History: Debates and Controversies 1914 to the Present, 2004*. Cambridge, 2005, Cambridge University Press). A legfontosabb honlapok: 100-jahre-erster-weltkrieg.eu; europeana1914-1918.eu; elsovilaghaboru.com; firstworldwar-studies.org.

mutatják az első világháború óriási jelentőségét és hatását Európa és a világ későbbi történetére, még ha következtetéseimben nem is fogok eljutni odáig, ahová Michael Stürmer eljutott, nevezetesen, hogy az első világháború mindent megváltoztatott, „Európa öntelt nemzetállamait, a nemek közötti kapcsolatot, a költészetet, a képzőművészetet és a zenét, a múlttól és a jövőről alkotott képet és magát az emberi lelket is.”¹¹ Mint ahogy – a másik végleten – érteni vélem, de nem osztom azt a nézetet, amelyet François Furet fogalmazott meg, aki arról beszélt egy helyütt, hogy az első világháború felfoghatatlan és rejtélyes jelensége a világtörténelemnek.

Ebben a tanulmányban nem a fentiekben felsorolt paradoxonokat és problémákat járom körbe, hanem csupán arra a kérdésre koncentrálok, hogy milyen szerepet játszott Európa történetében az első világháború, melyek voltak a legfontosabb politikai és társadalmi következményei, azaz mennyire befolyásolták, határozták meg ezek a fejlemények a későbbiek során Európa sorsát és helyét a világban. Mert véleményem szerint ez az igazi kérdés és paradoxon, ami megvilágításra vár. A hadba lépő nagyhatalmak ugyanis valamennyien világhatalmi státuszukat, uralmi lehetőségeiket szerették volna megőrizni, vagy éppenséggel növelni, miközben Európa addigi vezető pozíciója veszett el, minden bizonnyal mindörökre. „Miért döntött úgy egy jómódú kontinens – fogalmazta meg a problémát pontosan John Keegan –, hogy kockára tesz mindent, amit addig magának nyert, és a világnak kínált, az ártalmas és helyi jellegű testvérharc konfliktusának hazardjátékában? Amikor a konfliktus gyors és döntő végkifejlet-höz juttatásának reményét néhány hónapon belül mindenütt földbe tiporták, miért határoztak mégis úgy a hadviselő hatalmak, hogy makacsul kitartanak katonai erőfeszítéseik mellett, totális háborúra mozgósítanak, és végül fiatal férfilakosságukat teljes egészében kiteszik a kölcsönös fennmaradásuk szempontjából értelmetlen mészárlásnak.”¹² Európa politikai és gazdasági elitje azt pontosan érzékelte, hogy a világ nagyhatalmi felosztása a végéhez közeledik. Azonban megingathatatlan Európa-centrizmusuk és felsőbbbségtudatuk megakadályozta őket abban, hogy saját horizontjukon túl is lássanak, s észrevegyék az új riválisokat. S ami még ennél is fontosabb, hogy maguk a felosztandó országok és régiók kezdtek önállósodni, s nem engedelmessé válnak ennek az engesztelhetetlen uralmi és civilizatorikus váagnak. Kiderült, hogy ezek a népek és nemzetek nem akarat és cél nélküli tárgyak. Ennek következtében az első világháborút követő száz évben Európa szerepe fokozatosan csökkent, előbb Amerika, majd a hidegháború

11. Michael Stürmer: *A Német Birodalom*. Budapest, 2005, Európa, 136. p.

12. Keegan: *Az első világháború*. I. m. 619. p.

alatt a két ún. szuperhatalom vált dominánssá, majd egy rövid történelmi pillanatra ismét Amerika került hegemon helyzetbe. Ha röviden kellene tehát válaszolnom az előadásom címében feltett kérdésre, akkor határozottan arra hajlanék, hogy az első világháború (majd ennek nyomában a második) hatását és következményeit elsősorban Európa szenvedte meg, s az nem a világnak okozott öskatasztrófát. Ha azonban a katasztrófa szót emberi életek értelmetlen kioltásának leírására tartjuk fenn, akkor természetesen ebben az értelemben az első világháború nemcsak Európa, hanem mindenki számára katasztrófát jelentett, mert a közel tízmilliós halálos veszteség minden kontinenst érintett, igaz, nem egyenlő mértékben.

Ha eltekintünk az antikvárius érdeklődésű futóbolondok agyrémeitől, valamint a minden lében kanál politikusok fantazmagóriáitól, akkor azt mondhatjuk, hogy az elmúlt 20–30 évben a történetkutatás sokkal több kérdésben jutott konszenzusra, mint amennyi megoldatlan kérdést hagyott nyitva az első világháborúval és következményeivel kapcsolatban. Ez még akkor is igaz, ha a társadalom- és történetkutatásban a konszenzus mindig egy csipetnyi kétkedéssel értendő, és a teljes konszenzus végső soron soha el nem érhető, de talán nem is kívánatos. Módszertani szempontból ugyan csak óva intenék a *következmény* szó reflektálatlan használatától (bár ez a konferencia éppen ezt tartalmazza a címében, s ezt a kifejezést a továbbiakban magam is többször fogom – korlátozott értelemben – használni). A *következmény* terminus ugyanis a történetkutatásban egy meghatározott, számomra túlzottan determinisztikus szemléletmódra utal.¹³ A történelem azonban – legalábbis szemléletem szerint – éppenséggel nem determinisztikus jellegű, pontosan ellenkezőleg: korlátozott ismeretekkel és észbeli képességekkel, érzelmileg elkötelezett cselekvők bizonyos korlátok között, de alapvetően szabadon meghozott választási alternatívák közötti döntései. A *következmény* kifejezést időnként csak jobb szó híján használom, azaz a túlzottan determinisztikus implikációjú *következménynél* kevesebbet, tehát legtöbbször csupán hatást, kapcsolatot, folyományt, kihatást vagy örökséget értek rajta. Legtöbbször a két történeti esemény közötti összefüggést túlzottan is magától értetődőnek tekintjük, s erre hadd utaljak egy korszakunkba vágó példával. Közhelyszerűen ismételt tétel a nők szerepének növekedése és társadalmi helyének megváltozása az első világháború következményeképpen. Csakhogy Mrs. Pankhurst suffragette-jei sem az első világháború alatt tömegesen munkába induló nők, vagy a hadikórházak

13. A determinisztikus és a politikai választáslehetőségek dilemmájára tárgyalt korszakunkban lásd Niall Ferguson: *The German inter-war economy: political choice versus economic determinism*. In Mary Fulbrook (ed.): *German History since 1800*. London, 2010, Bloomsbury Academic, 258–278. p.

áldozatos munkát végző nővérei láttán indították meg választási mozgalmukat. S a nők jogait védő szervezetek sem a hadi bordélyok, az úgynevezett 'Puffok' miatti felháborodásukban jutottak arra a következtetésre, hogy a nők egyenlő jogaiért kiálljanak. Az Emmeline és Christabel Pankhurst vezette WSPU (Women's Social and Political Union) a háború kitörésekor nem fokozta, hanem ellenkezőleg felfüggesztette tevékenységét, ezzel is támogatva a brit kormány harcát úgymond „a német veszedelem ellen”. Ezzel természetesen nem tagadni akarom azt, hogy az első világháború következtében megváltozott a nők helyzete. A gazdaságban elfoglalt helyük megváltozása, valamint jogaik kiterjesztése nagy valószínűséggel összefüggésben áll ezzel, amit jól mutat, hogy a nők Németországban 1919-ben, Hollandiában 1922-ben és Angliában 1928-ban kapták meg a választójogot. S a gazdaságban elfoglalt helyük is másként alakult volna – mint ahogy azt Arthur Bowley 1930-ban, a háború gazdasági következményeiről írt kis könyvében helyesen megállapította –, ha nem, vagy csak később bizonyíthatják rátermettségüket a gazdasági pozíciókban.¹⁴ De hogy ez az összefüggés milyen erősségű, nos, azt lehetetlen mérni, hiszen nem tudhatjuk, hogy ezek a fejlemények mennyire következtek volna be a háború nélkül is.¹⁵ S óvatosságra intenek ezzel kapcsolatban a foglalkoztatottsági adatok is, ugyanis 1890 és 1920 között nem mindenütt emelkedett a női munkavállalók száma. Angliában stagnált (26–26%), s lényegében Hollandiában sem változott (16–18%), de Franciaországban (31–42%), illetve Németországban (19–33%) már jelentősen növekedett.¹⁶ Ugyanez mondható el a háború társadalmi különbségeket kiegyenlítő hatásáról is.

Nem szeretném itt felsorolni az összes közel nyugvópontra jutott kérdést a gallipoli csata lefolyásától a Schlieffen-terv következményeiig, II. Vilmos és II. Miklós személyiségi problémáitól a gorlicei áttörés hadászati jelentőségéig. Most csupán azokat emelem ki, amelyek további mondanódó szempontjából lényegesnek tűnnek. Tehát konszenzus körvonalázódott a tekintetben, hogy az első világháború lezárt egy korszakot Európa és a világ történetében, következésképpen ez a háború *valóban* éles korszakhatár az emberiség történetében. Lezárult az egységes világ gazdaság kialakulásának – mai szóval: globalizációnak – az első korszaka, amelyet a

14. Arthur L. Bowley: *Some Economic Consequences of the Great War*. London, 1930, Thornton Butterworth, 22. p.

15. A nők szerepéről az első világháborúban lásd Susan R. Grayzel: *Women and Men*. In Horne (ed.): *A Companion...* I. m. 263–278. Grayzel részletes bibliográfiát is közöl a kérdés irodalmáról (276–278. p.).

16. Az adatokat lásd H. A. Diederiks et al.: *Nyugat-európai gazdaság- és társadalomtörténet. A rurális társadalomtól a gondoskodó államig*. Budapest, 1995, Osiris, 310. p.

nagy hatalmak külpolitikai együttműködése és a nagy háború kitöréséig békésnek mondható hatalmi rivalizálása határozott meg, továbbá amelyben kialakult a modern, az egész világra kiterjedő kommunikáció, s ennek meghatározó szereplője a nyomtatott sajtó. A háború ugyanakkor véget vetett annak a jövőbe tekintő, optimista világlátásnak és kultúrának, amely a korszakbeli politikai, gazdasági, vallási, tudományos, irodalmi és művészeti irányzatokat jellemezte, s amely a háború előtti évtizedekben ilyen jellegű nemzetközi intézmények sorát hozta létre (Nemzetközi Posta Unió, Nemzetközi Meteorológiai Szervezet, Súlyok és Mértékegységek Nemzetközi Hivatala, Nemzetközi Vöröskereszt, Nemzetközi Keresztény Mozgalom, I. és II. Internacionálé stb. stb.). Ez az optimizmus a háború előtti évtizedekben a politikai és gazdasági eliten kívül átragadt a szélesebb középosztály közvéleményére is. A többség ugyanis a századfordulón még úgy gondolta, hogy a 20. század az emberiség számára virágzó, gazdag és boldog korszakot jelent majd. A háború azonban olyan kényszerintézkedéseket (a sajtószabadság korlátozása, a választójog felfüggesztése, tervgazdaság irányába mutató államkapitalizmus, hadigazdálkodás, militarista gondolkodás, a társadalom totális ellenőrzése stb.) vezetett be, amelyek később mintául szolgáltak az autokrata és totális diktatúráknak. A háború továbbá tönkretette a nemzetköziséget hirdető, osztályharcon alapuló munkásmozgalmat és annak meghatározó ideológiáit. Végül az első világháború lezárta a nem e világi megalapozású autoritás és tekintély korszakát. Friedrich Nietzsche ugyan már korábban kimondta, hogy 'Isten halott', de a mondás igazi valósággá csak a lövészárkok poklában vált. A felkent, ide-oda csapongó uralkodókról pedig – A. J. P. Taylor szarkasztikus megjegyzése szerint – ekkor derült ki csak igazán, hogy többnyire féleszűek, az addig csodált, fellegekbe emelt politikusi-diplomata kasztról pedig az a keserű igazság, hogy 'minél magasabb pozíciót tölt be egy politikus, annál valószínűbb, hogy hazudik'. S mielőtt még valaki megátalkodott anti-vagy apolitikusnak nevezne, hadd tegyem sietve hozzá, hogy az előbbi megállapítás az értelmiségre nézve még fokozottabban igaz: a hatalomközeliség ritkán szokott jót tenni az értelmiség lét alapfeltételének, nevezetesen a mindenkor szükséges kritikai érzéknek.

Konszenzus uralkodik az első világháborús katonai veszteségek vonatkozásában is. Természetesen a dolog természetéből fakadóan itt csak nagyságrendekről lehet szó, nevekre lebontott egészen aprólékos számokról nem beszélhetünk, bár ilyenekkel is rendelkezünk néhány korlátozott területen. A háborúban ugyanis, amelyek mindig egyfajta káoszt is jelentenek, a statisztika soha nem lehet egészen pontos, mert például a többször megsebesülteket, vagy az előbb megsebesülteket, majd később elhunytakat a

nyilvántartások nem mindig képesek elkülöníteni. Ennek ellenére meglehetősen biztonsággal azt mondhatjuk, hogy az első világháború során a hadseregek világszerte több mint 65 millió embert mobilizáltak, ebből elpusztult majd 9 és fél millió, megsebesült több mint 21 millió, fogságba esett vagy eltűnt több mint 7 és fél millió.¹⁷ Azaz a hadba vonult népesség 53 százaléka halt meg, került fogságba vagy szenvedett valamilyen sérülést. A központi hatalmak esetében ez az arány 63, míg az antant esetében 46 százalékos. A legnagyobb veszteséget ebből a szempontból Franciaország (78%), illetve az Osztrák–Magyar Monarchia (77%) szenvedte, de ha a civil lakosság pusztulását is figyelembe vesszük, akkor a legjelentősebb veszteség Szerbiát érte, amely elvesztette háború előtti népességének mintegy 15 százalékát. Ehhez a pusztuláshoz járult még több mint tízmillió civil áldozat. Az emberi erőforrások addig soha nem látott tömeges, ipari méretű pazarlására hadd idézzek még néhány adatot. Az 1914 nyarán hadba lépett mintegy 7 milliós népességből az év végére elesett több mint egymillió. Az 1870 és 1899 között született 16 millió férfi 13 százalékát ölték meg, évi 465 ezres ütemben.¹⁸ Az 1892 és 1895 között született német férfiaknak a 35–37 százaléka halt meg a háború alatt, tehát ezekből az évjáratokból minden harmadik férfit megöltek. Az első marne-i csatában 1914-ben 550 ezer ember esett el, 1916-ban Verdunnél még ennél is több, 720 ezer, s a Sommenál több mint 1 millió. A verduni ütközetben az is megtörtént, hogy egyetlen napon 60 ezer halott maradt a csatatéren. Egy másfajta csoportosítás még megdöbbentőbb képet fest a gyilkolás mértékéről. 1914 és 1918 között naponta 900 francia, 1300 német és 1450 orosz pusztult el a harctéren.¹⁹ Arra nézve, hogy hány ember is halt meg Európában a háború következtében a teljes népességet illetően, csak nagyon durva becslésekre vagyunk utalva. A demográfus Massimo Livi Bacci ezt a számot 22 millióra teszi (Oroszországot kivéve), azaz a teljes népesség 7 százalékára.²⁰ A becslések ellenére általánosan elfogadott tétel az európai demográfiában, hogy az első világháború és ennek következményei jelentősen befolyásolták az európai populáció növekedését, struktúráját és eloszlását mind a halálozási arányszámok növekedése, mind pedig a termékenységi arányszámok csökkenése vonatkozásában. A lelki sérültekről semmilyen összegző statisztikával nem rendelkezünk, mint ahogy arról sem, hogy ezek a veszteségek, valamint lelki sérülések és deformációk pontosan mennyire játszottak

17. A részletes adatokat lásd Jay Winter: *Demography*. In Horne (ed.): *A Companion...* I. m. 248–262. A veszteségekre vonatkozó bibliográfia uo. 260–262. p.

18. Az adatot lásd Keegan: *Az első világháború*. I. m. 14. p.

19. Az adatot lásd Stéphane Audoin-Rouzeau: *Combat*. In Horne (ed.): *A Companion...* I. m. 184. p.

20. Massimo Livi Bacci: *The Population of Europe. A History*. Oxford, 2000, Blackwell, 173. p.

szerepet a későbbi eseményekben, a két világháború közötti időszak nemzet- és fajgyűlöletének, a különböző típusú politikai főbiáknak és gyűlölködéseknek az erősödésében. De hogy szerepet játszottak, abban aligha kételkedhetünk, s itt nemcsak Adolf Hitler vagy Rudolf Höss esetére gondolunk.

Jelentős volt az anyagi veszteség is, melyet a frontvonalak mentén romba dőlt városok, tönkretett kultúrtájak, lerombolt falvak jeleztek. S csak a második világháborúval összehasonlítva mondhatja John Keegan, hogy az anyagi veszteség nem volt olyan súlyos, s ez a háború „furcsa módon kulturált fegyveres konfliktus volt”.²¹ Ennek ellenére az első világháború szinte minden olyan emberi katasztrófát produkált a civil lakosság körében, amelyeket a második világháború ipari méretekben megismételt, így a genocídiumot (törökországi örmények),²² koncentrációs lágerok és fogolytáborok felállítását, a tömeges exodust (belgák, franciák, szerbek, ukránok, románok, magyarok stb.), a nagyvárosok bombázását (London, Párizs), a tömeges járványokat (tifusz, kolera, vérhas), a tömeges éhínséget, nyomort és alultápláltságot (különösen a keleti front országaiban).²³ A járványok közül külön is ki kell emelni az 1918–19-es spanyolnáthát, amely egyes becslések szerint világszerte több mint kétszer-háromszor annyi áldozatot követelt, mint a tényleges harcok.²⁴

Konszenzus látszik kialakulni az első világháborúval kapcsolatos irodalom legvitatottabb kérdésében, nevezetesen a világháborút kiváltó okok, és ezzel szoros összefüggésben az ezért viselt felelősség körül, bár itt még inkább csak uralkodó tendenciákról beszélhetünk. Még akkor is igaz ez a megállapítás, ha a világháborút közvetlenül megelőző ún. júliusi krízis – mint ahogy azt Christopher Clark megállapította – az eddigi világtörténelem talán legbonyolultabb eseménye volt. Tehát nem véletlenül került ez a kérdés az irodalom középpontjába, hiszen ez a háború az emberi civilizáció addigi legvéresebb összecsapásának bizonyult majdnem tízmillió harc-téri és mintegy tízmillió civil áldozatával, s ez a világméretűvé terebélyesedett összecsapás az egész emberi civilizáció teljes elpusztulásával fenyege-

21. Keegan: *Az első világháború*. I. m. 16. p.

22. Az örmény genocídiumra és a török paramilitáris egységekre lásd Uğur Ümit Üngör: *Paramilitary Violence in the Collapsing Ottoman Empire*. In Robert Gerwarth – John Horne (eds.): *War in Peace. Paramilitary Violence in Europe after the Great War*. Oxford, 2013, OUP, 164–183.

23. Az éhínséget jól jellemzi az az adat, amelyre Hans-Ulrich Wehler hivatkozik, nevezetesen, hogy a háború előtti 3400 kalória, illetve a szükséges 2600 kalória helyett a háború végén a német népesség nagy része csak 1000 kalóriához jutott hozzá. Lásd Hans-Ulrich Wehler: *A második harmincéves háború*. In Stephan Burgdorff – Klaus Wiegrefe (szerk.): *Az első világháború. A XX. század őskatasztrófája*. Budapest, 2010, Napvilág Kiadó I. m. 29. p.

24. Livi Bacci: *The Population of Europe...* I. m. 173. p. Livi Bacci szerint csupán Európában 2 millió ember vált áldozatává ennek a járványnak.

tett. Az ezért viselt felelősség tehát egyáltalán nem lényegtelen kérdés, s erre már a kortársak is szenvedélyesen keresték a választ.

A továbbiakban két metszetben vizsgálom az első világháború hatását és örökségét Európa további sorsát illetően: katonai síkon, tehát a háború alatt mindennapivá, megszokottá vált öldöklés, kegyetlenség és erőszak, továbbá a háborús propaganda által felszított nemzeti és etnikai előítéletek, a kirekesztés és jogfosztás következményeit a különböző irreguláris és paramilitáris egységek, szabadcsapatok, különítményesek, rohamosztatok és egyéb radikális csoportosulások vonatkozásában. Majd az eszmék, az ideológiák és a politikai rendszerek terén bekövetkezett gyökeres fordulatot veszem górcső alá.

Bár a hagyományos történetírás az 1914 nyarán kezdődött világegyet 1918. november 11-ével általában befejezettnek nyilvánítja, s ez a közvetlen frontvonalak vonatkozásában minden kétséget kizáróan igaz is, mégis aligha állíthatjuk, hogy ebben az évben akár az államok közötti, akár az egyes államokon belüli fegyveres küzdelmek és erőszakos cselekmények egy csapásra befejeződtek volna. Ha egy hasonlattal akarnám jellemezni az első világháború utáni helyzetet, akkor valószínűleg a 'hatalmas szeizmikus mozgások vagy egyenesen a földrengés' parabolát választanám, hiszen ezek a természeti jelenségek közel állnak ahhoz, amit a nagy háború produkált, rövid távon a pusztítás nagyságrendjét, hosszú távon pedig a helyreállítás nehézségeit illetően. Indokoltan mondja tehát John Keegan, hogy 'a háborús gyűlölködés gyorsan mar, és lassan gyógyul'. A háború ütötte mély sebek ugyanis csak lassan gyógyultak, ha gyógyultak egyáltalán, s a sebhelyek ott maradtak az arcokon mindmáig, azaz Európa és a világ már nem ugyanaz a hely a háború után, mint annak előtte. S a régi sérelmekhez társultak újak is, különösen abban a Barents- és a Balti-tengertől az Égei-tengerig húzódó sávban, ahol több mint egy tucatnyi nemzet él, részben összekeveredve, s amelyet a németek oly kifejezően és pontosan Zwischen-europának neveznek időnként. Jól vette észre ezeket az új konfliktusokat a békekonferencián szereplő amerikai küldöttség egyik tagja Tasker Howard Bliss tábornok, amikor rezignáltan ezeket a szavakat leírta: „A gyermek nemzetek, amelyeket kreáltunk, már a bölcsőben agyarakat és karmokat növesztettek maguknak, és még mielőtt járnai tudnának, törökért üvöltenek, hogy elvághassák a szomszédos bölcsőkben lévő torkát.”²⁵ Ugyanígy jól látta ennek következményét XV. Benedek pápa is, aki szerint a nemzetek nem halnak meg, hanem 'megszégyenültségben és bosszúban generációról generációra adják tovább a gyűlölet és a megtorlás szomorú örökségét'.

25. Bliss szavait Galántai József idézi: *Az I. világháború*. Budapest, 2000, Korona Kiadó, 492. p.

Száz évvel az első világháború után a gyűlölet miazmái még ma is fertőzik az európai politikát és közéletet, bár gyakran nem nyíltan, csak elfedve.

Sokkal békésebb vidék tehát nem lett Európa és a világ a háború befejezése után sem, ugyanis Németországtól Olaszországig, Magyarországtól Írorszáig, Bulgáriától Oroszországig, Anatóliától Ázsiáig forradalmak, ellenforradalmak, zendülések, polgárháborúk, függetlenségi háborúk, gyarmati felszabadító küzdelmek, etnikai összecsapások, leszámolások, pogromok és tisztogatások folytak egészen a húszas évek közepéig, s az ellenségeskedés tompított formában tovább folyt később is egészen a második világhéges kirobbanásáig.²⁶ Ennek megfelelően egyes történészek amellett kardoskodnak, hogy nem egy lezárt, négyéves történetről, hanem 1912-től 1923-ig tartó, több mint egy évtizedes folyamatos harcról van szó, amelyben az 1914 és 1918 közé eső évek csupán a csúcspontot jelentik, míg mások még ennél is tovább mennek, s mellett érvelnek, hogy az 1914-ben elkezdődött folyamat csak 1945-ben záródott le, s az első világháború csak ebben az egységes keretben érthető meg igazán.²⁷ Sőt, Európa 1914 nyarán felfeslett szövete csak a rövid 20. század végén, a kilencvenes évek elején, tehát az Európai Unió megszilárdulásával, a Szovjetunió, Csehszlovákia és Jugoszlávia felbomlásával, azaz újabb nemzeti államok kialakulásával regenerálódott ismét. Ez a – minden alapot nélkülözőnek aligha nevezhető – szemlélet azonban még inkább kiemeli az első világháború jelentőségét, hiszen ebben a felfogásban 1914 válik a kiindulóponttá, az ősforrássá és egyben ősbűnné, amiből minden fakad. Ahogy azt az amerikai történész Fritz Stern megfogalmazta: „a nagy háború a 20. század első elemi csapása, amelyből minden más csapás ered.”²⁸ De vajon fakad-e minden ebből? A szakirodalomban széles körben elterjedt, már-már közhelyszerű megállapítás, hogy Hitler, a 16. Bajor Tartalékos Gyalogezred önkéntese, majd leszerelt frontharcos húszas évek eleji esküdözései, kirohanásai és fenyegetőzései – nevezetesen, hogy ők nem bocsátanak meg senkinek és határozottan követelik a bosszút – egyenesen vezettek a második világháborúhoz. Magyarul: az első nagy háborúból szükségszerűen következett a második. Csakhogy nincs ilyen egyértelmű, egyenes vonalú megfelelés. A választások széles skáláját kínálta ugyanis a történelem a politikusok, üzletemberek és értel-

miségek számára, s más kérdés, hogy ezzel nem igazán tudtak élni. A két háború között ugyanis ott húzódnak az elhibázott döntések, a rosszul megkötött békék, a politikai és gazdasági elit vaksga, valamint a félrekezelte gazdasági válságok is. Az orosz bolsevik forradalom pusztító hatása, a Párizs környéki békék ostoba és rövidlátó döntései és a nagy világgazdasági válság, hogy csak a három legfontosabbat említsem.²⁹ Az első világháborúból ugyanis nem következett szükségszerűen a bolsevik hatalomátvétel, sem az elhibázott béke, s a világgazdasági válság még kevésbé. Ezek pedig *sine qua non*-jai voltak a második világhégesnek.

1918 mint a háború végét jelző évszám relativizálása Winston Churchill 1919-es szellemes megjegyzésében is tetten érhető, nevezetesen: „az óriások háborúja véget ért, most elkezdődik a törpék küzdelme”. Vagy, ahogy Robert Lansing amerikai külügyminiszter megfogalmazta: „úgy tűnik, a Nagy Háború sok kis háborúra bomlott”. Ezeket a harcokat, csatározásokat elsősorban már nem a világháborút uraló milliós reguláris hadseregek, hanem sokkal inkább az irreguláris kvázihadsergek, a paramilitáris és félkatonai egységek, a szabadcsapatok (Freikorps), a különítményesek, a felfegyverzett radikális civil csoportok és a harcokba belekeveredett hadifoglyok vívták. Sokszor elmosódtak a határok a katonai és félkatonai szervezetek között, s nem ritkán egyfajta munkamegosztás alakult ki a reguláris és az irreguláris seregek között, amit különböző korlátozások miatt nem tehetett meg az első, azt pótolta a második, mint az Magyarországon a Lajtabánság, Németország esetében pedig a keleti határvédő Grenzschutz Ost egységek esetében történt. Máskor, mint az a vörösgárdista felkelések leverése során történt, a szabadcsapatok és a reguláris Reichswehr egységek szorosan együttműködtek egymással. Másutt épp fordítva, a korábbi államok és birodalmak összeomlása miatt keletkezett hatalmi vákuumba nyomultak be ezek a paramilitáris csoportok, mint az Finnországban látható, ahol a Fehér Gárda és a Vörös Gárda gyilkolta egymást, vagy Ukrajnában, Törökországban, a Kaukázusban és a balti államokban, ahol még ennél is kaotikusabb viszonyok alakultak ki.³⁰ Nem az zajlott le tehát, ami a 20. század előtt a háborúk befejezése után történni szokott. Nevezetesen a harcok befeje-

29. Ez a megállapítás természetesen nem vonatkozik arra a wilsoni elvre, amely szerint a nemzeteknek meg kell adni az önrendelkezés jogát. Éppenséggel az önrendelkezési jog megsértése vagy egyenesen figyelembe nem vétele okozta az igazi problémát, amellyel, hogy sok esetben valóban – kevert népességről lévén szó – szinte lehetetlen volt minden igényt kielégíteni.

30. Lásd erről Serhy Yekelchuk: *Bands of Nation Builders? Insurgency and Ideology in the Ukrainian Civil War*. In Gerwarth–Horne (eds.): *War in Peace...* I. m. 107–125. p., valamint Tomas Balkelis: *Turning Citizens into Soldiers: Baltic Paramilitary Movements after the Great War*. Uo. 126–144. p. A balti országokban ezeknek a paramilitáris egységeknek a létszáma 60 és 100 ezer fő között mozgott.

26. Lásd erről Gerwarth–Horne (eds.): *War in Peace...* i. m., valamint Peter Gatrell: *War after the War: Conflicts, 1919–23*. In Horne (ed.): *A Companion...* I. m. 558–575. Gatrell országok szerinti bibliográfiát is közöl: uo. 572–575. p.

27. Niall Ferguson a kezdő dátumot 1904-re, míg a záróakkordot 1953-ra, a koreai háború idejére teszi. Ferguson: *A világ háborúja...* I. m. LXXI. p.

28. Fritz Stern Christopher Clark idézi: *The Sleepwalkers. How Europe went to War in 1914*. London, 2014, Harper Collins, XXI. p.

zódnek, a felek békét kötnek, a vesztesek elfogadják legyőzetésük tényét, a területeket újraosztják a háború kimenetelének megfelelően, a hadsereg nagyobb részét leszerelik, a megmaradt hivatásosok pedig visszavonulnak a laktanyákba. Pontosán mutatja ennek az ellenkezőjét az a tény, hogy egyes becslések szerint 1918 és 1921 között ezekben a különítményekben több mint félmillió harcos vett részt, s ha Oroszországot is beszámítjuk, akkor ez a szám milliós nagyságrendű.³¹

Mi sem bizonyítja tehát jobban az első világháború óriási hatását és az európai civilizációs szövet végzetes szétszakadását, mint ennek a visszaintegrálódási folyamatnak a nehézségei. Ezeket a csatározásokat, küzdelmeket lényegében három geopolitikai változás generálta, s ezek egyike sem volt független az első világháborútól és az azt lezáró békéktől: az orosz bolsevik forradalom és ennek hatása Európa más országaiban; négy birodalom (a Habsburg, az orosz, az ottomán és a német) összeomlása következtében kialakult új államok etnikai küzdelmei és határproblémái; végül a gyarmati felszabadító harcok ekkor kezdődő folyamata. De nemzeti-etnikai küzdelmek egy győztes, s még nem a felbomlás állapotában lévő birodalom esetében is jelentkeztek, elég, ha csak az ír-angol konfliktusra gondolunk, vagy arra a két országra, nevezetesen Jugoszláviára és Romániára, amelyek a békeszerződések kedvezményezettjei voltak.³² Ehhez a három geopolitikai változáshoz járult egy alapvetően nem geopolitikai, de azokkal egyenrangú fontosságú, és Európa minden államában megfigyelhető jelenség, nevezetesen a társadalmak alsóbb rétegeinek hol reformista, hol radikális, hol pedig kifejezetten forradalmi törekvései, illetve ezzel összefüggésben a felsőbb osztályok félelme egy ilyen jellegű radikális átrendeződéstől. Magyarul, egyfelől a szegények, a megalázottak, a megnyomorítottak és megszorítottak, másfelől a tehetősek, a szerencsések és a vagyonosok, vagy ahogy az angol kifejezően mondja, a *haves* és a *haves not* minden

31. Lásd Vejas Gabriel Liulevicius: A megmérgezett győzelem. In Burgdorff-Wiegrefe (szerk.): *Az első világháború...* I. m. 107–109. p. Robert Gerwarth a német Freikorpsok létszámát 250 és 400 ezer közé teszi, s szerinte az osztrák és a magyar ennek kb. a fele lehetett. Lásd Robert Gerwarth: *Fighting the Red Beast: Counter-Revolutionary Violence in the Defeated States of Central Europe*. In Gerwarth–Horne (eds.): *War in Peace...* I. m. 53. p. Az NSDAP paramilitáris egységének az SA-nak (Sturmabteilung) a húszas évek elején néhány száz fős létszáma volt, ez 1933-ra mintegy 400 ezerre növekedett. A másik nagy létszámú szervezet a bolsevikellenes és antiszemita, de a weimari alkotmányt támogató Jungdeutscher Orden volt, amelyet Artur Mahraun vezetett. Ugyancsak nagyszámú tagsága (1930-ban több mint félmillió) a Stahlhelm-nek, amely a frontkatonákat egyesítette (Bund der Frontsoldaten). Oroszországban a kezdetben paramilitáris vörös hadsereg fokozatosan vált 5 milliós reguláris hadsereggé, míg a fehér seregek összesített hadereje sosem haladta meg a 250 ezer főt.

32. Lásd erről Barbara Jelavich: *A Balkán története*. 2. köt. 20. század. Budapest, 2000, Osiris, 123–125. p.

valószínűség szerint örök és megszüntethetetlen ellentétének végletes kiéleződése, amely a háborút megelőző 40–60 évben diszkrétan a háttérben maradt. Éppen ezért nem egyszerű feladat ezen konfliktusok és küzdelmek vonatkozásában bizonyos típusokat elkülöníteni és általánosításokat megfogalmazni, hiszen minden ország sajátos történeti múltja és a háborúban játszott szerepe miatt jelentősen eltért egymástól. A fő vízvonal itt is a háborús részvétel jellege, pontosabban a győztes-vesztes szerep volt. Az antantországokban ugyanis ez a visszaintegrálódás – a hadigazdálkodás megszüntetése, a csapatok leszerelése stb. – viszonylag gyorsan és békésen ment végbe, mindenekelőtt Amerikában, de nagyrészt igaz ez Nagy-Britannia, Franciaország és Belgium vonatkozásában is. De már kevésbé igaz Olaszország, s egyáltalán nem érvényes Oroszország, valamint a vesztes államok esetében. A következő törésvonal a nemzeti-etnikai, illetve a gazdasági-szociális törekvések között húzódik, bár ez a két szempont gyakran keveredett egymással. Ennek a két szempontnak az összeütközése különösen élesen vetődött fel a balti államokban, ahol a Vörös Hadseregben észlett és litván egységek is harcoltak úgymond a saját országuk ellen.³³ Külön kategóriát alkotnak azok a laza, alkalmi csoportosulások, fegyveres egységek, banditaszervezetek, amelyek mindenfajta különösebb ideológia és távolabbi célkitűzés nélkül csupán a megélhetés kényszerétől vezetve, továbbá kihasználva az általános felfordulást fosztogatták a lakosságot.

A különböző típusokat elemezve annyit általánosítva megállapíthatunk, hogy a radikális szociáldemokrata és különösen a kommunista, úgynevezett vörösgárdista paramilitáris egységek a német spartakistáktól és a Roter Frontkämpferbundtól, az osztrák Schutzbundtól, az olasz Arditi del Popolótól a magyar Lenin-fiúig inkább szociális indíttatásból, a fokozódó társadalmi egyenlőtlenség miatt, a korábban szinte elképzelhetetlen nyomor elleni lázadásból, míg a szélsőjobboldali csoportosulások a német Stahhelmtől, az Organization Consultól, az SA-tól és a „fekete” Reichswehrtől, a felső-sziléziai Selbstschutztól, az észti Szabadságharcosok Szövetségétől az osztrák Heimwehrig, az olasz frontharcosokig és feketeingesekig (arditi, squadristi), a makedon VMRO-ig, a bolgár Katonai Ligáig, a román Vaszgárdáig és magyar MOVE-ig inkább nemzeti-etnikai, sőt gyakran kifejezetten fajvédelmi célokból szervezkedtek, és nem ritkán antiszemita nézeteket hangoztattak.³⁴ Voltak más célból szervezett paramilitáris egysé-

33. Lásd erről Gerg von Rauch – Romuald J. Misiunas – Rein Taagepera: *A balti államok története*. Budapest, 1994, Osiris–Századvég, 44–51. p., valamint Andrejs Plakans: *A Concise History of the Baltic States*. Cambridge, 2011, Cambridge University Press, 300–307. p.

34. A közép-európai paramilitáris csoportok tevékenységére lásd Robert Gerwarth tanulmányát (*Fighting the Red Beast...* I. m. 52–71. p.) A német csoportokra lásd Németh István: *Párthad-*

gek is. A szociáldemokrata színezetű német Reichsbanner csapatai a fennálló weimari köztársaság megmentéséért, a bolgár Alekszander Sztambolij szki ún. Narancs Gárdája a Bolgár Kommunista Párt és a jobboldali paramilitáris csoportok destabilizáló akciói ellen küzdöttek.³⁵ De akármi volt is ezeknek a paramilitáris csoportoknak az indítéka, közös valamennyiben, hogy egyrészt létezésükkel folyamatosan megkérdőjelezték az illető állam erőszakmonopóliumát, másrészt a felmerülő konfliktusokat erőszakkal, nemritkán a háború legvéresebb időszakára jellemző, sőt néha azt is meghaladó kegyetlenséggel oldották meg. Egyfelől a szélsőbaloldali vörösök és zöldek, másfelől a szélsőjobboldali fehérek, barnák és feketék közötti küzdelemben – az akció és az arra adott túlzott reakció törvényszerűsége miatt – egy spirális, öngerjesztő folyamat alakult ki, nevezetesen az erőszak szükségszerű eszkalációja.³⁶ Ekkor vált széles körben elfogadottá az a gondolat, hogy az ellenség – legyen az osztály- vagy etnikai ellenség – jogosan megsemmisíthető, következésképp megsemmisítendő. De ez a meggyökeresedő gondolat aligha függetleníthető a világháborús tapasztalattól. Az a paramilitáris mentalitás és szubkultúra, amely az első világháború után kialakult nem egyszeri, megismételhetetlen múltbeli jelenség, hiszen néhány szál közvetlenül, de még több szál közvetve egészen a modern kori terrorizmusig vezet, s ebben a vonatkozásban talán elégséges, ha csak az ekkor születő ír IRA-ra utalunk.

Ez a túlbujánzó brutalitás tehát a közép-európai csoportokra is jellemző volt, de igazán az orosz polgárháborúban teljesedett ki, ahogy erről Iszaak Babel megdöbbentő és sokkoló novelláiban, Mihail Bulgakov drámaiban, Ivan Bunyin vagy Makszim Gorkij naplóiban olvashatunk.³⁷ Az összeomló cári birodalomban ugyanis ez a spirális erőszak-eszkaláció egészen szélsőséges formát öltött, kaotikus viszonyokat teremtett, amelyben Lavr Kornijilov, Alekszandr Kolcsak, Anton Gyenyikin, Nyikolaj Jugenyics

seregek. Paramilitáris szervezetek a német utcákon. *Rubicon*, XX. évf. 2009. 5. sz. 18–25. p. A magyar fajvédőkre és szélsőjobboldali csoportokra lásd Zinner Tibor: *Az ébredők fénykora 1919–1923*. Budapest, 1989, Akadémiai Kiadó és Gyurgyák János: *Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány*. Budapest, 2012, Osiris. Az olaszra: Emilio Gentile: *Paramilitary Violence in Italy: The Rationale of Fascism and the Origin of Totalitarianism*. In Gerwarth–Horne (eds.): *War in Peace...* I. m. 84–103. p.

35. Jelavich: *A Balkán története*. I. m. 151. p.

36. Jól jellemzik ezt az eszkalálódó erőszakhullámot a későbbi auschwitzi tábor parancsnokának, Rudolf Hößnek a szavai, aki arról ír önéletrajzában (*Kommandant in Auschwitz. Autobiographische Aufzeichnungen*. Stuttgart, 1958, Deutsche Verlagsanstalt), hogy sem a háborúban, sem más Freikorps-akcióban nem látott olyan mértékű erőszakot, mint a balti államokban, ahol a küzdelem a teljes megsemmisítésig zajlott.

37. Lásd Szőke Katalin (szerk.): *Apokalipszis – 1917. Írások az orosz forradalomról*. Budapest, 1997, Európa.

és Pjotr Vrangel önkéntesekből álló fehér seregei, a brit, japán, amerikai és francia intervenciók reguláris csapatok, a doni és a kubáni kozákok egységei, a szibériai csehszlovák hadtest, Szemjon Petljura atamán ukrán nemzeti hadserege, Nyesztor Machno anarchista-paraszti Forradalmi Felkelő serege, Alexandr Antonov fellázadt tambovi parasztcsapatai, Kronstadt szintén fellázadt matrózai, Enver Pasa baszmacsai, végül számtalan éhséglázadás névtelen harcosai stb. küzdöttek a kezdetben szintén paramilitáris egységekként alakult vörösökkel, amelyből Trockij, a volt cári tisztek bevonásával, zseniálisan varázsolt többmillió, és végül győztes Vörös Hadsereget, illetve a Feliksz Dzerzsinszkij vezette Csekával. A cári Oroszország összeomlása 1917-ben egyértelműen a háború következménye volt, a polgárháború azonban már csak közvetetten, hiszen a fentiekben felsorolt küzdelmek már nagyrészt Lenin és az általa vezetett bolsevikok puccsa és a hadikommunizmus politikája miatt törték ki. A polgárháború Oroszországban több halottat hagyott maga után, mint az első világháború, s az orosz–lengyel háború vesztesége is közel 300 ezres volt (125 ezer vörös, 174 ezer fehér és lengyel áldozat).³⁸ De hullottak az emberek a görög–török háborúban (mintegy 68 ezer harcos és 31 ezer civil), az angol–ír konfliktusban (1000), Franciaország szíriai megszállásában (5000) is.³⁹ És ne feledkezzünk meg Magyarországról sem, hiszen a vörösterrore magyar áldozatai néhány száz főre, míg a magyar fehér különítményesek áldozatai több mint ezerre tehetőek. Egészen speciális eset a finn, hiszen a Gustaf Mannerheim csapatai (valkoiset) és a vörösök (punaiset) között zajló polgárháborúban részt vevő mintegy 200 ezer harcos döntő többsége előzőleg nem

38. Gyóni Gábor szerint az első világháborús orosz veszteség 3,5 millió volt, míg a polgárháborúban ugyanennyien haltak meg, s ehhez jött a vörös és fehér represszió mintegy egymillió vesztesége. Gyóni Gábor: *A történelmi Oroszország népei. Adattár*. Budapest, 2011, Russica Pannonicana, 11. p. Gyóni a húszas évek erőszakos kollektivizációja okozta éhínség áldozatainak számát 7–8 millióra teszi (a szakirodalomban 4 milliótól 20 millióig mindenféle becslés szerepel). Az orosz–lengyel háborúra lásd Peter Gatrell: *War after the War: Conflicts, 1919–23*. In Horne (ed.): *A Companion...* I. m. 569. p. A polgárháború történetére lásd még: Mihail Heller – Alekszandr Nyekrics: *A Szovjetunió története*. Budapest, 2003, Osiris, 73–108. p. Richard Pipes: *Az orosz forradalom története*. Budapest, 1997, Európa Könyvkiadó; valamint Halász Iván: *A tábornokok diktatúrái – a diktatúrák tábornokai. A fehérgárdista rezsim az oroszországi polgárháborúban 1917–1920*. Budapest, 2005, Russica Pannonicana. A zsidó pogromokra, valamint az ukrán és az orosz antiszemitizmusra lásd Pipes: *Az orosz forradalom története*. I. m. 369–378. p. Pipes az áldozatok számát 50 és 100 ezer közé teszi. Az ukrán pogromokra: Yekelchuk: *Bands of Nation Builders*. I. m. 122. p. A polgárháború során több mint egymillió orosz emigrált, főleg Franciaországba (380 ezer), Németországba (100 ezer), Lengyelországba (100 ezer), valamint a szomszédos országokba.

39. A görög–török háború után hatalmas kis-ázsiai népességcsere zajlott le (mintegy 1,3 millió görög és 300 ezer török). Jelavich: *A Balkán története*. I. m. 156–157. p., valamint Richard Clogg: *A Concise History of Greece*. 2nd ed. Cambridge, 2002, Cambridge University Press, 91–97. p.

vett részt a világháborúban. A polgárháború ennek ellenére különösen véres volt, hiszen az elpusztultak egyharmada, mintegy 10 ezer ember (1600 fehér és 8400 vörös áldozat) nem a harcokban, hanem a fehér- és vörösteror miatt halt meg.⁴⁰ A 'háború brutalizáló hatása' tétel tehát itt nem érvényes, speciális helyi okok játszottak szerepet az erőszak eszkalálódásában, mindekenélőtt az állam és a közigazgatás totális összeomlása.

Vessünk ezek után egy pillantást a résztvevőkre, tehát magukra a harcosokra is. Ezek nagyrészt a háború során mobilizált frontharcosok közül kerültek ki, akik esetében egy sajátos kettősséget figyelhetünk meg. Egyrészt döntő többségüket a háborús tapasztalat, valamint a nemzeti-etnikai vagy a szociális (nemritkán mindkettő) elkeseredés, gyűlölet, harag és bosszúvágy vitte ezekbe a szabadcsapatokba. A volt frontharcosok és tisztek mellett megjelentek ezekben a félkatonai egységekben a frontot koruk miatt még meg nem járt szélsőjobbaldali és nacionalista ideológiák által befolyásolt fiatalok, nem kis részben főiskolai és egyetemi hallgatók. A szabadcsapatok vonatkozásában tehát egyszerre igaz George Mosse tézise Európának a háború miatt bekövetkezett 'barbarizálódásáról' vagy 'brutalizálódásáról', másfelől ezek a csapatok nem csupán a háború termékei voltak, hanem ezeket az embereket a háború után kirobbanó forradalmak és a békeszerződések nyomán kialakult, számukra elfogadhatatlan új határok radikális elutasítása is harci cselekményekre ösztönözte. Az újabb kutatások német vonatkozásban azt is világosan feltárták, hogy ezekben a szabadcsapatokban az etnikai konfliktusoktól terhelt vidékek lakói, tehát a keleti származásúak túltreprezentáltak voltak.⁴¹ Választásukban sokszor szerepet játszott az a tény is, hogy a négyéves harc és öldöklés után nem tudtak vagy nem akartak visszaintegrálódni a mindennapi élet számukra unalmas világába, az egzisztenciális kényszer, tehát a mindennapi betevő biztosításának inkább csak a közrendűek, s nem a tisztek esetében volt jelentősége, de az orosz polgárháborúban ez is jelentős szerepet játszott. Továbbá a hátország gyakran ellenségesen fogadta ezeket a visszatérő harcosokat, elsősorban persze a vesztes országokban, s ez is nagymértékben hozzájárult radikalizálódásukhoz, amint ezt Joseph Roth nagyszerűen leírta az 1923-ban megjelent *Pókháló*, és Erich Maria Remarque az *És azután* című regényében.⁴² Ezek a szélsőjobbaldalhoz csatlakozó katonák ugyanis, visszatér-

ve a frontról nem értették a forradalom lázában égő hátországot, az addigi értékeket és hagyományokat elvető gyökeresen megváltozott, a feje tetejére állított világot, számukra ugyanis a háború új nemzeti közösséget és erős kohéziót teremtett. A szélsőbaloldali csoportok viszont éppen őket nem értették, nevezetesen hogy a szörnyű háborús tapasztalat után hogyan tarthatnak ki az ő számukra értékét veszített ideálok és célok mellett. Világosan kell látnunk azt is, hogy ezek a paramilitáris egységek közösségként is működtek, azaz megvédték tagjaikat a társadalmi izolációtól, ugyanakkor itt kiélhették aktivitásukat és frusztrációból fakadó erőszakos hajlamaikat is. Ezt az életérzést pontosan fogalmazta meg egy önkéntes német Freikorps-tag, aki szerint „az emberek azt mondják, hogy a háború véget ért. Ez nevetséges. Mi magunk vagyunk a háború”.⁴³ Ezeknek a csoportoknak a brutalitását nagyrészt magyarázza, hogy itt a saját lelkiismeretükön túl már nem korlátozta őket semmiféle reguláris katonai fegyelem. A barbarizálódás mellett egy ezzel sok vonatkozásban ellentétes jelenséget is megfigyelhetünk ezeknél a csoportoknál, nevezetesen az erős csoportidentitás meglétét, azaz a bajtársiasság, az életre-halálra szóló barátságok jelenségét, amelyek paradox módon gyakran vetekedtek a vérségi kapcsolatok erősségével, ahogy azt Remarque szintén nagyszerűen leírta. Ez azonban nem véletlenül alakult így, hiszen a lövészárkok mindennapjaiban, vagy a csaták életveszélyes helyzetei során olyan erős kölcsönös függés és nemritkán önfeláldozásig menő erős kötelék alakult ki a frontharcosok között, amely sokkal erősebbnek bizonyult bármely békében kötött barátságnál. Ezen túl kétségkívül bizonyos személyiségjegyek is kellettek ahhoz, hogy valaki inkább ezt a militáris tevékenységet folytassa, hiszen a háborús tapasztalatból a pacifista magatartás éppúgy következhetett, mint a harcias. A társadalmi összetételt illetően ma még zavaros a kép, pontosabban ma még keveset tudunk erről, így még nehezebb általános igazságokat megfogalmazni. Csupán annyi állapítható meg nagy biztonsággal, hogy a német Freikorps-egységek tagjai között, az osztrák Heimwehr-csapatokban, a magyar MO-VE-ban és az Ébredő Magyarok Egyesületében túltreprezentáltak voltak a fiatalabb alsó és közép rendfokozatú tisztek és a középosztálybeliek, de előfordultak felső középosztálybeliek és nemritkán arisztokraták is. Az olasz feketeingesek többsége – legalábbis a húszas évek elején – a középosztályból és az alsó középosztályból származott, míg a balti államokban és Írországban a szabadcsapatokban inkább középosztályi értelmiségiek, kiseg-

„Azt hiszitek, hogy azok ott örülnek nekünk? Egy kicsit kényelmetlenek vagyunk nekik...” Barátja, Karl így válaszol: „Annyi bizonyos, hogy jobban szerettek minket mint hősöket, amikor jó messzire voltunk tőlük.”

43. A szöveget Peter Gatrell idézi: Gatrell: War after the War... I. m. 568. p.

40. Az adatokat lásd Anssi Halmesvirta (szerk.): *Finnország története*. Debrecen, 2001, Kossuth Egyetemi Kiadó, 237. p., valamint Pertti Haapala – Marko Tikka: Revolution, Civil War, and Terror in Finland in 1918. In Gerwarth–Horne eds.: *War in Peace...* I. m. 72–84. p.

41. Gerwarth–Horne (eds.): *War in Peace...* I. m. 4. p., valamint a további irodalomra lásd a 11. lábjegyzetet.

42. Remarque regényének (*Der Weg zurück*, 1931) egyik főhőse, Willy a következőket mondja:

zisztenciák és parasztok vettek részt.⁴⁴ A társadalmi háttér vizsgálata azonban még további kutatásokat igényel, bár nem biztos, hogy az ilyen jellegű vizsgálatok túl messzire vezetnek majd, ugyanis a frontharcos múltnak, a közös lövészárkok-tapasztalatnak kétségkívül volt társadalmi különbségeket kiegyenlítő hozadéka, mint ahogy azt Mussolini a húszas években zseniálisan észrevette, s aki erre a milliós társadalmi bázisra, a 'Trincerocraziára', azaz a 'lövészárkok arisztokráciájára' egy egészen új ideológiát épített. Ez az ideológia azonban rövidesen a történelem süllyesztőjébe került, mint minden eszme, amely autokratikus hatalomra épül.

Korábban Winston Churchill találó mondására utaltunk, s most is az ő zsenialitását kell idéznünk. Churchill ugyanis minden politikusnál és gondolkodónál hamarabb vette észre, hogy az első világháború új korszakot nyitott meg az ideológiai küzdelmek területén is, hiszen az addig uralkodó hatalmi és nemzeti érdekek helyett a nemzetek fölötti és ideológiai érdekek és konfliktusok kerültek az előtérbe. Ő volt az tehát, aki mindenkinél korábban és mélyebben értette meg a kommunizmus, majd a nemzetiszocializmus jelentőségét és pusztító hatását. Benito Mussolini – hogy egy másfajta politikust és jellemet is idézzek – a nevezetes *Marcia su Roma* előestéjén, 1922 októberében azt találta mondani, hogy vége a demokrácia századának. Ma már aligha kérdőjelezhető meg az olasz fasiszta vezér éleslátása a korszak lényegét illetően, bár az antidemokratikus időszakot a valóságosnál kissé hosszabbra tette, mivel a második világháború után Európában újabb visszafordulás történt a demokrácia irányába. Az első világháborút követő majd' három évtizedet azonban valóban a totális ideológiák, a diktatúrák és az ezt szolgáló vagy ez ellen küzdő szélsőséges politikai erők uralták. A 19. század uralkodó eszméit, mindenekelőtt a liberalizmust és a tradicionális konzervativizmust háttérbe szorították, vagy egyenesen felváltották az új kor eszméi és ideológiái, a szélsőséges nacionalizmus, az autokráciát igazoló eszmék, a fasiszmus és a nemzetiszocializmus különböző típusai, valamint a reformista szociáldemokráciát opponáló kommunizmus szintén nem egyszínű változatai. Az eszméknek megfelelően Európa politikai rendje is gyökeresen megváltozott a két világháború közötti korszakban. A háború alatt odaveszett a jogállamiságnak, alkotmányosságnak és a népképviselőre alapozott kormányzásnak az eszméje, s különösen az a reformista-evolúciós és alapvetően optimista gondolat, miszerint a világ lassan, de biztosan halad a demokrácia és a jog uralmának irányába. Ezzel szemben mindenütt – hol kisebb, hol nagyobb mértékben – a nagy háborús és nemzeti célok érdekében visszaszorították (vagy automatikusan visszaszo-

rult) a parlamentáris kormányzást és a demokrácia többi intézményét, továbbá a sajtószabadságot ellenőrizték, korlátozták vagy egyenesen felfüggesztették, de mindenekelőtt a propaganda szolgálatába állították (vagy állt önkéntesen), továbbá a közigazgatás, az oktatás, az egészségügy és a kultúra is állami felügyelet alá került. De még ezeknél is nagyobb fordulat történt a gazdaság területén, ugyanis az addig uralkodó liberális elvekkel szemben erőteljes állami beavatkozással, különleges törvényekkel állították át a gazdaságot hadigazdasággá. Azok az eszmék, amelyek a háborút megelőző fél évszázadban fokozatosan meggyökeresedtek, és amelyeket mindenütt európai értékeként tartottak számon, mint a tolerancia, a civilizált viselkedés, szabadelvűség, egyensúlyra törekvés stb. a háború végére eltűntek a színről. Ezeket az értékeket és intézményeket majdnem mindenütt az ellenszenv, a rosszindulat és a gyűlölet váltotta fel, mindenekelőtt két törésvonal, nevezetesen az etnikai-nemzeti, valamint az osztályok és más társadalmi rétegek, csoportok közötti konfliktusok mentén.⁴⁵ Ennek a folyamatnak világtörténeti jelentősége éppen az volt, hogy pontosan megmutatta az optimista evolúciós elmélet alapvető hiányosságát. Nevezetesen a jogállamiság és a demokrácia nem olyan teleologikus módon tételezett célok, amelyek felé törvényszerűen haladunk, hanem ezek nagyon is törekény és sérülékeny eszmék és intézmények, amelyekről ellenkező irányba is visz vagy vihet út. Az ideológia- és eszmetörténetben, valamint a politikai rendszerek vonatkozásában tehát nem olyan egyszerűek a folyamatok, mint ahogy azt Mussolini gondolta, hiszen a két világháború közötti ideológiák, mindenekelőtt a két uralkodó totalitárius eszme vonatkozásában egy sajátos kettősséget figyelhetünk meg. Egyrészt valóban nyíltan, mint a fasiszmus, vagy leplezve, mint a kommunizmus esetében, antidemokratikus politikai rendszert, valamint szigorú hierarchikus társadalmi rendet valósítottak meg, végül mindkettőben egy kiváltságos kaszt ragadta magához a hatalmat, amelynek csúcsán egy vezér uralkodott. De mindkettő forradalmi eszme volt, azaz gyökeresen eltértek a hagyományos konzervatív, autoriter hierarchikus gondolkodástól, hiszen mindkettő esetében a tömegek mobilizációja, vagy csak egyszerűen a rájuk való hivatkozás jelentős szerepet játszott. Az első világháború során kényszerűen mobilizált, a hagyományos közösségeikből kiszakított egyéneket már nem lehetett ugyanoda visszakényszeríteni, ha úgy tetszik, ezek a tömegek a két világháború között felléptek a történelem színpadára, még ha csak hivatkozási alapként vagy félrevezetett mobként is. Ez a fellépés, ez a történelmi jelenvalóság

44. Gerwarth–Horne (eds.): *War in Peace...* I. m. 11. p.

45. Az etnikai megosztottságra és problémákra lásd Derek H. Aldcroft: *Studies in the Interwar European Economy*. Aldershot, 1997, Ashgate, 6–9. p.

sine qua nonja lett annak, hogy egy következő történelmi korszakban, azaz a tömegdemokrácia korában még ennél is fontosabb szerepet kapjanak, jól-lehet főszereplői ekkor sem lettek az előadásnak, ahogy nagy valószínűség szerint nem lesznek sohasem. A tömegmobilizáció, a tömegek bekerülése a politikába magában hordozott azonban egy sajátos ellentmondást. Nevezetesen a választójog kiterjesztése, az alsóbb társadalmi rétegek megjelenése a politikában nem egy gazdasági felfutás időszakában történt, hanem pontosan fordítva. Megoldatlan vagy eleve megoldhatatlan gazdasági és politikai problémák (jótétel, infláció, alacsony munkabérek, a vásárlóerő alacsony szintje, magas munkanélküliség; illetve az előző politikai elit lejáratódása, monarchiák felbomlása, totális politikai ideológiák megjelenése stb.) időszakában történt, ami széles teret nyitott az elszánt, ugyanakkor politikai tehetséggel megáldott manipulátorok, demagógok és diktátorok számára.⁴⁶ Pontos képet ad erről az összefüggésről a német példa. Ott ugyanis a húszas évek elején az alsó középosztálybeliek és fixfizetésből élők egzisztenciáját az infláció tönkretette, így jelentősen megnőtt fogékonyságuk a szélsőbaloldali és szélsőjobboldali ideológiák iránt.

Az első világháború után, mind a gazdaság, mind a politika és az ideológia területén is történtek kísérletek a háború előtti *normalitáshoz* való visszatérésre, de az uralkodó tendencia nem ez volt, hanem pontosan az ellenkezője, a két világháború közötti időszakban ugyanis a két totalitárius elmélet és ideológia – nevezetesen a fasiszmus és a bolsevizmus – fokozatosan tért hódított, valamint a demokratikus rendszerek sorra alakultak át diktatúrákká vagy autokratikus rendszerekké. De még a „boldog békeidőkhöz” való visszatérést szorgalmazók között is viták merültek fel, hogyan is kell mindezt értelmezni, különösen olyan új jelenségekkel kapcsolatban, mint a köztársasági formák elterjedése, az általános titkos választójog bevezetése, a nők jogainak elismerése, a hagyományos arisztokrácia szerepének újradefiniálása stb. A hagyományos konzervatívok számára is világossá vált, hogy bármennyire is szeretnék, nincs visszaút a háború előtti állapotokhoz. Már az új eszmék, új ideológiák és új jelenségek határozzák meg a korszak jellegét, s nem a normalitáshoz való visszatérés vágya. A totalitárius ideológiákban ugyanis közös, hogy mindkettő tagadja az előző korszak szabadelvű eszméit, a parlamentáris kormányzást, a népképviselést, a gyülekezés- és sajtószabadságot, ehelyett a választókat megfosztja a választó-

46. A jótétel finanszírozási összefüggéseire és az infláció történetéhez lásd Rondo Cameron: *A világgazdaság rövid története a kőkorszaktól napjainkig*. Budapest, 1994, Maecenas, 415–417. p. David S. Landes: *Az elszabadult Prométheusz. Technológiai változások és ipari fejlődés Nyugat-Európában 1750-től napjainkig*. Budapest, 1986, Gondolat, 500–498. p. Aldcroft: *Studies in the Interwar European Economy*... I. m. 56–74. p.

tójtól, vagy teljes mértékben formálissá és értelmetlenné teszi a választásokat az ellenzék kiiktatásával, végső soron szabadon alakítható tömeggé gyúrja át az egyéneket, s általában nagymértékben militarizálja ezt az arcát vesztett tömeget. A kétfajta, azaz a fasiszta és a kommunista totális államban meglepő azonosságokat figyelhetünk meg (egy meghatározó ideológia uralma, egypárti rendszer, a vezér személyi kultusza, a végrehajtó hatalom elsődlegessége a törvényhozás felett, az egyének alávetése az államnak, az ifjúság indoktrinációja, a kulturális pluralizmus megszüntetése, a tömegek mobilizálása, a titkosrendőrség nagy hatalma, az erőszak kultusza, állami monopólium és ellenőrzés a gazdasági, társadalmi és kulturális intézmények felett stb.), mégis a totalitarizmuselmélet nem abszolút érvényű, hiszen fontos különbségeket fed el a fasiszmus és a kommunizmus között, s végeredményben elmosza a különbséget az alapvető célok között, továbbá kilúgozza a sajátos történelmi körülményeket, sőt végső soron magát a történelmet áldozza fel az elmélet oltárán. Ennek ellenére hasznossága aligha megkérdőjelezhető, hiszen lényegi hasonlóságokra, sőt egyezésekre hívja fel a figyelmet.

Az első világháború után demokratizálási hullám indult meg Európában. A két világháború között ugyanis a kontinens 28 állama között csak két diktatúrát találunk, a többi többpártrendszerű parlamentáris politikai szisztémával rendelkezett, s majd minden országban jelentősen kiterjesztették a választójogot, végül pedig garantálták az emberi jogokat – igaz, változó mértékben. De ezek a demokráciák, parlamentáris rendszerek – mint ahogy ezt a fentiekben láttuk – már születésük pillanatától súlyos gondokkal küzdöttek. Így nem meglepő, hogy ez a folyamat kérészerűtlenek bizonyult, s már a húszas évek közepétől elapadni látszott a demokratizálódási hullám, s 1938-ra 16 ország totális vagy autoriter diktatúrává alakult át. A megmaradó 12 demokrácia közül hetet (Csehszlovákia, Norvégia, Dánia, Hollandia, Belgium, Luxemburg és Franciaország) 1938 és 1940 között megszálltak a német csapatok, így 1940-re csupán öt demokrácia (brit, ír, svéd, finn és svájci) maradt Európában.⁴⁷ De még ebben a kezdeti felfutási időszakban, tehát a húszas évek közepéig is ezeket a parlamentáris és demokratikus berendezkedésű országokat súlyos belső gazdasági és politikai feszültségek terheltek. Talán elégséges, ha itt most csak a weimari köztársaság belső konfliktusaira utalunk. A két világháború közötti demokráciák visszaszorulásával kapcsolatban általában az olasz Mussolini példáját szokás emlegetni, aki 1922 októberében törvényes úton lett miniszterel-

47. Az európai diktatúrák történetéhez lásd Stephen J. Lee: *The European Dictatorships, 1918–1945*. London, 1987, Methuen.

nők, s 1926-ig felszámolta a parlamentáris rendszert és számára korlátlan hatalmat biztosító fasiszta államot hozott létre.⁴⁸ Vagy a weimari demokrácia bukására szokás hivatkozni, ahol Hitler szintén alkotmányos úton került hatalomra, neki azonban nem volt szüksége három évre, hogy megalapítsa a totalitárius nemzetiszocialista Harmadik Birodalmat. Mint feljebb jeleztem, Európa legtöbb állama politikai rendszerét tekintve diktatúrává vagy autokratikus rendszerré alakult át a két világháború között. Portugáliában 1926-ban Gomes da Costa vezetésével katonai puccs döntötte meg az Első Köztársaságot, s hozott létre katonai diktatúrát.⁴⁹ S 1933-tól António de Oliveira Salazar lett teljhatalmú ura az általa alapított Estado Novo (Új Állam) nevet viselő korporatív, autokratikus államnak.⁵⁰ A polgárháborúban győztes spanyol Franco tábornok vezérnek (caudillo) nevezte ki magát, s olyan alapvetően nem fasiszta, hanem autokratikus diktatúrát hozott létre, amelyben – Juan Fernández Figueroa neves szerkesztő és kritikus szellemes megfogalmazása szerint – 'minden kártya az ő kezében van', s amelyben 'nem irányítja a politikát, hanem ő maga a politika'.⁵¹ Görögországban Ioannis Metaxas 1936. augusztus 4-én szükségállapotot hirdetett ki, s felfüggesztette a parlamentet, valamint az ellenzéki pártokat, s rövidesen autokratikus, korporatív diktatúrát hozott létre, amelyben magát az 'első parasztnak', az 'első munkásnak', de mindenekelőtt a 'nemzet atyjának' nevezte.⁵² Köztes-Európa demokráciái és parlamentáris rendszerei is sorra dőltek össze.⁵³ Bulgáriában 1923. június 9-én Alekszandar Cankov katonai államcsínyt hajtott végre a törvényes Sztambolijszki-kormány ellen. Lengyelországban Józef Piłsudski marsall 1926 májusában puccsot hajtott végre és magához ragadta a hatalmat. Litvániában szintén 1926-ban a hadsereg Povilas Plechavičius vezetésével szétkergette a parlamentet, és Antanas Smetonát teljhatalommal ruházták fel. 1929. január 6-án Jugoszláviában I. Sándor király felfüggesztette a parlamentet és királyi diktatúrát vezetett be.

48. Lásd erről részletesen Ormos Mária: *Mussolini*. 1–2. köt. Budapest, 2000, PolgART, kül. 1. köt. 181–283. p., valamint A. J. P. Taylor: *Mussolini*. In uő: *A háború urai. Mussolini, Hitler, Churchill, Sztálin, Roosevelt és Japán névtelen hadvezérei*. Budapest, 1989, Scolar, 38. p.

49. Lee: *The European Dictatorships...* I. m. 221–227. p.

50. Részletesen lásd David Birmingham: *A Concise History of Portugal*. Cambridge, 1993, Cambridge University Press (magyarul: *Portugália története*. Budapest, 1998, Pannonica).

51. Raymond Carr: *Spain, 1808–1975*. Oxford, 1982, Clarendon Press, 695–709. p., valamint Lee: *The European Dictatorships...* I. m. 227–251. p. Spanyolországban már a köztársasági kormány előtt, azaz 1923 és 1930 között Miguel Primo de Rivera tábornok az alkotmány felfüggesztésével, teljhatalommal kormányzott.

52. Lásd Clogg: *A Concise History of Greece*. I. m. 113–119. p.

53. Ezekről az országokról részletesen lásd R. J. Crampton könyvét (*Eastern Europe in the Twentieth Century – and After*. 2nd ed. London – New York, 1997, Routledge); valamint Pándi Lajos kitűnő térképgyűjteményét (*Köztes-Európa. Térképgyűjtemény*. Budapest, 1997, Osiris Kiadó).

Ausztriában Engelbert Dollfuss 1933-ban feloszlatta a parlamentet és diktatúrát vezetett be. 1934-től Észtországban Konstantin Päts, Lettországból pedig Kārlis Ulmanis autoriter rendszereket hoztak létre. S ne feledkezzünk meg Magyarországról sem, ahol bár végig fennmaradt a parlamentáris rendszer, a politikát erős autoriter elemek színezték. Ezek száma Gömbös Gyula miniszterelnöksége (1932–1936) idején növekedett, korporatív jellegű diktatúrát a hagyományos konzervatív csoportok és személyiségek ellenállása miatt mégsem sikerült kialakítania.⁵⁴

Európára nézve tehát nem valósult meg Wilson amerikai elnök álma a nemzeti önrendelkezésről, a kívánatos demokratikus berendezkedésről, valamint a Népszövetségnek a kollektív biztonságot, az egyetemes békét fenntartó, valamint a határ- és kisebbségi kérdéseket megoldó szerepéről. Minden pontosan fordítva történt, azaz az első világháború után megteremtett demokráciák helyébe a legtöbb országban rövidesen nyílt királyi, katonai vagy személyi diktatúrák, vagy éppenséggel autoriter rezsimek léptek. Továbbá a finansiális-gazdasági problémák, amelyek fokozottan jelentkeztek a háború után, majd különösen a nagy világgazdasági válság után, továbbá a megoldatlan kisebbségi és határkérdések, végül ezen társadalmak végletes polarizáltsága, amelyet jól jeleztek a paramilitáris szélsőjobboldali és szélsőbaloldali egységek kíméletlen egymás elleni harcai, szétfeszítették az alkotmányos kereteket. Európa legtöbb országában tehát az első világháború után a normalitáshoz való visszatérés illúzió maradt, s a következő két évtizedet az egymást követő válságok, nemzeti, etnikai, osztály- és határkonfliktusok határozták meg. Itt ugyanaz a probléma merül fel a kutatók számára, mint a háborús felelősség kérdésében. Csak a folyamatot, az egymásra következő eseményeket és lépéseket, azaz a *hogyan* tudjuk pontosan bemutatni, de hogy mindezért milyen arányban volt felelős a háború, majd a békeszerződések, végül a világgazdasági válság, nos, az pontosan aligha mérhető. S mivel ez a vita végső soron eldönthetetlen, mindig is lesznek olyan vélemények, amelyek az első világháború kirobbanásában látják Európa lejtmenetének legfontosabb okát, míg mások úgy vélekedhetnek, hogy a nagy háború valóban súlyos károkat okozott, de alapvetően nem ez, hanem a szerencsétlen békeszerződések határozták meg Európa jövőjét. S bizonyára mindig lesznek olyanok, akik szerint a húszas évek közepén beindult gazdasági növekedés miatt Európa megoldotta volna ezeket a problémákat, ha nem jön 1929-ben a nagy összeomlás.

54. Lásd erről részletesen Romsics Ignác: *A Horthy-rendszer jellegéről. Historiográfiai áttekintés*. In uő: *Múltról a mának. Tanulmányok és esszék a magyar történelemről*. Budapest, 2004, Osiris, 340–357. p.

Ebben a tanulmányban amellett próbálok érvelni, hogy ez a három történelmi esemény együttesen okozta Európa hanyatlását és a világtörténet menetének megváltozását, s mint az üledékek egymásra rakódtak.

Ha a mértékeket nem is tudjuk pontosan meghatározni, azt azért meg lehetős biztossággal megállapíthatjuk, hogy az elhibázott Párizs környéki békeszerződések jelentősen hozzájárultak a két világháború közötti békétlen európai állapotokhoz és az újabb világégéshez.⁵⁵ A méltányosság azonban azt kívánja, hogy konstatáljuk: a békecsinálók előtt álló feladatok óriásiak, szinte emberfelettiek voltak. Mindenekelőtt két egymást kölcsönösen kioltó elvet kellett egyszerre érvényesíteni. Egyrészt a wilsoni nemzeti önrendelkezés elvét, amely a multietnikus birodalmak felbomlása, és a megállíthatatlanul erősödő nemzeti aspirációk miatt elkerülhetetlenné vált, és felülírt olyan alapvetően racionális elvet is, mint amilyen a nagy birodalmi egységes piacok fenntartása. Az önrendelkezés alapvetően helyes elve azonban gyakran ellentétbe került a háborús bűnösség és a jóvátétel kérdéseivel, azaz a győztesek alapvető érdekeivel, és nem ritkán mohóságával és büntető céljaival, amelyet már csak belpolitikai okokból is érvényesíteniük kellett.⁵⁶ Jelentős szerepet játszott a sikertelen békeszerződés létrejöttében az a tény is, hogy a győztesek, tehát Nagy-Britannia, Franciaország és az USA békecéljai alapvetően különböztek, és gyakran ezeket nem lehetett közös nevezőre hozni. Ezt tovább bonyolította, hogy a társult vagy időközben létrejött országok (Japán, Olaszország, Csehszlovákia, Görögország, Lengyelország, Románia, Szerbia) olyan nemzeti és területi igényeket fogalmaztak meg, amelyek ütköztek a nemzeti önrendelkezés elvével és nem ritkán a győztesek érdekeivel is. Ehhez járult még az az objektív probléma, hogy bizonyos földrajzi területeken (Kelet-Poroszország, Szilézia, Erdély, Kis-Ázsia, Macedónia stb.) szinte lehetetlen volt még csak megközelítően is igazságos határokat húzni, továbbá, hogy néhány nép (mindezenekelőtt a németek és a zsidók) Európa több országában szétszórta jelentős kisebbségi közösségeket alkotott. Ezt a két elvet időnként még politikai

55. A békeszerződések máig leghatásosabb kritikáját John Maynard Keynes fogalmazta meg (magyarul: *A békeszerződés gazdasági következményei*. Budapest, 1991, Európa). Keynesszel ellentétes véleményeket Gerard Vissering (*International Economic and Financial Problems*. London, 1920, Macmillan) és később Étienne Mantoux (*The Carthaginian Peace or The Economic Consequences of Mr. Keynes*. London, 1946, Oxford University Press) fogalmazott meg. Ezekről a vitákról lásd Rab Virág könyvét (*Diagnózisok és terápia. Javaslatok az európai gazdaság újjáélesztésére az első világháború után*. Budapest, 2010, Gondolat).

56. Jó példa erre a mohóságra a franciák esete, akik 75 milliárd frankot követeltek az Észak-Franciaországban elpusztított épületekért, miközben egész Franciaország lakásállományát 1917-ben 59,5 milliárd frankra becsülték. Lloyd George megfigyelését Berend T. Iván (*Európa gazdasága a 20. században*. Budapest, 2008, História – MTA Történettudományi Intézet, 57. p.) idézi.

(Németország gyengítése miatt az Anschluss tilalma, Csehszlovákia megerősítése stb.) és praktikus szempontokból (lengyel korridor, a partiumi vasút ügye stb.) is felülírták. Ez utóbbiak együttesen olyan területi elcsatolásokhoz vezettek, amelyek élesen szemben álltak a nemzeti önrendelkezés elvével, és ami még ennél is fontosabb, teljes mértékben elfogadhatatlanok voltak az ott lakók számára. Így a békecsinálók akaratuktól függetlenül szinte maguk hozták létre újabb háborús gócpontokat. Ennek megfelelően a régi sérelmek újabbakkal egészültek ki, s az egész folyamat nem a wilsoni békecélok irányába mutatott, hanem pontosan ellenkezőleg, szinte szükségszerűen a nemzeti főbiák, az ellenségeskedés, a gyűlölet növekedését eredményezték. A békekonferencia helyes, üdvös és előremutató döntéseit (Népszövetség felállítása; lengyel, csehszlovák, balti stb. nemzeti államok létrehozása; kisebbségi kérdés rendezésére irányuló erőfeszítés stb.) azonban az önérdékű, büntető jellegű és elhibázott verdiktek (vesztes országok túlzott hadseregcsökkentése, a háborús felelősség egyoldalú megítélése, teljesíthetetlen jóvátételi igények, kompakt nemzeti tömbök más országokhoz csatolása, a háborús atrocitások felülvizsgálatának elmaradása, a szerződés szövegének megalázó megfogalmazása stb.) felülírták, így hatása és érvényessége rövid életűnek bizonyult.⁵⁷ A legnagyobb gondot mégsem ezek a hiányosságok okozták, hanem egyrészt egy megoldatlan vagy talán éppenséggel megoldhatatlan geopolitikai szituáció, nevezetesen a Habsburg Birodalom megszűnése Európa közepén. Az összeomlás után ugyanis az így létrejött kisállamok geopolitikai vákuumba kerültek, nemzetállami létüknek és fejlődésüknek *elvileg* nem állt semmi az útjában. De csak *elvileg*, hiszen rövidesen kiderült, hogy nem tudnak ellenállni előbb a német, majd a szovjet terjeszkedésnek. Másrészt, rövidesen az is nyilvánvalóvá vált, hogy a békecsinálóknak nem sikerült egy működőképes európai rekonstrukciós tervet összekovácsolni.

57. A békeszerződés értékeléséhez lásd Carol Fink: *The Peace Settlement, 1919–39*. In Horne (ed.): *A Companion...* I. m. 543–557. p. Norman A. Graebner – Edward M. Bennett: *The Versailles Treaty and Its Legacy. The Failure of the Wilsonian Vision*. Cambridge, 2011, Cambridge University Press. Margaret Macmillan: *Peacemakers: The Paris Conference of 1919 and Its Attempt to End War*. London, 2001, John Murray (magyarul: *Béketeremtők. Az 1919-es párizsi békekonferencia*. Budapest, 2005, Gabo). Manfred F. Boemeke – Gerald D. Feldman – Elizabeth Glaser (eds.): *The Treaty of Versailles. A Reassessment after 75 Years*. Washington – Cambridge, 1998, Cambridge University Press. Ormos Mária: *Politikai eszmék, politikai gyakorlatok a 20–21. században*. Budapest, 2009, Napvilág Kiadó, 111–122. p. A békeszerződés „megértő” megítélését lásd Alan Sharp monográfiájában (*The Versailles Settlement. Peacemaking in Paris, 1919*. New York, 1991, St. Martin's Press). A béke „wilsoni” és „karthágói” értelmezéseinek vitájáról lásd Michael Graham Fry nagyszerű tanulmányát: *British Revisionism*. In Boemeke–Feldman–Glaser (eds.): *The Treaty of Versailles...* I. m. 564–601. p.

A legyőzött országok (Németország, Ausztria, Magyarország, Bulgária, Törökország) és a bolsevik hatalomátvétel miatt kiesett Oroszország kizárása a békekonferenciáról már eleve nem hozhatott tartós, az 1814-15-ös bécsi békekonferencia döntéseivel hasonló eredményeket. A győztes nagyhatalmak alaposan tévedtek abban is, hogy verdiktjeiket ellenállás nélkül rá tudják kényszeríteni a legyőzöttekre, időközben ugyanis megteremtődött a közvélemény, a modern sajtó, s a mobilizált tömegek is kinyilvánították véleményüket, nem ritkán véres atrocitásokat okozva. A nemzetek súlya tehát 1920-ban már nem volt azonos az 1815-ös körülményekkel. A békeszerződések így hozzájárultak a nacionalizmus és a nemzeti elzárkózás erősödéséhez, illetve nem csökkentették, hanem sokkal inkább növelték a világ és Európa monetáris és pénzügyi nehézségeit. Ennek következtében azoknak a kritikusoknak lett igazuk, akik tartottak a kelet- és közép-európai kis országok „balkanizációjától”, tehát a nemzeti vetélkedés és szovinizmus, a kisebbségek elnyomása, valamint a gazdasági anarchia és kiszolgáltatottság hármasságától, s amely végső soron kiszolgáltatja majd ezeket az országokat vagy a bolsevizmusnak vagy pedig egy újra felemelkedő német terjeszkedésnek. Ez a jóslat hajszálpontosan bevált, hiszen a következő évtizedekben éppen ez történt. Ennek ellenére az elhibázott békeszerződések mégsem vezettek egyenes útra a második világháború kirobbanásáig, ehhez kellett még a felmerült problémákat megoldani képtelen békétlen politikusok, revánsra buzdító ideológusok és értelmiségiek, csak az erőszakos megoldásokban hívő katonai és civil csoportok, s végül a húszas évek közepén beinduló konjunktúrának drasztikusan véget vető nagy világgazdasági válság és annak következményei.

Bödök Gergely

POLITIKAI ERŐSZAK AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ UTÁN: FORRADALMAK ÉS ELLENFORRADALMAK MAGYARORSZÁGON ÉS KÖZÉP-EURÓPÁBAN

A háború, amely megszüntet minden háborút címmel jelent meg H. G. Wells esszéköteté 1914 októberében.¹ Az ismert író jövőképét és optimizmusát ekkor még kevesen osztották, de a háború végére, a hadüzenetet még lelkesen ünneplő tömegek hangulata alapvetően megváltozott. Az évekig tartó öldöklés után sokan remélték, hogy az erőszak örökre kikerül a politikai cselekvés eszköztárából. Várakozásaik és reményeik nem valósultak meg, éppen ellenkezőleg: a csatazaj elültével nemhogy „világbéke” nem született, hanem a következő évek forradalmainak és ellenforradalmainak kísérőjelenségeként a politikai erőszak korábban ismeretlen formái is életre keltek. A társadalmi-politikai ellentétek különösen a háborúban vesztes országokban erősödtek fel. A közép-kelet-európai birodalmak szétesése a romjainkon létrejött új államokban – Ausztria kivételével – polgárháborús állapotokat eredményezett.

A háború utáni Európában egymással szemben álló politikai-ideológiai táborokhoz kötődő paramilitáris alakulatok jöttek létre, amelyek fegyveres akciókat, gyilkosságokat és a társadalom meghatározott csoportjai ellen irányuló pogromokat hajtottak végre. A paramilitáris alakulatok olyan nem – vagy nem kizárólag – katonákból álló, az állami haderőtől független, vagy amellettt létező fegyveres csoportok voltak, amelyek hierarchikus szervezeti formával rendelkeztek és parancsuralmi rendben működtek. A 19. század elején, a napóleoni Grande Arméval szemben álló helyi katonai alakulatokat és a gerilla-hadviselést űző fegyveres csoportokat is jellemezhetjük paramilitáris jelzővel, de a kifejezés a harmincas évek fasiszta katonai szervezeteinek jellemzésére született és csak a gyarmati függetlenségi háborúkat, valamint az ötvenes évek posztkoloniális konfliktusait követően terjedt el. Az első világháború utáni félkatonai szervezetek az összeomló birodalmak utáni hatalmi vákuumban alakultak és pótolták vagy kiegészítették az állami hadsereget, de előfordult, hogy éppen ezzel szemben jöttek létre.

Az 1918 utáni időszak Közép-Európája egymással rivalizáló szélsőségek koraként is jellemezhető. A bal- és jobboldali eszméket követő reguláris és irreguláris katonai alakulatok erőszakos akcióit, gyilkosságait és pog-

Tömegjelenet a Parlament előtt 1918 novemberében, az őszirózsás forradalom idején

1. H. G. Wells: *The War that will end War*. London, 1914, Frank & Cecil Palmer.

romjait a kortárs emlékezet leegyszerűsítve csak vörösterrorenként és fehérterrorenként őrizte meg.

Az erőszakhullám nem csupán régiós jelenség volt: 1917–1923 között Oroszországtól Németországig, a balti államoktól a Kaukázusig egyaránt forradalmakkal, ellenforradalmakkal, etnikai tisztogatásokkal, pogromokkal, függetlenségi harcokkal, államközi küzdelmekkel és civilek közötti összecsapásokkal találkozunk. A háborúban győztes Olaszország mellett a paramilitarizmus különböző formái az ír polgárháborúban, a britekkel szembeni függetlenségi harcokban, de a húszas évek közepéig a francia politikában is jelen voltak.²

A FORRADALMI ERŐSZAK MEGJELENÉSE ÉS MOZGATÓRUGÓI

1918 nyarára a hátszágokban súlyos élelmiszerhiány, gyakran egekbe szökő infláció és jelentős életszínvonal-csökkenés következett be. A gazdasági és szociális válság a vesztes országokat sújtotta leginkább. A tömegek a szenvedésekért a régi rendet kárhoztatták és a háború alatt megerősödött szociáldemokrata, pacifista és kommunista mozgalmak jelszavaiban bízva, a forradalomtól vagy a demokráciától reméltek gyógyírt a bajaikra. A forradalmi hullám gyors elterjedése és az erőszak eszkalálódása több tényezőre vezethető vissza.

Döntő momentumnak az első világháború számítt, amelynek hatása túlnyúlt a küzdelmeken. John Keegan szerint „elpusztult” a régi európai kultúra és a „politikai gyűlölködés és a fajgyűlölet mélyreható öröksége” maradt csak utána.³ A háború hatását és a harcok lelki-mentális lenyomatait vizsgálva George L. Mosse a „társadalmi brutalizáció” jelenségét hangsúlyozta.⁴ Az egykori frontkatonák számára a nyers erőszak alkalmazása ugyanis – nem kizárólagos, de – legitim eszköz maradt a hazatérés utáni civil életben is. Németország közéletének radikalizálódása és az 1917-es orosz forradalom burjánzó erőszakkultúrája – sok egyéb mellett – erre a jelenségre vezethető vissza.⁵

Az erőszak elszabadulására a hátszág háborús tapasztalatai is hatással voltak. A Német Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia társadalmának vezető rétegei (az arisztokrácia és a politikai elit) alig érzékelték valamit a mindennapi élet romlásából. Ez még akkor is igaz, ha sokan tagjaik közül is katonának álltak, asszonyaik ápolónőként dolgoztak, vagy épp jótékonykodtak. A hadseregszállítók a háborús konjunktúrát meglovagolva mesés profitra tettek szert. A középosztály – ugyan nélkülözve – több-kevesebb sikerrel boldogult a hadigazdaság időszakában is. A parasztság és különösen a még földdel sem bíró városi munkásság az előbbiektől eltérően roppant mód megsínylette a háborús éveket. Sokaknak az éhezés és a nyomor a mindennapi élet szerves részévé vált. A romló életkörülmények hatására a háborús lelkesedés hamar elillant, egyre többen sülyedtek apátiába és váltak előbb lélekben pacifistává, majd lettek az öldöklés mielőbbi befejezésének mind hangosabb szószólói. A tüntetések és sztrájkok a politikai véleménynyilvánítás megszokott fórumai lettek. Az 1917-es orosz forradalmak egalitárius eszméi, egy igazságosabb világ ígérete sokak számára a végső lökést adták a forradalmárrá válás irányába. A legradikálisabbak az egész korábbi világot lebontani és végleg eltörölni akarták.

Az első világháború következménye volt az emberi élet értékének devalválódása is. A háborút – ahogy ezt a *Husadik Század* folyóirat 1918. évi első számában is megfogalmazták – „karakterisztikussá a felelőtlen ölés teszi”. Ez pedig „»eldurvít, még ha törvényes kereteken belül történik is, akár a hóhér munkája«. E gondtalan ölés az élet értékét semmivé teszi”.⁶ A háború előtt sem ritka, utána viszont látványosan elszaporodó politikai merényletek hátterében sokszor a megpróbáltatásokat megtorolni óhajtó bosszúszomjat találjuk.⁷

6. P. E. F.: A háború kritikájához. (G. F. Nicolai: *Die Biologie des Krieges. Betrachtungen eines deutschen Naturforschers*. Zürich, 1917, 464. p.). *Husadik század*, 19. évf. 1918. 37. köt. 1. sz. 246. p.

7. „Egy merénylet sohasem változtatta meg a világtörténelmet” – mondta Abraham Lincoln halálakor Benjamin Disraeli, 1865-ben. A brit miniszterelnöknek alapvetően igaza van, ám a merényletek mégis sokszor eredményeztek/eredményeznek számba veendő hatást. Egyébként vezető politikusok, államfők és más befolyásos személyek életének a kioltásával Lincoln halála óta is sokan próbálkoztak. A politikai merényletek egész sorát hajtották végre a 19. század utolsó harmadában. Gyilkosság áldozata lett II. Sándor cár, James Garfield amerikai elnök, Marie François Sadi Carnot francia köztársasági elnök, Sztefán Sztambolov bolgár kormányfő, Antonio Cánovas del Castillo spanyol miniszterelnök, I. Umberto olasz király, William McKinley amerikai elnök, I. Sándor szerb uralkodó, és I. Károly portugál király is. 1918 júliusában kivégezték II. Miklós cárt és családját, ugyanezen év októberében meggyilkolták a magyar miniszterelnököt, Tisza Istvánt, de politikai gyilkosság áldozata lett 1919 februárjában a bajor miniszterelnök, Erzberger, 1922 júniusában pedig Walther Rathenau, a weimari köztársaság külügyminisztere is. Másokat sikertelenül próbáltak meggyilkolni: Lenin 1918 augusztusában, a cseh miniszterelnök, Karel Kramarz pedig 1919 januárjában került el egy gyilkossági kísérletet.

2. Robert Gerwarth – John Horne: *Paramilitarism in Europe after the Great War – An Introduction*. In Robert Gerwarth – John Horne (eds.): *War in Peace. Paramilitary Violence in Europe after the Great War*. Oxford, 2012, Oxford University Press, 1–2. p.

3. John Keegan: *Az első világháború*. Budapest, 2010, Európa, 13. és 23–24. p.

4. George L. Mosse: *Fallen soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*. New York, Oxford, 1990, Oxford University Press.

5. Stéphane Audoin-Rouzeau – Annette Becker: *1914–1918, az újírt háború*. Budapest, 2006, L'Harmattan–Atelier, 38. p.

A 170 millió lakosú cári birodalomban a tüntetések és sztrájkok régmúlt-ra tekintettek vissza, ezek letörésére gyakran vetettek be karhatalmat, nemegyszer több száz emberéletet kioltva. Lenin, 1917-es *Állam és forradalom* című munkájában politikai ellenfeleivel szemben az erőszak alkalmazását feltétlenül szükségesnek tartotta. Ahogy fogalmazott: „A burzsoá államot a proletár állam nem válthatja fel erőszakos forradalom nélkül”. Ennek szellemében, a bolsevik hatalomátvételt követően, 1917. december 7-én létrehozták a rendszer politikai titkosrendőrségét, a *Csekát*.⁸ Tagjai közé a bolsevik radikálisok mellett a forradalmak nyomán rendszerint a társadalom felszínére kerülő felelőtlen, szadista egyének is bekerültek. A Lenin elleni sikertelen merénylet után a vörösterroret hivatalosan is deklarálták. Az áldozatok többségükben a kulákság, a parasztság, az ortodox papok és a régi elit tagjai közül kerültek ki. Ez utóbbiak közül már a terror elején több mint 500-at kivégeztek. A meggyilkoltak számát manapság 100 és 200 ezer közé teszik.⁹ A kivégzések mellett rendszeresen szedtek túszoikat is.¹⁰ Új jelenség volt, hogy – Szovjet-Oroszországban ekkor először – koncentrációs táborokat állítottak fel, amelyek száma meghaladta a 130-at, a foglyoké pedig a 80 ezret.¹¹ Mindezek mellett számos börtönt is működtettek, ahol – az 1971-es szovjet adatok szerint is – több mint 300–400 ezer embert tartottak fogva.¹²

A bolsevik hatalommal szemben Omszkban felállt ellenforradalmi kormány hadseregét a világháborúban kitűnt katonai elit tagjai (mindenekelőtt Kolcsak, Gyenyikin és Jugyenyics tábornokok) vezették. Az ellenforradalom hadseregeihez kötött fehérterror pogromjai többnyire a bolsevik párt prominensei, a szovjetek és a munkásság képviselői ellen irányultak, de Gyenyikin kiirtani tervezte a bolsevik párt több százezres tagságát is. A gyilkosságok mögött – ahogy esetenként a vörösterroret történetében is – számos esetben antiszemita indulatokat találunk. A fehérek is szedtek túszoikat, akiket a felderítéshez és információszerzéshez használtak fel. A Gyenyikin vezette hadsereg áldozatainak száma 120 ezer fő körülire tehető, amelyhez még a kozák csapatok és más banditák által kivégzett néhány tízezer fő is hozzáadható.¹³ A világháborút követő orosz polgárháborúban, a fegyveres össze-

csapásokban, népiirtásokban, éhínségben és különféle járványokban elhunytak száma körülbelül 10 millióra becsülhető.¹⁴ Az évekig tartó zűrzavarból a Lenin vezette bolsevikok kerültek ki győztesen. A korabeli marxista-leninista tantétel szerint a forradalom egy országban tartósan nem győzedelmeskedhet, ezért a korábbi szociáldemokrata internacionálék mintájára, ám már bolsevik tartalommal, létrehozták a Kommunista Internacionálét 1919 márciusában.

KÖZÉP-EURÓPA FORRADALMAI

Az 1918. augusztus 8-i amiens-i antanttámadás – a fegyvernemek addig példátlan összehangolásának eredményeként – a német alakulatokat szétszórta. A német hadsereg „fekete napjának” nevezett vereséget a déli (olasz) és a délkeleti (balkáni) frontok összeomlása követte. A központi hatalmak háborús mérlege roppant gyászos volt. Németország 1 millió 800 ezer katonát veszített, a sebesültjei száma 4 millió 247 ezerre, a hadifoglyaié pedig közel 620 ezerre rúgott. Az Osztrák–Magyar Monarchia is megszenvedte a 4 éves öldöklést: a kiállított 9 millió katonából 1,1 millió hunyt el, akikhez még 2 millió hadifogoly és 3,6 millió sebesült adódott.

Az 1918. november 11-i fegyverszüneti egyezmény szigorú feltételei a legpesszimistább német várakozásokat is túlszárnyalták: a katonai arzenál leszerelése mellett és a területi veszteségeken túlmenően még súlyos jóvátételi kötelezettséget is róttak a vesztes országra. A békefeltételek kézhezvétele előtt – de a benyújtott fegyverszüneti kérelmet felülírva – a hadsereg főparancsnok-helyettese, Ludendorff a flottát a britekkel szembeni felvonulásra utasította. A fegyvernem „becsületének” megőrzésével indokolt esztelen parancs végrehajtását a matrózok megtagadták. A büntetés hatására november 1-jén a kielői matrózok fellázadtak, a következő napokban az elfoglalt kikötővárosokban és ipari központokban szovjet mintára munkás- és katonatanácsokat hoztak létre. November 7-én Münchenben – megdöntve a Wittelsbach-dinasztiát – kikiáltották a Bajor „Szabad Államot”, amelyet a szociáldemokrata berlini újságíró, Kurt Eisner vezetett.¹⁵ Két nappal később a forradalom elérte Berlint. A helyzettel számot vetve II. Vilmos császár lemondott és Hollandiába menekült. A vérontást elkerülendő, a birodalmi kancellári címet Friedrich Ebertre, a Németországi Szo-

14. Donald Rayfield: *Sztálin és hóhérai. A zsarnok, és akik neki gyilkoltak*. Budapest, 2011, Park, 382. p.
15. A forradalmakról lásd: F. L. Carsten: *Revolution in Central Europe, 1918–1919*. London, 1972, Temple Smith Ltd.

8. Robert Service: *Lenin. Egy forradalmár életrajza*. Budapest, 2007, Park, 382. p.
9. Richard Pipes: *A Concise History of the Russian Revolution*. New York, 1995, Alfred A. Knopf, 227. p.
10. James Bunyan: *Intervention, Civil War, and Communism in Russia. April–December 1918*. Baltimore, 1936, The Johns Hopkins Press, 265–266. p.
11. Pipes: *A Concise History of the Russian Revolution*. I. m. 228. p.
12. Arno Mayer: *The Furies. Violence and Terror in the French and Russian Revolutions*. New Jersey, 2000, Princeton University Press, 298. és 310. p.
13. Vladimir R. Brovkin: *Behind the Front Lines of the Civil War: Political parties and Social Movements in Russia 1918–1922*. Princeton, 1994, Princeton University Press, 228. p.

ciáldemokrata Párt (SPD) vezetőjére ruházták. Még ugyanezen a napon kikiáltották a Német Köztársaságot.¹⁶ Az új kormányként működő Népmegbízottak Tanácsát az SPD két tagja, Friedrich Ebert és Hugo Haase vezette, tagságában pedig helyet kaptak a Németországi Többségi Szociáldemokraták (*Mehrheitssozialdemokratische Partei Deutschlands* – MSPD) és a Németországi Független Szociáldemokrata Párt (*Unabhängige Sozialdemokratische Partei Deutschlands* – USPD) képviselői is.

A jövőt illető legégetőbb kérdés az volt, hogy Németország bolsevik típusú proletárdiktatúrává vagy – alkotmányozó nemzetgyűlést követően – a tőkés rendet megőrző, általános választójogon alapuló polgári demokráciává alakul-e át. Az utóbbinak a polgárságon túl az SPD volt a híve, a rendszer megdöntését, általános sztrájkot és a kormányzat elleni harcot az USPD balszárnya, a Németországi Kommunista Párt (*Kommunistische Partei Deutschlands* – KPD), és a magukat spartakistáknak nevező radikális baloldali csoportok sürgették. Ez utóbbi – Leninhez közel álló – szervezet már a háború alatti röplapjaiban is a mielőbbi békét és – orosz mintára – munkástanácsok felállítását követelte. A Ruhr-vidéken indult és 1918 végére Németország középső területeire is áttért zavargásokban főleg matrózok és bányászok vettek részt, akik forradalmi kommunákat állítottak fel. A legnagyobb – 1919. január 5-én Berlinben indult – szpartakista felkelés célja a szociáldemokrata kormány megdöntése, az alkotmányos nemzetgyűlési választások megakadályozása és a proletariátus diktatúrájának a bevezetése volt. A legitim kormány hadvezetése néhány berlini pótzászlóaljra, a köztársasági katonasíkra, néhány jobboldali *Freikorps*ra (Szabadcsapat) és önkéntesekre támaszkodott.¹⁷ Január 11-ére a puccsot véresen elfojtották. Az országszerte 70–120 csoportot alkotó *Freikorps* tagjai közül közel háromezren vettek részt a harcokban. Zömük harcedzett katona volt, világlátásukat túlfűtött nacionalizmus és erőteljes antikommunizmus jellemezte. Tagjaik kitűntek a spartakisták üldözésekor elkövetett kegyetlenkedésekben is. Ők gyilkolták meg Karl Liebknechtet és Rosa Luxemburgot – a felkelésben kulcsszereppel bíró, radikális baloldali értelmiségieket – is, akiket január 15-én, menekülés közben lőttek agyon. A Berlinért vívott harcokban körülbelül száz spartakista és 17 *Freikorps*-tag vesztette életét.

A forradalom leverése után, 1919. január 19-én választásokat tartottak, amelyen új összetételben és új pártnevekkel a régi birodalmi gyűlés pártjai

16. Heinrich August Winkler: *Németország története a modern korban. I.* Budapest, 2005, Osiris, 330–335. p.

17. A *Freikorps* mozgalomról bővebben: Robert G. L. Waite: *Vanguard of Nazism: The Free Corps Movement in Postwar Germany, 1918–1923.* New York, 1969, W. W. Norton & Company.

diadalmaskodtak. Az új nemzetgyűlés február 6-án ült össze Weimarban. De a forradalmi hullám még nem csengett le: 1919. február 21-én meggyilkolták Kurt Eisnert bajor miniszterelnököt és az USPD elnökét, a Ruhr-vidéken pedig ismét bányászsztrájk tört ki. A szeparatizmus újabb csírái is jelentkeztek: február 22-én Mannheimben, 28-án pedig Braunschweigben kiáltották ki a tanácsköztársaságot. A március 3-án Berlinben indult újabb sztrájk elfojtására a honvédelmi miniszter, Noske szigorú fellépést sürgett: „Minden személyt azonnal le kell lőni, aki fegyverrel a kezében harcol a kormánycsapatok ellen”. A sztrájkot támogató Népi Tengerészhadosztály alakulatai és a *Freikorps*-csapatok közti többnapos tűzharc után, a külső kerületekbe szorított forradalmi erők felmorzsolódtak. Az összecsapásokban 1200–1500 spartakista esett el, a sebesültek száma pedig meghaladta a 12 ezret. A harcokat bosszú is követte, a fegyvert fogó munkások, a lefegyverzett matrózok és a foglyok közül sokakat – egyes források szerint több százat – kivégeztek.

Április elején a volt gimnáziumi tanár, Ernst Niekisch feloszlatta a tartományi parlamentet és – a Magyarországi Tanácsköztársaság mintájára – létrehozták a Bajor Tanácsköztársaságot. A diktatúra vezetője Eugen Leviné lett, aki 20–60 ezer fős Vörös Hadsereget és Vörös Őrséget állított fel, az elitből pedig túszoikat szedett. A vörösterrore legismertebb áldozata Gusztáv herceg, a Thurn und Taxis család tagja volt. A Bajor Tanácsköztársaság ellen vívott, május 3-ig tartó összecsapásokban 606 emberéletet oltottak ki. Ebből a kormányerők 38 főt, a puccsisták 233 főt veszítettek, 335-en pedig civilek voltak. A tanácsköztársaság bukása után Levinét perbe fogták és hazaárulásért halálra ítélték, amit 1919. június 5-én hajtottak végre.¹⁸

A kettős szövetség másik tagja, az Osztrák–Magyar Monarchia szintén a felbomlás jeleit mutatva érkezett el a háború végéhez. Az áruhiány és az infláció miatti elkeseredés ekkorra a szigorú katonai irányítás alatt lévő üzemek dolgozóit is mobilizálta. A frontokon mind gyakrabban került sor szökésekre és öncsonkításokra, a hátszágban pedig tüntetésekre és sztrájkokra. A vidéki megmozdulások általában az élelmiszerárak feltörésével, a szatócsoportok mozdítható készleteinek a kifosztásával vagy a háborús nélkülözésekért okolt előljáró megverésével jártak. A többnyire a szakszervezetek által szervezett megmozdulásokban aktív szerepet játszottak az Oroszországból hazatért hadifoglyok, akiket a fogság alatti tortúrák és a szovjet agitáció fordított végleg a politikai vezetés ellen. Ausztriában 1918. május 1-jén, különösen pedig június 20-án nagyarányú munkabeszüntetésre került sor, amely a fővároson kívül a legtöbb várost érintette. A félmillió

18. Winkler: *Németország története a modern korban. I. m.* 356–357. p.

főt mozgósító sztrájk elfojtására a kormányzat karhatalmat vetett be, a sor-tűzben négy ember halt meg, a sebesültek száma pedig meghaladta a húszat.

IV. Károly 1918. október 16-án Ausztriát szövetségi állammá nyilvánította. Pár napra rá a magyar kormány lemondott. 1918. október 23-án Budapesten megalakult a Magyar Nemzeti Tanács, melynek legnagyobb erejét az addig a parlamentbe be nem jutott MSzDP alkotta. A Károlyi Mihály miniszterelnöki kinevezését óhajtó tömegek az uralkodó elutasítását követően az utcára vonultak, hogy akaratauknak érvényt szerezzenek. Az őszirózsás forradalom fővárosi eseményei ismertek: a tömeg megakadályozta, hogy a frontokra indított katonákat elszállítsák, elfoglalták a telefon- és távíróközpontokat, megszállták az élelmiszerraktárakat és kiszabadították a politikai okból letartóztatott foglyokat. Az utca követelésének engedve József főherceg kinevezte Károlyit miniszterelnökké. Még ugyanezen a napon fővárosi villájában katonák meggyilkolták Tisza Istvánt, a magyar hadba lépésért felelős – és ezért minden rossz okozójának tartott – volt miniszterelnököt.

A felkorbácsolódott közhangulat vidéken több inzultussal és összetűzéssel járt. Gróf Andrássy Gyuláné a dénesfalvi zavargásokról ezeket jegyezte le: „innen minden zsidót elkergettek, készleteiket kiszórták vagy szétosztották. A zsidók nyom nélkül eltűntek”. 1918. november 17-i számában pedig a *Borszem Jankó* satirikus folyóirat élcelődött azon, hogy „csak azokban a községekben nem verték meg a zsidókat, ahol nem is voltak”.¹⁹ A vidéki megmozdulások elfojtásában a karhatalmi alakulatok mellett az ekkor szervezett népszerűségi és nemzetőrségek is részt vettek. Az összecsapásokban néhol száznál is többen veszítették életüket. A Muraközben 173 paraszt, a Bánátban 68 „fosztogató”, a Krassó-Szörényben lévő Facsádon – egy repülőgépről dobált bombáknak köszönhetően – 104 román paraszt, Bihar megyében 90 „lázadó”, a Somogy megyei Látrányban 150 „fosztogató”, Eperjesen pedig több, mint 100 fő vált a harcok áldozatává. A Kolozs megyei Jósikafalván a kastélyt megrohamozó tömegből 40 embert lőttek agyon. Az erőszakot – a később a revíziós mozgalomban országosan ismertté vált – volt függetlenségi párti politikus, Urmánczy Nándor a sajtóban így indokolta: „tudományos elméletekkel, szónoklatokkal és plakátokkal a rendet helyreállítani nem lehet”.²⁰

A Monarchia válsága aktivizálta a nemzetiségi elitszoportokat is. Október végén a nemzetiségi tanácsok egymás után jelentették be elszakadásu-

kat a Monarchiától. Az uralkodó, IV. Károly (osztrák nevén I. Károly császár) az eckartsauai nyilatkozatban jelentette be, hogy „minden részvételtől az államügyek vitelében visszavonul”. Az olasz front összeomlása után a hadvezetőség fegyverszünetet kért. Károlyi az antant jóindulatára alapozott politikájától méltányos békeszerződést, minimális területi veszteségeket és az ország szuverenitásának a biztosítását remélte. Az 1919. március 20-án kézhez kapott Vix-jegyzéket (a békekonferenciát pillanatnyilag majorizáló francia külpolitika akkori művét), amelyben a párizsi békekonferencia a román csapatok további előrenyomulását, a Szatmárnémeti–Nagykároly–Nagyvárad–Arad-vonaltól nyugatra pedig egy semleges zóna létrehozását rendelte el, Károlyi elutasította. Politikai kudarcával számot vetve szociáldemokrata politikusokból álló kormány kinevezését határozta el. Az önálló kormányalakítástól idegenkedő szociáldemokraták azonban, Károlyi tudtán kívül, megegyeztek a kommunistákkal a hatalom átvételéről. A rövid életű népköztársaságot március 21-én szovjet típusú tanácsköztársaság váltotta fel.²¹

A tanácsköztársaság orosz bolsevik típusú berendezkedést, államvezetést és hatalomtechnikai gyakorlatot valósított meg. A miniszterek közül – akik magukat népbiztosoknak nevezték – az irányítás kezdettől fogva az egykori kolozsvári újságíró és pénztári tisztviselő, a tanácsköztársaság alatt kulcspozíciónak számító külügyekért felelős népbiztos, Kun Béla kezében volt. A magát a „munkás-, paraszt- és katonatanácsok diktatúrájának” definiáló hatalom a korábbi büntetőbíróságok helyett többnyire laikusokból álló és politikai alapon ítélező forradalmi törvényszékeket hozott létre.

A helyzet biztosítására március 26-án új karhatalmi szervet alapítottak, a Vörös Őrséget. Ennek tagjai többnyire frontot megjárta, a Monarchiában szocializálódott tisztek, korábbi csendőrök és rendőrök voltak, ezért lojalitásukhoz joggal fűztek erős kételyeket. Emellett új karhatalmi szerv is alakult, „a forradalmi kormányzótanács terrorcsapata”.²² Ezek leghírhedtebb osztagait Cserny József, Szamuely Tibor és Korvin Ottó vezették. A különítmények jellegzetes bőrkabátot, bőrnadrágot, tányérsapkát viseltek és korszerű katonai felszereléssel – kézigranátokkal, gyalogsági ágyúkkal, aknavetőkkel – rendelkeztek.

A németországi és osztrák radikális baloldali fegyveres csoportok tagságához hasonlóan zömük a 19. század kilencvenes éveiben született és a szá-

19. Bihari Péter: *Lövészárkok a hátszországban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon*. Budapest, 2008, Napvilág, 241–242. p.

20. Siklós András: *Magyarország 1918–1919*. Budapest, 1978, Magyar Helikon, 127–128. p. A történeti kutatások mindmáig kevés figyelmet szenteltek az 1918-as őszi zavargások bemutatására. A későbbi erőszakos események áldozataihoz képest ezek a számok alaposan eltűzöttnek tűnnek. Ugyanakkor újabb kutatások híján csak ezekre támaszkodhattunk.

21. Károlyiról Hajdu Tibor írt nagymonográfiát 1978-ban. Ez az alapvetően szakszerű munka Károlyit több ponton történetietlenül megemeli. Károlyiról legújabban ugyanő értekezett, ez a korábbi kötet újrafogalmazása, immár a korábbi túlzások nélkül Lásd: Hajdu Tibor: *Ki volt Károlyi Mihály*. Budapest, 2012, Napvilág.

22. Böhm Vilmos: *Két forradalom tüzeiben*. 2. kiad. Budapest, 1946, Népszava, 292–293. p.

zadfordulón erőre kapó szakszervezeti, vagy a háború alatti antimilitarista mozgalomban már kisebb-nagyobb szerepet vállalt. Legnagyobb közösségi élményük az első világháború és – sokuknak – a szovjet hadifogság volt. Emellett az éhség elkerülése és a biztonság iránti vágy is sokakat késztetett a belépésre.²³ A fegyveres terrorfiúkhoz sokan csatlakoztak pusztán kalandvágyból is, számosan pedig – csakúgy, mint a korábban említett országokban – a megbomlott állami rendben rendszerint megjelenő garázda, szadista és egyéb agresszív csoportokból verbuválódtak. Politikai nézetükre az anarchizmus, az anarchoszindikalizmus és a kommunizmus is hatott, de ezek nem álltak össze egy többé-kevésbé koherens világképpé. A terrorcsapatokra nem volt jellemző a pártfegyelem, ezért a terrorfiúk „a kommunista ideológiát többé-kevésbé elismerő, öntörvényű forradalmároknak” tekinthetők.²⁴

A főváros több pontján elhelyezett csoportok létszáma rövid idő alatt kétháromszáz főre duzzadt. Szerepük főként a „burzsoázia” elleni harc és az ellenforradalmi megmozdulásokkal szembeni hatékony fellépés volt. Ebben különösen kitűnt a Cserny vezette csapat, amelynek tagjai önkényes kivégzések tucatjait hajtották végre, túszoikat szedtek és fosztogattak is. A hadügyi népbiztos Böhm Vilmos – utólagos – lesújtó álláspontja szerint a terrorcsapatok „lábbal tiporták a tanácsköztársaság törvényeit és rendelkezéseit. Egyetlen jogalapjuk volt: állig föl voltak fegyverkezve”.²⁵ Az erőszakos akciók megakadályozása céljából április 30-án elrendelték valamennyi „politikai terrorcsapat” felosztatását, tagságukat pedig a vörös hadsereg kötelékébe sorozták be. A parancsmegtagadókra „rögtönítélő törvényszék” elé állítás várt. A Cserny-csoport május 19-én Gödöllőn leadta fegyvereit, ezt követően tagjait a frontra vezényelték.²⁶ Nem sokra rá Cserny új csapatot szervezett, amely már a Politikai Nyomozó Osztály kötelékébe tartozott. A közel 40 fős kontingens számos esetben a Szamuely Tibor vezette „Lenin-fiúkkal” közösen végrehajtva akcióit, a hátszobában folytatta önkényeskedéseit.²⁷ A földosztás elmaradása miatt csalódott, a rekvirálások és a kényszersorozások miatt elégedetlen lakosság számos helyen lázadt fel a tanácsköztársaság ellen. Június

18-án vidéken (elsősorban a Duna–Tisza közén), június 24-én pedig a fővárosban is ellenforradalmi felkelések robbantak ki.²⁸ A Forradalmi Kormányzótanács – ha nehezen is – úrrá lett a felkeléseken, a megmozdulások leverésében a Cserny- és a Szamuely-féle csoportok is oroszlánrészt vállaltak.

A radikalizmusukra építő Kun Béla számára a terroristák potenciális veszélyforrást is jelentettek, ezért csoportjaik túlságos megerősödésétől tartva a kormányzótanács újra a lefegyverzésükről határozott. Fegyvereiket ezért elvették, tagjaikat pedig Cserny-zászlóalj néven ismét a frontra küldték. A rövid frontszolgálatot követően, július közepén viszont már újra a fővárosban voltak. Visszahozatalukat Kun Béla szorgalmazta, aki tevékenységüktől a hátszobában passzivitásának biztosítását remélte, emellett pedig segítségükkel igyekezett elrettenteni a jobboldali szociáldemokrata politikusokat az antanttal folytatott tárgyalásoktól.

A „Lenin-fiúk” pogromjai a következő forгатókönyvet követték: ahol a diktatúra rendjét veszély fenyegette, oda – a rettegett páncélvonattal – leutaztak, a megmozdulást leverték, a vétkeket – többnyire statáriális eljárás során – elítélték, majd a verdiktet végre is hajtották. Az áldozatok főként a polgárság, a közép- és kisbirtokosok és a rekvirálások miatt elégedetlen kis- és szegényparasztság közül kerültek ki.

Az ellenforradalom hatalomra jutását követően, már 1920-ban kísérlet történt az áldozatok adatainak aprólékos összegyűjtésére. Váry Albert, budapesti királyi főügyész 587 főre taksálta a halálos áldozatok számát.²⁹ A részletes regiszterben az áldozatok többségét „ellenforradalmi magatartás” miatt gyilkolták meg. Váry ugyanakkor azokat az áldozatokat is a vörösteror „számlájára” írta, akiket a felbőszült tömeg lincselte meg (például Herincsen), vagy a vöröskatonák és a román hadsereg (Szabolcsban), esetleg az ellenforradalmárok és a vöröskatonaság közötti tűzharcban estek el. Váry adatgyűjtését számos helyen pontosíthatjuk. Ennek alapján azt mondhatjuk, hogy a megtorlások során 367 embert gyilkoltak meg. Ezek az áldozatok a Szolnokon, Csornán, Soltvadkerten, Püspökladányban, Solton és másutt végrehajtott akciókban veszítették életüket. Az áldozatok második nagy csoportját azok alkotják, akik fegyveresen is szembeszegültek az új renddel. A tűzharcban életüket veszítették száma 108. Ilyen összecsapásokra került sor Sopronban, Dunapatajon, Kecelen és Muraszombaton is. Köztörvényes bűncselekmény miatt 34 főt, a hadseregen belüli fegyelmi ügyek nyomán pedig 39 főt végeztek ki. Bosszú miatt 12-en veszítették életüket, 13

23. Hajdu Tibor: Katonák, hivatásos tisztek szerepe a magyar és az orosz forradalmakban (1917–1921). *Történelmi Szemle*, 51. évf. 2009. 4. sz. 532–533. p.

24. Konok Péter: Az erőszak kérdései 1919–1920-ban. Vörösteror–fehértoror. *Múltunk*, 55. évf. 2010. 3. sz. 76–77. p.

25. Böhm: *Két forradalom tüzeiben*. I. m. 293. p.

26. Erejét jól mutatja a lefegyverzéskor leadott fegyverarzenál és lőszermennyiség, amelyek négy vagon is megtöltötték. A csoporttól többek között 6 aknavetőt, 7 gépfegyvert, 130 láda kézi-gránátot, 807 láda aknavető- és ágyúlőszert illetve 8 személyautót és 6 teherautót is elkoboztak.

27. A „Lenin-fiúk” elnevezés eredetileg a Szamuely-csoport tagjait jelölte. A név Szamuely Tibor májusi – Leninnél tett – látogatásából eredt, aki támogatása jeleként jelvényeket küldött a csoport tagjainak.

28. A Duna–Tisza közti ellenforradalmi megmozdulásokról lásd Romsics Ignác: *A Duna–Tisza köze hatalmi-politikai viszonyai 1918–19-ben*. Budapest, 1982, Akadémiai, 122–164. p.

29. Dr. Váry Albert: *A vörös uralom áldozatai Magyarországon*. 4. kiad., Budapest, é. n., Hógyf Editio. A kötetben ugyanakkor 590 halálos áldozat szerepel.

esetben került sor véletlen gyilkosságra, de történt 5 gyilkosság, és 2 öngyilkosság is. A fennmaradó 13 áldozat halálának körülményeit nem ismerjük. Az elfogottakat a legtöbb esetben a kivégzés előtt megverték és megkínózták, a többnyire felakasztott vagy agyonlőtt áldozatokat pedig kifosztották.³⁰

A fővárosban és a legtöbb vidéki városban a lakosság közül túszoakat szedtek. A túszyűjtő akciók áldozatai az ellenforradalmi szervezkedésekben általában élen járó helyi elitcsoportokból és a főbb véleményformálók közül kerültek ki. Ilyen letartóztatásnak vált áldozatává a háromszoros miniszterelnök, Wekerle Sándor, a korábbi miniszterek közül pedig báró Szurmay Sándor, báró Sztérfényi József, valamint a későbbi miniszterelnök Huszár Károly és Simonyi-Semadam Sándor is. Mellettük többen főrendiházi tagok, országgyűlési képviselők, a bankszektor prominensei voltak és folyóirat-szerkesztők, papok és más véleményformálók közé tartoztak.³¹ A túsul ejtettek száma Budapesten körülbelül 500 főre, vidéken pedig több mint 900-ra taksálható. Döntő többségük már május végén kiszabadult.³²

1919 nyarától a háterszág egyre erőteljesebben fordult szembe a rezsimmel. Miután a vörös hadsereg tiszai offenzívája összeomlott, a román hadsereg átkelt a Tiszán és akadálytalanul özönlött a főváros felé. Ezzel nemcsak a Forradalmi Kormányzótanács, hanem a magyarországi kommunista kísérlet sorsa is megpecsételődött.

AZ ELLENFORRADALMI ERŐSZAK OKAI

Az ellenforradalmi erőszak hátterében is több, egymást kiegészítő ok húzódott. Arthur Marwick brit történész szerint „a háború kolosszális pszichológiai tapasztalat”, amelynek alapvető lenyomatai maradnak az emberi pszichében.³³ Ennek köszönhető, hogy a hazatérő frontkatonák számára a békés

mindennapokba való beilleszkedés nem ment zökkenőmentesen. A következő idézet plasztikusan fogalmazza meg a katonákban továbbélő „háborús érzületet” és – a fizikai leszerelés mellett – a lelki demobilizálás (lecsilapodás) korlátozott sikereit: „Az emberek azt mondták nekünk, hogy a háború véget ért. Ezen jót nevettünk. Mi magunk vagyunk a háború. Ennek a lángja ég erősen bennünk. Ez burkolja be egész lényünket, és megigéz minket a csábító késztetés, hogy pusztítsunk. És mi szót fogadtunk [...] kimasíroztunk a háború utáni világ harctereire, csakúgy, ahogy csatába mentünk a nyugati fronton: énekelve, vakmerően és telve a kaland örömeivel, ahogy támadni indultunk; a csendes, szörnyű, könyörtelen harcban.”³⁴

A harcterekről gyalog vagy zsúfolt szerelvényeken hazatérők körében a viszontlátás öröme sokszor a vereség miatti szégyennel, majd a fölöslegesség érzetével párosult.³⁵ A bizonytalan jövő miatt aggódott ekkor a későbbi kormányzó, Horthy Miklós is, aki emlékiratában így fogalmazott: „Úgy látszott, hogy az én pályafutásom is véget ért. A forradalomba keveredő Magyarországra visszatérve ugyan mi jó várhat rám?”³⁶

A szigorú rendre és fegyelemre nevelt bakáknak a megváltozott otthoni körülmények igazi rémálmot jelentettek. A tüntetések, az eldurvult utcai politizálás és a forradalmi hangulat számukra egyet jelentett a felfordulással. Értéktelenségükben ezek az események ezért érthetetlennek és követhetetlennek tűntek. A huszárhadnagy Kozma Miklós ezekkel a szavakkal elevenítette fel az 1918-as őszi benyomásait: „Hogy most mi van, azt nem tudom. Olvasok, hallok »őszirózsás forradalomról«. – Harsonáznak a lapok, össze-vissza beszélnek az emberek, minden egy nagy káosz, azt sem tudom, hogy mi történt tulajdonképpen. De azt tudom, hogy amit a magyar határ átlépésétől a hazatérés éjszakáig láttam, az undorító, ronda és piszkos valami, amit nem is vennék komolyan, de komolyan kell venni mégis, mert tény.”³⁷

A harcmezőn töltött idő és a közös katonasors, a bajtársias érzelmek megerősödése mellett felsőbbrendűségi tudat kialakulásához és a katonaviselt ember megnövekedett nimbuszához vezetett.³⁸ Ugyanakkor előfordult, hogy megtámadták a hazatérő katonákat, leszaggatták azok kitünteté-

30. Az adatok a Váry-féle regiszterben szereplő esetleírások elemzéséből származnak. Az egyes kategóriákat a jegyzőkönyvekben szereplő adatok és a gyilkosságok körülményei alapján állítottam fel.
31. A túszszedő akciók áldozatairól lásd. Somogyi Zoltán: *A rémuralom napjaiból. Túszo és egyéb történetek*. Budapest, 1922, Pátria. Lásd még Molnár Félix (szerk.): *Rabságom Története Emlékalbum. A 133 napos Kommün túszaiknak arcképcsarnoka és élményei*. H. n., 1921, Mindel Albin Könyvkötészete.
32. Böhm: *Két forradalom tüzeiben*. I. m. 300–301. p. A túszoik mindennapjairól tájékozódhatunk itt. Pényes László: A túszoik napjaiból. Följegyzések. *Pényes László hetilapja*, I. évf., 1919, 1. sz. 16–19. p., 2. sz. 17–21. p., 3. sz. 17–20., 4. sz. 18–23. p., 5. sz. 17–21. p., 6. sz. 22–24. p., 7. sz. 19–24. p. A fővárosi túszyűjtésekről lásd Bödök Gergely: *Kegyelmes urak a Gyűjtőfogházban – A vörösterroir fővárosi túszaik*. *Múltunk*, 59. évf. 2014. 4. sz. 151–181. p.
33. Arthur Marwick: *War and Social Change in the Twentieth Century*. London–Basingstoke, 1974, Palgrave Macmillan, 11–14. p.

34. Waite: *Vanguard of Nazism*. I. m. 42. p. Idézi: Brian E. Crim: *Terror from the Right: Revolutionary Terrorism and the Failure of the Weimar Republic*. *The Journal of Conflict Studies*, vol. 27. 2007. no. 2. 51. p.
35. Robert Gerwarth: *Fighting the Red Beast: Counter-Revolutionary Violence in the Defeated States of Central Europe*. In Gerwarth–Horne (ed.): *War in Peace*. I. m. 52. p.
36. Horthy Miklós: *Emlékirataim*. Budapest, 1990, Európa–História, 113. p.
37. Kozma Miklós: *Az összeomlás 1918–1919*. Budapest, 1933, Athenaeum, 15. p.
38. Az egyik legjobb példa erre Ernst Jünger 1920-ban megjelent frontregénye (*In Stahlgewittern*). Magyarul lásd: Ernst Jünger: *Acélzivatarban*. Budapest, 2014, Noran Libro.

seit és váll-lapjait. Németországban a háborúban lábát elvesztő veterán így számolt be a katonakórházban átélt megaláztatás traumájáról: „Soha nem fogom elfelejteni azt a képet, amikor egy félkarú bajtársam belépett a kórtérembe és zokogva az ágyára vetette magát. A vörös csürhe, amely soha nem hallotta a golyók süvítését, megtámadta, és letépte minden jelvényét és kitüntetését. Ordítottunk dühünkben. Egy ilyen Németországért áldoztuk vérünket és egészségünket, túrtük éveken át a pokol szenvedéseit, az ellenség támadásait.”³⁹

A katonai büszkeség és a vereség közti ellentmondás feloldására születtek a felelősségáthárító magyarázatok is. A német „tördőféslegenda” (*Dolchstoßlegende*) és ennek osztrák–magyar variánsai szerint a hadsereg a frontokon tisztességgel helytállt, a vereség csupán a hátszág árulása miatt következett be. A „bomlás okozóivá” és a felbujtókká a forradalmi mozgalmakban hangsúlyos szerepet játszó zsidóságot és a kommunistákat kiáltották ki.⁴⁰

A gyilkosságok mögött ezért antikommunista és antiszemita indulatok is húzódtak. Az antiszemita sztereotípiák a háború alatt újabb elemekkel gazdagodtak. Sokakat a gazdagodó, zsidó származású hadseregszállítók irritáltak. Mások a zsidóság háborús elkötelezettségét és harci erényeit kérdőjelezték meg.⁴¹ A kialakult társadalmi szerkezetből adódott hogy a „feketézők” és a háborús előírásokat kijátszó csencselők között több esetben a kereskedelemben jártas zsidóság tagjait találjuk. A világháború alatti korrupciós botrányok „vádlottjai” között is többen zsidó származásúak voltak. Az antiszemita hangulatkeltés hatására sokan – általánosítva – már a zsidóság egészét tették felelőssé a nehézségekért. A bűnbakkeresők előszeretettel hangoztatták a zsidó elem túlsúlyát a forradalmi mozgalmak irányító pozícióiban, ezek vezetőségében és ideológusai körében. A népbiztos vezetőket ugyanakkor nem vallási vagy származási szempontok vezették, minden esetben személyes meggyőződésüket követték. Kun Béla magát nem zsidónak, hanem öntudatos kommunistának vallotta. Egyik felszólalásában erről így vallott: „zsidó volt az apám, ellenben én nem maradtam zsidó, mert szocialista lettem, kommunista lettem.”⁴² Az antiszemitizmus és a „zsidókérdés”, amint azt a *Huszedik Század* folyóirat 1917-es körkérdésére érkezett válaszok is mutatták – nem beszélve arról, hogy sokan már nem is mertek a

kérdésről megnyilatkozni –, a világháború alatti Magyarország egyik súlyos problémáját jelentette. A következő sorokat a fehérterror elől Bécsbe menekült Jakob Krausz vetette papírra 1922-ben, aki az első világháborút az antiszemita indulatok egyik katalizátorának tekintette: „Az antiszemitizmus a háború alatt semmit sem veszített az élességéből. Sőt, ellenkezőleg, még állatiasabbá vált. A háború az antiszemitákat még bestiálisabbá tette. A hivatásos antiszemiták számára a háború a legmegfelelőbb talaj volt ahhoz, hogy az állam a gyűlölet magvait elvesse. A lövészárkokat elárasztották az antiszemita röpiratok. Különösen igaz ez a központi hatalmak frontvonalaira. Minél inkább romlott a katonai helyzet, annál inkább vált szívósabbá és vérszomjasabbá az antiszemita propaganda. A háború utáni Magyarország, Lengyelország, és Ukrajna pogromjait, valamint a németországi és ausztriai antiszemita kampányokat egyaránt a lövészárkokban készítették elő.”⁴³

Az ellenforradalmi erőszakot a vereség traumatikus élménye és a várható területi veszteségek miatti aggodalom is erősítette. A háborút megjárt katonák azt érezték, hogy a belső ellenség legyőzése mellett rájuk vár a feladat, hogy fegyverrel a kézben szegüljenek szembe az országba betörő külföldi csapatokkal és a területükre igényt formáló szomszédos nemzetek hadseregeivel. Ilyen összecsapásokra különösen a Német Birodalom keleti határvidékén és a Baltikumban, valamint a háború utáni Ausztria, Magyarország, Lengyelország, Ukrajna, Szlovénia és Litvánia nemzetiségileg kevert területein került sor. A háború utáni hatalmi vákuumban sokan remélték azt, hogy még az új határokat deklaráló döntés előtt sikerülhet a vitatott területek fegyveres csapatokkal való megszállása.

Az ellenforradalmi erőszakot erős militáns szellem jellemzi. A német, magyar és osztrák paramilitáris szervezetek vezetői döntő mértékben közép- vagy felsőosztálybeli háttérrel rendelkeztek, a Monarchia vagy a Német Birodalom katonai akadémiáin végeztek, és a háborúból századosként, ezredesként vagy hadnagyként tértek haza. Az osztrák Heimwehr, a német Freikorps mellett ez a Prónay Pál, Ostenburg-Moravek Gyula és Héjjas Iván vezette radikális magyarországi csoportokra, Lehár Antal különítményére, az Ébredő Magyarok Egyesületének tagságára, valamint a Horthy Miklós vezette Nemzeti Hadseregére is igaz.⁴⁴

39. Richard J. Evans: *A Harmadik Birodalom születése*. Budapest, 2012. Park, 90. p.

40. Winkler: *Németország története a modern korban*. I. m. 311. p. és 329. p. Az első világháború utáni magyar bűnbakkeresés sajátosságairól lásd Pók Attila: *Bűnbakkeresés a huszadik századi Magyarországon*. *Történelmi Szemle*, 47. évf. 2005. 1–2. sz. 57–58. p.

41. A háború alatti antiszemitizmusról lásd Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest, 2001, Osiris, 88–116. p. Illetve Bihari: *Lövészárkok a hátszágban...* I. m. 150–164. p.

42. Gyurgyák: *A zsidókérdés Magyarországon*. I. m. 103. p.

43. Jakob Krausz: *Martyrium. Ein jüdisches Jahrbuch*. Wien, 1922, Saját kiadás, 17. p. Idézi Gerwarth: *Fighting the Red Beast...* I. m. 66. p.

44. Robert Gerwarth: *The Central European Counter-Revolution: Paramilitary Violence in Germany, Austria and Hungary after the Great War. Past and Present*, vol. 200. 2008. no. 1. 180–181. p. Prónay Pál és Ostenburg-Moravek Gyula zászlóaljának 70 illetve 67%-a volt katonák közül került ki. Lásd Béla Bodó: *The White Terror in Hungary, 1919–1921: The Social Worlds of Paramilitary Groups*. *Austrian History Yearbook*, vol. 42. 2011. 133–163. p.

A háború utáni paramilitáris erőszakban számottevő a háborús generáció (*war youth generation*) fiatal kadétjainak részvétele az összecsapásokban. Ez a generáció nem rendelkezett közvetlen első világháborús tapasztalatokkal, sokan csak a veteránok hatására fogtak fegyvert, a harcról pedig romantikus fantáziákat dédelgettek. Politikai „ébredésüket” így már nem a háborús, hanem a háború utáni erőszak befolyásolta.⁴⁵

A vereség következtében a Német Császárság Mitteleuropa terve és a Monarchia – szerényebb – balkáni céljai egyaránt dugába dőltek. Európa (és a világ) újrafelosztását a továbbiakban nem a legyőzöttek tervei, hanem a győztes nagyhatalmak és szövetségeseik érdekei és elképzelései határozták meg. A legyőzött országokban a felkorbácsolódott nemzeti büszkeség, a vereség okozta traumával, az új határok miatti elégedetlenséggel és az azonnal jelentkező revánsvággal egészült ki. A megalázottság okozta frusztráció azok politikai aktivitását is befolyásolta, akik korábban egyáltalán nem, vagy csak ritkán vettek részt a politikai életben.

Azok, akiket érintett a vörösteror és megcsínylették a kommün időszakát, egyszerűen csak sérelmeiket megtorolni és törleszteni akartak. Indulataik céltáblájává könnyen a „barbárnak” és „felforgatónak” tartott kommunisták vagy a zsidók váltak.

AZ ELLENFORRADALMI ERŐSZAK KÖZÉP-EURÓPÁBAN

A weimari köztársaságban 1920. március 13-án indult puccsot legfelsőbb szinten Wolfgang Kapp és Walter von Lüttwitz tábornok irányította, akik a Bajor Tanácsköztársaság megdöntésében már szerepet játszó szélsőjobb oldali szabadcsapatokra támaszkodtak. Kapp miniszterelnökké választotta magát, de pár nap múltán a bürokrácia és a szakszervezetek ellenállásának hatására lemondott. A folyamatokat alapvetően meghatározta a hadsereg magatartása: amíg a hadvezetés egyik tábornoka be akarta vetni a Reichswehr-alakulatokat a puccsistákkal szemben, a Csapathivatal főnöke ezt mereven ellenezte. Végül a „mérsékletet” tanúsító Hans von Seeckt győzött, aki a Reichswehr vezetője lett. A köztársasági hadsereg ettől kezdve a szélsőjobb erőszakos akciói fölött rendre szemet hunyt, a baloldaliak ellen viszont kíméletlenül fellépett. Az 1920. március 15-én kitört Ruhr-vidéki, az 1921-es hamburgi és az 1923-as szászországi felkelést csak komoly erővel sikerült leverni. Titkos szélsőjobb oldali szervezetek – mint az Organisation Consul – vezető köztársasági politikusok elleni merényleteket hajtottak

vége: 1921. augusztus 26-án meggyilkolták a fegyverszüneti delegációt vezető Mathias Erzbergert, sikertelen merényletet kíséreltek meg Philipp Scheidemann ellen, 1922. június 24-én pedig meggyilkolták Walther Rathenau külügyminisztert. A belső válságot gazdasági elszigeteltség és infláció is növelte, mivel pedig a német jóvátételi kötelezettség teljesítése akadózott, a francia hadsereg megszállta a Ruhr-vidéket.

A Monarchia osztrák felében 1919-ben alakult szabadcsapatok között vált országosan is ismertté. A *Heimwehr* tartományok szerint elkülönülő szervezeteit a baloldali sztrájkok és a kommunista fegyveres szervezetek letörése érdekében hozták létre. A 300–400-ezres tagság zöme egykori katona volt, akik a hazatérés után megtartották a fegyvereiket. A müncheni puccs leverését követően sorra jöttek létre jobboldali szervezetek Bajorországban is. Az úgynevezett „fehér internacionáléban” Ludendorff tábornok, Georg Heim – a bajor néppárt vezére – mellett Horthy Miklós, Gömbös Gyula és Eckhardt Tibor is szerepet kapott. Céljuk egy Münchentől Szófiáig húzódó ellenforradalmi blokk létrehozása volt.⁴⁶ A Heimwehrrel szemben alakult 1923-ban a másik országosan ismert szervezet, az Osztrák Szociáldemokrata Munkáspárt-közel „Köztársasági Védszövetség” (*Republikanischer Schutzbund*), amitől a jobboldali szervezkedések és merényletek – amelyekből 1927-ig 21 volt – visszaszorítását várták. Tagságuk körülbelül 80 ezer főre becsülhető.

Magyarországon az aradi ellenforradalmi központ mellett az ország „visszafoglalásának” kiinduló helyszínévé a francia haderő által megszállt Szeged vált. Az úgynevezett szegedi gondolat különböző konzervatív, anti-kommunista, nacionalista és részben antiszemita ideológiáknak volt az elegye. Az ide seregülő tisztekből és környékbeliékből verbuvált önkéntesekből az ellenforradalmi kormány többé-kevésbé ütőképes hadsereget (Nemzeti Hadsereg) állított fel, melynek vezetésével pedig a nagy tekintélynek örvendő Horthy Miklóst bízták meg. A júliusban már néhány ezer fős hadsereg több mint felét tisztek alkották és 100–150 fős, ún. tiszti századokra oszlott.

Már Szegeden megtorló akciók kezdődtek, amelynek áldozatai vöröskatonák, egykori direktóriumi tagok, legtöbb esetben pedig a kommünben

45. Gerwarth: *Fighting the Red Beast...* I. m. 53–54. p.

46. Kerekes Lajos: Az első osztrák köztársaság „párthadseregei”. *História*, 6. évf. 1984. 5–6. sz. 55–58. p. Uő: Olaszország, Magyarország és az osztrák Heimwehr-mozgalom (1920–1930). *Történelmi Szemle*, 4. évf. 1961. 2. sz. 199–216. A magyar–német együttműködésről lásd Ludendorff Horthynak címzett levelét. Erich Ludendorff levele Horthy Miklóshoz Németország és Magyarország egymásrautaltságáról és a Közép-Európai ellenforradalmi szervezkedésről. München, 1920. augusztus 19. In Szinai Miklós – Szűcs László (s. a. r.): *Horthy Miklós titkos iratai*. Budapest, 1962, Kossuth, 33–39.

semmilyen szerepet nem játszó (sokszor zsidó származású) személyek közül kerültek ki. A fehérterror szabadcsapatainak leghírhedtebb vezetőivé Prónay Pál, Ostenburg-Moravek Gyula és Héjjas Iván váltak.⁴⁷ Gömbös mellett különösen Prónay ápolt jó kapcsolatokat Horthyval. Az első hadsereg-parancsnokság vezérkari főnöke, Shvoy Kálmán szerint Prónay „teljesen hatalmába kerítette Horthyt, nem engedelmeskedett senkinek, állam volt az államban, és rengeteg bajt csinált, sok szégyent hozott a honvédség nevére. Századában sok rovott múltú, tisztí mivoltát igazolni nem tudó alak volt, akik minden aljasságra képesek voltak. Ennek a századnak [...] volt a műve, hogy Szegeden emberek tűntek el, akiket megölve, megdrótozva dobta a Tiszába. Ezt mindenki tudta, de ellene nem tett senki semmit [...] Mi, a hadsereg-parancsnokság [...] lépéseket tettünk ezen kihágások megtorlása és megszüntetése érdekében, de le lettünk intve, s Prónay és különítménye közvetlen a »fővezér«-nek rendeltetett alá.”⁴⁸

A gyilkosságokról Horthy is értesült, és formailag intézkedett ugyan a „kilengések” beszűntetéséről – ezek elkövetőivel szemben nem lépett fel. Máig nem bizonyított, hogy Horthy utasítást adott gyilkosságok végrehajtására, annyi bizonyos csak, hogy 1919-ben Horthytól sem állt távol az erőskezdő rendteremtés vagy egy diktatórikus berendezkedés kialakítása.⁴⁹ Október elején politikusokból és magas rangú közhivatalnokokból álló delegáció kereste fel Horthyt siófoki hadiszállásán, hogy rávegyék a vésztörvényszékek felszámolására és a további erőszakos cselekmények beszüntetésére. A fővezér a tervezett budapesti bevonulást illetően ígéretet tett, hogy „Pogrom nem lesz! De néhányan fürödni fognak!”⁵⁰ A kormányzó emigrációja alatt született visszaemlékezésében nem hallgat a gyilkossá-

gokról, de leszögezi, hogy „egyetlen törvénytelen tett elkövetésére sem adott parancsot a fővezérség”, és „nagyon is puhaszív ember semmiképpen sem alkalmas arra, hogy elvadult időkben katonákat vezessen.”⁵¹

Prónay dunántúlra vezető útja állomásain (Szatymazon, Tamásiban, Dunaföldváron, Balatonfőkajáron, Celldömölkön, Ráckeresztúron stb.) „rendcsinálást” fogantatosított. Siófokról megjegyezte, hogy annyi volt már a fogoly, hogy „éjjelenként sokat kellett közülük a Balaton fenekére küldeni, hogy az utánuk következőknek helye legyen.”⁵² A megtorlások folytatódtak Dunapatajon, Tabon és Csurgón, Lepsényben, Tolnában, Pakson, Simontornyán, Ozorán és Szekszárdon is. Pápán és Siófokon internálótáborokat is felállítottak a foglyok számára. Az ún. vésztörvényszékek működtetése mellett az útjukba eső helységekre gyakran civileknek álcázott katonákat küldtek előre, akik a „népítéletek” legfőbb követelői lettek.

A budapesti antantdiplomataival, Sir George Clerkkal történő megállapodás lehetővé tette Horthy számára a bevonulást a fővárosba, amire 1919. november 16-án sor került. Az atrocitások ugyanakkor – Horthy ígérete ellenére – a bevonulás után is folytatódtak. A bevonulás napján mintegy 300 személyt – főként újságírókat és szociáldemokrata szimpatizánsokat – letartóztattak a fővárosban. Ennek volt köszönhető, hogy az MSZDP végül bojkottálta a választásokat. Fegyveres csoportok a nyílt utcán békés járókelőket inzultáltak: szélsőséges esetben egy bíbor színű nyakkendő, egy elszavalt Ady-vers, egy ütlegett személy melletti kiállítás, vagy egy baloldali lapvásárlás egyaránt vezethetett veréshez, letartóztatáshoz vagy gyilkossághoz.⁵³

A fehérterror áldozatainak a számáról is eltérnek az adatok. A volt forradalmi vezetők jelentősen eltúlozták az áldozatok számát. A hadügyi népbiztos, Böhm Vilmos memoárjának „köszönhetően” terjedt el a köztudatban a halottak ötezres, a foglyok hetvenezres, és az emigránsok százezres száma.⁵⁴ Az MDP 1951-ben kiadott füzetében hatezerre, 1952-ben megjelent brosúrájában már tízezerre taksálták az áldozatok számát.⁵⁵ Az 1964-ben megjelent kétkötetes *Magyarország története* című munkában a fejeze-

47. Lásd Bodó Béla: *Pál Prónay: Paramilitary Violence and Anti-Semitism in Hungary, 1919–1921*. Pittsburgh, 2011, The Center for Russian and East European Studies. Illetve uő: Iván Héjjas: *The Life of a Counterrevolutionary. East Central Europe*, vol. 37. 2010. no. 2–3. 247–279. p.

48. Perneki Mihály (s. a. r.): *Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata 1918–1945*. Budapest, 1983, Kossuth, 52. p. Shvoy Kálmán naplójának részletes elemzését Szakály Sándor végezte el, kimutatva a szerző sértettségéből származó elfogultságait és indulatait. Az elsőként 1984-ben a *Had-történelmi Közleményekben* megjelent ismertetését, 2012-ben részletesen is kifejtette. Lásd Szakály Sándor: *Napló, naplószerű emlékirat, emlékirat? Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata 1918–1945 nyomán a naplóíró felelősségéről és a forráskritika fontosságáról*. In Pritz Pál (szerk.): *Emlékirat és történelem*. Budapest, 2012, Magyar Történelmi Társulat – Nemzetközi Magyarstudományi Társaság, 82–98. p.

49. Pritz Pál: Horthy Miklós és a katonai diktatúra. *Történelmi Szemle*, 53. évf. 2011. 1. sz. 127–139. p.

50. Thomas Sakmyster: *Admirális fehér lovon. Horthy Miklós, 1918–1944*. Budapest, 2001, Helikon, 43. p. Ugyanezt támasztja alá Beniczky Ödön, a Friedrich-, és a Huszár-kormány belügyminiszterének a vallomása *Az Újság* c. lapban 1925. október 4-én. Lásd Nemes Dezső (szerk.): *Iratok az ellenforradalom történetéhez*. I. köt. Budapest, 1956, Szikra, 195–197. p.

51. Horthy: *Emlékirataim*. I. m. 131–132. p.

52. Prónay Pál: *A határban a Halál kaszája: fejezetek Prónay Pál feljegyzéseiből*. Budapest, 1963, Kossuth, 132–133. p.

53. Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár. I. 658. 10. 3. ő. e.

54. Böhm: *Két forradalom tüzeiben*. I. m. 368. p. Lásd még Pogány József: *A fehér terror Magyarországon*. Bécs, 1920, Arbeiter-Buchhandlung.

55. „Hogyan éltek a dolgozók a Horthy-rendszerben”. Útmutató az alapfokú politikai iskolák vezetői és a propagandista szeminárium vezetői részére. H. n., 1951/52, MDP KV. A tízezeres számot közlő brosúráról csak közvetett információink vannak Kajetán Endre munkájából, aki a forráshivatkozásokat rendre mellőzte. Lásd Kajetán Endre: *Fehér terror? Vörös terror... azóta is!!* Budapest, 2000, Szenci Molnár Társaság, 30–31. p.

tet jegyző Ránki György, a szakma egyik korabeli vezető történésze is az ötezres számot feltételezte.⁵⁶ A történészek többsége ma ezer és kétezer fő közöttire becsüli az áldozatok számát.⁵⁷

A Magyar Szociáldemokrata Párt 1919 őszén Jogvédő Irodát állított fel a politikai foglyok védelmére. Ennek anyaggyűjtése később kiegészült Fényes László újságíró és volt kormánybiztos adataival. Fényes 626 főt tudott összegyűjteni és azt valószínűsítette, hogy körülbelül még egyszer ennyi, azaz nagyjából 1200 és 1300 közötti lehet az áldozatok száma. Ezt összevetve a pesti Izraelita Hitközség Jogsegítő Irodájának anyaggyűjtésével, körülbelül 400 körüli azok száma, akik halálát a Nemzeti Hadsereghez köthető tiszti különítmények okozták. Az áldozatok száma ennél jóval magasabb volt, de nem született pontos dokumentáció a halálozási körülményeiről és az elkövetők kilétéről.

A törvényes számonkérést az 1919 augusztusában a Friedrich-kormány miniszterelnöki rendeletében bevezetett ún. gyorsított bünvádi eljárás jelentette. Az ennek alapján indított „kommunistaperek” 1919 augusztusa és 1920 júliusa között több ezer embert érintettek. A börtönök túlszűfoltta váltak a nagyszámú letartóztatás miatt. Az 1000 fogolyra méretezett budapesti Gyűjtőfogház celláiban 1919 szeptemberében 2500-an, októberben pedig már 7500-an raboskodtak.⁵⁸ A baloldali emigráció több tízezres adataival szemben Váry Albert budapesti királyi főügyész 8–10 ezerre tette a letartóztatottak számát.⁵⁹ A bíróságok több mint száz halálos ítéletet hoztak, de közülük utóbb „csak” 74-et hajtottak végre. A kivégzettek többnyire valamelyik terrorcsapat tagjai voltak vagy a vörösörok közül kerültek ki. A tanácsköztársaság legtöbb népbiztosa és népbiztoshelyettese ugyanakkor még idejében elhagyta az országot, így elkerülték a felelősségre vonást. Az itthon maradt tíz népbiztost bíróság elé állították, és el is ítélték – életfogytiglani börtönbüntetésre vagy halálra. Ők utóbb – több más kommunista elítélttel együtt – a szovjet vezetéssel folytatott hosszú tárgyalások eredményeképpen, nagyszabású fogolycseré keretein belül, 1922-ben a Szovjetunióba távozhattak.⁶⁰

Horthy budapesti bevonulása után rendelték el az állam biztonságára vagy a közrendre és közbiztonságra potenciálisan veszélyt jelentő gyanús

elemek őrizetbe vételét és internálását. A táborok – Hajmáskéren, Zalaegerszegen, Kistarcsán, Nagykanizsán vagy Dél-Budán – rövid idő alatt megteltek többezernyi „kollaboránssal”.⁶¹ Az internáltak akár hosszú hónapokig is raboskodhattak az ellenük felhozott vádak ismerete nélkül. Az utolsó táborot csak 1924-ben számolták fel.⁶² Visszaállították a lapok előzetes cenzúráját, a tanárokat, a hivatalnokokat és az állami alkalmazottakat fegyelmi bizottságok „világították” át. A várható megtorlásoktól sokan menekültek emigrációba, így súlyos veszteséget szenvedett a magyar szürkeállomány, a szellemi elit is. Távozott az országból Illyés Gyula, Kassák Lajos, Korda Sándor, Mannheim Károly, Kármán Tódor, Teller Ede, Jászi Oszkár és még sokan mások.⁶³

A választások lebonyolítása után az összeülő nemzetgyűlés 1920. március 1-jén Horthy Miklóst Magyarország kormányzójává választotta. A kormányzóválasztást két körülmény is beárnyékolta: 1920. február 17-én az Ostenburg-Moravek-különítményesek néhány tagja elhurcolta és brutálisan meggyilkolta a *Népszava* két ismert szociáldemokrata újságíróját: Somogyi Bélát és Bacsó Bélát. A különítményesek razziaival szembeni tiltakozásként hatalmas tömeg vett részt a két áldozat temetésén. A másik „szépséghiba” az volt, hogy a választás napján Horthy megbízható különítményesei katonai kordont vontak a Parlament köré, az épületben sorfalat álltak, és több képviselőt megakadályoztak abban, hogy bejusson az Országházba.⁶⁴ A magyarországi akciók hírei kellemetlen helyzetbe hozták a Párizsban tevékenykedő magyar béke delegáció képviselőit is. Ezért Apponyi Albert nagy visszhangot kiváltó levelében a hazai „kilengések” mielőbbi beszüntetésére szólított fel.⁶⁵

A kormányzóválasztás – minden árnyoldala ellenére – a konszolidáció irányába tett fontos lépésnek számított. Még ez évben sor került az Ébredő Magyarok Egyesületének felfüggesztésére és a randalírozó különítmények feloszlására vagy betagolásukra a reguláris hadseregbe. A volt karhatalmi vezetők a mellőzöttséget nehezen viselték és körükben egyre inkább teret

56. Ránki György: Az ellenforradalom kora Magyarországon. In Molnár Erik – Pamlényi Ervin – Székely György (szerk.): *Magyarország története*. II. kötet. Budapest, 1964, Gondolat, 352. p.

57. Elsősorban Romsics Ignác, Pritz Pál, Salamon Konrád, és Thomas Sakmyster munkáira gondolok.

58. Gergely Ernő: *Az Országos Munkásjogvédő Iroda története*. Budapest, 1985, Országos Ügyvédi Tanács és a Budapesti Ügyvédi Kamara, 24. p.

59. Váry: *A vörös uralom áldozatai...* I. m.

60. Róluk és a perről Rév Erika: *A népbiztosok pere*. H. n., 1969, Kossuth.

61. Pintér Jenő: *A Horthy-korszak büntetőjogáról. Tanulmányok a Horthy-korszak államáról és jogáról*. 1958, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 190. p.

62. Egy ilyen internálótábor viszonyait mutatja be *Hajmáskér. Írta egy internált*. Bécs, 1920, Bécsi Magyar Kiadó.

63. Az emigrációról Ormos Mária: *Agyműtét*, 1919. Magyar kérdőjelek a 20. század elején. *Múltunk*, 55. évf. 2010. 3. sz. 46–72. p.

64. Sakmyster: *Admirális fehér lovon*. I. m. 61. p.

65. Apponyi levele akkora felháborodást váltott ki, hogy az éppen bemutatkozó Simonyi-Semadam Sándor miniszterelnök majdnem megbukott és kénytelen volt Apponyi álláspontjától elhatárolódni. Lásd Pethő Sándor: *Világostól Trianonig*. Budapest, 1925, Enciklopédia, 222. p. Ugyanakkor a várható békefeltételek már 1920. január elején is tudottak voltak.

nyert a kormányzóban való csalódottság. Sokan – emellett – legitimista álláspontjuk miatt is szembekerültek a kormányzóval.

A Bethlen Istvánhoz köthető konszolidációs politika sikereivel ellentétben a húszas évek elején szárba szökkenő olasz és német szélsőjobboldali csoportok a hatalom megszerzésére, és a lehető legnagyobb társadalmi dominanciára törekedtek. E szándékot az olasz fasiszta mozgalom 1922-es államcsínye – a „marcia su Roma” – és a német nemzetiszocialisták 1923-as müncheni puccskísérlete világosan jelezte. Ezek a folyamatok is előre vetítették, hogy az első világháborút lezáró békerendszer nem lesz tartós. Ezt az antanthaderők főparancsnoka, Ferdinand Foch francia marsall is hangsúlyozta, aki a békekötés szövegének elolvasásakor azt csupán „húsz évre szóló fegyverszünetnek” aposztrofálta. Azt ugyanakkor aligha sejtette bárki, hogy alig több mint két évtizeddel a fegyverletétel után olyan öldöklés kezdődik, amely a Nagy Háború pusztítását is alaposan felülmúlja.

Az 1918-at követő rövid, de zűrzavaros időszak bemutatása és értékelése minden korszak múltképeiben kiemelt szerepet kapott. A saját korszakát a korábbinál mindig jobbnak láttató gondolkodásnak megfelelően előbb a forradalmak szélsőségesen negatív, az ellenforradalmaknak pedig kritikátlanul pozitív értékelései születtek meg. A második világháborút követően a Szovjetunió érdekszférájába került kelet-közép-európai államok történetírásában – élesen szakítva a két világháború közötti hivatalos minősítésekkel – a forradalmak, leginkább pedig a tanácsköztársaság(ok), már az addigi történelem csúcspontjaiként szerepeltek, az ellenforradalmakat pedig fasiszta jelzőkkel illették és a történelem mélypontjaiként ábrázolták. Az idestova száz éve kezdődött forradalmi átalakulások történeti értékelése Magyarországon már a hetvenes évektől kezdődően, az 1989-es rendszerváltás óta pedig teljes mértékben mentesült a kötelező ideológiai előírásoktól és a politikailag elvárt szemléleti prizmatól. A múlt politikai célú értelmezései ugyanakkor nem tűntek el és valószínűleg nem fognak a jövőben sem. A történetírás fősodra azonban – eltérő hangsúlyokkal ugyan – az 1918-at követő forradalmi és ellenforradalmi kísérleteket egy nemzetközi folyamat részeként tekinti, s nagy felelősséget tulajdonít nekik az erőszak első világháborút követő fennmaradásában.

Csejtei Dezső

A VILÁGHÁBORÚ MINT CIVILIZÁCIÓS JELENSÉG OSWALD SPENGLER ÉS THOMAS MANN MUNKÁSSÁGÁBAN

Írásomat egy jogosnak tűnő kérdésfeltevéssel kezdem: az első világháború kapcsán miért éppen a civilizáció szóra helyezem a hangsúlyt, és miért épp erre a két gondolkodóra esett a választásom? Egyrészt azért, mert Spengler és Thomas Mann voltak az elsők, akik Németországban még a világháború utolsó évében hangot adtak annak a sajátos konzervatív gondolkodásmódnak, amely az első világháborút követően jelent meg az országban. Másrészt azért, mert a „civilizáció” terminusa – épp a világháborúval kapcsolatban – mindkét szerzőnél meghatározó szerepet játszik. Az ebből a szempontból számításba jövő könyvek Spenglernél *A Nyugat alkonya* (1918), illetve a *Poroszság és szocializmus* (1919), Mann esetében pedig az *Egy apolitikus ember elméletei* (1918). Az e könyvekben foglaltak alapján ők tekinthetők az ún. „konzervatív forradalom” szellemi irányzata első képviselőinek – maga a szóösszetétel megalkotása is Thomas Mann nevéhez fűződik –, annak ellenére, hogy útjaik a későbbiek során szétválnak.

Először Spengler nézeteit veszem szemügyre, mivel az ő elképzelése az átfogóbb. Ezt, egy bevezető megjegyzés után, két lépésben kívánom elvégezni: először a „civilizáció” szó szemantikáját kísérem meg körbejárni, utána pedig azt vizsgálom, hogy a civilizáció fogalma miképp kapcsolódik a világháborúhoz.

A bevezető megjegyzés a történelem fogalomképzésére vonatkozik. Ismeretes, hogy Spengler a maga történetfilozófiájában alapvetően felforgatta az egyetemes történelem taglalásának bevett és megszokott alapkategóriáit, szakított a lineáris történelemfelfogással stb. Bár elmélete a legkülönbözőbb oldalokról kapott kritikákat – és ezek a kritikák nemegyszer jogosak is voltak –, a spengleri vállalkozás mégis arra vet fényt, hogy mennyire szűkében vagyunk a kor- vagy korszakmegnevező általános fogalmaknak. Olyan fogalmaknak, amelyek nem üres megnevezések, hanem pontos tartalommal és terjedelemmel bíró konkrét általános fogalmak. Egy példával élve: mi magától értetődő természetességgel nevezzük ókornak (vagy antikvitásnak) azt az időszakot, melyben a Periklész-korabeli görög élt, s többnyire fel sem ötlük bennünk, hogy ezek a korszakmegnevező fogalmak a mi találmányaink. Vajon minek nevezhette saját korát az athéni görög – ha egyáltalán nevezte valaminek. Tisztában volt-e vajon a „történelmi korszak”

fogalmával? S milyen névvel illethette ugyanazt az időszakot a korabeli művelt egyiptomi, aki mögött már akkor több évezred állt, mint amennyi bennünket a görögtől elválaszt? Nos, Spengler vállalkozásának alaptörekvése, hogy egy saját maga által megalkotott terminológia alapján gondolja végig a világtörténelmet.

S ebben a konstrukcióban szerepel kulcskategóriaként a *civilizáció*, mint egy-egy világtörténelmi ősfoma, *kultúra* hanyatló, lezáró fázisa. Ezzel Spengler is visszanyúl ahhoz a fogalompárhoz, melyeknek egymáshoz való viszonya akkor már több mint egy évszázada a közgondolkodás tárgya volt, s amelyek szemantikája körül már akkoriban is heves harcok dúltak.¹ Megjegyezhető, hogy – csakúgy mint napjainkban – már akkor is világméretű küzdelem folyt bizonyos szavak kisajátításáért, bizonyos terminusok jelentésmezőjének lehetőség szerinti teljes elfoglalásáért. Nos, erős leegyszerűsítéssel élve azt mondhatjuk, hogy a nyugat-európai nagy államok (Anglia, Franciaország) elsősorban a „civilizáció” terminusát részesítették előnyben, s magukat a „civilizáció” feltalálójának, hordozójának elterjesztőjének és védelmezőjének tekintették. Németország pedig – a nyugati hatalmakkal ellentétben – úgy tekintett magára, mint az organikus „kultúra”, a szellemi javak (filozófia, művészetek, vallás) egyedüli őrzőjére és legfőbb letéteményesére, szemben azzal a pusztán csak mechanikus, anyagi-materiális civilizációval, melyet a nyugati hatalmak terjesztenek el. Így „kultúra” és „civilizáció” már az előtt harci fogalommal változott, mielőtt kitört volna az első világháború.

Spengler szóhasználata ugyancsak kivette a részét ebből a küzdelemből. Felfogásának egyik újdonságát az adja, hogy a kultúrára és civilizációra elsősorban ő tekintett úgy, mint *időbeli lefolyásra*, meghatározott időmenetben kibomlókra, melyek együtt egyetlen *periódust* képeznek. A másik, erre épülő momentum a *polaritás*, vagyis az, hogy kultúra és civilizáció nemcsak egymásutániságként, hanem egymás *ellentétéként* definiálódik. Egy jellegzetes idézetet hozok fel ennek illusztrálására: „Kultúra és civilizáció – ez egy lelkeség eleven teste, illetve múmiája. [...] Az egyik olyan organizmus, amely a tájból sarjad ki, a másik pedig ennek megmerevedése révén létrejött mechanizmus. A kultúrember befelé él, a civilizált ember pedig kifelé, a térben, testek és »tények« között. Amit az egyik sorsnak érez, azt a másik az ok és az okozat összefüggéseként érti meg.”² Spengleri alapon te-

hát megvan az a fogalmiság, melyben elhelyezhető saját korunk és benne saját életünk. Nos, ennek alapján nem piacgazdaságban („kapitalizmus”) és nem pártállamban élünk („szocializmus”) – holmi „rendszerátalakításnak” ebben a rendszerben nincs helye –, hanem a fausti kultúra lezáró fázisában, abban a fausti civilizációban, melynek időbeni koordinátái viszonylag pontosan megadhatók. S ha a fausti kultúrát kerek egésznek vesszük, és a Hold körpályájához hasonlítjuk, akkor annak civilizációs szakasza lenne az „utolsó negyed”, mely hozzávetőlegesen a 19. század elején kezdődik, és valamikor a 21–22. században ér véget. S ez a záró fázis lenne azonos a „Nyugat alkonyával”, melyről egy helyen megjegyzi: „a Nyugat alkonya, így szemlélve, nem kevesebbet jelent, mint a civilizáció problémáját.”³

Mi jellemző akkor közelebbről a civilizáció jelenségére? Spengler gazdag elemzéséből most csak néhány, számunkra releváns momentum kiemelésére szorítkozom. Az egyikre a korábbi idézet már utalt is: a civilizáció alapjellegzetessége a külső, fizikai térben való lét, mégpedig a *terjeszkedés*, az *expanzió*, a hatalom korlátlan akarásának formájában. Vagyis jellemző rá a birodalomalkotás, az impérium megteremtése, aminek klaszszikus alakját Spengler Cecil Rhodes személyében pillantotta meg, aki valószínűleg megszállottja volt a mennyiségi, területi terjeszkedésnek: „A nyugat-európai civilizáció még soha senkiben sem testesült meg oly koncentráltan s oly tisztán, mint éppen őbenne. Rhodes csak térképei előtt tudott elfajta költői extázis állapotába kerülni.”⁴

A másik ilyen momentum az *egységes és egyetlen* világcivilizáció megformálódása. Ezt nevezi ő nyugati, fausti civilizációnak. Nem véletlenül határozza meg „a jelen történelmét” úgy, mint ami „voltaképpen az összes földrészre és tengerre kiterjedő fausti civilizáció történelme”.⁵ S ebben a tekintetben felfogása különbözik Toynbee későbbi vagy Huntington még későbbi álláspontjától, akik a jelenkorban a kultúrák pluralitását hirdetik. Spenglert egy pillanatra sem téveszti meg a kulturális, vallási stb. sokféleség, ami az egységesítő elvet elfedni látszik. Azt veszi alapul, ami a világunkat *működteti*, *működésben tartja*; ez pedig nem más, mint a *hatalom*, a világtér korlátlan birtokba vételének *akarása*. S valóban, az életformát meghatározó számos különbség – legyenek azok akár oly lényegesek, hogy az emberek akár az életüket is készek feláldozni értük – eltűnik akkor, ha az új-zélandi maori, a ceyloni szingaléz és a grönlandi eszkimó ugyanúgy hitelkártyát használ, mint a zürichi háziasszony; ha a közel-keleti terrorista

1. Vö. ezzel kapcsolatban Michael Pflaum alapvető fontosságú tanulmányát: Die Kultur-Zivilisations-Antithese im Deutschen. In *Europäische Schlüsselwörter. Wortvergleichende und wortgeschichtliche Studien* Band III. Kultur und Zivilisation. München, 1967, Max Huebner Verlag, 288–427. p.

2. Oswald Spengler: *A Nyugat alkonya*. I–II. köt. Budapest, 2011, Noran Libro, I. köt. 467. p. Fordította Csejtei Dezső, Juhász Anikó és Simon Ferenc.

3. Uo. 57. p.

4. Uo. 67. p.

5. Uo. II. köt. 387. p.

ugyanúgy mobillal és lappal dolgozik, mint az elhárításban dolgozó ellenfele, s ha – „munka után” – ugyanazt a fajta chipset fogyasztja, s ugyanazért a sportműsorért lelkesedik. Ezért, ha a mai szóhasználatot alkalmazzuk, Spengler felfogása egyik igen korai válfaja a *globalizációs* jelenségek, folyamatok felismerésének és leírásának.

S ha most e két tényezőt, vagyis a fausti civilizáció *expanzív* jellegét, illetve világot *egységesítő* természetét egymás mellé helyezzük, akkor ezekből már egyértelműen kirajzolódnak a *világháború* jelenségének körvonalai. Merthogy a jelzett vonások ama kérdés felé mutatnak, hogy *ki uralkodik a világon*, mely erőnek van birtokában *a világ egésze fölötti rendelkezés*, kik rendelkeznek *világhegemóniával*. Egy már későbbi művében, *A döntés évei* című munkájában, amely néhány hónappal a nemzetiszocialista hatalomátvétel után jelent meg, Spengler igen pontosan lokalizálja a világháború helyét az egyetemes kultúrmorfológiában: „Beléptünk a világháború korszakába. Ez a 19. században kezdődik, s áthúzódik a mostani, sőt valószínűleg a következő évszázadon is. A 18. század államközpontú világából az *Imperium mundi*ba való átmenetet jelenti. Annak a két, Cannae és Actium között eltelt félelmetes évszázadnak feleltethető meg, mely a hellenisztikus államközpontú világból – Rómát és Karthágót beleértve – átvetett az *Imperium Romanumba*. Ahogyan az magában foglalta az antik civilizáció területét és annak kisugárzását – vagyis a Földközi-tenger világát –, a mostani – ismeretlen ideig – az egész földgolyó sorsa lesz.”⁶

Az idézet számos értelmezésre szoruló kérdést érint, ezek közül most kettőre térek ki. Az egyik az, hogy elmélete szerint a világháború egyetemes jelenség, valamennyi kultúrában előfordul, mint a civilizációba való átmenet félelmetes kísérőjelensége és indikátora. A korábbi kultúrákban ez mindig azt a „világot” fogta át, ameddig a szóban forgó kultúra akciórádiusza kiterjedt, tehát ebben az értelemben azok is „világ-háborúk” voltak. Ezért is utal *A döntés évei* egy másik szöveghelyén újból az antik analógiákra: „Mi ugyanis erővel teli és hatalmas korban élünk. S ez a leghatalmasabb, melyet a nyugati kultúra valaha is megélt és meg fog élni; ugyanaz, melyet az antikvitás Cannae és Actium között élt át, ugyanaz, melyből Hannibál, Scipio, Gracchus, Marius, Sulla és Caesar neve világít felénk. A világháború számunkra csak az első villámlás és mennydörgés abból a zivatarfelhőből, mely végzetesen vonul a mostani évszázad fölé. A világ formája napjainkban alapjaiban alakul át úgy, ahogyan egykoron a kialakuló *Imperium*

Romanumban történt...”⁷ A fausti kultúrában megjelenő „világháború” annyiban különbözik az összes többitől, hogy – mivel ez a kultúra ténylegesen az egész földgolyót átfogja –, a benne lezajló világháborúk ténylegesen is világméretűek és -jelentőségűek, beleértve ebbe azokat a területeket is – mondjuk Bolíviát vagy Perut –, ahol tényleges hadműveletekre nem került sor.

A másik kérdés az első világháború időbeli meghatározására vonatkozik. Vajon miért datálja annak kezdetét Spengler még a 19. századra? Hát nem épp száz esztendeje, 1914-ben vette kezdetét? Spenglert ebben az esetben sem lehetne a mások által rögzített évszámok fetisiztikus tisztelőjének tekinteni. A „világháború koráról” ő úgy beszél, mint egy több évszázadot átfogó folyamatról, melynek célja a világalom megszerzése, s e periódusokon belül aztán olykor „tényleges” világháborúk végbemenetelére is sor kerül. Ezért helyezi az első világháború kezdetét még a 19. századra. Így ír: „Azonban mindennek ellenére az idő már 1878-ban megérett az első világháborúra. Az oroszok Konstantinápoly előtt álltak, Anglia szándéka az volt, hogy beavatkozzon, Franciaországé és Ausztriáé úgyszintén; a háború azon nyomban kiterjedt volna Ázsiára és Afrikára, sőt talán még Amerikára is. Megjelent a színen India fenyegetettsége Turkesztán felől, az Egyiptom és a Szuezi-csatorna fölötti uralom kérdése, valamint a kínai problémák.”⁸ Ekkor, mint ismeretes, a nagyhatalmak diplomáciai úton, a berlini kongresszuson még békés úton fel tudták oldani a konfliktusokat, vagy szkeptikusan fogalmazva, elodázták, sikeresen a jövőbe tolták át azokat. S amikor a hatalmi egyensúly felbomlott, a robbanás be is következett: „Az európai államrendszer mint egység véget ért, és az 1878-ban elodázott világháború ugyanazon problémák miatt ugyanazon a helyen látszott fenyegetőleg kitörni. S ez aztán meg is történt 1912-ben.”⁹ Spengler tehát itt sem tekinthető a száraz adatok, a kronológiai számok feltétlen tisztelőjének; ő ugyanis inkább a tendenciákat, a folyamatokat tartotta szem előtt, melyeknek a konkrét évszámok pusztá gyűrdése, „kipúposodásai” csupán.

Ami pedig a „világháború korának” végső kifutását illeti, Spengler kijelentése, mely szerint ez a korszak még a 21. századot is magában foglalja, úgy magyarázható, hogy a háború nem jelent feltétlenül katonai konfliktust. Ha abból a Clausewitz tételét módosító megfogalmazásából indulunk ki, hogy „a béke a háború folytatása más eszközökkel”,¹⁰ akkor ki lehet jelenteni, hogy korunkban legalább három téren folyik világháború. Egy-

7. Spengler: *A döntés évei*. I. m. 171–172. p.

8. Uo. 179. p.

9. Uo. 181. p.

10. Uo. 183. p.

6. Oswald Spengler: *A döntés évei*. Fordította Csejtei Dezső és Juhász Anikó. In *Válságok árnyékában*. Budapest, 2013, Noran Libro, 176. p

részt gazdasági téren, melynek élességét és könyörtelenségét nehéz lenne vitatni, másrészt az eszmék és fogalmak terén, ahol a kulcsfogalmak jelentésmezőjének elfoglalása zajlik, harmadrészt pedig az informatika és a kommunikáció területén, s ez utóbbinak a súlya és jelentősége nőttön-nő. S valóban, ha a háborút a hérakleitoszi *polemosz* értelmében fogjuk fel, nem pedig szűk katonai jelentést tulajdonítunk neki, a benne rejlő dinamika révén alkalmasabb a *human condition* megjelenítésére, mint a sokkal statikusabb jelentéskörű „béke”.

S most jutunk el az imént említett második kérdéshez, a *civilizáció* és a *világháború* kapcsolatának, viszonyának részletesebb kibontásához. Van köztük valódi ellentét, vagy ez csak látszólagos? Hiszen azt mondtuk, hogy a jelenlegi, Spengler által faustinak nevezett civilizáció immár az egész földkerekséget lefedő jelenség. Akkor mi az eredete annak a szó szerint vérig és vérre menő viszálynak, meghasonlottságnak, ami alapvető hasadást idéz elő a fausti civilizáció egységes világrendszerében?

Ha tartani kívánjuk magunkat az előadás címében foglaltakhoz, s a világháborút mint civilizációs jelenséget fogjuk fel, s ennek utóhatásait vizsgáljuk, akkor itt két fogalom együttes elemzésére van szükség. Ez pedig úgy áll elő, hogy a *világháború* jelensége mellé beemeljük a *világforradalom* jelenségét is, mely utóbbi az előbbinek nemcsak kísérőjelensége, hanem következménye is egyúttal. E két jelenség bensőleges kapcsolatára Spengler több művében is utal; egyrészt a *Poroszság és szocializmus*ban,¹¹ másrészt pedig, még markánsabb értelemben, *A döntés éveiben* is – az utalás egy korábbi idézetünkben már szerepelt is. Ezt írja: „Így néz ki tehát a világháború kora, amelynek most még a kezdetén vagyunk. S e mögött a hatalmas felfordulás második eleme, a világforradalom áll”.¹² Ha ezt a két jelenséget – világháború és világforradalom – vizuálisan is szemléltetni kívánjuk, akkor két tengelyen lehet őket elhelyezni: a horizontálison maga a világháború helyezkedne el mint a korlátlan uralom, a földkerekség egészét átfogó expanzió jelensége, a vertikálison pedig a világforradalom mint a társadalom rang- és minőségbeli tagoltságának módszeres lepusztítása, a planetáris nivellálódás leghatékonyabb eszköze. S a két tengelyen végbemenő mozgás természetesen szoros kapcsolatban is áll egymással: *minél* egyetemesebbé válik a síkban elterülő expanzió, *annál* erőteljesebbé és pusztítóbbá válik az említett nivellálódás.

Nézzük először az első civilizációs jelenséget, a világháborút! Annak ellenére, hogy Spengler a történelem valamennyi organikus alapegységét

azonos összimbólumra vezette vissza, s azonos formanyelvvel ruházta fel, ezen egységekben – már pusztán a történeti mozgás megmagyarázása végett is – valamiféle mély meghasonlottságot is feltételezett. Vagyis az egyes kultúrák mint élő, eleven egységek története nemcsak annak a mintegy organikusan-biológiailag beléjük kódolt programnak az időbeli lepergését jelenti, ami szinte sorsszerűen elő van írva számukra, hanem szakadatlan belső küzdelmet is előfeltételez. Erről a *Poroszság és szocializmus* című művében a következőket jegyzi meg: „E hatalmas ösztudatban – ott belül – azonban ellenségesség és meghasonlottság honol. Merthogy mindegyik kultúra lelkiisége *egyetlen, ámbár gyógyíthatatlan* meghasonlottságban szenved. [...] Valahányszor egy alkotás színre lép, megmozdul a vele ellentétes értelem is.”¹³ S ezek az ellentétek úgy foghatók fel, hogy a szóban forgó kultúra ezek révén hordja ki a rá jellemző alapjellegzetességet. Azonban meg kell jegyeznünk, hogy e meghasonlottságok mindig egy eredendőbb egységen, a szóban forgó kultúra alapvető stílusegységén belül jelentkeznek.

Nos, a fausti kultúra civilizációs fázisán belül ez a meghasonlottság az egész földkerekség fölötti *világuralomért* folytatott harc alakjában jelenik meg. Spengler világosan látja, az első világháború alapmotívumai között nemcsak a szimpla területszerzés vagy a világ területi újrafelosztásának igénye húzódik meg, hanem bizonyos *hatalomtechnikák* globális méretű elterjesztésének szándéka is. Ami azt jelenti, hogy a fausti civilizáció egyetemes hatalmi ambícióin belül is rivális, egymással szemben álló hatalomtechnikák találhatók. Ennek kibontása végett vezet be s tesz központi jelenségüvé egy új fogalmat, a *szocializmus* fogalmát.

Először vessünk egy pillantást a terminus politikatörténeti kontextusára. Azt a politikai pamfletet (*Poroszság és szocializmus*), melyben Spengler e fogalmat részletesen elemzi, 1919 őszén írta, tehát közvetlenül a világháborút követő polgári és proletárpuccsok hatása alatt – a szó klasszikus értelmében vett forradalmaknak ezek többsége aligha nevezhető. Spengler fő szándéka – s ennek levelezésében nyíltan hangot is adott¹⁴ – az volt, hogy a „szocializmus” terminusát elperelje a baloldaltól – akár annak mérsékelt, akár pedig szélsőbaloldali formájában –, és azt egy újfajta konzervatív gondolkodás hatékonyan működő eszközévé tegye. S nem árulunk zsákba macskát, ha kijelentjük, hogy e munkájával Spengler egy új, neokonzervatív irányzat, az ún. „konzervatív forradalom” egyik legelső jelentős művét al-

11. Oswald Spengler: *Poroszság és szocializmus*. Fordította Csejtei Dezső és Juhász Anikó. In *Váltságok árnyékában*. I. m. 30. p.

12. Spengler: *A döntés éve*. I. m. 217. p.

13. Spengler: *Poroszság és szocializmus*. I. m. 30. p.

14. Spengler levele Hans Klöreshez 1919. március 26-án. In Oswald Spengler: *Briefe, 1912–1936*. München, 1963, Verlag C. H. Beck, 126. p.

kotta meg, s hathatós teoretikus eszközt adott ahhoz, hogy a fogalom korábbi teljhatalmú urát és használóját meggyengítsék.¹⁵

Mindamellet a „szocializmus” szó konzervatív terminussá való átváltoztatása és átlényegítése nehézségekbe ütközött. Részben azért, mert akkor már a szocializmusnak több válfaja alakult ki még a szocialisták körében is. Spengler maga is bizonytalan, hogy a terminus kiterjesztése során melyiket tekintse kiindulási alapként: a mű bevezetésében még azt írja, hogy csak német szocializmusról lehet beszélni, mert másféle nem létezik, később arról szól, hogy a szocializmust a maga nagy formátumában csak három nép valósította meg: a spanyolok, az angolok és a poroszok, a mű végén viszont már az szerepel, hogy a szocializmus minden országban más és más.¹⁶ Ennek alapján joggal vetődik fel a kérdés, hogy mi is a végső álláspontja ilyen vonatkozásban.

A területi behatárolás pontatlanságai mellett a terminus jelentéskörének meghatározásában is vannak bizonytalanságok. S ezek mintha azt az ambivalenciát tükröznék, amelyet Spengler a fogalom konzervatív áthangszerelésének ellenére is érezhetett e szóval kapcsolatban. Voltaképp pontosan ezt a dilemmát fogalmazza meg az egyik passzusban, ahol azt írja, hogy a szocializmus egyszerre „a jövő formája”, illetve a „hanyatlás jele”.¹⁷ Az utóbbi elemet a nirvánával mint a civilizációba átszálló kultúra egyik jellegzetes vonásával azonosítja, az előbbi pedig azzal a dinamikával és tetterővel, ami a szocializmust a hatalom akarásának civilizatorikus formájává teszi, mert: „a szocialista parancsol. Az egész világnak az ő szemléleti formáját kell viselnie”.¹⁸ S végül ez az utóbbi elem kerekedik felül, midőn a szocializmust „a civilizáció egyik rétegének” nevezi.¹⁹

S ezután kerül sor a szocializmus konzervatív operacionális fogalommal történő átalakítására. Ennek során Spengler nem csekély taktikai ügyességről tesz tanúbizonyságot. Az egyik ilyen fogása, hogy amikor – dicsérő értelemben – a szocializmus három válfajáról, mint az egész földkerekségre kiterjedő szervezőerő sajátos képességéről beszél, s ezt a spanyoloknak, az angoloknak és a németeknek tulajdonítja, akkor a franciákat mint antantszövetségest megpróbálja leválasztani az angolok oldaláról. Ezzel függ össze az is, hogy

több ízben is hangsúlyozza az angolság és a németiség közötti etnikai-nyelvi rokonságot, ami fennáll akkor is, ha közben ez a két népelem világháborút folytat egymással: „A világháború – a nyugati kultúra alkonyán – a két germán eszme gigantikus egymásmellette feszülése; olyan eszméké, amelyeket – ahogy minden valódi eszmét – nem kinyilvánítottak, hanem megélték.”²⁰

Azzal, hogy Spengler nem fukarkodik a németiség – közelebbről a poroszság –, valamint az angolok között fennálló rokonság hangsúlyozásával, van egy másik célja is: megkísérli elejét venni annak a sovén színezetű ellenségeskedésnek, mely az angolok és a németek között akkor már évtizedek óta dúlt, s épp a világháború kitörésével jutott tetőpontra. Tucatjával jelentek meg ez idő tájt a másik felet sértegető, becsmérlő pamfletek. Német oldalról ezek közül egyet emelnénk ki, Werner Sombart írását (*Händler und Helden*, 1915), amelyben – igen alacsony szellemi színvonalon – klaszszikus módon fejeződik ki a nyugati „civilizáció” és a német „kultúra” közti ellentét hangsúlyozása: „handlér” állnak szemben hősökkel. Egy jellegzetes idézet a könyv elejéről: „Minden angolság alapzata ugyanis e nép mérhetetlen szellemi korlátoltsága, arra való képtelensége, hogy akár csak egy tényrnyivel is a kézzelfogható, mindennapi »valóság« fölé emelkedjen. Ennek bizonyítéka pedig az, amit Angliában »filozófiának« neveznek.”²¹

Spengler ennél jóval visszafogottabb és differenciáltabban elemző. Szép számmal tesz olyan elismerő megjegyzéseket, melyekben az angol gazdaság-szervezés, politikai élet vagy éppen a társasági érintkezés előnyös oldalait emeli ki. Ugyanakkor a *Poroszság és szocializmus* című művének egészét átfogja egy olyan ellentétpár, mely az angol és német-porosz mentalitás, szellemiség közötti különbséget hangsúlyozza, mely nemcsak az egymással szemben álló katonai rendszerek és a világháború kitörését magyarázza, hanem – ami még fontosabb – a jövőben lezajló hatalmi harcok tétjét is rögzíti. Nos, ennek alapján kell röviden vázolni a főbb ellentéteket.

Az angol és a német-porosz létmód közti különbség alapja Spengler szerint földrajzi természetű; az angol létmód gyökere a *szigetlet* jelenségében rejlik, ami hosszú távon szükségtelenné tette az erős állam fenntartását, a poroszoknál pedig a *határvidék* jelleggel hozható kapcsolatba, ami pedig – épp ellenkezőleg – kezdetektől fogva egy erős állam megteremtését és működtetését követelte.

S erre az alapmeghatározottságra épül rá a két nép között fennálló összes többi különbség, illetve ellentét. Etikai szempontból Spengler ezt oly

15. Ernst Jünger e mű jelentőségére utal később, amikor 1932-ben megjelent *A munkás* című kötetében, az alábbi dedikációt írta a Spenglernek küldött példányba: „Oswald Spenglernek, aki Németország lefegyverzése után az első új fegyvereket kovácsolta”. A kötet megtalálható a müncheni Spengler Archivumban.

16. Spengler: *Poroszság és szocializmus*. I. m. 10., 31. és 88. p.

17. Spengler: *A Nyugat alkonya*. I. m. I. köt. 479. p.

18. Uo. 480. p.

19. Spengler: *Poroszság és szocializmus*. I. m. 30. p.

20. Uo. 12. p.

21. Werner Sombart: *Händler und Helden*. München–Leipzig, 1915, Verlag von Duncker und Humblot, 9. p.

módon fogalmazza meg, hogy az angol népelet a *személyes függetlenség*, a porosz világ pedig a *személyfeletti közösség* jegyében fogant.²² Ezekhez az etikai alapértékekhez pedig erények egész sorát rendeli hozzá: „személyes felelősség, önmeghatározás, eltökéltség, kezdeményezőkézség az egyik oldalon, hűség, fegyelem, önzetlen lemondás és önfegyelem a másikon. Szabadnak lenni – és szolgálni; nincs nehezebb, mint együtt ez a kettő”.²³ Ezek folyománya egyik részről a sikeresség és a gazdagság, a másikon pedig a feladat és a rang. Vallási síkon mindez úgy csapódik le, hogy az angol mentalitás adekvát megfelelője az independens éthosz, melyben a sikeresség az isteni kegyelem kifejeződéseként jön számba, a poroszoknál pedig a pietizmus, melynek benső jámborsága, szívjósága jól megfér a külső szolgálattal és az engedelmisséggel.

Ebben a konstrukcióban még a munkához való viszony is kétféle formát ölt: „a munkát a jámbor independens a bűnbeesés következményének tekint, a porosz pedig Isten parancsolatának. A munka kétféle felfogása – mint *üzlet és hivatás* – egymással összeegyeztethetetlen módon áll szemben.” Spengler meglátása szerint az angol etika azt sugallja, hogy az embernek azért kell dolgoznia, hogy gazdaggá váljon, és többé már ne kelljen dolgozni, a porosz etika pedig a kötelesség teljesítését látja a munkavégzésben.

E különbségek olykor olyan finom részletekben is kifejeződnek, mint az öltözködés: az angol individualizmus kialakította az úri ruhaviseletet, a polgári öltözetet, mely tulajdonképpen a „magánember egyenruhája”, a porosz testületi szellem ezzel szemben az egyenruha viselését tartotta követendő példának. S a két létezési módnak még a fogyatékoságai is jellegzetesek: az angoloknál ilyen a sznobság, a poroszoknál pedig a címkórság.

Fontosabbak viszont a társadalom és a gazdaság megszervezésében megmutatkozó különbségek; az angol létezés mód mindkét területen a *magánszférát* részesíti előnyben – ennek kifejeződése a gazdasági életben a vállalkozás szabadságának biztosítása, a szabad verseny és szabad kereskedelem, a politikában pedig az állami beavatkozást minimálisra korlátozó polgári parlamentarizmus –, a porosz-német világban viszont mindkét területen központi szerepet játszik az *állam*. (Közbevetőleg megjegyezhető, a gazdasági életbe való állami beavatkozás gondolata a világháború során gyakorlattá vált Németországban, ideköthető pl. Walther Rathenau munkássága is.)

S e ponton válik láthatóvá a világháború mint civilizációs jelenség egyik fő következménye; az a kérdés, hogy *vajon melyik modell válik uralkodóvá*

a világban. A civilizáció, mint láttuk, az extenzív terjeszkedés világát jelenti, s ennek a fausti civilizációban megjelenő válfaját nevezi Spengler szocializmusnak. Milyen formát ölt magára a világalom a jövőben? – ez számára a döntő kérdés. Ezt a kérdést Németország szempontjából a következő módon foglalja össze: „most már tudjuk, hogy mi forog kockán: nemcsak egyedül a német sors, hanem az egész civilizáció sorsa. Ez a döntő kérdés – nemcsak Németország, hanem a *világ* számára is [...]: a jövőben a kereskedelemnek kell az államot irányítania, vagy pedig az államnak a kereskedelmet?”²⁴ Látható, a dilemma elsősorban hatalomtechnikai szempontú; mivel azonban az említett modell az emberi létezés más szféráit is átfogja, ezért hatásai messze túlnyúlnak a hatalom gyakorlásának pusztá technikáin: az egész emberlét vezetését, kondicionálását átfogják.

Ugyanez a gondolat még élesebben vetődik fel egy másik szöveghelyen. Itt a következőket olvashatjuk: „így hát manapság két nagy gazdasági elv áll szemben egymással. A vikingből szabadkereskedő, a lovagból pedig államigazgatási tisztviselő lett. Megbékélés a kettő között nincs; s mivel [...] akaratuk vonatkozásában semmiféle határt nem ismernek el, s csak akkor hiszik azt, hogy céljukat elérték, ha eszméjüknek már az egész világot alávetették; ezért háborút viselnek egymás ellen, egészen addig, míg az egyik végleg le nem győzi a másikat. Mi legyen hát a világgazdaság: világkizsákmányolás vagy pedig világszervezet? Kik lesznek e jövőbeni impériumnak a cézárjai: milliárdosok vagy világ-hivatalnokok? S a földgolyó lakossága – már ameddig a fausti civilizáció birodalma fennmarad – a trösztpolitika tárgya legyen, vagy pedig olyan embereké, akikre Goethe a *Faust* második részének legvégén utal? Merthogy a *világ* sorsáról van szó.”²⁵

Spengler gondolatmenete tág ívet fut be: felismeri, hogy az angol-német hatalmi vetélkedés nem *lokális* jelentőségű – ennek Németországra gyakorolt hatását majd éppen Thomas Mann fogja kibontani –, hanem *térben globális*, az egész földkerekségre kiterjedő jelenség. Vagyis Spenglernek nincs kétsége afelől, hogy amennyiben az általa angolnak nevezett szellemiség győzedelmeskedik, ugyanúgy rá fogja kényszeríteni a maga modelljét az egész világra, mintha annak ellentettje, a porosz-német felfogás győzedelmeskedne. Ami pedig gondolatmenetének *időbeli* kifutását illeti, ennek utóhatásait épp napjainkban konstatálhatjuk, amikor arról folyik vita, hogy a jelenlegi globalizációs folyamatokat uraló liberális demokrácia modellje vajon válságba jutott-e, vagy sem; hosszú távon képes-e olyan hatékony megoldásokkal élni, melyek elégséges válaszok korunk kihívásaira,

22. Spengler: Poroszság és szocializmus. I. m. 37. p.

23. Uo.

24. Uo. 104. p.

25. Uo. 57. p.

vagy pedig olyan alternatívákra van-e szükség, melyek korlátozni kívánják a gazdasági szabadelvűség mindenhatóságát. Spengler eszmefuttatása pusztán csak annyival egészíthető ki, hogy itt távolról sem csupán gazdasági modellek vetélkedéséről van szó, hanem olyan küzdelemlről, ami az emberi életet annak minden vonatkozásában, elemi textúrájában hatja át, az elemi vágyaktól, a szexualitástól kezdve egészen az emberi élet végső kérdéseivel, értelmével – vagy éppenséggel e kérdések felvetésének hiányával – bezárólag. Épp ezért kijelenthető, hogy Spengler politikafilozófiai publicisztikájának gondolatai, melyek a világháború problematikájából indulnak, napjainkban több szempontból aktuálisabbnak tűnnek, mint megfogalmazásuk idején.

A kérdések és útelágazódások magaslati pontjára érkeztünk tehát. Ott tartunk, hogy a világháború mint civilizációs jelenség tartalmát és utóhatásait két elv, az egyéni oldalt, a személyi függetlenséget előtérbe helyező angol, valamint az államközpontú oldal, a személyfeletti közösséget hangsúlyozó porosz-német oldal rivalizálásában, versenyében érhetjük tetten. A két elv hatásai egészen napjainkig érezhetők. E versengést keresztezi a másik elem, a spengleri értelemben vett világforradalom jelensége. Ez ugyanis csak a világháborúhoz mint civilizációs jelenséghez köthető, mégpedig kettős értelemben. Egyrészt annyiban, hogy közvetlenül a világháború hívta életre azokat a forradalmakat – polgári és proletárforradalmakat – melyeket Spengler, müncheni lakos lévén, közvetlenül is átélt. Másrészt pedig annyiban, hogy magát a forradalom jelenségét is, mint olyat, a társadalom eszes elvek alapján való berendezését morfológiai szempontból – vagyis a társadalmi alaktan szempontjából – szintúgy civilizációs tünetnek tartotta, s úgy vélte, ezek egy-egy kultúrán belül szükségképpen fordulnak elő. Klasszikus példája ennek a francia forradalom, melyet úgy jellemez, hogy az „a kultúrából a civilizációba való átmenet, az anorganikus világváros győzelme az organikus vidék fölött”.²⁶

Spengler mindkét jelentős politikafilozófiai traktátusában behatóan foglalkozott a forradalom kérdésével. Korábbi írása, a *Poroszság és szocializmus* ezt még inkább közvetlenül a nemzeti történelem szempontjából vizsgálta, s ez az írás is számos figyelemre méltó észrevételt tartalmaz. A német forradalmakat egyértelműen a vilhelmiánus autoriter-tekinélyelvű államrend felbomlasztásaként értékeli, vagyis épp ama porosz-birodalmi berendezkedés megtorpedozásának tekinti, melynek Spengler általi nagyra értékeléséről az imént esett szó. A forradalom eredetét pedig, kissé meghökkenően, arra a „láthatatlan angol hadsereg” vezeti vissza, „amelyet Napóleon

hagyott hátra német földön a jénai csata után”.²⁷ Spengler itt annak a liberális eszmerendszernek német földön való megtapadására utal, melyben nagy szerepet játszottak a napóleoni háborúk. S érdekes, hogy ezzel – nagyjából Hindenburggal egy időben – elméletileg alapozta meg az ún. „tördőféslegendát” (Dolchstoßlegende), melynek megfogadásában nagy szerepet játszott az a vallomás, amelyet a marsall 1919. november 18-án tett a nemzetgyűlési vizsgálóbizottság előtt.

Spengler nem győzi hangsúlyozni, hogy a németiségtől idegen a forradalmi eszme és gyakorlat, amelynek klasszikus hazáját az anarchista és egalitárius Franciaországban pillantja meg. S ha mindenáron forradalmat akarunk hozzárendelni a világháború eseményeihez, akkor azt inkább 1914 augusztusához, a háború kitörésének napjaihoz kell kapcsolni, amikor is az általános lelkesedés korábban soha nem tapasztalt egységbe olvasztotta a németiséget. „Egy valódi forradalom azonban csakis az egész nép forradalma, egyetlen sikoly, egy pengeéles szorítás, egy harag, egy cél. S ez a fajta német szocialista forradalom 1914-ben bontakozott ki”²⁸ – írja. Spengler itt egy másik toposz, az ún. „14-es eszmék” egyik korai megfogalmazójává vált, a még korábbi megfogalmazás egy svéd államjogásztól, Rudolf Kjelléntől származik, aki 1915-ben beszélt erről.²⁹

Egy további figyelemre méltó elem magával a korábban elutasított „forradalom” jelenségével függ össze, s a következő mondatban találkozhatunk vele: „De ne csapjuk be magunkat: a forradalom *nem* ért véget.”³⁰ Vagyis bármennyire ellenszenvesek is számára a szeme előtt végbement forradalmak, mégis azok *folytatása* mellett foglal állást. E passzusban ismét megszólal a „modern” konzervatív hang: figyeljünk jól, Spengler nem *ellenforradalmat* javasol, mint egy régi vágású konzervatív, aki a forradalom megállítását, eltiprását szorgalmazná, nem a forradalom és a konzervativizmus összeegyeztethetlenségét mondja ki, hanem éppenséggel annak folytatását hangsúlyozza. Azt állítja, hogy a konzervativizmustól nem szervidegen az újítás, csak épp az a kérdés, hogy hol és mire irányulóan történik ez. Más szóval arra biztatja a neokonzervatív oldalt, ne idegenkedjen a forradalomtól, hanem próbálja azt a saját céljainak megfelelően továbbalakítani és alkalmazni. Vagyis ismét annak az érdekesítő szemantikai helyzetnek vagyunk a tanúi, amikor Spengler – immár a „szocializmus” terminusa után – a „forradalom” szót is igyekszik átemelni a neokonzervatív fogalmi szó- és

26. Spengler: *A Nyugat alkonya*. I. m. I. köt. 212. p.

27. Spengler: *Poroszság és szocializmus*. I. m. 13. p.

28. Uo. 18. p.

29. A mű német nyelvű kiadása 1918-ban látott napvilágot: *Die Ideen von 1914. Eine weltgeschichtliche Perspektive*. Leipzig, 1918, Hirzel Verlag.

30. Spengler: *Poroszság és szocializmus*. I. m. 24. p.

eszköztárba. S ezzel terminusszerűen is egyik megalapítója lesz ama irányzatnak, mely néhány évvel később, Thomas Mann jóvoltából, a „konzervatív forradalom” nevet kapja. S e szemantikai „szófordulat” megjelenése is a világháború közvetlen hatásával függ össze.

A „forradalom” terminusának jelentésköre hatalmasan kitágul egy bő évtizeddel később, amikor Spengler már *A döntés évei* című művét írja: *világforradalom* lesz belőle, mely ugyanúgy két összetevőből épül fel, mint a világháború alapellentétét képező angol–német rivalizálás. Ennek egyik oldala az ún. „fehér” világforradalom, melyen Spengler elsősorban az Európán belüli osztályküzdelmeket érti, a másik pedig – korabeli szóhasználatával élve – a „színes” világforradalom, az Európán kívüli népek, rasszok szembefordulása a „sápadtarcúak” öreg kontinensével. Ugyanakkor e ket-tősség is egy közös mederben talál magának utat; ez pedig nem más, mint a fausti kultúra építményének *alulról* és *kívülről* történő aláásása, illetve megsemmisítése.

A „világforradalom” terminus jelentésköre nagyban bővül az időbeni lefutás értelmében is: valójában ugyanazt lehet megfigyelni, mint a világháború esetében, melynek vonatkozásában, mint láttuk, a német filozófus nem egy konkrét katonai eseményről beszél, hanem egy több száz esztendőtfogó *tendenciáról*. Nos, a világforradalom esetében is erről van szó; egy *tendenciáról*, amelynek a tényleges forradalmak, konvulziók pusztalánczemei, mindössze apró „kidudorodásai” egy hosszabb folyamatnak. Így ír erről: „ez a forradalom nem csak most fenyeget első ízben, jó ideje benne vagyunk már ugyanis, s még csak nem is tegnap óta, vagy mától kezdve, hanem több mint egy évszázada.”³¹ A spengleri szemléletmód jellegzetességei közé tartozik az események „cseppfolyósítása”, tendenciákká nyújtása, amivel a történelem területén hasonló átalakítást hajt végre, mint Heidegger a *Lét és idő*-ben, ahol az emberi létezést a „szilárd testek logikáját” visszaadó kategóriák helyett úgynevezett *egzisztenciálékkal* kívánja leírni.³² Ilyen vonatkozásban a *tenzionáltság*, vagyis a tendenciákban való gondolkodás a spengleri módszertannak is fontos eleme.

Azt, hogy a világforradalom időbeni tendenciáját tartalmi indikátorral látja el, egyértelműen mutatja a következő idézet: „Ennek a több mint egy évszázada tartó forradalomnak – annak legmélyebb alapját tekintve – a »gazdagsághoz« egyáltalán nincs köze. Ez ugyanis egy kultúra egész életének hosszú időn keresztül tartó megsemmisülését jelenti; s magát a kultú-

rát itt most az eleven test értelmében kell érteni.”³³ E folyamat részletekben való ábrázolása során Spengler, anélkül hogy kimondaná, voltaképpen Nietzsche *ressentiment*-elméletéhez, illetve nihilizmustanához nyúl vissza, amennyiben ez a mozgalom az általános társadalmi nivellálás eszköze, s mindazt célba veszi, ami valamilyen értelemben véve különb, emelkedett, formával telített. Terjedelméről pedig ezt írja: „S nemcsak a hagyomány és szokás, hanem a kifinomult kultúra minden fajtája, szépség, kellem, az ízletes öltözködés, a társas érintkezésben való jó modor, a választékos nyelvhasználat, az uralkodó testtartás, mely nevelésről és önfegyelemről tanúskodik – mindez vérig sérti a közönséges érzést. [...] A kultúra a maga emelkedettségében válik ellenséggé.”³⁴

A kérdés most az, hogy a világforradalom jelensége miként kapcsolódik a világháborúhoz mint civilizációs jelenséghez. A válasz két részre bontható. Ami az úgynevezett „fehér” forradalmat illeti, kijelenthető, hogy a háború jelentős mértékben felerősítette a nivelláló tendenciákat, amennyiben megkönnyítette az alsóbb néposztályok jogainak kiterjesztését, szociális követeléseinek érvényesítését. Azonban e kultúrapusztító folyamat igazi nyertesét Spengler nem a lázadó tömegekben, hanem azok vezetőiben, a pártbürokratákban és szakszervezeti vezérekben pillantja meg. S meggyőződéssel vallja, hogy az a végeredmény, amelyhez ez a folyamat eljutott, nem a proletariátus diktatúrája, hanem a proletariátus vezéreinek diktatúrája a társadalom fennmaradó része fölött. S a világháború mint a civilizáció jelensége alapvetően hozzájárult ahhoz, hogy a végeredmény ez legyen. Ha tehát a civilizáció nem más, mint egy korábbi kultúra dezintegrálódásának, fokozatos széthullásának folyamata, akkor ebben központi szerepet játszott a világháború, lehetőséget biztosítva arra, hogy új szakaszába lépjen az akkor már egy évszázada tartó „világforradalom”.

Mindehhez külsőleg társul a másik tényező, az, amit Spengler „színes” világforradalomnak nevezett. A kettő között az a fő különbség, hogy míg az előbbi egy már korábban is létező tendencia pusztalánczemei, addig az utóbbi ez idő tájt még új jelenség, s feltűnését, illetve megerősödését kifejezetten a világháborúnak köszönhetette. „Jelen évszázad nyugati civilizációját nem egy, hanem két roppant méretű világforradalom fenyegeti. [...] A másik csak a világháborúban kezdődött el teljes határozottsággal, és igen gyorsan szigorú irányt és formát ölt magára”³⁵ – írja. Ez a folyamat is több lépcsőben ment végbe: először katonai téren, amikor a világháború

31. Spengler: *A döntés évei*. I. m. 218. p.

32. Martin Heidegger: *Lét és idő*. Budapest, 2001, Osiris, 62. p.

33. Spengler: *A döntés évei*. I. m. 222. p.

34. Uo. 229. p.

35. Uo. 317. p.

végén nem európai – azaz amerikai, új-zélandi, szenegáli, hindu stb. – csapatok szállták meg Európa nagy részét, amire korábban még soha nem volt példa. (A központi Európa azt megelőző utolsó komoly katonai veszélyeztetettsége Bécs török ostroma során, 1683-ban volt.) E katonai események során fokozatosan elpárolgott az a félelemmel vegyes tisztelet, mely az európai katonai erőt a megelőző évszázadban övezte. Az európai katonai fölény megrendülése e népekben olyan érzéseket váltott ki – mondja Spengler –, mint amelyet mondjuk Jugurtha érezhetett Rómával szemben.

A második lépcsőt pedig az jelenti – s ezzel Spengler valamivel részletesebben *Az ember és a technika* című, 1931-ben megjelent tanulmányában foglalkozott –, hogy a nem európai ember egyre jobban elsajátítja és magáévá teszi azt a technikát, melynek használatára – később előállítására, végül pedig feltalálására – az európai ember tanította meg. Ezzel pedig az európai ember ama technológiai fölénye is veszendőbe ment, mellyel a megelőző században még korlátlan módon rendelkezett.

E katonai és technikai téren végbemenő hatalmi átrendeződés első jele az 1904–1905-ös orosz–japán háború volt, amelyben egy ázsiai országnak nyugati fegyverzettel először sikerült egy európai nagyhatalmat megvernie. A folyamatnak jelentős lökést adott az első világháború; az utóbbi néhány évtized technológiai történései pedig egyértelműen azokat a tendenciákat igazolják, melyeket Spengler korábban vizionált.

Összegezve: ha az első világháborút Spengler munkásságában mint civilizációs jelenséget vizsgáljuk annak utóhatásaira, következményeire fókuszálva, akkor igen gazdag és megfontolásra érdemes gondolati anyagra bukkanhatunk. A civilizáció fogalmából kiindulva Spengler szerint mind a világháború, mind pedig a világforradalom külön-külön olyan jelenségeként írhatók le, melyek egyfelől önmagukban is ellentmondásos természetűek. Mindegyik jellegzetes kettősséget hordoz magában – a világháború esetében ez az angol, valamint a porosz–német elv küzdelmében nyilvánult meg, a világforradalom esetében pedig annak „fehér” és „színes” válfájában –, másfelől pedig a szóban forgó jelenségek olyan természetűek, hogy hatásuk mindmáig elér, és még napjainkban is nyitott kérdéseket vet fel.

* * *

Thomas Mann esetében is azt vizsgáljuk meg először, hogy ő miképp fogta fel kultúra és civilizáció viszonyát. Az *elvi* – nemzeti sajátosságoktól eltekintő – különbségtételt a *Frígyes és a nagykoalíció* című, 1915-ben megjelent könyvében ő így rögzíti: „Civilizáció és kultúra nemhogy nem egy és ugyanaz, hanem ellentétet alkotnak, egyikét képezik annak a sokrétű jelen-

ségformának, melyben szellem és természet örök világellentéte és szembenállása fejeződik ki. [...] A kultúra zártság, stílus, forma, magatartás, ízlés, a világ bizonyos szellemi szerveződése, legyen az mégoly kalandos, fura, vad, véres és félelmetes. A kultúra magában foglalhatja az orákulumot, mágiát, pederasztíát, Huitsliputzlit, az emberáldozatot, orgiasztikus kultikus formákat, az inkvizíciót, az autodafét, a vitustáncot, boszorkányüldözést, a megmérgezés színe-javát és a legszínesebb borzalmakat. A civilizáció ellenben ész, felvilágosodás, lecsillapodás, illedelmesség, szkeptikusság, feloldódás – szellem. Igen, a szellem civil, polgári; az ösztönök, szenvedélyek esküdt ellensége, antidémoni, antiheroikus, s csak látszólag értelmetlenség, ha azt mondjuk, hogy zseniellenes is.”³⁶ Az ellentét főbb elemei több ponton visszavezethetők Nietzsche-re, bizonyos értelemben mintegy az ő meglátásait „szedik rendbe”. Másfelől pedig kézenfekvő a Spenglerrel való rokonság is, anélkül persze, hogy Thomas Mann bármit is tudott volna erről *A Nyugat alkonya* megjelenése előtt, jóllehet mindketten ugyanabban a városban, Münchenben éltek.

Ugyancsak Nietzsche-től eredezteti a német író a civilizáció *nemzeti* karakterhez köthetőségét, amire 1918-ban megjelent háborús naplójában hívja fel a figyelmet: „Nietzsche hagyatékában találtak egy hihetetlenül ihletett meghatározást a *Mesterdalnokok*ról. Így hangzik: »Mesterdalnokok – a civilizáció ellentéte, a német a franciával szemben.« Felbecsülhetetlen értékű jegyzet. Zseniális kritika vakító villámfényében jelenik meg itt egy pillanatra az az ellentét, amellyel ez az egész könyv vesződik – zene és politika, németiség és civilizáció gyávaságból sokszorosan letagadott, vitatott és mégis halhatatlanul igaz ellentéte.”³⁷ Thomas Mann tehát nemcsak elfogadja, hanem kifejezetten nagyra értékeli a terminológiai különbséget a nemzeti másságra rávetítő nietzschei álláspontot. Az a finom repedés, melyet – néhány esztendővel a porosz–francia háború után – Nietzsche-nek nem is annyira szeme, hanem inkább finom hallása fedezett fel, ekkor, a világháború poklában hirtelen szakadéknyi szélességűvé tágult.

S ez az a pillanat, amikor rátérhetünk a bennünket igazán érdeklő kérdésre, a világháború civilizációs jelenségeként való taglalására. Thomas Mann mindvégig szenvedélyesen együtt élt a háború eseményeivel, belülről azonosult azokkal, jóllehet tényleges katonai szolgálatot nem teljesített. Világháborús naplójában ezt az azonosulást úgy festi le, hogy ő „több mint

36. Idézi Michael Pflaum: *Die Kultur-Zivilisations-Antithese im Deutschen*. I. m. 329. p.

37. Thomas Mann: *Egy apolitikus ember elmékedései*. Budapest, 2007, Helikon Kiadó, 27. p. Györffy Miklós fordítása. A Nietzsche-idézet helye: *Nachgelassene Fragmente, 1875–1876*. In *Nietzsche Werke*. Kritische Gesamtausgabe. IV. sorozat, I. kötet. Berlin (u. a.), 1967, de Gruyter, 342. p.

kétéves fegyveres gondolati szolgálatra vonult” be, melynek letelte után „hadirokkantként” tért vissza „az elárvult munkaasztalhoz”.³⁸

A szellem embereként azt is felismeri, hogy a világháború nemcsak területek megszerzéséért, a gazdagság elhódításáért vagy éppen a hatalom kiterjesztéséért folyt, hanem hasonló heveséssel dúlt a fogalmak, gondolatok frontján is, sőt még az életmód, az életvitel egészét is áthatotta. Ennek szellemében vetette papírra, hogy „a jelenlegi háborút nemcsak hatalomért és üzletért, hanem gondolatokért is vívják”.³⁹ S világosan látja, hogy a fogalmak, szavak közötti küzdelemben éppenséggel a civilizáció jelenti az egyik magaslati pontot. Képletesen szólva úgy is fogalmazhatnánk, hogy amíg a szavak háborújában Spengler a keleti fronton teljesített szolgálatot, s ennek során olyan szavakat, mint a „szocializmus” vagy „forradalom” igyekezett megnyerni a konzervatív gondolkodás számára, addig Thomas Mann a nyugati front lövészárkaiban vívott küzdelmet a „civilizáció” német földre való betörése ellen.

A német író, csakúgy, mint Spengler, időben meghosszabbítja, elmélyíti a civilizáció szó szemantikáját, és ennek alapján állítja azt, hogy a németiség már szinte léte kezdetétől állandó harcot vívott a civilizáció benyomulása ellen. Egy mély történeti belátásról tanúskodó passzusában ezt olvashatjuk: „ennek a minden lehetséges joggal »német háborúnak« nevezett háborúnak a szellemi gyökerei Németország veszületett és történeti »protestáns« mivoltában rejlenek; hogy ez a háború a lényegét tekintve a Nyugat szelleme ellen vívott ősrégi harc”. Az antant „szövetség, Amerikát is beleértve, a nyugati világnak, Róma örököseinek, a »civilizációnak« az egyesülése a protestáló Németország ellen, oly őszerejű, amilyen protestáló Németország csak lehet”.⁴⁰ Az idézetben többször is szerepel a „Nyugat” kifejezés; látható, hogy Thomas Mann a szót teljesen más értelemben használja, mint Spengler. A „Nyugat” itt nem a fausti kultúra szinonimája, mint Spenglernél, hanem épp az e kultúrán belüli meghasonlottság kifejeződése: érdekes tanújele a földrajzi topológia viszonylagosságának, hogy a Nyugatot Thomas Mann ugyanolyan értelemben vett ellenségnek tekinti, mint mondjuk a 19. században ettől keletre elhelyezkedő orosz szlavofilek, akiknek már Németország is a „Nyugatot” jelentette.

A másik fontos momentum, ami a fenti idézetből kiszűrhető, hogy ez a Németországgal régóta konfrontálódó Nyugat, tartalmi indikációját tekintve, annak a civilizációnak a hordozója, mellyel a németiség mint a kultúra

letéteményese, harcban áll. E terminusok nemzeti konnotációja Spenglernél is megjelenik, aki a *Poroszság és szocializmus* című írásában a civilizációt az angolokhoz társítja, a kultúrát pedig a franciákhoz,⁴¹ ellentétben Thomas Mann-nal, aki, mint látni fogjuk, a civilizációt elsősorban francia képződménynek tekinti.

Mit jelent akkor Mann számára az a civilizáció, amelyet a Nyugat érvényesít Németország ellenében, s amiben a keleti ellenfél, Oroszország, nem más, mint a nyugati civilizációs hatalmak katonai segédeszköze? Pontos, lekerekített definíciót adni igen nehéz, de a két legfontosabb sajátosság világosan kiemelhető:

1. A civilizáció az *egyenműsítés*, a *homogenizáció*, az *uniformizáció* legfőbb eszköze, vagyis törekvés arra, hogy a németiséget, a német létmódot, kultúrát, szellemiséget bedarálja egy olyan egységbe, amely az akkori „művelt világ” legnagyobb részére kiterjed. A Thomas Mann-i értelemben vett civilizáció – mai szóhasználatnál élve – afféle *protoglobalizáció*, az egyformaságnak, egyöntetűségnek az a híg kosztja, melyet a nyugati hatalmak most Németország torkán próbálnak meg lenyomni. Másként fogalmazva, a civilizáció azonos a német nemzeti sajátosságok kigyomlálásával, élesebben: *némittelenítés*.

2. A civilizáció *nivelláló*, *egyenlősítő* jellegű, ellene van minden olyan különbségnek, ami minőségi természetű. A civilizáció tehát ebben az értelemben: elbutulás, *primitivizálódás*.

Van egy olyan passzus, ahol igen koncentrált, éles formában jelenik meg ez a két jegy: „Egy csomó gyalázatosan csúf műszóra van szükség annak jelölésére, hogy miről is van itt szó. Németország politizálásáról, irodalmiasításáról, intellektualizálásáról, radikalizálásáról van szó, a feladat Németország »elemberiesítése« a latin-politikai értelemben és dehumanizálása a német értelemben [...] Németország *demokratizálása* a feladat, hogy a civilizációs irodalmár kedvenc kifejezését, csata- és örömkialtását használjam, avagy, hogy mindent összefoglaljak és közös nevezőre hozzak: a *némittelenítés* [...] És ennek a garázdaságnak legyenek én részese?”⁴²

Látható, hogy bár az olyan alapterminusok tekintetében, mint amilyen például a civilizáció, kétségtelenül vannak különbségek Spengler és Thomas Mann között, a jelentések alapiránya mégis egyfelé mutat.

A keretek nem teszik lehetővé, hogy részletesen elemezzem a civilizáció Mann által adott jelentéskörét; helyette inkább hordozójának, az ún. *civilizációs irodalmárnak* mint típusnak néhány vonását vázolom. Elöljáróban megje-

38. Mann: *Egy apolitikus ember elmékedései*. I. m. 7. p.

39. Uo. 173. p.

40. Uo. 41–42. p.

41. Spengler: *Poroszság és szocializmus*. I. m. 34. p.

42. Mann: *Egy apolitikus ember elmékedései*. I. m. 60. p.

gyezem, az „irodalmár” szónak önmagában véve ugyanolyan negatív konnotációja van Mann-nál, mint Spenglernél; „civilizációs” jelzővel való ellátása csak nyomatékosítja azt az idegenkedést és ellenszenvet, amit iránta érez.

- Hűséges *fegyverhordozója a civilizációs eszméknek*, ezek hazájában érzi igazán otthon magát: „lelkesen az ellenfél, Nyugat világa, az Entente, kiváltképp Franciaország mellett vallanak színt; [...] csaknem francia már az, aki irodalmár, éspedig klasszikus francia, forradalmár francia: mert nagy hagyományait az irodalmár a forradalom Franciaországából meríti, ott a paradicsoma, az aranykora, Franciaország a hazája, a forradalom a nagy korszaka...”⁴³

- Ennélfogva ellenfele, „*ellendrukkere*” a *Németország által vívott háborúnak*: „nem más, mint Entente-barátunk, az igazságosság bajnoka, a német nyugatos, Németország »különlegességének« ellenfele, a felemelően és emberhez méltóan retorikus demokrácia híve...”⁴⁴

- Ezért érdeke is *Németország veresége* ebben a küzdelemben: „egyre nagyobb sikerrel dolgozik Németország szellemi kapitulációján, amelynek, mint ahogy a szövetséges ellenfelek jól tudják, meg kell előznie a fizikai fegyverletételt”⁴⁵

- Értetlenül áll szemben azzal, hogy *Németországban még nem mindenki* vált tüzes *antantbaráttá*: „tehetsége egész izzó hevével hisz abban, hogy Németország az urak idegen hatalma alatt áll, és ennek súlya alatt a nép kéjesen nyög és csikorgatja a fogát”⁴⁶

- *Felvilágosult szellem és korkonform*, esküdt ellensége az elvont spekulációnak: „politikai aktivizmusa mindennemű metafizikában a népbutítás eszközét látja”⁴⁷

- Feltétlen híve a *demokratikus politizálódásnak*: ő a „megrögzötten érényes”, és „azt hirdeti, hogy minden tehetségnek el kell száradnia, ha sürgősen nem politizálódik demokratikus szellemben”⁴⁸

- Ugyanez élesebben fogalmazva: „a másként gondolkodó szellemek megvetése és kirekesztése, mint a jakobinusnál, nagyon jól összefér szabadság fogalmával”⁴⁹

- Ugyanez az élesebb megfogalmazás másképpen mondva: „»az eltökélt emberszeretet« – a szó a civilizációs irodalmártól származik –, az eltökélt em-

berszeretet nem fél a vértől; miként az irodalmi szó, a guillotine is az eszközöi közé tartozik”⁵⁰

- *Álszent humanista*: „számára az embertelenség ott kezdődik, ahol vér folyik: azt nem bírja látni. [...] De látom, amint emberiségkönnyek hullanak a háború miatt olyan alakok szeméből, akiknek a »békében« meg sem kotytyant kitépni felebarátjuk szívét a kebléből és odavetni a lába elé”⁵¹

- *Álszent pacifista*: „A háború iszonyú, igen! De ha e háború kellős közepén feláll a politikai irodalmár, és kijelenti, hogy az ő keblét a mindenség szerelmes lélegzete járja át, akkor ez a rémségek rémsége és kibírhatatlan látvány”⁵²

Végül álljon itt a legsúlyosabb jellegzetesség, amely Thomas Mann szemében már-már a legmegalázóbbnak szánt kitétel:

- „Német zene soha meg nem érintette a szívét, soha meg nem termékenyítette szellemét – nem ért egyetlen hangot sem, és nem is akar érteni.”⁵³

Igen tanulságos ez a lista. Ennek alapján a civilizációs irodalmárban egyszerre van meg a nembeli szabadságigény és annak azon nyomban történő forradalmi megtaposása, a felvilágosult szellemiség hirdetése és a műveletlen barbárság, valamint a hazafiság álarcát magára öltő, konstitutív hazafiatlanság. A Thomas Mann által ábrázolt figurában egyszerre lelhetők fel a nyugatbarát, felvilágosult kultúrforradalmár, valamint a keleties, despotikus lázadó vonásai, jobban mondva a német író megfigyelésszilánkjai azt mutatják be mulhatatlan pontossággal, hogy a *nyugati típusú irodalmár-forradalmár bábjából miként röppen ki a bolsevik pártkatona légi pillangója*.

Nos, a civilizációs irodalmárnak ez a karakterrajza teszi érzékletesen elevenné azt a civilizációt, amit a világháborúban a Nyugat próbál rákényszeríteni Németországra. Thomas Mann ebben a formában ragadta meg a világháborút mint civilizációs jelenséget. S ennek távlati, időbeli következményei, bár különböznek a Spengler által felrajzolt képtől, ugyanolyan mértékben messze hatnak. Mannban azonban – a civilizáció kapcsán – erőteljesebben szólal meg a nemzeti megbántottság, a nemzeti önérzetében megsértett entellektüel, mint Spengler esetében. S továbbra is a nemzeti horizont keretein belül maradva, ezért utasítja el határozottan a civilizáció jelenségét, amit a nyugati hatalmak készülnek rámérni Németországra. Thomas Mann egy pillanatig sem habozik levonni a következtetéseket: „Szellem és politika különbségében benne van kultúra és civilizáció, lélek és társadalom, szabadság és szavazati jog, művészet és irodalom különbsége; és

43. Uo. 49–50. p.

44. Uo. 207. p.

45. Uo. 349. p.

46. Uo. 299. p.

47. Uo. 322. p.

48. Uo. 295. p.

49. Uo. 345. p.

50. Uo. 56. p.

51. Uo. 418. p.

52. Uo. 426. p.

53. Uo. 493. p.

a németiség, az kultúra, lélek, szabadság, művészet és *nem* civilizáció, társadalom, szavazati jog, irodalom. Szellem és politika között az a különbség, további példaként, ami a kozmopolitizmus és az internacionalizmus között. A kozmopolitizmus a kulturális szférából származik és német; az internacionalizmus a civilizáció és a demokrácia szférájából származik – és valami egészen más.⁵⁴ Szavaiból azonban nem a kultúrsovén literátor szóval meg, hanem a nemzeti önértékében mélyen megbántott entellektüel, aki saját bőrén – saját munkásságán – tapasztalja meg, mit jelent az, amikor valakik egy egész népet, nemzetet, kultúrát kitesztenek a „civilizált” Európa „jó társaságából”. S e megbántottság – mely nem őt személyesen, *A Buddenbrook ház*, a *Tonio Kröger* és a *Halál Velencében* szerzőjét, hanem népét, de rajta keresztül őt magát is mélyen érinti – belőle is kihúzza a nemzeti felsőbbrendűség „rossz szellemét”. Ezt írja: „Egy dolog igaz: a németek messze nincsenek úgy belehabarodva a »civilizáció« szóba, mint nyugati szomszédai; nem szoktak vele sem franciás-hetvenkedő módon handabandázni, sem pedig angolos-bigott módon a szolgálatába szegődni. Mindig is előnyben részesítették a »kultúra« szót és fogalmat – de miért is? Mert ez a szó tisztán emberi tartalmat hordoz, ezzel szemben a másiknál politikai beütést és csengést érzünk, ami kijózanít bennünket. Amaz ugyan fontos és tiszteletre méltó számunkra, azonban egyszerűen nem jelenhet meg első rangúként közöttünk; mert ez a leginkább bensőséges nép, e nép, a metafizika, a pedagógia és a zene népe nem politikailag, hanem morálisan orientált nép [...] A német lélek túlságosan is mély ahhoz, semhogy a civilizáció valaha is magas rendű – vagy éppenséggel a legmagasabb rendű – fogalom legyen számára. Az elpolgáriasodás romlottsága és rendetlensége nevetséges irtózat a számára.”⁵⁵

A fontosabb kérdések közül egyet szeretnénk még érinteni: azt, hogy az elhatalmasodó civilizáció uralmával szemben, melyet a világháború közvetít, milyen elvet, milyen létmódot, milyen stratégiát szegez szembe a két gondolkodó. Spengler és Thomas Mann között talán ezen a téren nő a legnagyobbra a különbség.

Ami Spenglert illeti, úgy véli, az a civilizációs hullámverés, melyet a világháború csak felerősített, egy új uralmi forma, a *cézárizmus* bevezetése által védhető ki, s ez a válságba jutott polgári parlamentarizmus helyébe lépne. Ennek részletesebb taglalására itt nincs hely. Egyetlen megjegyzésként any-

nyit, hogy ezen ő nem egypártrendszert és totalitárius diktatúrát ért, hanem egy minden pártot kizáró, egyszemélyes, autoriter berendezkedést.

Thomas Mann – a kiutat keresve – viszont az elvesztett múlt újraélesztésében lel rá a megoldásra. A klasszikus értelemben vett *polgár* tekintélyét, kisugárzását kívánja visszaállítani, hisz azt ugyancsak megtépázta mind a világháború, mind a civilizáció. Szó szerint idézve: „Az a célom, hogy a »polgár« fogalmát állítsam helyre a maga tisztaságában és méltóságában, miután azt a leggyalázatosabb módon megrontotta egyfajta irodalmárság, amely fordított fogalmak világában él és működik.”⁵⁶ Terminológiailag fontosnak tartja, hogy a polgár (Bürger) fogalmát megkülönböztessék mind a burzsoá, mind pedig a filiszter fogalmától: „Ami a 'bourgeois' szót illeti, a kapitalista korszak természetesen nemzetközivé tette, de 'polgár'-nak fordítani irodalmári garázdaság. A német romantika 'filiszter'-ről beszélt; de polgár és filiszter: ez nemcsak különbség, ez ellentét. [...] A filiszter nyárspolgár, állampolgár és semmi más, ezen túl semmi.”⁵⁷ Ezzel szemben a Thomas Mann-i értelemben vett polgár először és mindenekelőtt *művelt* polgár (Bildungsbürger), aki távol tartja magát a politikától – innen van művének címe is: az apolitikus ember. Jellemző rá az emberiség, a kiműveltség, az önnevelés, a szellem szabadsága, s nem utolsósorban a kitárulkozás a világra, vagyis a *világpolgárság*, a helyesen felfogott kozmopolitizmus, melynek semmi köze sincs a civilizációs irodalmár által követelt internacionalizmushoz. A következő sorokban a legjobb Thomas Mann szólal meg: a polgárember „a művelődés, a humanitás, a »filozófia«, legszemélyesebb, legméltóbb értelemben vett pallérozottság képviselője.”⁵⁸ Ily módon ő a *kiváló* ember, aki különb a többinél, a szó eredeti értelmében vett *arisztokrata*, a *minőség* letéteményese, szemben azzal az emberképpel, amelyet – mintegy az antant háta mögül – a civilizációs irodalmár próbált belövellőzni Németország területére. Ahol tehát Spengler elképzelésében a jövődöbél *cézár* áll, ott Thomas Mann-nál a nemes *polgár* foglal helyet; általuk vélik kivédhetőnek azokat a károkat, amelyeket a világháború mint civilizációs jelenség okozott.

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy mind Spengler, mind pedig Thomas Mann nagy ívű, széles perspektívákat megnyitó összefüggésben gondolta végig a világháborút mint civilizációs jelenséget. Meglátásaik nemcsak évekre, hanem olykor messze évtizedekre szóltak előre, sőt még napjainkban, a világháború kitörésének centenáriuma sem veszítették el

54. Uo. 27. p.

55. Thomas Mann: Gedanken im Kriege. Idézi Michael Pflaum: Die Kultur-Zivilisations-Antithese im Deutschen. I. m. 329. p.

56. Mann: *Egy apolitikus ember elméletei*. I. m. 120. p.

57. Uo.

58. Uo. 127. p.

érvényességüket. Nézeteik maradandósága, történeti éleslátásuk megerősít engem abbéli meggyőződésben, hogy minden lehetséges szembetegség legsúlyosabbika a *történeti vakság*. Azért a legsúlyosabb, mert áldozata ugyan nyitott szemmel jár-kei a világban, és azt hiszi, hogy mindent lát, ami csak a szeme elé kerül, holott valójában mégsem lát semmit. Ám, még ha ezt is tekintjük a legsúlyosabb szembetegségnek, attól az még nem gyógyíthatatlan. Gyógyulást pedig azáltal szerezhethetünk, hogy figyelmesen fürkesszük saját történeti múltunkat, fogékonyak maradunk annak összefüggései, tendenciái iránt, melyek átfogják mindenkori jelenünket, s még azon is túlnyúlnak.

Erős Ferenc

HÁBORÚ ÉS FORRADALMAK: A TRAUMA ÉS AZ ERŐSZAK SZOCIÁLPSZICHOLÓGIAI MEGKÖZELÍTÉSÉBEN

A száz évvel ezelőtt kirobbant első világháború nem csupán hatalmas anyagi és fizikai, hanem lelki terhet is rótt a részt vevő országok polgáira, katonákra és civilekre egyaránt. A háború pszichológiai vonatkozásainak vizsgálata némiképp háttérbe szorult a történelmi és politikai elemzések mellett, holott a pszichológia – és tágabban, az úgynevezett „pszi”-tudományok, pszichiátia, pszichoanalízis, pszichoterápia, társadalom-lélektan, pszichotechnika, kriminológia, pedagógia stb. – alkalmazása, felhasználása maga is fontos részét alkotja a háború történetének. Másfelől, a „pszi”-tudományok története sem volna megírható annak figyelembevétel nélkül, hogy e tudományok 20. századi fejlődésében alapvető jelentősége volt az első, majd a második világháborúnak, és természetesen az utána következő konfliktusoknak is. Az első világháború, mint „kísérleti laboratórium” alapozta meg az erőszak, a traumakezelés, a megfélemlítés, a terror, a befolyásolás és a propaganda alkalmazásának, a szubjektivitás „menedzselésének”, az érzelmek manipulálásának azon gyakorlatait és módszereit, amelyek háborúkban és békeidőkben egyaránt hatásosnak bizonyultak.

A világtörténelem első modern – új, félelmetes haditechnológiával, gépfegyverekkel, motorizált járművekkel, repülőgépekkel, harci gázokkal – vívott háborúja emberek millióit sújtotta. A lelki következmények legközvetlenebb módon elsősorban a fegyveres szolgálatot teljesítő katonáknál jelentkeztek, akiknek olyan kihívásokkal, kényszerekkel, fenyegetésekkel és veszélyekkel kellett szembenézniük, melyekkel korábbi életükben soha nem, vagy csak kivételes esetekben találkoztak. A parancsvégrehajtó géppé redukálódni kényszerített katonák túlélése többnyire pusztán a véletlen, nem pedig egyéni heroizmuson, bátorságon, hozzáértésen vagy leleményen múlt. Az alárendelt katonák gyakran súlyos fenyegetések, megalázások, agressziók áldozataivá válhattak. A háború dehumanizáló hatása, az erőszak, a kiszolgáltatottság kumulálódó tapasztalata súlyos stresszállapotokat, lelki megbetegedéseket, traumákat okozott azoknál a katonáknál is, akik maguk közvetlenül nem kerültek életveszélybe vagy agresszió tárgyává, de tanúi voltak bajtársaik vagy éppen ellenfeleik szenvedésének, halálának, esetleg tettesként vagy szemtanúként részt vettek tömeges kivégzésekben, megtorlásokban. A háború lelki következményei nem csupán a frontokon

harcoló, a hátszágban szolgáló vagy hadifogságba került katonákat, hanem a családokat, a közeli és távolabbi hozzátartozókat, a civil lakosság tömegeit is sújtották. Az anyagi és emberi erőforrásokat, a testet és a lelket totálisan mozgósító háború addig soha nem tapasztalt mértékben dehumanizálta az emberi viszonyokat. Nemcsak anyagháború, hanem pszichológiai hadviselés, „idegháború” is folyt. Fontos hadieszközként jelent meg a háborús propaganda is, amely már a modern tömegkommunikációs eszközöket (nyomtatott sajtó, fotográfia, film) igénybe véve nemcsak az ellenséges katonákat, hanem az ellenséges országok egész polgári lakosságát vette célba, összeesküvés-elméleteken, kulturális, nemzeti, etnikai, vallási előítéleteken és sztereotípiákon alapuló „gyűlöletbeszéd” teljes arzenálját bevetve. Az első világháborús pszichológiai hadviselés mintájául szolgált az olyan, tömegindulatokra építő, harcra és az ellenség totális megsemmisítésére buzdító, lélektani háborúknak, a szimbolikus erőszak különféle olyan formáinak, amelyek a későbbi háborúkban, sőt békeidőkben is folytatódhattak vagy újjászülettek.¹

Az első világháború és az azt követő események (forradalmak és ellenforradalmak, területi és demográfiai átrendeződések, politikai és gazdasági válságok) további kollektív traumák, tömeglélektani krízisek sorozatának váltak kiindulópontjaivá, különösen a vesztes országokban. Ezek a traumák nem kis szerepet játszottak egy még gyilkosabb, vagyis a második világháború előkészítésében, kitörésében, lefolyásában és hatásában is. Újabb és újabb formái jelentek meg a kollektív erőszaknak, amelynek lényege a szándékos traumaokozás, traumatikus hatások kiváltása egyénekben vagy egyének csoportjaiban. A háborúk, a népirtások, a terrorizmus, a menekülésre, emigrációra való kényszerítés, a kultúrától, közösségi, családi támogatástól való megfosztás, a kínzás, a test és a lélek megtörése – mindezek a szándékos traumaokozás technikái, amelyek már az első világháborúban is nagymértékben jelen voltak.²

1. Az első világháborús propagandagépezetről és annak hatásáról, továbbéléséről lásd például: Klaus Theweleit: *Männephantasien*. I–II. Frankfurt am Main, 1977/78, Verlag Roter Stern/Stroemfeld. Julia Barbara Kühne: *Kriegshysteriker. Strategische Bilder und mediale Techniken militärpsychiatrischen Wissens (1914–1920)*. Husum, 2009, Mathiesen Verlag. Lásd még Bihari Péter új könyvét is: *1914. A nagy háború száz éve. Személyes történetek*. Pozsony–Budapest, 2014, Kalligram, valamint Kiss Zsuzsanna tanulmányát: *Hősök és bűnbakok a weimari Németországban*. In Gyarmati György és mtsai (szerk.): *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*. Pécs–Budapest, 2013, Kronosz Kiadó – Magyar Történelmi Társulat – Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, 62–74. p.

2. Lásd erről: Françoise Sironi: *Psychopathologie des violences collectives: Essai de psychologie géopolitique Clinique*. Paris 2007, Odile Jacob.

A HÁBORÚS NEURÓZIS MINT A TÖRTÉNELMI KUTATÁSOK TÁRGYA

A „psi”-tudományok közül a pszichiátria volt az, amely legközvetlenebbül kapcsolódott a harci eseményekhez. Ez volt az első olyan háború, amelyben a pszichiátria tömegmértékű alkalmazására került sor, az így szerzett tapasztalatok azután nagymértékben befolyásolták szemléletét és módszereit békeidőben és a további háborúk során.³

Az utóbbi években fontos kutatási terület lett az első világháborúban alkalmazott pszichiátriai gyakorlatok vizsgálata, különösen az összefoglaló néven „háborús neurózisoknak” nevezett tünetcsoport diagnózisa és kezelése, a katonai pszichiátria szerepe a fronton és a hátszágban. Míg korábban főként az orvostörténet, ezen belül a pszichiátriatörténet keretén belül foglalkoztak ezzel a témával, napjainkban a történelmi kutatás izgalmas területévé vált. A társadalomtörténészek számára a katonai pszichiátria gyakorlatának feltárása és elemzése jól megvilágítja a háború mindennapjait, a testi és lelki szenvedéshez való viszonyulás sokféleségét, a militarizált egészségügyi és mentálhigiéniai intézmények és szervezetek működésmechanizmusait, az ezekben uralkodó alá- és fölérendeltségi, hatalmi viszonyokat, továbbá azokat a szerepkonfliktusokat, amelyek a hadi szolgálatra mozgósított orvosokban a hippokratészi eskünek való megfelelés és a parancsvégrehajtás közötti ellentmondásokból fakadhattak.⁴ A katonai pszichiátria és a háborús neurózisok témái az utóbbi években a genderkutatók érdeklődését is felkeltették, mivel a háborús neurózisok diagnózisa és minősítése szorosan kapcsolódott a „férfiasság” és „nőiesség” kérdéséhez, megvilágítva a maszkulinitással kapcsolatos modern diszkurzusok genezisének.⁵

- Fontosabb összefoglaló könyvek és tanulmányok e témában: Hans-Georg Hofer: „Nervöse Zitterer”. *Psychiatrie und Krieg*. In H. Konrad (Hrsg.): *Krieg, Medizin und Politik. Der erste Weltkrieg und die österreichische Moderne*. Wien, 2000, Passagen Verlag, 15–134. p. Uő: *Nervenschwäche und Krieg. Modernitätskritik und Krisenbewältigung in der österreichischen Psychiatrie*. Wien–Köln–Weimar, 2004, Böhlau Verlag. Doris Kaufman: *Science as Cultural Practice. Journal of Contemporary History*, vol. 34. 1999. no. 1. 125–144. p. Paul Lerner: *Hysterical Men: War, Psychiatry, and the Politics of Trauma in Germany, 1890–1930*. Ithaca–London, 2003. Cornell University Press. Mark S. Micale – Paul Lerner eds.: *Traumatic Pasts: History, Psychiatry, and Trauma in the Modern Age, 1870–1930*. Cambridge, MA, 2002, Cambridge University Press. Ben Shephard: *A War of Nerves: Soldiers and Psychiatrists in the Twentieth Century*. Cambridge, MA, 2001, Harvard University Press. Leo van Bergen: *Before My Helpless Sight – Suffering, Dying and Military Medicine on the Western Front, 1914–1918*. London, 2009, Ashgate.
- Lásd erről: Susanne Michl: *Ethical conflicts in wartime medicine*. In *War and Trauma. Soldiers and Psychiatrists, 1914–2014*. Ghent, 2014, Dr. Guislain Museum, 105–114. p.
- Lásd pl. Jessica Meyer: *Men of War: Masculinity and the First World War in Britain*. London, 2009, Palgrave Macmillan.

A pszichiátria hatóköre nem korlátozódott a háborús lelki sérültek kezelésére, hanem lényeges részét alkotta a háborús hatalmi apparátusnak és az erőszak mechanizmusának. Tudományosnak látszó ideológiai és politikai megalapozást nyújtott annak eldöntéséhez, hogy ki az, aki valóban valamilyen, a fronton szerzett betegségben szenved, és ki az, aki csak „szimulál”, tettet a betegséget. A pszichiáterek és más szakértők háborús neurózisokkal kapcsolatos felfogását meghatározták előzetes ismereteik, az uralkodó tudományos, elméleti paradigmák és diagnosztikai kategóriák, a „normálisról” és a „deviánsról” alkotott képzeik. De az általuk nyújtott vagy javasolt kezelési módokat, azok irányát, célját, technikáját, időtartamát, helyszínét nagymértékben befolyásolták a katonai vezetés nyílt parancsai vagy elvárásai is. A háborús neurózisok egész tematikája – amely messze túlterjed az első világháborún – jól illusztrálja a „pszi-tudások” és a hatalom összefonódását. Ugyanakkor fontos szerepet játszott mindebben a nemzeti, lokális kulturális és történelmi háttér is. A közös vonások ellenére jelentős különbség volt a különféle „kezelési kultúrák” – a brit, a francia, az amerikai, a német vagy az osztrák–magyar hadseregek keretén belül működő katonaosorvos-pszichiáterek felfogása, mentalitása, stílusa – között.⁶

A háborús neurózisok problémájának mai, történelmi-kulturális megközelítését elsősorban Michel Foucault munkássága alapozta meg, egyrészt az elmebetegség történetére vonatkozó munkáival, másrészt annak megmutatásával, hogy a humán tudományok fejlődése hogyan függött össze a fegyelmezés, a büntetés és az erőszak modern eszközeinek, gyakorlatainak és azok színtereinek (kórház, elmeegógyintézet, hadsereg, börtön, javítóintézet stb.) létrejöttével.⁷ Alapvetően fontosnak bizonyult a *gouvernementalité* foucault-i fogalma, amely azokat a szervezett gyakorlatokat (mentalitásokat, racionalitásokat, technikákat) jelöli, amelyek segítségével a szubjektivitás feletti uralom, a „lélek kormányzása” megvalósul.⁸

A hetvenes évek óta számos fontos történelmi munka született, amely részletesen feltárja a katonai pszichiátria működésének jellegzetességeit egyes országokban. A történelmi munkák elsősorban levéltári forrásokra, a katonaegészségügyi hatóságok és szervezetek irataira, katonaosorvosok és kórházparancsnokok fennmaradt jelentéseire, kórlapokra stb. támaszkodnak, de felhasználnak orvosi folyóiratokban megjelent cikkeket, naplókat,

frontkatonák leveleit és egyéb személyes dokumentumokat, orvosi feljegyzéseket, visszaemlékezéseket valamint korabeli, amatőr vagy tudományos célokra készült fotókat, filmfelvételeket is.⁹ Fontos forrásként jöhetnek szóba szépirodalmi művek is, hiszen a háború okozta lelki szenvedéseket, traumákat és azok utóhatásait az elmúlt egy évszázad során számos műalkotás ábrázolta – a szépirodalmi műveken kívül sok színmű és film is.¹⁰ A „nagy háború” és ennek lelki szenvedései mindmáig meghatározó módon vannak jelen a részt vevő nemzetek kulturális emlékezetében.¹¹

A történelmi munkák legkiterjedtebben a brit, a német és az osztrák–magyar hadseregben művelt katonai pszichiátriával foglalkoznak. Paul Lerner alapvető munkája¹² a „hiszterikus férfiakról” a birodalmi Németország traumapolitikáját tárja fel, míg Hans-Georg Hofer monográfiája¹³ az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregében domináló pszichiátriai gyakorlatot vizsgálja. Több munka foglalkozik a brit hadseregben működő pszichiáterek által alkalmazott kezelési módszerekkel és ezek intézményes hátterével.¹⁴ E munkák részletesen taglalják azt is, hogy az egyes államok a háború után miképpen birkóztak meg a „nyugdíj-háborúnak” is nevezett jóvátétel-problémával, azzal a szociálpolitikai és finansziális krízissel, amelyet a háborús lelki sérültek tömeges jelentkező kompenzációs igényei (járadékok, nyugdíjak, segélyek) és speciális szükségletei (gyógykezelés, munkába állítás) okoztak.¹⁵ Különösen nagy érdeklődést váltott ki történészek körében is a pszichoanalízis szerepe és jelentősége az első világháborús katonai

6. Lásd Peter Leese: *Traumatic Neurosis and the British Soldier in the First World War*. London, 2002. Palgrave.

7. Lásd Michel Foucault: *Felügyelet és büntetés*. Budapest 1990, Gondolat és uő: *A bolondság története*. Budapest, 2004, Atlantisz.

8. Lásd Nikolas Rose alapvető munkáját a modern pszichológia társadalomtörténetéről: *Governing the Soul: The Shaping of the Private Self*. London, 1989, Routledge.

9. Lásd elsősorban Esther Fischer-Homberger úttörő munkáját: *Die traumatische Neurose. Vom somatischen zum Sozialen Leiden*. Bern, 1974, Hans Huber Verlag. Lásd továbbá: Françoise Davoine – Jean-Max Gaudillière: *History Beyond Trauma*. New York, 2004, The Other Press. Eric Leed: *No Man's Land: Combat and Identity in the First World War*. Cambridge, 1979, Cambridge University Press. R. Ridesser – P. Verderber: *Maschinengewehre hinter der Front. Zur Geschichte der deutschen Militärpsychiatrie*. Frankfurt a. M. 1996, Fischer.

10. Lásd a *Journal of Literary Theory* különszámát: *Trauma and Literature* (2012). Lásd még Bihari: 1914... I. m. 549. p.

11. Lásd pl. Alisdair Davies: British culture and the memory of the First World War. In Bálint Gárdos – Ágnes Péter – Natália Pikli – Máté Vince (eds.): *Confrontations and Interactions. Essays on Cultural Memory*. Budapest, 2011, L'Harmattan, 21–34. p. Lásd még: Bihari: 1914... I. m. 538–546. p.

12. Lerner: *Hysterical Men...* I. m.

13. Hofer: *Nervenschwäche und Krieg...* I. m.

14. Lásd például Leed: *No Man's Land...* I. m. Shephard: *A War of Nerves...* I. m. van Bergen: *Before My Helpless Sight...* I. m.

15. Lásd erről különösen: Ted Bogacz: War Neurosis and Cultural Change in England, 1914–22: The Work of the War Office Committee of Enquiry into 'Shell-Shock'. *Journal of Contemporary History*, vol. 24. 1989. no. 2. 227–256. p. A „nyugdíjháborúról” lásd Lerner: *Hysterical Man...* I. m. 223–248. p.

pszichiátriában.¹⁶ A pszichoanalízis háborús neurózisokra vonatkozó felfogásával és a pszichoanalitikusok háború alatti tevékenységével a későbbiekben foglalkozom.

A PSZICHIÁTRIA SZÜRKE ZÓNÁJA

A neurológia és a pszichiátria mint tudomány (amely ebben az időben még nem vált igazán ketté) a 19. század második felétől kezdve hatalmas fejlődésen ment keresztül. Emögött részben az elmebetegségről való gondolkodás paradigmáinak radikális átalakulása és a megváltozott társadalmi szükségletek, részben pedig az újabb neuroanatómiai és neurofiziológiai felfedezések és felismerések álltak, amelyek a „test-lélek” klasszikus filozófiai problémájának természettudományos megoldását ígérték. A 19. század második felében alakultak ki a nagy pszichiátriai, pszichopatológiai elméleti konstrukciók, és ekkor jöttek létre az elmebetegségek osztályozására vonatkozó olyan diagnosztikai rendszerek és kategóriák, mint például Emil Kräpelin rendszere, amely csaknem egy évszázadig, az amerikai osztályozási rendszer (DSM) elterjedéséig, világszerte mérvadónak számított. Ekkor alapították Európa-szerte a nagy, akkor modernnek számító ideg- és elmegyógyintézeteket, olyanokat, mint például a bécsi „Am Steinhof” vagy a budapesti „Lipótmező”, és korszerűsítettek olyan, régebb óta meglévő intézményeket, mint a párizsi Salpêtrière. Ekkor szerveződött meg a speciális neurológiai képzés is, amelynek központjai a speciális betegellátás mellett a kutatásra koncentráló egyetemi klinikák voltak.¹⁷

A pszichiátriának volt azonban egy hatalmas kiterjedésű „szürke zónája”, ahová olyan megnyilvánulások tartoztak, amelyeket nem lehetett egyértelműen besorolni egyetlen diagnosztikus kategóriába sem. Ide tartoztak

a „normálistól” eltérő, deviánsnak minősülő lelki és viselkedésbeli megnyilvánulások – a szexualitás „perverznek” vagy „aberránsnak” tekintett formáitól az antiszociális és kriminális viselkedésmódokig, a különféle, fizikai okokra közvetlenül nem visszavezethető testi reakciókig, állapotokig, tünetekig. Ezen „abnormális” megnyilvánulások közül a legfontosabb és legvitatottabb a *hisztéria* volt, amelynek története az ókorig, a galénoszi és hippokratészi orvoslásig megy vissza. A hisztériát hosszú évszázadokon keresztül ördögi, démoni megnyilvánulásoknak, „női bajnak”, a női szexualitás titokzatos megnyilvánulásának tekintették, és a méh működésével és szervezeten belüli mozgásából hozták összefüggésbe. A hisztériához a középkor során a boszorkánysággal és a megrontással kapcsolatos legkülönbébb babonák, hiedelmek, mítoszok társultak. Medikalizálása, tudományos igényű megközelítése, „demitizálása” csak a 19. század második felében kezdődött meg, elsősorban Jean-Martin Charcot párizsi neurológusprofesszor munkássága révén.¹⁸

A korabeli pszichiátria egyik nagy törésvonala azon kérdés mentén húzódott, hogy organikus, szervi, avagy pszichés eredetű betegség-e a hisztéria. Charcot ismételtén demonstrálta, hogy különféle hisztérikus testi tünetek, például a végtagok bénulásai, tisztán lelki alapon, pszichológiai ráhatással (hipnózissal) megszüntethetők, és egyszersmind ki is válthatók az erre érzékeny egyéneknél. Charcot feltételezte, hogy az elviselhetetlen külső megrázkódtatások a hipnózishoz hasonló lelkiállapotokat, disszociatív tüneteket idéznek elő a páciensben. Míg Charcot a hisztériát továbbra is elsősorban a nőkre jellemző tünetegyüttesként fogta fel, és feltételezte, hogy végső soron valamilyen fizikai vagy degeneratív idegrendszeri elváltozás állhat mögötte, egyik tanítványa, Sigmund Freud univerzalizálta, férfiakra is kiterjesztette a hisztéria fogalmát,¹⁹ kimutatva, hogy a hisztériás tünetek mögött valamilyen masszív elfojtás, tudattalan fantázia, többnyire gyermekkori szexuális trauma, abúzus húzódik meg. Freud a hisztériát betegségnek, a neurózis egyik válfajának tartotta, és két tüneti formáját különböztette meg: a *konverziós hisztériát*, amelynél a lelki konfliktus a legváltozatosabb testi tünetekben fejeződik ki, és a *szorongásos hisztériát*, amelynél a szorongás valamely külső tárgyhoz kapcsolódik (mint a fóbiáknál). Míg

16. José Brunner: *Freud and the Politics of Psychoanalysis*. Oxford, 1995, Blackwell. Uő: Psychiatry, Psychoanalysis and Politics during the First World War. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, vol. 27. 1991. 352–365. p. Elizabeth Ann Danto: *Freud's free clinics: Psychoanalysis and social justice 1918–1938*. New York, 2005, Columbia University Press. Louise E. Hoffman: War, revolution, and psychoanalysis: Freudian thought begins to grapple with social reality. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, vol 17. 1981. no. 2, 251–269. p. Kaufman: Science as Cultural Practice. I. m. Elisabeth Malleiter: Die Kriegsneurose in der Wiener Psychiatrie und Psychoanalyse. *Wiener Geschichtblätter*, Jg. 4. 1994. Nr. 15, 206–219. p.

17. Lásd erről: Henri F. Ellenberger: *The Discovery of the Unconscious: The History and Evolution of Dynamic Psychiatry*. New York, 1970, Basic Books. Heinz Schott – Rainer Tölle: *Geschichte der Psychiatrie. Krankheitslehren, Irrwege, Behandlungsformen*. München, 2005, C. H. Beck. Lafferton Emese: *A magántérbolydától az egyetemi klinikáig. A magyar pszichiátria történetének vázlata európai kontextusban, 1850–1908*. 2004. <http://www.phil-inst.hu/recepcio/htm/3/303.htm>.

18. A hisztéria fogalomtörténetéről lásd elsősorban: Csabai Márta: *Tünetvándorlás. A hisztériától a krónikus fáradtságig*. Budapest, 2007, József Műhely Kiadó. Georges Didi-Hubermann: *Invention of Hysteria*. New York, 1992, The Free Press. Sander L. Gilman: *The Case of Sigmund Freud. Medicine and Identity at the Fin de siècle*. Baltimore 1993, Johns Hopkins University Press. Jean Laplanche – Jean Bernard Pontalis: *A pszichoanalízis szótára*. Budapest, 1993, Akadémiai Kiadó, 218–223. p.

19. Lásd erről: Gilman: *The Case of Sigmund Freud...* I. m. 11–68. p.

Freud elvetette a szuggesztiós magyarázatot, és a hisztériát valóságos lelki betegségnek tekintette, Charcot legnagyobb hatású francia tanítványa, Pierre Janet és annak tanítványai, köztük Joseph Babinski (aki a később háborús pszichiátria vezéralakja lett Franciaországban) azt hirdették, hogy a hisztéria elsősorban *önszuggesztió*, „szimuláció” útján jön létre, noha kiváltásában külső okok játszanak szerepet.

A 19. század végén általánosan elfogadottá vált, hogy a hisztériás tünetek mögött valamilyen korábban elszenvedett vagy aktuális trauma áll, noha a tünetek minősítésében korántsem volt egyetértés. A görög *trauma* („seb”, „sérülés”) kifejezést a 17. század közepe óta alkalmazták az orvosi szakirodalomban, főképp a baleseti sebészetben. Elsődleges jelentése a konkrét, szemmel látható vagy különféle diagnosztikai eszközökkel kimutatható fizikai sérülésekre vonatkozik (lásd „traumatológia”). A *pszichés* trauma modern fogalma ezt a jelentést a testi szférából a lelki megnyilvánulásokra helyezte át, de mind a mai napig megőrizte szoros kapcsolatát az orvosi diskurzussal. A *pszichés* trauma iránti tudományos érdeklődés specializáltabb formában az 1870-es években alakult ki, és két nagy forrásból eredt: egyrészt a családon belüli erőszak, szexuális abúzus áldozatain mutató lelki következményekre, másrészt a szerencsétlenségek, harci cselekmények, háborúk túlélőinek lelkiállapotára vonatkozó tapasztalatokból és megfigyelésekből.²⁰ Mindez szoros kapcsolatban volt egyrészt azzal, hogy az újabb hatalmi rendszerek és intézmények (modern nevelési rendszerek, egészségügy, államigazgatás, igazságszolgáltatás stb.) a korábbinál jóval nagyobb betekintésre tartottak igényt az egyének és családok magánéletébe, a Jean-Martin Charcot-nak tulajdonított kifejezéssel az „alkív titkaiba”, és egyben minél inkább ellenőrzésük alá vonták ezt a szférát is. Másrészt szorosan összefüggött a modernizáló társadalmakban lezajló gyors átalakulásokkal, az urbanizációval, a közlekedés fejlődésével, az industrializációval, a modern gépek, rendszeti és harci eszközök megjelenésével, amelyek békében és háborúban egyaránt új, súlyos veszélyforrásokat jelentettek emberek tömegei számára – testi és lelki szempontból egyaránt.²¹ A 19. századi háborús események, így a krími háború, az amerikai polgárháború, a francia–porosz háború és a balkáni háborúk, nem utolsósorban pedig az egyre nagyobb számban előforduló ipari és közlekedési balesetek, szerencsétlenségek megmutatták, hogy a súlyos megrázkódtatások gyakran okoz-

hatnak olyan testi tüneteket, amelyeket szomatikus sérülések nem indokolnak, vagy legalábbis az orvostudományok akkori eszközeivel nem voltak kimutathatók. Az ilyen állapotokban szenvedő betegekre gyakran a „traumatikus neurózis”, vagy eredetileg egy amerikai orvos, George Bernard Beard által javasolt „neuraszténia”, azaz „ideggyengeség” terminust alkalmazták. Bár a terminológia rendkívül ingadozó volt, a neurotikus, „ideggyöngye” nőket inkább hisztériásnak, a férfiakat pedig többnyire neuraszténiasnak tekintették.²²

Az ilyen rendellenességek betegségként való elismerése fontos kérdéssé vált nemcsak orvosi, hanem szociálpolitikai és biztosítási szempontból is. Eric Erichsen angol orvos 1866-ban írta le az úgynevezett „vasúterinc” (*railway spine*) jelenségét, a vonatszerencsétlenségek túlélőire jellemző sajátos testi és lelki zavarok tünetegyüttesét. Ez a diagnózis lehetőséget adott ahhoz, hogy az ilyen páciensek a vasúttársaságtól vagy a biztosítóintézetektől kártérítést követeljenek. Németországban az 1880-as években vezették be az általános betegség- és balesetbiztosítást. E szociálpolitikai intézkedések célja Bismarck kancellár szándéka szerint az volt, hogy kifogja a szelet a szociáldemokrata párt és az erősödő szakszervezetek vitorlájából. Az 1880-as évek végén kiterjesztették a társadalombiztosítás hatályát a munkahelyi vagy közlekedési balesetek következtében kialakuló traumatikus neurózisokra is. Ez az intézkedés hatalmas vitákat, ellentéteteket váltott ki a német orvosok körében. A vélemények egyik pólusát Hermann Oppenheim (1858–1919), neurológus és az egyik legtekintélyesebb német pszichiáter, a berlini Charité Klinika főorvosa képviselte. Oppenheim már az 1880-as évektől kezdve úgy vélekedett, hogy a traumatikus neurózisok etiológiájában a szomatikus, idegrendszeri elváltozásoknak van döntő szerepük.²³ Mások úgy vélték, hogy a páciensek zöme csupán valamilyen kárpótlás, járadék vagy nyugdíj reményében produkálják e tüneteket, és így, rokkantnak nyilvánítva, mentesülhetnek a további munkavégzés kötelezettsége alól, vagyis valójában „járadékneurózisban”, nyereségvágy-neurózisban” (*Begehrensneurose*) szenvednek. A német orvosok nagy része nem osztotta Oppenheim felfogását. (Ebben szerepe volt annak is, hogy Oppenheimet, zsidó származása miatt, nem találták eléggé „hazafiasnak”). A viták jól mutatták a hisztériás vagy másképpen traumatikus neurózisok megítélésében akkoriban uralkodó két, merőben eltérő felfogást: a tüneteket vagy valamilyen organikus, illetve genetikai elváltozás okozza, és ebben az esetben valódi, az organikus testi betegségekkel „egyenértékű” betegséggel van

20. Lásd erről: Ruth Leys: *Trauma: A Genealogy*, Chicago, 2000, University of Chicago Press. Judith Herman: *Trauma és gyógyulás*. Budapest, 2004, Kávé Kiadó – NANE Egyesület. Laurence J. Kirmayer – Robert Lemelson – Mark Barad (eds.): *Understanding Trauma. Integrating Biological, Clinical and Cultural Perspectives*. New York, 2007. Cambridge University Press.

21. Wolfgang Schivelbusch: *A vasúti utazás története*. Budapest 2008, Napvilág Kiadó.

22. Lerner: *Hysterical Men...* I. m. 15–39. p.

23. Lerner: *Hysterical Men...* I. m., Fischer-Homberger: *Die traumatische Neurose...* I. m.

dolgunk, vagy pedig kizárólag pszichológiai folyamatokról van szó, amelyek tisztán pszichológiai eszközökkel, hipnózissal befolyásolhatók is. Ez esetben viszont nem beszélhetünk igazi betegségről, hanem csak tettetésről, szimulációról, a szó köznapri értelmében vett „hisztériáról”. Freud nagy innovatív felismerése – a hisztériás vagy a neurotikus a saját emlékeitől, élettörténetétől, belső, tudattalan konfliktusaitól, nem pedig valamilyen organikus okból szenved, s nem csupán „tetteti” a szenvedést – ekkoriban még kevésbé törte át a pszichoanalízissel szembeni ellenállás falát.

GRÁNÁTSOKK ÉS TRAUMATIKUS NEURÓZIS

Bár a háborús események vagy a tömegszerencsétlenségek és a munkahelyi balesetek okozta traumatikus neurózis esetei jól ismertek voltak, az első világháború addig sohasem látott mértékben „termelte” a lelki sérülteket. Ám a „lelki sérülés” mibenléte korántsem volt annyira egyértelmű (ma sem az), mint amennyire evidensnek látszott az, hogy háború idején milyen szenvedéseken mehet keresztül az *emberi test* – a könnyebb sérülésektől a maradandó nyomokat hagyó, rokkantságot, tartós harc- és munkaképtelenséget okozó sebesülésekig, a különféle súlyos fertőzésekig, járványos megbetegedésekig (tuberkulózis, nemi betegségek, kolera, tífusz, a háború végén spanyolnátha stb.), amelyek csaknem annyi áldozatot szedtek, mint a harctéren szerzett sebesülések. A pszichiátria és a neurológia egyes ágai-
nak látványos fejlődése ellenére az első világháború idején a lelki betegségek kezelése és gyógyítása még mindig gyermekcipőben járt, legalábbis a szomatikus medicinához képest, amely ekkoriban már olyan modern diagnosztikai és gyógyászati eszközök sokaságával rendelkezett, mint például a röntgendiagnosztika, a laboratóriumi és mikrobiológiai vizsgálatok, a fertőző betegségek terjedését megakadályozó oltások, fertőtlenítőszer-
ek stb. Az Osztrák–Magyar Monarchia ebben élen járt, a 19. század második felétől nagy nemzetközi hírnévre szert tevő bécsi orvosi iskola révén.²⁴

A háború okozta lelki sérülések leggyakoribb, legjellegzetesebb tünetei igen szerteágazók és diffúzak voltak: megállíthatatlan remegés, járászavar, görcsök, gyomor- és bélpanaszok, testrészek bénulása vagy érzéketlensége fájdalomingerre, huzamos depresszió, üveges, üres tekintet, olykor a be-

szédképesség elvesztése, eltompultság, sőt a halló- és látóképeség időleges elvesztése. A tünetcsoportot Charles Samuel Myers angol pszichiáter írta le először részletesen egy 1915-ös orvosi cikkben, és „gránátsokknak” (*shell shock*) nevezte el. Ezt az elnevezést azután a német orvosok is átvették.²⁵ A gránátsokk szó szerint leképezte azt a megmerevedett, görcsös testhelyzetet, amelybe az ebben állapotban szenvedő emberek a robbanások okozta megrázkódtatás pillanatában kerültek: a tünetek mintegy újraélik, jelen idejűvé teszik a már megtörtént és átélt traumát.²⁶ Különösen súlyosan jelentkeztek ezek a tünetek azoknál a katonáknál, akik heteket-hónapokat töltöttek lövészárkokban, ahol hosszú ideig nem történt semmi említésre méltó esemény, a gránátok becsapódása és robbanása teljesen váratlanul, meglepetésszerűen érte őket. Angol adatok szerint 1914 decemberéig a tisztek között 7–10, az alacsonyabb rangú katonák között 3–4 százalék volt a gránátsokkban szenvedők száma azok között, akik valamilyen sérülést szereztek a fronton. A háború folyamán mintegy kétszázezer embert bocsátottak el a brit hadseregből gránátsokk miatt és 65 ezren részesültek rokkantsági nyugdíjban 1921-ben.²⁷ A gránátsokk gyakori előfordulása már a háború elején is ellentétben volt bizonyos kezdeti várakozásokkal: számos pszichiáter, neurológus és más orvos vélekedett mindkét oldalon úgy, hogy a háború „acélvihara” (Ernst Jünger), még a gyenge idegzetű, elpuhult, akarategyenge fiatalokat is fegyelemre, férfias viselkedésre, önfeláldozásra szoktatja majd.²⁸ Thomas Mann *A varázshegy* című regényének hősből, a „humanista széplélek” Hans Castorpból, „az élet egyszerű, féltett gyermekéből” majd éppen a háború fogja „kicsikarni” a férfiaságot.

A katonaeorvosok, akik ilyen esetekkel már a háború elején is találkoztak, kezdetben pusztán kimerüléssel, „törődöttséggel” magyarázták a tüneteket, és úgy gondolták, hogy néhány napi pihenés enyhíthet ezeken. „Hogy a hadra kelt seregnél neuraszténias panaszok, kimerülési állapotokkal gyakran fordulnak elő, senki sem fog csodálkozni. Néhány napi nyugalom, vízgőgyógyászati procedúrákkal és brómmal jó eredményt hozott. Még utalni kívánunk arra, hogy az ideges kimerülési panaszok (szívdobogás, szívszorongás, álmatlanság, remegés, fejnemés, bágyadság) sokkal ritkábbak let-

24. A bécsi orvosi iskola történetéről lásd Leopold Schönbauer: *Das Medizinische Wien*. Wien, 1947, Urban und Schwarzenberg. Erna Lesky: *Die Wiener medizinische Schule im 19. Jahrhundert*. 2. Aufl. Graz/Köln, 1978, Böhlau. Lásd még: Karl Sablik: *Die österreichische medizinische Forschung und der Anteil jüdischen Österreicher*. In Wolfgang Plat (Hg.): *Voll Leben und voll Tod ist diese Erde. Bilder aus der Geschichte der jüdischen Österreicher*. Wien, 1988, Herold, 160–170. p.

25. Lerner: *Hysterical Men...* I. m. uo.

26. A traumatapasztalatról mint újraélésről lásd Leys: *Trauma: A Genealogy...* I. m. Cathy Caruth: *Unclaimed experience. Trauma, narrative and history*. Baltimore and London, 1996, Johns Hopkins University Press. Uő (ed.): *Trauma. Explorations in Memory*. Baltimore and London, 1995, The Johns Hopkins University Press.

27. Rose: *Governing the soul...* I. m. 20–21. p.

28. Lásd például Otto Binswanger: *Die seelischen Wirkungen des Krieges*. Stuttgart–Berlin, 1914, Deutsche Verlag-Anstalt.

tek, amióta a tisztek és legénység szabadsággalva lettek” – írja például egy jelentésében dr. Laufer Lipót cs. és kir. magyar ezredorvos.²⁹

A háború előrehaladásával azonban a fronton szolgáló orvosok egyre kevésbé tudtak ily módon megbirkózni a „neuraszténiasok” problémájával. Éppen ezért az orvosi-egészségügyi hatóságok a Monarchiában, Németországban, Angliában és Franciaországban is arra kényszerültek, hogy *kiemelt kérdésként* foglalkozzanak a háborús lelki sérülések témájával. A test sérüléseinek és megbetegedéseinek gyógyítására az első világháború kitörésekor a hadviselő felek országainak többségében, így Németországban és az Osztrák–Magyar Monarchiában, illetve Franciaországban és Nagy-Britanniában, viszonylag fejlett és szervezett egészségügyi infrastruktúra állt rendelkezésre. Ez jól és gyorsan mobilizálható volt háborús célokra is – a fronton szolgáló és a közvetlen ellátást végző katonáorvosoktól a sebesültszállítmányt kísérő osztagokon, kórházvonalakon, ideiglenes tábori kórházakon, barakk-kórházakon, helyőrségi és hadikórházakon át a specializáltabb kórházakig, egyetemi klinikákig és utókezelő intézményekig, szanatóriumokig.³⁰ Csak Németország 24 ezer orvost mobilizált, a nyugati antanthatalmak pedig 29 ezret.³¹ Így Németországban és az Osztrák–Magyar Monarchiában a hadügyminisztériumok gondosan felépített hierarchikus, bürokratikus szervezeteket hoztak létre a katonai egészségügy irányítására, felismerve a terület stratégiai fontosságát, s az így szerzett egészségügyi és szervezési tapasztalatoknak a békekötés utáni időszakra való kiterjesztési lehetőségét. Ezt megkönnyítette az is, hogy ezekben az országokban az egészségügyi rendszerekben már a háborút megelőző időszakban is szigorú alá-fölé rendeltségi viszonyokon alapuló kvázi katonás rend uralkodott.

A lelki, idegrendszeri betegségekkel való foglalkozás ugyancsak a katonai egészségügyi szolgálatok általános feladatai közé tartozott. Kifejezetten neurológiai vagy pszichiátriai ellátás azonban csak magasabb szinten, egyes kórházak idegosztályain, illetve a fennálló idegklinikákon folyt. A hadseregbe besorozott pszichiáterek és neurológusok többsége (köztük több kiképzett pszichoanalitikus vagy pszichoanalitikus-jelölt) általános orvosként csapatoknál vagy hadikórházakban teljesített szolgálatot, s közülük csak kevesen kerültek később neurológiai osztályokra.

OPPENHEIM ÉS ELLENFELEI: AZ 1916-OS VITA MÜNCHENBEN

Vajon hogyan lehet a háborús neurózis tüneteit a meglévő orvosi-pszichiátriai ismeretekhez és diagnosztikai kategóriákhoz hozzáilleszteni? A már korábban említett Hermann Oppenheimet a háború elején, 1914 decemberében a berlini antropológiai múzeum épületében berendezett ideiglenes katonai kórházban egy 200 ágyas idegosztály vezetésével bízták meg. Az itt szerzett tapasztalatai megerősíteni látszottak a traumatikus neurózisról alkotott korábbi nézeteit. Felfogását azonban neurológus és pszichiáter kollégáinak többsége nem osztotta. Oppenheim ellenfelei újból azt hangsúlyozták, hogy a háborús neurotikusok döntő többsége – szándékosan vagy tudattalanul – azért produkál ilyen tüneteket, hogy kibújhasson a kötelezettségei alól, átmeneti vagy végleges felmentést kaphasson a katonai szolgálat alól, s így jogot kíván formálni valamilyen kompenzációra, rokkantnyugdíjra stb. Ezzel felelevenítették azt a vitát, amely, mint láttuk, német orvosi körökben már korábban, az 1880–1890-es években lezajlott a kárpótlásra való jogosultság, az úgynevezett „járadékneurózisok” témakörében. A traumás neurózisban szenvedők eszerint „hisztériások” a szó általánosabb, nem freudi értelmében. Ez pedig a korabeli orvosi szóhasználatban egyet jelentett a hipochondriával, a gyáva megfutamodással, az erkölcsi és akaratbeli fogyatékossgal, sőt a hazafiatlansággal és az árulással is, nem utolsósorban pedig a gyenge, férfiatlan, „feminin” jellemvonásokkal.³² A hisztériások megbélyegzésében megjelent a „faji felsőbbrendűség” gondolata is: Alois Alzheimer breslaui orvosprofesszornál például oly módon, hogy a német katonához nem méltó, hisztériás megnyilvánulásokat az úgynevezett „psychopathia gallica”-nak, gall, azaz „francia pszichopátiának” tulajdonította.³³ A „háborús hisztériásokat” egyre inkább bűnbakként kezelték, és akkor is megbélyegezték őket, ha korábban éppen hősiességükért kaptak elismerést. Már ekkor javaslatok születtek a fogyatékosok, degeneráltak, gyengeelméjűek, homoszexuálisok stb. kiszűrésére, amely azután a náci „eutanáziaprogram” keretében brutális valósággá vált.³⁴

1916 szeptemberében Münchenben került megrendezésre a német pszichiátriai társaság háborús neurózisokkal foglalkozó konferenciája, amelyen

29. Kriegsarchiv Wien AOK Qu-Abteilung Sa.chef 2317–2319.

30. Lásd: *A Hadtörténelmi Levéltár katonai-egészségügyi iratainak repertórium 1740–1980*. Hadtörténelmi Levéltár, Budapest, 2003. Signifier: <http://vmek.oszk.hu/01400/01472/01472.pdf>.

31. Michl: *Ethical conflicts in wartime medicine*. I. m.

32. A háborús hisztériások diabolizálásáról és bűnbakká tételéről lásd Kiss Zsuzsanna tanulmányát: *Hősök és bűnbakok a weimari Németországban*. Adalékok a bűnbakképzés lélektani szempontjaihoz. I. m. 62–74. p.

33. Alois Alzheimer: *Der Krieg und die Nerven*. Breslau, 1915, Preuß & Jünger. Mindkét oldal ellenségképének fajelméleti vonatkozásairól lásd: Bihari: 1914... I. m. 230–232. p.

34. Lásd erről: George C. Cocks: *Psychoanalysis in the Third Reich: The Göring Institute*. New York, 1985, Oxford University Press.

241 orvos, köztük Németország és a Monarchia vezető pszichiátriai szaktekintélyei vettek részt.³⁵ A konferencián Oppenheim és hívei kisebbségbe szorultak Robert Gaupp tübingeni, Max Nonne hamburgi professzorral és más befolyásos pszichiáterekkel szemben. Az egyik magyar résztvevő, Sarbó Artúr³⁶ például Oppenheimet támogatta, a jelenlévők többsége azonban – a háborús neurózisokat rövid úton hisztériásoknak minősítve – nem csupán kétségbe vonta Oppenheim felfogását, hanem új stratégiákat javasolt kezeléseikre. Az egyik ilyen módszer a hipnózis és a szuggesztió volt, amelynek hatását Nonne már egy 1915-ös hamburgi előadásán demonstrálta, ám ekkor ezt a kezelésmódot még elutasították azzal az érveléssel, hogy „az ilyen módszerek méltatlanok a német katonához”, mivel azok a „középkori miszticizmust” idézik fel.³⁷ Az 1916-os konferencia után azonban széles körben kezdték alkalmazni a hipnózist is, de azt más módszerekkel is kombinálták. Így többek között gyógyszeres kezelésekkkel, izolációval, sötétkamarában tartással, továbbá különféle olyan „aktív terápiás” fizikai módszerekkel – elektromos áramütéssel, forró és hideg vizes kúrákkal stb. – próbálkoztak, amelyek egyértelműen büntető és megalázó jellegűek, fájdalmasak voltak. Az elektromos kezelés kezdeményezője és legismertebb alkalmazója Németországban Fritz Kaufmann katonaeorvos volt, aki „meglepetéskúrának” nevezte eljárását, amelynek során rövid ideig nagy fájdalmat okozó faradikus áramot vezettek a páciens-áldozat testébe.³⁸ Az elektromos kezelés különböző válfajai nem csupán Németországban és a Monarchiában terjedtek el; széles körben alkalmazták őket a másik oldalon, a francia, az angol és az amerikai hadseregben is.³⁹

A neurológusok egy része kizárólag az áramütések közvetlen fizikai hatásának, más részük pedig az orvos személye és a terápia szuggesztív erejének, illetve a fizikai és lelki következmények kombinációjának tulajdonította, hogy a háborús neurotikusok többségénél néhány áramütés után a tünetek – legalábbis látszólag – elmúltak. Ezeknek a módszereknek az alkalmazását a háborús neurózisok járványszerű terjedésével indokolták, és

35. Hofer: *Nervenschwäche und Krieg...* I. m. 2004, 244–254. p. Lerner: *Hysterical Men...* I. m. 75–81. p.

36. Sarbó Artúr: Über den sogenannten Nervenschock nach Granat- und Schrapnell-explosionen. *Wiener klinische Wochenschrift*, Jg. 28. 1915. Nr. 4. 86–90. p.

37. Brunner: *Psychiatry, Psychoanalysis and Politics...* I. m. 354. p.

38. A faradikus árammal való kezelést különböző neurológiai tünetet gyógyítására már az 1860-as évektől kezdve használták, a George Bernard Beard amerikai, Wilhelm Erb német neurológus nyomán. Lásd Hofer: *Nervenschwäche und Krieg...* I. m. 283–338. p. Lerner: *Hysterical Men...* I. m. 86–123. p.

39. Leese: *Traumatic Neurosis and the British Soldier...* I. m. W. H. R. Rivers – Charles Myers: *Psychology and Politics*. New Jersey, 2011, Transaction Publishers (Orig.: 1923).

azt várták tőlük, hogy a rajtuk átesett pácienseket – ismét alkalmassá téve őket ágyútölteléknek – rövid úton visszakergethetik a harcmezőre, vagy legalábbis helyre tudják állítani munkavégző képességüket, ezáltal megkímélve az államkasszát az esetleges járadékfizetési kötelezettségtől. Ezt várta a pszichiáterektől mind az osztrák–magyar, mind pedig a német hadvezetés, annál is inkább, mert az 1916-tól elszenvedett nagy vereségek után egyre nagyobb szükség volt az emberi és anyagi erőforrások maximális kihasználására. A német pszichiátriai társaság hivatalosan deklarálta: „sohasem szabad elfelejtenünk, hogy nekünk orvosoknak egyetlen küldetés szolgálatába kell állítanunk munkánkat, a hadsereg és a haza szolgálatába.”⁴⁰ A bécsi pszichiátriai társaság elnöke, Erwin Stransky kijelentette, hogy „ezekben a nehéz időkben fő szempontunk a szoros kötelékben harcoló seregeink üdve, nem pedig az egyén jóléte kell hogy legyen.”⁴¹ A szimulánsoknak, dezertőröknek tekintett háborús neurotikusok egyre gyakrabban kerültek hadbíróság elé, és sok esetben elrettentő példaként halálos ítéletekkel sújtották az ilyen katonákat, nem csak az osztrák–magyar és a német, hanem a francia és a brit hadseregben is.

A PSZICHIÁTRIAI ELLÁTÁS KÖZPONTOSÍTÁSA

A kezelési módszerek gyorsaságának és hatékonyságának növelése céljából 1916-tól kezdve Németországban és a Monarchia területén is speciális idegosztályokat, úgynevezett „idegállomásokat” (*Nervenstationen*) hoztak létre. A k. u. k. Hadügyminisztérium 1916. július 10-i utasításában⁴² elrendelte, hogy az idegbetegségben szenvedő katonai személyeket kizárólag speciális ideggyógyintézetekben, vagy olyan más gyógyintézetekben kell kezelni, ahol tapasztalt és képzett ideggyógyász szakorvosok állnak rendelkezésre. Egyben felszólította a Monarchia területén lévő területi parancsnokságokat, jelöljék meg azokat az intézményeket, amelyek ezeknek a feltételeknek megfelelnek. A minisztériumi rendelet előírta továbbá, hogy szigorítani kell az idegosztályok és ideggyógyintézetek belső rendjét, korlátozni kell a páciensek személyes szabadságát és szabad akaratát, felül kell vizsgálni a már kiadott felmentéseket, a visszaesőket pedig ugyanabba az intézménybe kell visszavinni, ahol eredetileg kezelték őket. A budapesti katonai parancsnokság augusztus 29-én azt jelentette, hogy Budapesten egyelőre nincs külön

40. Idézi Brunner: *Psychiatry, Psychoanalysis and Politics...* I. m. 358. p.

41. Uo.

42. Österreichisches Staatsarchiv/Kriegsarchiv KA KM Präs Nr. 13. 756/14.Abt. 15 – 25/155.

ideggyógyintézet a háborús neurotikusok kezelésére, a fennálló egészségügyi intézmények pedig nem alkalmasak további idegbetegek befogadására. Ezért a minisztérium engedélyt kért, hogy megnyithassák a tervezett újpesti speciális gyógyintézetet, amely lehetővé teszi a „modern elektromos kezelést” is.⁴³ Az intézmény vezetésével Jendrassik Ernő professzort bíznák meg, asszisztensként dr. Mester Emilt jelölik. A k. u. k. Hadügyminisztérium okt. 3-i leiratában⁴⁴ jóváhagyta az újpesti intézet felállításának tervét. Az intézet, egy akkori viszonyok között korszerűen berendezett idegosztály, a Mező utca (ma: Erkel Gyula utca) 26. sz. alatt, a Főiskolai Szociálpolitikai Intézet épületében nyílt meg. A minisztériumi rendelet egyben az akkori Magyarország területén az alábbi intézményekben koncentrálja az idegbeteg hadi sérültek ellátását: a budapesti katonai parancsnokság területén az újpesti intézmény, a pozsonyi parancsnokság területén a nagyszombati tartalékkórház és a pozsonyi állami kórház, a kassai parancsnokság területén a Magyar Királyi Rokkantügyi Hivatal rózsahegygyógyintézete, a temesvári parancsnokság területén a kolozsvári egyetemi klinika (Lechner Károly professzor).

„A VESZEDELMEK JÉGKORSZAKA” – PSZICHOANALÍZIS AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBAN

A háború a pszichoanalitikus mozgalom egyes tagjainak sorsát, életpályáját éppoly súlyosan érintette, mint magát a mozgalmat. Megnehezítette vagy megszüntette a nemzetközi kapcsolatokat, szétrombolta az éppen csak kialakult hálózatok nagy részét, a szervezeti életet korlátozta. Legfőképpen pedig arra készítette a pszichoanalízis művelőit, hogy saját előfeltevéseiket, elméleti koncepcióikat és terápiás gyakorlatukat szembesítsék a nyers realitással, a háború okozta mérhetetlen szenvedéssel és veszteséggel, mindazon társadalmi és történelmi traumákkal, amelyek a „tegnap világának” (Stefan Zweig) széthullásához és megsemmisüléséhez vezetnek. A háború mint nagyszabású „természetes kísérlet” egyszersmind új lehetőségeket kínált a pszichoanalízis számára eredményeinek alkalmazása, tudományos és hivatalos legitimálása szempontjából. Sigmund Freud már a háború elején reflektált a háború által felvetett társadalom-lélektani problémákra. Időszerű gondolatok a háborúról és a halálról című esszéjében.⁴⁵ „A hábo-

rú – írja – most kitört, és elhozta a csalódást. Nagymértékben tökéletesített támadó- és védőfegyverei miatt nem csak véresebb és nagyobb veszteséggel jár bármely megelőzőnél, hanem legalább olyan szörnyű, mint akármelyik korábbi. Kivonja magát minden olyan korlát alól, amely békében kötelező a számunkra, amelyeket emberi jogoknak nevezhetünk, nem ismeri el a sebesültek és az orvosok jogait, a lakosság békés és harcoló része közötti különbségtételt, a magántulajdon igényeit.”⁴⁶ Majd később így folytatja: A háború „a halál hagyományos felfogását el kellett, hogy söpörje. A halál itt nem hagyja magát letagadni, hinnünk kell neki. Az emberek itt valóban meghalnak, nem is egyenként, hanem akár tízezren is egy napon. Ez már nem a véletlen. Természetesen véletlennek tűnhet, hogy kit talál el a puska golyó, de ha az egyik golyó el is került valamelyikünket, bármikor jöhet egy másik, s a halálnak ez a halmazódása véget vet a véletlenszerűség képzetének. Az élet ismét érdekessé válik, visszanyerte teljes tartalmát.”⁴⁷

Hasonló gondolatokat fejtett ki Ferenczi Sándor magyar pszichoanalitikus *A veszedelmek jégkorszaka* című, a *Nyugatban* megjelent cikkében. „Elképzelhető – írja – olyan szempont, melyből nézve a még oly borzalmas és izgalmas események is csak a kísérleti lélektan nagyarányú experimentumainak látszanak. Afféle 'Naturexperiment'-eknek, amilyeneket a tudós dolgozószobájában megcsinálni nem bír, legfeljebb ha gondolkodása műhelyében. Ilyen kozmikus laboratóriumi kísérlet a háború. [...] Békés időkben az egyes ember álmainak, ideges tüneteinek, művészi alkotásainak, vallásának szövevényes módszerrel való vizsgálata útján lehet csak kimutatni (és még így is alig talál vele az ember hitelle): hogy az emberi lélek rétegzett, s hogy a kultúra csak szépen díszített kirakat, míg a bolt mélyében primitívebb portéka van felraktározva. A háború egy rántással letépte ezt a maszkot és élénk állította az embert a maga bensőbb, igazibb mivoltában, megmutatta az emberben a gyermeket, a vadat és az ősembert. Mint a félénk gyermek az apához, olyan magát alárendelő rajongással tekint most fel a nemrég oly önérzetes és kritikus kortárs mindazokhoz, kikben erőt, vagy akár erőszakosságot lát, de akiktől védelmet remél. Az a természetesség, amellyel ölni megyünk, talán magunkat megöletni, nem különbözik a primitív népek ösztönmegnyilatkozásaitól. Összebújnak az emberek, hogy egyesült erővel jobban védekezhessenek kifelé, a szükségből megszületik az erény: mindenki jó, áldozatkész, alázatos és istenfélő. A jégkorszak nyomorúsága is préselte össze valamikor a legelső, családias és vallásos társadalmat, minden későbbi fejlődés fundamentumát. A háború csak visszave-

43. K. u. K. Militärkommando Budapest. M.A. Nr. 84028. KA KM 1916. Präs. 15-25/155-3.

44. KA KM Präs. Nr. 22.639/14. Abt. 15-25/155.

45. Sigmund Freud: Időszerű gondolatok a háborúról és a halálról. In Sigmund Freud: *Tömegpszichológia. Társadalomlélektani írások*. Budapest, 1995, Cserépfalvi, 161–184. p.

46. Uo. 166. p.

47. Uo. 177. p.

tett minket a jégkorszakba, jobban mondva: feltárta azokat a mély nyomokat, melyeket e kor hagyott vissza az emberiség lelki világában.”⁴⁸

Ferenczi Sándort már a háború legelején beosztották segédorvosként a honvéd huszárokhoz, majd ténylegesen 1914. október 26-án vonult be a 7. honvéd huszárezredhez Pápára, 1916. január 4-től pedig a budapesti cs. és kir. Mária Valéria barakk-kórház ideggyógyászati osztályának vezetője lett.⁴⁹ Katonai minősítési lapja szerint „komoly, nyugodt jellem. A katonai ismeretek elsajátítására törekszik. Fellépése katonás”.⁵⁰ Egészen a háború végéig a hadseregben szolgált, több más orvosi végzettségű magyar és külföldi pszichoanalitikus kollégájával együtt.

A háború „természetes kísérletének” első időszaka Ferenczi számára meglehetősen passzivitásban és egyhangúsággal (saját kifejezése szerint „magánlövészárookban”) telt a pápai huszárezrednél. Lévy Lajossal, a Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesület egy másik alapító tagjával együtt már ekkor javaslatot tettek az úgynevezett háborús „agyi nyomorékok” (*Gehirnkrüppel*), vagyis szervi sérülésekben és traumatikus neurózisokban szenvedő katonák számára. Ilyen gyógyintézet felállítására ekkor még nem került sor, de már több hadikórházban (ideiglenes kórház, barakk-kórház, tartalékkórház) szerveztek idegosztályokat is. Az egyik legnagyobb ilyen kórház az említett cs. és kir. Mária Valéria barakk-kórház volt Budapesten, az Üllői úton, ennek idegosztályára került Ferenczi. Itt találkozott először tömegesen a háború fizikai és lelki áldozataival. 1916. január 24-én így számolt be Freudnak első pszichoterápiás esetéről: „Egy háborús traumás esetet analizáltam (készítettem asszociációkra) egy órán keresztül. Sajnos kiderült, hogy a beteg a háborús megrázkódtatás előtti évben elvesztett egy apát, két fivért (a háborúban) és egy feleséget hűtlenség révén. Ha egy ilyen embernek aztán még 24 óra hosszat egy hulla alatt kell feküdnie, akkor nehéz megmondani, hogy a neurózisából mennyi a háborús trauma. (Reszket, és artikulálatlanul beszél.)”⁵¹

Barakk-kórházi tapasztalatairól számol be a *Gyógyászat* című orvosi folyóiratban megjelent cikkében is.⁵² Mint írja, körülbelül kétszáz háborús neurotikus eset állt megfigyelése alatt. Az ilyen betegek tüneteit (általános remegés, járászavar, görcsös bénulások stb.) Ferenczi szerint *lelki traumák* okozzák. A traumás neurózisok pedig alapvetően két csoportba, a szorongásos és a konverziós hisztéria típusába sorolhatók. Ez a felfogás új alternatívát kínált a katonai pszichiáterek (Oppenheim és ellenfelei) között zajló, a müncheni pszichiátriai kongresszuson ugyanekkor kirobbant vitához, amelyben, mint láttuk, az egyik oldalon az ilyen neurózisoknak organikus (elsősorban degeneratív, neuraszténias) hátteret tulajdonítottak, a másik oldalon pedig a traumás neurózisban szenvedőket a szó köznapi, Freud előtti értelmében „hisztériásnak”, azaz szimulánsnak, „femininnek” nyilvánították.

Nem Ferenczi volt az egyetlen, aki a háborús neurotikusok gyógyításában pszichoanalitikus módszerekkel kísérletezett. Ugyanebben az időben, 1916-ban egy berlini pszichoanalitikus kollégája, Karl Abraham is alapított egy háború okozta neurózissal és más lelki zavarokkal foglalkozó osztályt Kelet-Poroszországban, az allensteini (ma: Olsztyn, Lengyelország) katonai kórházban.⁵³ Egy másik német analitikus, Ernst Simmel a poseni (Poznań) „idegállomás” főorvosaként a háborús neurózisok gyógyítása során a pszichoanalízist hipnózissal kombinálta (ellentétben Abrahammal és Ferenczivel, akik ellenezték a szuggesztiós módszereket). Eredményeiről nagy figyelmet kiváltó könyvet publikált.⁵⁴ A front másik oldalán, Angliában ugyancsak próbálkoztak pszichoanalitikus orientációjú, dinamikus módszerekkel, amelyek a páciensek elfojtott mentális konfliktusainak, tudattalan lelki tartalmaiknak feltárására és megértésére fókuszáltak, kerülve a kényszerítő beavatkozásokat. Ennek a kezelési módnak W. H. R. Rivers brit antropológus és orvos volt a kezdeményezője, kollégáival, C. S. Myersszel és William McDougall-lal együtt a Liverpool közelében lévő Maghull katonai kórházban.⁵⁵ Ők olyan csoport-módszereket dolgoztak ki, amelyek lehetővé tették – a vak engedelmeskedés helyett – a szolidaritás, a segítségnyújtás, a közös felelősségvállalás és az empátia kibontakozását. Wilfried Bion,

48. Ferenczi Sándor: Veszedelemek jégkorszaka. *Nyugat*, 7. évf. 1914. II. 268. p. Újabb kiadása in Erős Ferenc (szerk.): *Ferenczi Sándor*. Budapest, 2000, Új Mandátum, 71. p.

49. Ferenczi katonai orvosi ténykedéseiről lásd Erős Ferenc: *Trauma és történelem*. Budapest, 2007, Jósöveg Kiadó, 104–120. p. Erős Ferenc – Kapás István – Kiss György: *Pszichoanalízis a hadseregben. Hadtörténelmi Közlemények*, 35. évf. 1988. 1. sz. 142–148. p.

50. Katonai minősítési lapját és más személyi anyagait lásd: Hadtörténelmi Múzeum és Levéltár, Budapest. HL-AKVI-13857.

51. Sigmund Freud – Ferenczi Sándor: *Levelezés*. II/1. kötet (1914–1916). A magyar kiadást sajtó alá rendezte és szerkesztette Erős Ferenc és Kovács Anna. Budapest, 2002, Thalassa Alapítvány – Pólya Kiadó. 185 p.

52. Ferenczi Sándor: Előzetes megjegyzések a háborús neurosis némely típusáról. In Erős (szerk.): *Ferenczi Sándor*. I. m. 152–161. p.

53. Karl Abraham: Symposium on Psychoanalysis and the War Neurosis Held at the Fifth International Psycho-Analytical Congress Budapest, September 1918. *The International Psycho-Analytical Library*, 1921, No. 2, 22–29. p.

54. Ernst Simmel: *Kriegsneurosen und „psychisches Trauma”. Ihre gegenseitigen Beziehungen, dargestellt auf grund psychoanalytischer, hypnotischer Studien*. München–Leipzig, 1918, Nemnich. Simmel és a német pszichoanalitikusok első világháború alatti tevékenységéről lásd még: Lerner: *Hysterical Men...* I. m. 163–189. p.

55. Leese: *Traumatic Neurosis and the British Soldier...* I. m. 81–84. p.

John Rickman, Donald W. Winnicott és más brit pszichoanalitikusok e kezdeményezések nyomán már a második világháború alatt, a brit hadsereg kötelékében dolgozták ki azokat a csoportpszichoterápiás módszereket, amelyeket a londoni Tavistock-klinikán vezettek be az ötvenes években, és „Tavistock-modellként” váltak nevezetessé. Hasonló módszerekkel Amerikában is kísérleteztek, elsősorban a Kansas államban lévő topekai Menninger-klinikán.⁵⁶

KÍNZÁS VAGY GYÓGYÍTÁS?

A domináns eljárás Ferenczi állomáshelyén, a Mária Valéria barakk-kórházban is az elektromos kezelés volt. Még inkább ez volt a helyzet a már említett újpesti gyógyintézetben, ahová Ferenczit 1917 májusában felettesei váratlanul rendelték. Itt találkozott az elektromos terápia egyik neves magyarországi művelőjével és lelkes hívével, dr. Gonda Viktorral, aki gyógy módjával Monarchia-szerte nagy feltűnést keltett katona-egészségügyi körökben és a szélesebb publikumban egyaránt.⁵⁷ Gonda „egyre inkább terjeszkedik itt, csodakuráiról hasábokra terjedő cikkeket írat (napilapokba), és minden naiv nép, a főhercegtől az egyetemi professzortól lefelé, a mi kórházunkba jön, hogy lássa a csodát” – írja Ferenczi egyik 1917-es levelében Freudnak,⁵⁸ egy másik levelében pedig félig „bolondnak, félig szélhámosnak” nevezi Gondát.⁵⁹

Hogy miben állt Gonda módszere, képet nyerhetünk egy 1916-os cikkéből. A páciens lábára elektródákat helyez, aki „fájdalmában felkiált, segédem lefogja karját, mert a beteg akaratlanul is védekezne és eltolná az elektródákat. Az első kiáltásokra nem kapcsolom ki az áramot, hanem körülbelül csak ½ perc múlva. Az áramnak ki-, majd bekapcsolásával e mű-

veletet 8–10-szer megismételtetem, közben verbális suggestióval. Egy-két kísérlet és a fájdalomtól szenvedő beteg szinte túlzottan tesz eleget felszólításomnak és rendesen kifejezi abbéli óhaját, hogy megpróbálna járni. Azonban nem tesz eleget kívánságának, hanem rendesen azzal a kifogással, hogy a kis ujjja még nem mozog jól, folytatom a mindinkább fájdalom-sá váló villamozást 1–2 percig, miközben az áramot még kissé erősítem, és hogy a fájdalom még nagyobb legyen, közben áramot kapcsolok ki és be. Ennek hatása alatt a lábak hajlítását és kinyújtását ismételtetem. Ha e művelet már tökéletesen megy, az ágy szélére ültetem a beteget, kinek (miután kis szünet múlva szapora légzése és pulzusa lecsillapodik) erélyes felszólításomra fel kell állnia, mégpedig minden külső segítség nélkül. Rövid állás után ütemre lépéseket kell tennie. Ismét rövid pihenés, majd járás- és futógyakorlat, amikor különösen fontos az, hogy tökéletes és minden remegéstől mentes legyen.”⁶⁰

Hasonló eljárásokról és eredményekről számol be dr. Taussig főorvos a rózsahegy szanatóriumból,⁶¹ és dr. Kemény Ignác, a m. kir. budapesti honvéd helyőrségi kórház I/b. betegosztályának orvos főnöke is.⁶² A Gonda-féle kezelési módszer és társai azonban megosztották az orvosokat: a hagyományos szemléletű neurológusok körében sem aratott osztatlan elismerést. A bécsi hadtörténeti levéltárban található például a budapesti magyar királyi tud.-egyetem orvosi fakultásának dékánja, Hoór Károly professzor által jegyzett és a K. u. K. Militärsanitätskomitéhoz (a Monarchia katonai egészségügyi főhatóságához) intézett levél, amely – Jendrassik Ernő neurológusprofesszor véleménye alapján – igen súlyos kritikával illeti Gonda módszereit. Hoór professzor rámutat arra, hogy Gonda terápiájában semmi új nincsen; hasonló módszereket már hosszabb ideje alkalmaznak a Jendrassik-klinikán, ahol a háború kitörése óta több ezer háborús neurotikust kezeltek eredményesen. A Gonda-féle módszert jól ismerik és alkalmazzák német és francia katonaorvosok is. A módszer azonban korántsem veszélytelen – az áramerősség nagyfokú növelése 180-as pulzushoz és több esetben halálozáshoz vezetett – Gonda páciensei körében is. Kifejti továbbá a dékán, hogy a kezelés elsősorban igen intenzív szuggesztiós hatáson alapul. Többen úgy vélik – jegyzi meg –, hogy a „háborús hisztéria” eseteinek nagy része nem is igazán gyógyítható, ellenben gyakran elvárható a spontán gyógyulás.⁶³

60. Gonda Viktor: A háború okozta „traumas neurosis” tüneteinek gyors gyógyítása. (Előzetes közlemény.) *Orvosi Hetilap*, 60. évf. 1916. 33. sz. 445–446. p.

61. K. u. K. Sanitäts-Chef in Kassa, E. No. 9294. 1916 Präs 15 25/155-3.

62. KA 1917 14A 48-20 1-2.

63. KA 1917 14a 43 – 20/14.

56. Rose: *Governing the Soul...* I. m. 40–55. p.

57. Gonda Viktor Ungvárott született 1889-ben, Budapesten szerzett orvosi oklevelet 1911-ben, majd a Liget szanatórium orvosaként dolgozott. 1916-ban került a Magyar Királyi Rózsahegy Hivatal rózsahegy (ma: Ružomberok, Szlovákia) gyógyintézetébe ideggyógyászként. Innen helyezték át 1917-ben Újpestre. A háború után egy ideig Romániában dolgozott, majd a húszas évek végén kivándorolt Amerikába, ahol később ideggyógyász-professzorként működött Chicagóban. Nagy szerepet játszott az elektrokonvulzív kezelés amerikai elterjesztésében. 1959-ben hunyt el a kaliforniai Palo Alto-ban. Lásd Kiss László: Rózsahegy Chicagóig. Gonda Viktor (1889–1959), egy méltatlanul elfelejtett magyar orvos. *Orvosi Hetilap*, 146. évf. 2005. 18. sz. 853–855. p.

58. Sigmund Freud – Ferenczi Sándor: *Levelezés. II/2. kötet (1917–1919)*. A magyar kiadást sajtó alá rendezte és szerkesztette Erős Ferenc és Kovács Anna. Budapest, 2003, Thalassa Alapítvány–Pólya Kiadó, 111. p.

59. Uo. 120. p.

Más oldalról ugyancsak heves tiltakozásokat váltott ki a Monarchia egészségügyi hatásainak az a – Gonda dr. által is képviselt – törekvése, hogy a háborús neurotikusok kezelését minél gyorsabban elintézzék, s hogy a páciensek a lehető leghamarabb visszakerülhessenek a frontszolgálatba. Ugyancsak a bécsi levéltárban található a magyar királyi rokkantügyi országos orvosi felügyelő (báró Korányi Sándor) 1916. december 5-én kelt levele, amelyben tiltakozik a traumás neurózisok szokásos kezelése ellen, és megállapítja: „A traumás neurózis gyógyítása pszichikus gyógyítás, amely csak a milieu támogató befolyása alatt járhat sikerrel. Aki valaha frontmögötti kórházakat látott, tisztában van azzal, hogy azok nyugtalan légköre, az azokban uralkodó merev katonai rendszer, azok közelsége a megbetegedés helyéhez e milieu megteremtésének alig leküzdhető akadályai lesznek. Az is kétségtelen azon lelki megrázkódtatás után, amely a betegség oka, hogy a gyógyításig bizonyos időre van szükség ahhoz, hogy a betegséget okozó benyomás hatása eléggé háttérbe szoruljon a kezelés sikerének lehetővé tételére. A »traumás neurózis« lényegének félreismerésén alapszik a gyógyulásban való ama túlzott bizalom, amelyből kiindulva azt javasolják, hogy a gyógyult betegek szabadságot ne kapjanak és harcvonali szolgálatra küldessenek vissza.”⁶⁴

„HIDEGVÉRREL ÉS NYUGODT IDEGEKKEL”

1917-ben, a háború utolsó előtti évében a háborús neurotikusok egyre nagyobb problémát jelentettek az osztrák–magyar hadvezetés számára. Czernin gróf osztrák miniszterelnök 1917. október 2-án egy budapesti beszédében kijelentette: a háborút „hidegvérrel és nyugodt idegekkel” kell folytatni és győzelemre vinni.⁶⁵ Néhány nappal később az osztrák–magyar hadvezetés – egy német–osztrák–magyar bajtársi találkozó ürügyén – tanácskozást hívott össze a Bécs melletti Badenban, hogy megvitassák a háborús neurózisokkal kapcsolatos legfontosabb teendőket. A konferencián előadó egyes katonaeorvosok az elektromos kezelés „hatalmas sikereiről” számoltak be: Gonda Viktor négyezer gyógyult esetre hivatkozott, egy bécsi pszichiáter, Ernst Jellinek pedig nem kevesebb, mint 56 ezer sikeres terápiáról számolt be.⁶⁶ A „sikerpropaganda” azonban aligha feleltethette azt a tényt, hogy a harctéri sokkot szenvedett, vagy az értelmetlen háborúba más módon lelkiileg belerokkant katonák (és civilek) egyre nagyobb és egyre kezelhetlenebb tömeget alkottak.

A katonai neurológia és pszichiátria, amelynek alapvető szerepe volt a modern háború „emberanyagának” mobilizálása, felkészítése, rehabilitációja és utánpótlása szempontjából, egyre kevésbé bírt elbánni a központi hatalmak hadseregeiben tömegesen jelentkező traumás neurózisokkal, miközben egyre hevesebbé váltak a tiltakozások a katonai kórházak idegosztályain uralkodó állapotok, az ott alkalmazott erőszak és durva bánásmód, a gyakran kegyetlen módszerek ellen. Az összeomlás közeledtével a hadikórházakat ellepő háborús lelki sérültek ellátásának és rehabilitációjának kérdése már teljességgel megoldhatatlanná vált. Az osztrák–magyar, a magyar és a porosz hadvezetés joggal tartott attól, hogy a civil életbe visszakerülő, a nagyvárosok utcáit ellepő háborús neurotikusok körében termékeny talajra hull a pacifista, forradalmi és antimilitarista propaganda. A katonai vezetők egyre inkább tartottak attól is, hogy a katonák nem hajlandók engedelmessé válni a feljebbvalóiknak, akár oly módon is, hogy „túlhajtják” a parancsok teljesítését („Svejk-jelenség”).

Emil Kräpelin, az egyik legnagyobb tekintélyű német pszichiáter szerint a háborús vereség okai „a forradalom pszichopata vezetői”, akik a lakosság körében kialakuló tömeghisztériát a maguk hasznára fordították.⁶⁷ A háborús neurotikusok kriminalizálása, bűnbakként való megbélyegzése nemcsak a pszichiátriában, hanem a politikában is megjelent. A katonai vereség bűnbakjai, a Németországot hátba támadó „tördőfés” tártstettesei a gránátsokkot szenvedett, lelkiileg sérült katonák lettek, a „háborús hisztériások”, akiket, mint láttuk, a pszichiáterek zöme gyenge jellemű, megfutamodó szimulánsokként stigmatizált. A nőket, hitveseket és anyákat, a hárország „feminin pacifizmusát” ugyancsak bűnbakként marasztalták el. Ennek következményeképpen a háborús neurotikusok nagy részétől a háború után megvonták a nyugdíjat vagy rokkantsági ellátást, ismét „járadékneurotikusoknak” tekintve őket.⁶⁸

A HÁBORÚNAK VÉGE?

A „háborús neurotikusok” száma egyes becslések szerint csak Bécsben 1918 őszére elérte a 180 ezret, s ezzel termékeny talajra hullt a forradalmi agitáció. A hangulatot jól jellemzik Karl Kraus szavai a katonaeorvosokról: „Ha ezek nem küldtek volna a pokol kínjába millió és millió dacoló lelket,

64. KA 1917 43 20/1.

65. Idézi Hofer: *Nervenschwäche und Krieg...* I. m. 358. p.

66. Uo. 359–367. p.

67. Kiss Zs. Hősök és bűnbakok a weimari Németországban. I. m.

68. Van der Kolk, Bessel et al.: *Soldiers and Psychoanalysts*. In *War and Trauma*. Ghent, 2014, Dr. Guislain Museum.

ha csak egy nyavalyatörőset küldtek volna a kínok kínjába, ha csak egyetlen akasztófának adtak volna dolgot s nem tízezernek, ha orvosi tudományuk csak egyetlen sebesültet foltozott volna össze, hogy új sebekre küldje a harctéren, ha ebben a háborúban más szó nem esett volna, mint ama ezredorvosé, aki idegvonaglásban szenvedő katonáknak a pergőtűzet ajánlotta volna, akkor is a pokolra valók volnának valamennyien.”⁶⁹

Gonda, Kaufmann és mások terápiás módszereinek kudarcra és az így támadt úr is hozzájárult ahhoz, hogy a központi hatalmak katona-egészségügyi hatásai – különösen 1917 végétől, a badeni konferencia után – újabb megközelítéseket, alternatív kezelési módokat kerestek. Ferenczi, Abraham és más pszichoanalitikus-katonaorvosok jól felismerték, hogy elérkezett az a pillanat, amikor a katona-egészségügyi hatásokat vagy azok egyes képviselőit esetleg meg lehetne győzni a pszichoanalízis mint alternatív gyógy mód alkalmazhatóságáról. A pszichoanalízis, hangoztaták, azt ígéri, hogy – Karl Abraham szavaival – „mélyebbre tud hatolni a háborús neurózisok struktúrájának megértésében, mint bármelyik más eddigi módszer”.⁷⁰

Ennek jegyében hirdették meg Breslauba (a mai Wrocławba), 1918. szeptember elejére, az ötödik nemzetközi pszichoanalitikus kongresszust, amelyre meghívták a katona-egészségügyi hatóságok képviselőit is. A kongresszus terve azonban csakhamar meghiúsult, mivel a háborús káosz és a közlekedési nehézségek miatt a sziléziai várost már nem lehetett megközelíteni. Ferenczi kezdeményezésére azonban a helyszínt megváltoztatva és az időpontot elhalasztva – Budapesten szeptember 28-án és 29-én – mégis megtartották a kongresszust. Az eseményre az osztrák–magyar, a magyar, valamint a porosz hadügyminisztérium valóban el is küldte képviselőit – néhány magasabb rangú katonaorvos személyében.⁷¹ A Freud részvételével megrendezett kongresszus központi eseménye a háborús neurózisokról szóló vita volt, amelyen a fő referátumot Ferenczi tartotta,⁷² továbbfejlesztve és kiegészítve korábbi, 1916-os tanulmányát A háborús neurózis némely

típusáról. Ferenczi két korreferense – Karl Abraham és Ernst Simmel – a berlini pszichoanalitikus egyesületet képviselte.⁷³ Előadásában Ferenczi párhuzamot vont a materialista történelemszemlélet és az organikus-mechanisztikus neurológiai magyarázatok között. Ez utóbbiak, amelyek szerinte a szociológiában a materialista felfogásnak felelnek meg – teljes kudarcot vallottak. „A háború tömegkísérlete sokféle súlyos neurózist okozott, olyanokat is, amelyeknél szóba sem jöhettek a mechanikus hatások. A neurológusok is arra kényszerültek tehát, hogy elismerjék, valami hiányzik a számításaikból, ez pedig éppen a psziché” – írja. Ferenczi ezután szemrehányást tesz a neurológusoknak, amiért a háború borzalmas tapasztalatai kellettek ahhoz, hogy felismerjék a pszichoanalízis jelentőségét.⁷⁴

Ferenczit, Freudot és a kongresszus többi résztvevőit azonban már a pszichoanalízis jövője, háború utáni perspektívája is foglalkoztatta, új, polgári szerepet keresve a civil életbe visszatérő pszichoanalitikusok számára. Javaslatokat és terveket fogalmaztak meg arra, hogy a háborús neurózisokra vonatkozó tapasztalatokat hogyan használják fel békeidőben a neurotikusok tömeges gyógyítására (akiknek számát a civil életbe visszatérő háborús lelki sérültek nagy száma is nyilván növelni fogja). E javaslatoknak megfelelően először Berlinben (1920), majd Bécsben (1922) ingyenes pszichoanalitikus klinikát, valamint kiképző intézeteket létesítettek.⁷⁵

Egyelőre azonban még mindig a teljes felbomlásban lévő, ám bürokráciáját utolsó lehetével is működtetni képes *ancien régime*-mel kellett együttműködniük. Az osztrák–magyar hadügyminisztérium – már a küszöbönálló vereség árnyékában – további lépéseket tervezett a háborús neurotikusok problémájának hatékonyabb kezelése céljából. Ennek jegyében szerveztek újabb idegosztályokat abból a célból, hogy – a totális mozgósítás jegyében – a háborús neurotikusokat, ha frontszolgálatra alkalmatlanok is, legalább produktív munkatevékenységre fogják.⁷⁶ Ebből a fő célból bocsátotta ki a közös hadügyminisztérium 1918. október 9-i rendeletét „Az idegállomások további kiépítése és az idegbeteg hadirokkantak kezelése”

69. Karl Kraus: *Búcsúztató halotti ének az Osztrák–Magyar Monarchia fölött*. Ford. Szini Gyula. Budapest, 1919, Kultúra Rt., 68. p.

70. Abraham: Symposium on Psychoanalysis and the War Neurosis... I. m. 22–29. p.

71. „A közös osztrák–magyar hadügyminisztérium részéről Pausz dr., vezetőtörzsorvos, Valek dr., főtörzsorvos, a magyar honvédelmi minisztérium részéről Szepessy dr., főtörzsorvos, Németh tanár törzsorvos és Hollósy törzsorvos voltak jelen. A porosz hadügyminiszter Holm dr. és Casten tanár, törzsorvosokat delegálta” (Hollós 1918); a Pausz vezértörzsorvos részvételét elrendelő parancsot lásd KA 1918. 14. 29021. sz. melléklet.

72. Ferenczi Sándor: A háborús neurózisok pszichoanalízise. In *Lelei problémák a pszichoanalízis tükrében*. Válogatás Ferenczi Sándor műveiből. Vál. és sajtó alá rend. Linczenyi Adorján. Budapest, 1982, Magvető, 199–225. p.

73. Az – inkább csak nevében nemzetközi – kongresszus háborús neurózissal foglalkozó előadásai – a távol lévő Ernest Jones szövegével kiegészítve – külön füzetben is megjelentek: Sigmund Freud – Sándor Ferenczi – Karl Abraham – Ernst Simmel – Ernest Jones: *Zur Psychoanalyse der Kriegsneurosen*. (Diskussion gehalten auf dem V. Internationalen Psychoanalytischen Kongress in Budapest, 28. und 29. September 1918.) Leipzig–Wien, 1919, Internationaler Psychoanalytischer Verlag (Psychoanalytische Bibliothek Nr. 1).

74. Sándor Ferenczi: Symposium on Psychoanalysis and the War Neurosis Held at the Fifth International Psycho-Analytical Congress Budapest, September 1918. The International Psycho-Analytical Library, 1921. No. 2. 5–21.

75. Erős: *Trauma és történelem...* I. m. Danto: *Freud's free clinics...* I. m.

76. Lásd erről Hofer: *Nervenschwäche und Krieg...* I. m. 566–576. p.

tárgyában.⁷⁷ A rendelet – az eddig alkalmazott terápiás módszerekkel összhangban – „villamos, hydriatikus és mechanoterapeutikus kezeléseket”, valamint a szuggesztív hipnózist ajánlja. Előírja többek között az ágynyugalmat, az elkülönítést, a látogatási tilalmat, az „izgató betegétrend” és a dohányzás mellőzését, valamint nagy hangsúlyt fektet a munkaterápiára. Mindezt oly módon kell tenniük az orvosoknak, hogy „a beteg hiábavaló kínzás benyomását soha ne nyerje”. A rendelet azt is előírja, hogy „olyan esetek, amelyek az orvos törekvéseivel szemben már több idegállomáson tanúsítottak ellenállást, olyan idegállomásokhoz adandók át, ahol a gyógyítás pszichoanalitikus úton kíséreltetik meg”. Eme előírásnak – néhány héttel a Monarchia összeomlása előtt – csekély gyakorlati jelentősége volt. Annál nagyobb volt azonban a *szimbolikus* jelentősége, mivel ez a pszichoanalízis elfogadását jelentette – ha csak végső eszközként is – a minden egyéb terápiának ellenálló háborús neurotikusok gyógyítása céljából. Ugyancsak tervek készültek hasonló – a pszichoanalitikus kezeléstől sem elzárkózó – idegosztályok létesítésére a porosz hadügyminisztériumban is, de ezek megvalósítására természetesen már ott sem kerülhetett sor.⁷⁸

A háborús neurózist szenvedett katonák orvosi kezelése az egyik legvitatottabb fejezete a modern hadviselés és egyúttal a modern pszichiátria történetének. A pszichoanalízis ebben a történetben kétségtől humanizáló szerepet játszott, olyan körülmények között, amikor a pszichiáterek zöme, „hisztériásnak” és „szimulánsnak” tekintette a háború lelki sérültjeit, s e katonák harckészségének lehető leggyorsabb helyreállítását tekintette fő feladatának. A háborús neurózisok pszichoanalitikus elméletére és terápiájára vonatkozó korai kezdeményezések a tünetek megértésére, élettörténeti összefüggéseinek értelmezésére törekedtek, s ily módon az egyéni és a kollektív lelki traumák modern megközelítésének előfutáiraivá, egyszerűsített heves későbbi viták és ellentétek forrásaivá váltak.⁷⁹ Ugyanakkor a pszichoanalitikusok zöme nem kérdőjelezte meg a háború politikai és katonai céljait. Bár magánvélekedéseikben sokszor hangot adtak – miként ez

Freud és Ferenczi levelezéséből is világosan kiderül⁸⁰ – fenntartásaiknak és féltelmeiknek, lényegében mégis azonosultak azzal a hatalommal, amely katonák millióit küldte a lövészárkokba. Törekvéseik, szerepvállalásaik elsősorban arra irányultak, hogy a meglévő – végső soron elégtelennek bizonyuló, és az egyénnek „a szükségesnél több” szenvedést okozó – módszerek helyett új, hatékonyabbnak és humánusabbnak tűnő eszközöket javasoljanak a lelki traumában szenvedő katonák újból alkalmassá tételére, „normalizációjára”.

Jól mutatja ezt Freud egyik, nem sokkal a háború befejezése utáni megnyilatkozása. Julius Wagner-Jauregg, a később Nobel-díjjal kitüntetett híres bécsi ideggyógyász-professzor – egy háborús neurózisban szenvedő volt páciens feljelentése alapján – azzal vádolták, hogy a vezetése alatt álló intézményben durván, sőt kegyetlenül bántak a háborús neurotikusokkal, akiket a bécsi professzor egyszerűen hipochondernek vagy katonaszökevénynek tekintett. Vizsgálóbizottságot hoztak létre, amelyben Freud – aki szakértőként vett részt – szakmailag nem helyeselte a hadi neurózisok kezelésének ezen módszereit. Az ilyen eljárásokat túl durvának és kegyetlennek tartotta, ugyanakkor nem ítélte el egyértelműen, sőt pozitív módon nyilatkozott Wagner-Jauregg szakmai és emberi kvalitásairól. A vizsgálóbizottság előtt kifejtette, hogy tulajdonképpen minden neurotikus szimuláns, de anélkül szimulálnak, hogy ennek tudatában lennének, és éppen ebben áll a betegségük.⁸¹

A pszichoanalitikus kezelés tehát nem jelentetett kiutat a megbélyegzettségnek abból a csapdahelyzetéből, amelybe a háborús neurotikusok kerültek: „ha meggyógyítod a tüneteimet, visszaküldesz a halálba, a csataterre. Ha nem gyógyítasz meg, egész életemben mentálisan rokkant leszek.” Ez a paradoxon végig jellemezte és jellemzi mind a mai napig a harc-téri sokkban, háborús neurózisban vagy más megrázkódtató események által okozott traumatikus állapotban szenvedő emberek alaphelyzetét – az első világháborútól a másodikon át a vietnami, a délszláv vagy a közel-keleti háborúig és egyéb harci eseményekig.

Mindeközben talán a pszichoanalízis „profitált” legtöbbet a háborúból, ez volt ugyanis az az irányzat, amely először próbálta rendszerezni és elméleti keretbe ágyazni a háborús neurózisokkal kapcsolatos tapasztalatokat, megalapozva azt a diszkurzust, amely meghatározó hatást gyakorolt a pszichés trauma és a poszttraumatikus stresszállapotok jelenségeire vonatkozó

77. A rendelet német nyelvű fogalmazványa a bécsi Kriegsarchivban található (iratjelzet: KA 18. 14. A. 43-51.). Az irat magyar nyelvű változatát 1918. október 12-én iktatták a magyar királyi honvédelmi minisztériumban. A dokumentum a Hadtörténelmi Múzeum és Levéltárban található (iratjelzet: HL HM 1918 Eü. oszt. 641 cs. 569480.12.). Ez utóbbi átiratát teljes terjedelmében közzétette Erős-Kapás-Kiss: *Pszichoanalízis a hadseregben...* I. m. 144–146. p.

78. A Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesület, amelynek elnökévé a kongresszuson Ferenczit választották, 1918. október 12-i levelében mondott köszönetet a királyi porosz hadügyminisztériumnak a kongresszusi képviselő miatt, és biztosítja a minisztériumot, hogy a háborús neurózisok gyógyítása és utókezelése céljából a német csoport elnöke, dr. Karl Abraham személye útján rendelkezésre áll (A British Psychoanalytic Society archívuma, GO7/BA/PO/6/05).

79. Erős: *Trauma és történelem...* I. m. 13–26. p.

80. Lásd erről Erős Ferenc: *Kultuszok a pszichoanalízis történetében*. Budapest, 2004, József Kiadó, 127–147. p.

81. Kurt R. Eissler: *Freud und Wagner-Jauregg vor der Kommission zur Erhebung militärischer Pflichtverletzungen*. Wien, 1979, Löcker Verlag.

későbbi elképzelésekre és kutatási irányokra. A pszichoanalitikusok zöme továbbra is úgy gondolta, hogy a külső realitás által okozott megrázkódtatások csak akkor okoznak traumát, ha ezek már *meglévő* belső konfliktusokat, korábbi, jóllehet elfojtott, elsősorban szexuális természetű traumákat aktualizálnak.

A háború és más súlyos megrázkódtatások által okozott traumák specifikusabb megközelítése csak az 1940-es években kezdődött, már a második világháború időszakában. A komplexebb megközelítés úttörője Abram Kardiner amerikai pszichoanalitikus, Freud egykori tanítványa volt.⁸² Kardiner azt hangsúlyozta, hogy a traumatikus neurózis olyan „készenléti tudatállapot”, amely az én védelmét szolgálja oly módon, hogy megpróbálja kiküszöbölni, elhárítani a rá leselkedő veszélyeket, és úgy rögzül ezekhez a helyzetekhez, mintha a kiváltó ingerek továbbra is jelen lennének. A traumatizált személy kizárhatja emlékezetéből, elfojthatja ezeket az élményeket, ám álmaiban, fantáziáiban, hallucinációiban, szorongásaiban tovább folytatódnak. Eme állapotok részletesebb vizsgálata azonban már csak a második világháború után indult meg, elsősorban a holokauszt túlélőinek traumatikus élményei kapcsán. Ez részben összefüggött azzal a kérdéssel is, hogy a holokauszt lelkileg sérült túlélői és az áldozatok hozzátartozói milyen mértékben jogosultak kártérítésre, kompenzációra; egyáltalán, mennyire ismerik el lelki szenvedéseiket a fizikai szenvedéssel egyenértékű realitásnak. A második világháború hosszú távú, mindmáig tartó traumatogén hatásának vizsgálata azonban már túlhaladná jelen tanulmány kereteit. A háborús események által okozott lelki megbetegedések státuszával kapcsolatos szakmai és ezen túlmenően társadalmi vita – amelynek előzményei, mint láttuk, visszamennek az első világháború előtt időszakra – tovább folytatódott. A poszttraumás neurózis vagy poszttraumás stressz-betegség (PTSD), mint legitim pszichiátriai diagnosztikai kategória csak a vietnami háború után nyert teljes körű elismerést, és 1980-ban vonult be először az amerikai pszichiátriai társaság diagnosztikai kézikönyvébe (DSM). A PTSD mint diagnosztikai kategória azonban továbbra is vitákat váltott ki, melyeknek következtében a kézikönyv egymást követő kiadásai-ban újra és újra definiálták a betegség tüneteit és határait, kényes egyensúlyt próbálván teremteni gyógyítás és megőrzés között.⁸³

Takáts József

ELVÁLÓ NYELVHASZNÁLATOK: POLITIKAI BESZÉLÉS MAGYARORSZÁGON AZ I. VILÁGHÁBORÚ UTÁN

82. Abram Kardiner: *The traumatic neuroses of war*. New York, 1941, Paul B. Hoeber.

83. Lásd részletesebben: Csabai: *Tünetvándorlás...* I. m. 113–140. p. Erős: *Trauma és történelem...* I. m. 13–26. p. Hermann: *Trauma és gyógyítás...* I. m.

Történetírói munkákat olvasva jobban kedvelem a kis léptékű, szinkrón metszettel dolgozó, kontextuális elemzéseket, mint a nagy léptékű, diakrón sorra épülő, kanonikus jellegűeket.¹ Tanulmányom bevezető részében mégis az utóbbi eljárást vagyok kénytelen követni, hogy rámutassak arra, milyen akadályai vannak az első világháború magyar politikai eszmetörténeti következményei vizsgálatának. Mindenekelőtt: azon kutatók közé tartozom, akik szeretik hangsúlyozni, hogy a politikai eszmetörténeszek látószöge és kérdései valamelyest eltérnek a politikatörténeszekétől. Az utóbbiak a politikai tettekre és szándékokra, az események menetére és okaira kíváncsiak elsősorban. Az előbbieket érdeklődése a nyelvhasználat módjára, a politikai identitások létrehozásának, megerősítésének és meggyengítésének nyelvi eszközeire, vagyis a politika nyelvi terére mint tettek és szándékok (egyik) lehetőségfeltételére irányul. A hozzám hasonlóan pocockiánus ihletésű módszertant követő kutatók főként arra figyelnek, hogy „a kijelentések mely rendjéhez tartoznak” a vizsgált politikai írásmű „egyes kijelentései”.² Ezt fogom vizsgálni az első világháborút követő évek különböző írásműveinek alábbi elemzése során is.

Mindaddig, amíg kora újkori, 18. vagy 19. század eleji szövegeket értelmezünk, magunk mögött tudhatjuk a politikai nyelvek vizsgálatának nagy tudományos teljesítményeit. 20. századi írásművek értelmezésekor már nincs mögöttünk ez a hátvéd. Mint ismeretes, a politikai nyelvek nagy, angol nyelven publikáló történészei általában megálltak a kutatásaikkal a 18. század végén, s velük egyidős 19. vagy 20. századi kollégáik – olyan kiváló eszmetörténeszek, mint például Stefan Collini vagy Michael Freeden – másféle módszertant követtek. A kora újkor kimunkált, hosszú távon használatos, részben antik elődszövegekre, részben az újonnan felemelkedett tudományokra támaszkodó nagy, markáns politikai nyelvei – a republikanizmus, az államrezon, az ősi alkotmány, a csinosodás, a politikai gaz-

1. A történeti és kanonikus vizsgálatok megkülönböztetésének hasznáról lásd: Takáts József: Saját hitek. In uő: *Ismerős idegen terep*. Budapest, 2007, Kijarat, 13–14. p.
2. Vö. J. G. A. Pocock: Burke és az ősi alkotmány az eszmetörténet tükrében. In Horkay Hörcher Ferenc (szerk.): *A kora modern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*. Pécs, 1997, Tanulmány, 246. p.

daságtan nyelvei és utóbb felfedezett társaik – a 18–19. század fordulójától kezdve fokozatosan feloldódtak a modern politika egységesülő nyelvezetében és dialektusaiban. A 19–20. század politikai szövegeiben tehát másféle architextuális konvenciókat lehet fellelni, mint a kora újkoriakban; a „kijelentések olyan rendjeit”, amelyek eltérnek ugyan az egykori nagy politikai nyelvek jellegétől, ám éppúgy az „egyes kijelentések” jelentésteli voltának biztosítói.

E módszertani nehézséghez adódik az első világháború kanonikus helyének a bizonytalansága a magyar történelem elbeszélésében. Úgy vélem, az 1918–1919-es (vagy az 1918–1921-es) évek tapasztalatai – amelyek persze a különböző társadalmi csoportok számára eltérőek voltak – elszigetelték, leárnyékkolták az első világháború tapasztalatait a politikai közösség emlékezetében, s a családi emlékezetbe szorították vissza. Ezzel többek közt elvágták egymástól az okot és a következményt: a háborús vereséget és a trianoni békét. Félreértések elkerülése végett jegyzem meg, hogy amikor itt a politikai közösség emlékezetét emlegetem, akkor akart, szelektáló, uralmi jellegű, bevéső intézményeket feltételező, ám a társadalmi használatban szóródó, módosuló képzetegyüttesre utalok. Így fordulhat elő az a különös jelenség – amint nemrégiben a világháború társadalomtörténetének egyik kutatója szövére tette –, hogy a „magyar történelmi tudatban”, elmentésben más országokéval, alacsony fokú a világháború és következményei iránti érdeklődés, „noha csak a háborúban elesett magyarországi katonák száma jóval meghaladta a félmilliót”.³

Az első világháború kanonikus helyét alapvetően meghatározza a hátrahelyezete: mindaz, ami 1918 előtt történt Magyarországon vagy Magyarországgal, már múlttá lett: nem vált ki heves és ellentétes érzelmeket a politikai közösség tagjaiból. Ám mindaz, ami 1918-ban és utána történt (vagy nem történt, de azt hisszük, hogy megesett): múlttá válni nem tudó történelem.⁴ Az első világháború múlttá vált, éppúgy, mint a Bach-rendszer vagy a Bocskai-felkelés históriája, miközben közvetlen időbeli (politikatörténeti) következményei nem tudnak azzá válni. Más szemszögből fogalmazva: az első világháború csak alacsony hatásfokkal, míg az 1918-tól kezdődő történelem nagyon is hatásosan használható múlt a mai politikai cselekvők számára. Fernand Braudel a *Franciaország identitásáról* írott nagy művének bevezetőjében tiltakozott a nézet ellen, miszerint „Franciaország a 18. században, a felvilágosodás korával »kezdődik«, [s] abból a

drámai megpróbáltatásból született, amelyet a francia forradalom erőszakossága nyomán szenvedett el”. Számára Franciaország története visszanyúlt az „idők ködébe”, a III. évezredbe.⁵ Hasonlóképpen tiltakozhatnának a magyar történészek az ellen a vélekedés ellen, hogy Magyarország az 1918–1921-es polgárháborús évek „drámai megpróbáltatásából született”. Csakhogy e vélekedésnek megvan a maga megvilágító ereje, mint ahogy megvolt a Braudel által bírált francia nézetnek is.

A nagy francia történész főként „az időszámítási arányok beszűkítése ellen [tiltakozott], ami azzal jár, hogy az *ancien régime* vagy a francia forradalom időben közeli események, szinte a jelenkor részeivé lesznek”, s ebben, azt hiszem, igaza volt. Ugyanígy magyar történészeknek is ajánlatos arra törekedniük, gondolom én, hogy az 1918–1921-es évek történései és szövegei ne váljanak időben közeli eseményekké és szövegekké, „szinte a jelenkor részeivé”; ne vesszen el történeti sajátosságuk az időszámítási arányok rövidülése következtében. E módszertani norma persze nem oldja fel az ismeretelméleti belátást, hogy jelenbeli látószögünkötől nem tudunk megszabadulni történetírói munkánk során; az általunk, általában írásban előállított, elbeszélte múlt sajátos konstrukció; a múlt valamiféleképpen a jelen múltja – a kérdés mindig az: miféleképpen. És *vice versa*: ismeretelméleti belátásunk nem old fel a történeti munka (történeti, s nem kanonikus vagy történetpolitikai) kötelessége alól, miszerint mégis csak (mindennek ellenére) a múlt hangját kellene meghallanunk és megszólaltatnunk a maga jelenhez asszimilálatlan, noha csak konstruáltan rekonstruálható módján. Norma, amelynek persze nehéz megfelelni, mint oly sok más normának is az életben.

Az első világháború értelmezői (kortársak és kései történetírók) közül sokan valamiféle kezdetnek, eredetnek láttatták a nagy háborút. Csécsy Imre *Világos pillanat* című, könyvnyi terjedelmű esszéjében 1941 nyarára datálva írta, hogy a világháború már negyed százada folyik, most „csak újrakezdődött a régi háború”.⁶ Sok-sok más írásműben rálehetünk erre a mintázatra: a második világháború az első folytatása. „Mióta tart már ez az éjszaka? – kérdezte 1943-ban Csécsy. – Négy éve? Tíz éve? Nem, idestova harminc éve már. / A század kezdetén még azt hittük, az értelem kora hajnalodik. [...] És akkor eldördültek az oktan ágyúk.”⁷ A *Világos pillanat* aufklérista metaforái 1914-et avatták határrá, az akkori jelen eredetpontjává, ellentétben a mai bal- és jobboldali múltpolitikai törekvésekkel, ame-

3. Bihari Péter: *Lövészárkok a hátszágban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon*. Budapest, 2008, Napvilág, 12. p.

4. Erről részletesebben „Öt széljegyzet György Péter Állatkert Kolozsváron – képzelte Erdély című könyvéhez” című bírálatomban írtam: *Jelenkor*, 56. évf. 2013. 12. sz. 1289–1294. p.

5. Fernand Braudel: *Franciaország identitása*. Budapest, 2003, Helikon, I. köt. 10. p.

6. Csécsy Imre: *Világos pillanat*. Budapest, 1946, Antiqua, 25., 104. p.

7. Uo. 349. p.

lyek számára 1918 a határ és az eredetpont. 1943-ban a második háború tapasztalata élővé, *jelenlétvé* tette az első tapasztalatát. Íme egy példa a Braudel emlegette időszámítási arányok rövidülésére.

Másik, immár történész példám a nagy háború kezdetként való megjelenítésére François Furet *Egy illúzió múltja* című műve, amelynek egyik legfőbb, sokszor elismételt tézise szerint a 20. század három nagy totalitárius rendszere és eszméje, a kommunizmus, a fasizmus és a nemzetiszocializmus „közös talajból születtek, a háborúból”,⁸ s tőle örökölték elemi sajátosságait. A háború és a háborús propaganda folytatásaként „új politikai kultúra” alakult ki, írta Furet, amelyet az azonnali hatásra törő, a morálissal mindennemű kapcsolatot elvesztő politikai beszédmód, a tömegmanipuláció, a jogszerűség iránti megvetés, az erő iránti tisztelet, a politikai eszmék hitekké változása és változtatása, a nemes eszméknek a „sommás elintézési módokkal” való társítása jellemzett.⁹ Számomra is fontos megállapítások ezek, támaszkodni fogok rájuk, ugyanakkor én több eszmetörténeti folytonosságot látok az 1914 előttről ismert politikai szövegek és az 1918 utániak között, mint amennyit a francia történész születésmetaforája és az új politikai kultúra fogalma megenged. Mondhatnám azt is, Hans-Ulrich Wehler metaforáját kölcsönvéve, hogy eszmetörténeti szempontból inkább „hatalmas transzformátornak” látom a nagy háborút,¹⁰ nem pedig szülőnek.

Nem az első világháborúban, hanem az előtte fekvő évtizedekben kereste annak idején a totalitarizmus gyökereit Hannah Arendt is. Hozzá hasonlóan úgy vélem, hogy „a nemzet fajjá változása”, azaz a bevett politikai közösség mögötti elemibb, eredetibb, naturalista politikai közösség elképzelése, amelyet részben a darwinizmus hatása tett lehetővé,¹¹ döntő tényező a két háború közötti időszak eszmetörténetében is. Ám az én magyarázó kulcsfogalmam nem a rasszizmus volna, hanem a nacionáldarwinizmus. Több évtizede írta alapvető tanulmányát a nacionáldarwinizmusról Németh G. Béla;¹² nem tesz jót a faji beszélés hazai történeti értelmezőinek, hogy nem veszik figyelembe e munkát. A nacionalizmuskutató nemzetköz-

zi szakirodalmában is van szerző, aki hangsúlyozta a darwini ösztönzés jelentőségét a nemzet fogalmának 19. század végi átalakulásában.¹³ A magyar nacionalista beszélés az 1870-es években töltődött fel a biológiai fejlődés darwini leírásából vett fogalmakkal, érvekkel és narratívákkal,¹⁴ s e szótár még az 1920-as években is használatos volt; a maga helyén hozok majd rá példákat. Ezúttal csupán az eszmetörténeti folytonosságot szerettem volna kiemelni, noha a háború „hatalmas transzformátorában” e szótár is változott.

Nem a nagy háború letagadhatatlan eszmetörténeti hatását akarom kisebbíteni. 1918 után „[a]z államok háborúja a jobboldali és baloldali tábor közötti polgárháború formájában folytatódott”, írta Wehler, a már idézett német történész.¹⁵ Amikor címet kerestem a tanulmányomnak, fontolgattam, hogy azt írom fölébe: A polgárháború nyelvei. Azért döntöttem mégis a mérsékeltbb megfogalmazás mellett, mert nem minden politikai szereplő beszélt polgárháborús nyelvet 1918 után. A késői értelmezőket gyakran nyűgözik le az egykori radikális megszólalók, s gyakran tévesztik szem elől a megfontolt érveléseket. Nem akartam ebbe a hibába esni. Nem pusztán a szakirodalmat követem, amikor polgárháborús éveként emlegetem az 1918–1921 közti magyar időszakot. Voltak kortárs értelmezők is, akik ugyanígy jártak el.¹⁶ Az Elváló nyelvhasználatok tanulmányom arra utal, hogy a politika modern nyelvében egyidejűleg zajlanak le egységesülési és széttagolódási folyamatok. Vannak időszakok, amelyekben az egységesülési folyamatok láthatóbbak, vannak, amelyekben a széttagolódásiak. Az első világháborút követő éveket az elváló nyelvhasználatok uralják.

A háború legközvetlenebb következményének a politikai írásművekben a katonai metaforák és narratívák elszaporodását tekinthetjük. A metaforák és narratívák alapvető szerepet játszanak a politikai szövegek „világainak” megalkotásában és megértésében. Nemcsak a „világ” elképzelését irányítják, elképzelhetővé teszik a benne való cselekvés ilyen vagy olyan módját is: „a metafora [...] meghatározza az észlelési mintát, melynek révén reagálunk a valóságra” – írta sok-sok évvel ezelőtt Murray Edelman.¹⁷ Az

8. François Furet: *Egy illúzió múltja. Esszé a 20. század kommunista ideológiájáról*. Budapest, 2000, Európa, 287. p.
9. Uo. 299–305. p.
10. „[A] háború hatalmas »transzformátornak« bizonyult, amely megváltoztatta a részt vevő népek államrendszerét, gazdaságát, mentalitását, értékvilágát”. Lásd: Hans-Ulrich Wehler: A második harmincéves háború. In Stephan Burgdorff – Klaus Wiegrefe (szerk.): *Az első világháború. A XX. század őskatasztrófája*. Budapest, 2010, Napvilág, 26. p.
11. Hannah Arendt: *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest, 1992, Európa, 183., 193. p.
12. Németh G. Béla: Létharc és nemzetiség. Az „irodalmi” értelmiség felső rétegének ideológiájához, 1867 után. In uő: *Létharc és nemzetiség. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*. Budapest, 1976, Magvető, 7–41. p.

13. Ernest Gellner: A nacionalizmus kialakulása: a nemzet és az osztály mítoszai. In Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek. Szöveggyűjtemény*. Budapest, 2004, Rejtjel, 67–68. p.
14. Takáts József: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Budapest, 2007, Osiris, 69–70. p.
15. Wehler: A második harmincéves háború. I. m. 32. p.
16. Például Rupert Rezső: Egy lustrum távlatából. In *Öt év múltán. A Károlyi-korszak előzményei és céljai*. Írták: Búza Barna, Dénes Lajos, Fényes László, Nagy Vince, Rupert Rezső, Supka Géza, Szász Zoltán, Vámbéry Rusztem. Budapest, 1923, Globus, 24. p. További példa: Csécsy Imre: A pénz és az állam. Megjegyzések Hegedüs Lóránt programjához. *Aurora*, 3. évf. 1921. 1. sz. 26. p.
17. Murray Edelman: Metafora és nyelvi formák a politikában. In Szabó Márton – Kiss Balázs – Boda Zsolt (szerk.): *Szövegváltozatok a politikára*. Budapest, 2000, Nemzeti Tankönyvkiadó – Universitas, 214. p.

Aranytól Adyig című kis 1921-es füzetében (mely műről címe után azt lehetnénk, hogy irodalomtörténeti munka, ám legalább annyira politikai röpiratnak is tarthatjuk) Horváth János így írta le az ún. konzervatív irodalomnak és az új iránynak az egymáshoz való viszonyát: „Két tábor áll itt egymással szemben, de lőtávolon kívül; évek múltak el, mióta egymás ellen felsorakoztak. Vártuk, mi lesz most? Nem lett semmi. Egy-egy ökörlázás a várfalon, állandó harci moraj a másik táborban.”¹⁸ Horváth e sorai tehát hadseregmozgásként és várostromként viszik színre az irodalmi életet.

Katonai metaforák szövik át Lukács György 1920-ban megjelent, Korvin Ottórol írt cikkét is: előőrsről, előharcosokról, önfeláldozó hősiességről, ellenségről, zsoldosokról, örködésről olvashatunk benne. „Mint igazi forradalmár, nem csupán kötelességszerűen vállalta, amit ráróttak, hanem teljes szeretettel és minden erejének megfeszítésével teljesítette feladatát, ami után nem vágyott, és ami személyes hajlandóságainak mélyen ellentmondott” – szól a cikk egyik mondata.¹⁹ Ha kicseréljük benne a „forradalmár” szót a „katonára”, akkor megkapjuk a jó katona ideális portréját. Az „igazi forradalmárt” részben „az igazi katona” mintájára alkotta meg Lukács szövege. Szász Zoltán nagy ívű, az októbrizmusról írott fejtegetése az emberiség teljes történetét beszéli el háborús metaforák segítségével: front-ról, harcvonalról, előretörésről, meghódított állomásról, harci győzelmekről esik szó már első bekezdésében (igaz, később elhagyja ezt a metaforikát).²⁰ Gömbös Gyuláról pedig egyenesen a következőket írta történész tanulmányozója, Vonyó József: „pályája végéig érzékelhető, hogy a legbonyolultabb társadalmi problémákat is a katona szemével nézte, s katonás egyszerűséggel szeretne volna megoldani őket. Beszédeiben a társadalmat nagy előszeretettel és rendszeresen emlegette a parancsnokot követő, fegyelmezett katonákból álló hadseregeként.”²¹

Gömbös esete persze nem meglepő: katonatiszt volt. A politikai szövegek militarizálódásának az egyik oka lehetett, hogy 1918-tól kezdve volt katonatisztek raja jelent meg a politikában, akiknek a viselkedése és beszéde jelentősen eltért a korábbi időszak politikálási mintáitól. Van történész, aki egyenesen „új politikai vállalkozó osztály”-nak nevezte a világháború

után színre lépett radikális jobboldali, háborús generáció tagjait.²² A politikai írásművek militarizálódásának egyik folyamánya a szövegek által megkonstruált politikai tér kétosztatúvá tétele és polarizálása volt. Politikatudósok szoktak arra hivatkozni, Carl Schmitt-tel vagy anélkül, hogy a politika dinamikája mindig kétpólusú, barát-ellenség logikájú „világot” hoz létre. Nem így van. Valójában a politikai tér felépítésének sok ettől eltérő fajtáját is ismerjük. Még a konfliktuózus társadalmi helyzetek színre vitelekor is rendelkezésre álltak és állnak olyan elbeszélésfajták, amelyek nem végletesen polarizált teret alkotnak meg. Jászi Oszkár *Új Magyarország felé* című 1907-es könyvében generációk párbeszédeként ábrázolta a társadalom alapvető konfliktusát, amelyben az egyik fél meggyőzheti a másikat,²³ a magyar kultúrfölény biztosítása mellett érvelő Klebelsberg Kunó autoverseny-hasonlattal élt 1928-as parlamenti beszédében, sokszereplős verseny pályaként láttatva a nemzet számára adott politikai teret, ahol a szomszéd nemzetekkel állunk versenyben.²⁴

Az első világháború utáni politikai szövegek kétosztatú terében harcoló szereplőket találunk: például Horváth János már idézett füzetében zsidókat az egyik, magyarokat a másik oldalon; vagy például Lukács idézett cikkében a burzsoáziát az egyik, a proletariátust a másik oldalon. Megszámálhatatlanul sok írásművet hozhatnánk példaként mindkét esetre. S mivel sok-sok szöveg építette fel ilyen módon a politika „világát”, egyes politikai beszélők számára lehetőség nyílt arra, hogy saját pozíciójukat az előzetesen megképzett két pólus közti sávban építsék meg. Az emigrációjából hazatérő munkásvezér, Garami Ernő 1929-ben a *Népszavába* írt vezércikkében kétoldali harcra biztatta a szociáldemokrata munkásságot: balról a bolsevizmus, jobbról a fasizmus ellen kell küzdenie, mert mindkét irány „diktatúrára törekszik, s mert a munkásságnak legnagyobb ellensége a minden rendű és rangú diktatúra”.²⁵ Fenyő Miksa 1921-ben a Jászi Oszkár memoárjáról írott bírálatában másként rendezte el nagyjából ugyanezen szereplőket a szövegében megalkotott politikai térben, amikor (régii politikai diszkur-

18. Horváth János: *Aranytól Adyig. Irodalmunk és közönsége*. Budapest, é. n. [1921] Pallas, 5. p. A füzet rövid elemzése: Takáts József: Megfigyelt megfigyelők. In uő: *Ismerős idegen terep*. I. m. 106–109. p.

19. Lukács György: Korvin Ottó. In uő: *Történelem és osztálytudat*. Budapest, 1971, Magvető, 66. p.

20. Szász Zoltán: Az októbrizmus történelem-bölcsészeti kritikája. In *Öt év múltán...* I. m. 207. p.

21. Vonyó József: Gömbös Gyula jobboldali radikalizmusa. In Romsics Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948*. Budapest, 2009, Osiris, 245. p.

22. Andrew C. Janos: *Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában*. Budapest, 2003, Helikon, 177. p. A szerző szerint a 20. század első két évtizedében két hullámban a politikai vállalkozók két új osztálya lépett fel, átalakítva a politika világát: előbb a radikális értelmiségiek, utóbb pedig a radikális jobboldaliak. Lásd még: 160–163. p.

23. Jászi Oszkár: *Új Magyarország felé. Beszélgetések a szocializmusról*. Budapest, 1907, Deutsch Zsigmond. Rövid elemzése: Takáts József: Ötvös-revizió. Jászi Oszkár levele az Uralkodó eszméről 1935-ben. 2000, 24. évf. 2012. 9. sz. 32. p.

24. Klebelsberg Kuno: *Neonacionalizmus*. Budapest, 1928, Athenaeum, 245–247. p.

25. arami Ernő: Jobbra is – balra is. *Népszava*, 1929. november 10. 1. p. Érdemes hozzátenni a fenti idézethez, hogy a szerző a Horthy-rendszert „álparlamenti fascizmus”-nak nevezte: uő: Amíg nem késő. *Népszava*, 1929. november 17. 1. p.

zushoz visszanyúlva) fejtegetéseinek a középpontjába a „rajongók versus szkeptikus szellemek” ellentétpárt állította,²⁶ amelynek következtében a tér azonos halmazába kerültek a „rajongó” forradalmárok és ellenforradalmárok, a másik pólusára pedig maga a „szkeptikus” beszélő, aki „minden forradalomnak, még az ellenforradalomnak is esküdt ellensége”.²⁷

A politika nyelvének továbbá extrém átérzelmesedése ment végbe az első világháború utáni politikai szövegekben. Ennek az egyik kitüntetett terepe az irredenta beszélés volt, amely a fájdalom, gyász, összetartozás-érzés, fogadalom stb. érzelmeit mozgósította hallgatóiban és olvasóiban. Zeidler Miklós idézi a revíziós gondolatról írott könyvében az egyik irredenta szervezet, a Védő Ligák Szövetsége 1920-as szónokát, Urmánczy Nándort: szoboravatási „beszédének végén a megtorlás programjának jegyében tolmácsolta a szövetség szándékát, hogy az irredenta szoborcsoporthoz »a nemzet búcsújáró helye, [...] a gyűlölet és bosszú kohója legyen.«”²⁸ A gyűlölet és a bosszú alapvető politikai érzelmmé vált kommunista szövegekben is. Balázs Béla írta le naplójában az 1921 januárjában Bécsben rendezett eseményt, melyen a kommunista Korvin Ottóra emlékeztek: „Tegnapelőtt Korvin-ünnep a Café Neue Wiener Bühne föld alatti helyiségében. A papíros fekete tapéta vörös csillagokkal, a szószék fölött nagy vörös akasztófa. Heves és izzó beszédek: bosszú! bosszú! Aztán Gyuri beszél, gyönyörűen, sápadt extázissal...”²⁹ Nem tudom, Lukács György már idézett Korvin-cikket vagy valamely változatát mondta-e el a megemlékezésen. A cikk érzelmi háztartásában mindenesetre nagy szerepet kapott a szeretet és a gyűlölet polarizáló elosztása: „A proletariátus előharcosai forradalmi jelentőségének fokmérője a proletariátus szeretete és a burzsoázia gyűlölete.”³⁰

A néhány éve megjelent, két francia történész által írt *Az újraírt háború. 1914–1918* című könyv „A civilizáció folyamata” vagy „brutalizáció”? című fejezete Norbert Elias és George L. Mosse a 20. század első felének európai történelméről felállított téziseit állítja szembe egymással (szerintem kissé sarkítottan), az amerikai történésznek adva igazat. Elias, mint ismeretes, a civilizálódás hosszú folyamatának megtorpanásaként és visszafejlődésként értelmezte a náci rendszert. A francia szerzőpár ellenben úgy látja, hogy „az a különleges és pillanatnyi »civilizációs visszafejlődés«, amit aztán Elias megtalálni vélt a náci totalitarizmusban, valójában jóval korábban,

1914–1918-ban ment végbe”.³¹ Ők Mosse téziséhez csatlakoznak, aki szerint az első világháború igazi kulturális fordulatot hozott: a magatartások, törekvések, szóhasználatok brutalizációját, amely azután elvezetett a fasiz-mushoz és nácizmushoz is. Az „első világháborúban – írta Mosse *Fallen Soldiers* című könyvében – valamiféle egyetemes küldetéstudattól ihletve mindkét fél megfosztotta emberi mivoltától az ellenséget”, szemben a korábbi háborúk megindoklásának gyakorlatával.³² S ez az új háborús mentalitás tovább élt 1918 után is. Újra az amerikai történészt idézem: „A politikai harcok szókincse, a politikai ellenfél teljes megsemmisítésének a vágya és az ellenfelek ábrázolásának a módja mind arra mutatott, hogy az első világháború folytatódott, immár különféle belső ellenfelekkel szemben.”³³

A brutalizálódás első világháború utáni magyar politikai szövegekben is tetten érhető. Lendvai István *A harmadik Magyarország* című 1921-es kötete előszavában (és sok más 1919–1921-es cikkében) „patkánylázadásnak” nevezte az 1918–1919-es forradalmakat, a zsidóság hatalomra kerülési kísérletének állította be, amelynek az volt a célja, hogy „holttestünkre lépve proklamálja az egyetlen patkányság diadalmas uralmát”.³⁴ A *Gondolat* című újság 1919 karácsonyi körkérdésére adott válaszában ugyanő, „a lángszívű, viharoszavú magyar költő”, amint a kérdést feltevő újságíró nevezte, beteg emberi testként ábrázolta Magyarországot, amelyet a „szíriai [értsd: zsidó] mikróbák”, kórokozók „hemzsegő szaporodása és kegyetlen dülása” tett beteggá, amelyeket „testileg-lelkileg el kell távolítani” a testből ahhoz, hogy a „keresztény-nemzeti gondolkodás” orvossága meg tudja gyógyítani.³⁵ A politikai közösség emberi testként, a politika orvoslásként történő metaforizálása több évszázados, gyakran használt nyelvi eljárás. A politikai ellenfél gyilkos patkányként vagy gyilkos kórokozóként való metaforizálása ellenben viszonylag modern lelemény.

1918 után politikai írásművek sokaságában erősödött fel az apokaliptikus hangnem. 1919 őszén írt, utóbb, első kiadásában, *Marxizmus vagy liberális szocializmus* címet kapó Anti-Marx-könyvének záró fejezetében Jászi Oszkár úgy ítélte meg, hogy „az egész kultúra” „mai szörnyű válságából” csak egy vallásos reform volna képes kivezetni az emberiséget. „A legoko-

31. Stéphane Audoin-Rozeau – Anette Becker: *Az újraírt háború. 1914–1918*. Budapest, 2006, L’Harmattan – Atelier, 37. p.

32. George L. Mosse: *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*. Oxford, 1990, Oxford University Press, 174. p.

33. Uo. 160. p. Az idézet a „The Brutalization of German Politics” című fejezetből való.

34. Lendvai István: *A harmadik Magyarország. Jóslatok és tanulságok*. Budapest, 1921, Pallas, 8. p.

35. Mihelics Vid: Magyar írók karácsony-esti gondolatai a magyar irodalom újjászületéséről. *Gondolat*, 1. évf. 1919. december 25. 6. p.

26. A „rajongás versus mérséklet” modellről lásd: Takáts József: Kemény Zsigmond és a rajongás politikai fogalma. *Holmi*, 24. évf. 2012. 10. sz. 1214. p.

27. Fenyő Miksa: Elmúlt hetekből. *Nyugat*, XIV. évf. 1921. 4. sz.

28. Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Pozsony, 2009, Kalligram, 201. p.

29. Balázs Béla: *Napló 1914–1922*. Budapest, 1982, Magvető, II. köt. 452–453. p.

30. Lukács: Korvin Ottó. I. m. 64. p.

sabb politikai célkitűzés egymaga mit sem ér, ha nem kíséri az alapvető szellemi értékeink revíziója – írta. – Gyűlölet helyett szeretet, osztályharc helyett szolidaritás, tömegdiktatúra helyett egyéniség és szabadság... (stb.)”³⁶ Csak ha ily módon váltják fel új értékek a ma érvényesülőket, akkor lesz képes az „új világ” megszületni, fejezte be fejtegetését Jászi. Jászitól távol álló szerzők írásaiban is feltűnt a vizsgált politikai közösség (az emberiség, a faj) mindenre kiterjedő „szörnyű válságának” és a várt, csak valamilyen „megújuláson” keresztül elérhető „új világnak” az együttes képzete, amely gyakran vallási vagy vallási jellegű célokkal telítette a politikát. Lendvai István *A harmadik Magyarországa*ban egyenesen kívánatos katasztrófizmussal találkozhatunk. A „pusztulás megkerülhetetlen, szükséges és üdvösséges” volt, olvassuk már az első bekezdésben. Az ország összeomlását azért nevezi „kívánatosnak”, „üdvösnek”, mert felszabadíthatja „a faj öngyógyító ösztöneit”, „roppant egészségét és hősi erejét”. S ez a faji forradalom új élethez vezet: „Akkor a magyar erdőben minden üszkös ágak és megszabdalt törzsek közepette zúgni fog az újult vérkeringés, a dús klorofil... stb.”³⁷

Az apokaliptikus hangnem gyakran a politikai nyelv szakralizálódásával járt együtt az első világháború utáni szövegekben. Az irredenta mozgalom írásművei számtalanszor vitték színre Magyarország területvesztését a passió narratíváját és szimbólumait használva. Újra Zeidler Miklóst idézem: „a Magyarországot eláruló és annak területéből részesedő kisebbségek Júdas, valamint a Krisztus ingére kockát vető római katonák szerepébe kerültek, a Patrona Hungariae felöltötte Mária alakját, aki táplálja, elsiratja és lesegíti a keresztről a Fiút, a nagyhatalmakat pedig, akik gyávák méltányos döntést hozni, s még a felelősséget is elhárítják maguktól, Pilátussal lehetett párhuzamba állítani. A revíziós gondolat így terebélyesedett afféle hitvalló mozgalommá, amely a történelmi Magyarország felbomlását a krisztusi szenvedéstörténettel, a revízió útját pedig az evangéliumi örömhírral azonosította.”³⁸ Kun Béláról írt életrajzában Borsányi György több példát is hozott arra, hogyan használta a jézusi analógiákat egy-egy politikai helyzetben a kommunista vezető. 1919-ben februári gyűjtőfogházbeli megvetése után a kereszten szenvedő Jézus szavaira („nem tudják, mit cselekszenek”) utaló mondattal válaszolt a kérdésre, kik verték meg; a júniusi ifjúmkás kongresszuson azt a mózesi szöveghelyet idézte fel a Bibliából, miszerint egy egész nemzedéknek el kell pusztulnia ahhoz, hogy a követ-

kező bejuthasson az ígéret földjére.³⁹ Életrajzírója szerint mindkét szakralizáló gesztussal rendkívüli hatást ért el.

Az új világ, az új élet eljövetelének szakralizáló képzete (és metaforái) nemcsak a kommunista vagy szocialista idiómában töltött be alapvető szerepet, hanem a fajvédő ideológusok beszédében is. Méhely Lajos így fogalmazott 1933-ban az Akadémia maradi elnökét és társait bírálva: „egy új világ hajnala pirkad az égen. Nem hiszik, hogy a liberalizmus hamis doktrínája végérvényesen megbukott, s egy új életforma bontogatja szárnyát. Nem látják, hogy a faji lélek feltámadott.”⁴⁰ Méhely professzor szóhasználatában a természettudomány megkérdőjelezhetetlen igazságára hivatkozás főnódott össze a keresztény szótárt használó szakralizáló kifejezésekkel. A húszas-harmincas években a bajtársi egyesületek szónokai a „fajtájukért szenvedő magyarokat” emlegették beszédeikben.⁴¹ A kommunista szónokok, mint a Korvin Ottóról író Lukács, a proletariátus vértanúira, mártírjaira hivatkoztak,⁴² hasonló módon szentelve meg saját politikai törekvéseiket. Mind a bajtársi egyesületek, mind a kommunista mozgalom beszélésében összefonódott egymással militarizálódás és szakralizálódás, a katonai és a jézusi eszmény, folytatva a háborús propaganda hasonló nyelvi eljárásait.

Politikai vallásokról szóló könyvében írja Emilio Gentile, hogy a 20. század elején a legdöntőbben és legtermékenyebben az első világháború ösztönözte a politika szakralizálódását, egyrészt a nemzet kultuszának felerősödése, másrészt a történelmi vallások átpolitizálódása révén.⁴³ Az olasz történész így határozza meg, mit ért a politika szakralizációja, illetve a politikai vallás kifejezések alatt: „A politika szakralizációja: szent jelleget tulajdonítani egy világi létezőnek, mint a nemzet, az állam, a faj, a párt, a vezér. Bizonyos helyzetekben a politika vallássá alakul át, mert meghatározni törekszik az egyéni és a közösségi létezés értelmét és végső célját, hitek együttesén és mítoszok, rítusok és szimbólumok eszközein keresztül.”⁴⁴ Politikai vallások a 18. század végétől kezdve léteznek, írja Gentile, s átíthatnak demokráciákat és totalitárius rendszereket is. 20. századi történetükben kulcsszerepet játszott az első világháború. A háborús propaganda minden hadviselő államban hangsúlyozta, hogy az Isten a mi katonáink oldalán áll;

39. Borsányi György: *Kun Béla. Politikai életrajz*. Budapest, 1979, Kossuth, 116., 183. p.

40. Méhely Lajos: Berzeviczy Albert fajszemlélete. *A Cél*, 1933. 10. sz. Méhely fajvédelmi nézeteiről lásd: Gyurgyák János: *Magyar fajvédők*. Budapest, 2012, Osiris, 87–101. p.

41. A szöfordulatot idézi Kerepeszki Róbert: *A Turul Szövetség*. In Romsics Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. I. m. 356. p.

42. Lukács: Korvin Ottó. I. m. 67. p.

43. Emilio Gentile: *Le religioni della politica. Fra democrazie e totalitarismi*. Roma–Bari, 2007, Laterza, 49. p.

44. Uo. vii. p.

36. Jászi Oszkár: *Marxizmus vagy liberális szocializmus*. Párizs, 1983, Magyar Füzetek, 131. p.

37. Lendvai: *A harmadik Magyarország...* I. m. 10–11. p.

38. Zeidler: *A revíziós gondolat*. I. m. 234. p.

apokaliptikus eseményként láttatta a háborút, amelyben a Jó és a Rossz csap össze; igazolta a Jó győzelme érdekében az erőszakot; az ellenséget a Rossz megtestesüléseként jelenítette meg. A bajtársi, illetve a kommunista mozgalmak beszélői ezt a háborús-szakralizált idiómát alakították át saját céljaikra.

A politikai szövegek felerősödő militarizálódását, polarizálódását, extrém érzelmekkel való föltöltődését, brutalizálódását, apokaliptikus hangnemt és szakralizálódását – mely nyelvi mintázatokra a fenti bekezdésekben igyekeztem magyar példákat hozni – tekinthetjük az első világháború eszmetörténeti következményeinek, noha katonai metaforákkal, kényszerítő térképzéssel, erős érzelmekkel vagy szent-profán elválasztással régebbi írásművek is dolgoztak. E mintázatok teljes, részleges együttállását vagy felfokozott voltát lehet talán a világháború hatásának nevezni egy-egy szövegben. Mint látható volt, e mintázatok előfordulnak bal- és jobboldali szerzők írásműveiben is, ugyanakkor nem minden akkori bal- és jobboldali szövegben lelhetők fel. Nyelvhasználat és politikai álláspont aszimmetriája a politikai eszmetörténetek egyik leggyakoribb kutatói tapasztalata. Készültek a háború után olyan politikai írások is, amelyekben nem találhatjuk meg e mintázatok egyikét sem: ilyen például Fenyő Miksa idézett Jászi-bírálat, vagy Angyal Dávid nem idézett Tisza István-émlékbeszéde. Bethlen István 1921-es miniszterelnöki beköszöntő beszédében csak halvány nyomaikkal találkozunk, akárcsak a szociáldemokrata párt 1922-es elvi nyilatkozatában.

Nemrégiben Trencsényi Balázs *A nép lelke* című kiváló könyvében azt a tézist fogalmazta meg, hogy 1919 után végbement a magyar politikai kultúra etnokulturális fordulata.⁴⁵ Több kifogásom is van e tézissel szemben. Mindenekelőtt, érvényessége, azt hiszem, nem terjed ki a baloldalinak nevezhető beszélőkre, akik akkoriban nemigen használtak etnonacionalista szótárt. Ellenben, mint már írtam róla, ekkor már több évtizede használatos volt a markáns etnonacionalistának mondható nacionáldarwinista diszkurzus, amely már a 19. század utolsó harmadában is párhuzamosan vagy szimbiózisban létezett a nacionalizmus historizáló idiómájával – s ez sok-sok szövegben így volt az első világháború után is. Az irredenta mozgalom, amely a történelmi Magyarország helyreállítását tűzte ki célul, nem adhatta fel a historizáló beszélést az etnokulturális kedvéért;⁴⁶ legfeljebb keverten

beszélte őket. Én tehát inkább úgy írnám le a magyar politikai kultúra 1919 utáni változását, hogy domináns helyzetbe került az úri osztály kettős, historizáló és etnonacionalista nyelve, s a politikai beszélés perifériájára vagy félperifériájára szorult minden olyan megszólalás, amely nem ezt a kettős nyelvet, vagy annak valamelyik diszkurzusát használta. Péter László egykor azt a címet adta az életművét áttekintő interjúnak, hogy „mindig az államot tekintettem főszereplőnek”.⁴⁷ Én viszont az úri osztályt tekintem a modern magyar történelem főszereplőjének, ezért előbb az általa beszélt két nyelvvél foglalkozom, majd az egyik nyelvi vetélytársukkal.

Az első világháború utáni faji beszélés nacionáldarwinista múltja sok-sok szövegen tanulmányozható. Szabó Dezső *Két faj harca* című 1921-es cikkében nemcsak e fél évszázados szótár kulcsfogalmai (létért való küzdelem, fajok élet-halál harca) jelennek meg, hanem konzekvenciái is: „1. Az életharcban a faj minden tagja szolidaritást és segítséget jelent a faj minden tagja számára. 2. Az életküzdelem válságos pillanataiban a faj minden tagja alá tudja rendelni a maga érdekeit a faj érdekeinek. 3. A faj érdekében a kezdeményezés s a felelősség elvállalásának legheroikusabb példáira képesek.”⁴⁸ E hárompontos *normatív* jellemzés a magyarral élet-halál harcot vívó zsidó faj jellemzése, ugyanis Szabó érvelésében a zsidóság olyan faj, amilyennek a fajnak lennie kell, ha győztes akar lenni a létért való küzdelemben. E szótár rendkívül konfliktuózus politikai világot hoz létre, amelyben a konfliktus feloldhatatlan, a tét emelhetetlen, s a szereplők – nagy, tagolatlan, egységes, eredetibb elemre visszavezethetetlen kollektívumok – állandó feszült figyelmét igényli. Ugyanakkor e politikai világnak megvan a maga morális szépsége és hősiessége (legalábbis Szabó változatában): biztonságot nyújt a kollektívum tagjainak, és lehetővé teszi számukra a hősies életet. A moralitás határai azonban a faj határainál érnek véget: nincs fajközi erkölcs.

A nacionáldarwinista diszkurzus egyszerre naturalista és akaratelvű. A fajok végzettszerűen olyanok, amilyenek, mert természeti és nem kulturális közösségek – a faj fogalma nem tartalmazza a választás lehetőségét. „A zsidóságot egy hitében, vérében gyökerező szétoldhatatlan erő kergeti folytonos hódításra”, írta Szabó. Ugyanakkor a fajoknak nem elég csak lenniük; arra kell törekedniük, hogy megfeleljenek a faj normativitásának: hogy „csodálatos egység, tervszerű harc”, „gigászi jövőépítés” jellemezze

45. Trencsényi Balázs: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Budapest, 2011, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, 356. p.

46. Lásd például Krasznai Zoltán könyvét a földrajz nacionalista diszkurzusának folytonosságáról: *Földrajztudomány, oktatás és propaganda. A nemzeti terület reprezentációja a két világháború közötti Magyarországon*. Pécs, 2012, Publikon, 99. p.

47. Péter László: *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemről*. Budapest, 1998, Osiris, 385. p.

48. Szabó Dezső: *Két faj harca. A Nép*, 1921. május 5. Nagy Péter tévesen írta monográfiájában a cikkről, hogy „a magyar faji felsőbbrendűségről” szól. Lásd: *Szabó Dezső*. Budapest, 1969, Akadémiai, 307. p.

őket. A *Két faj harca* fejtegetései szerint a zsidó megfelel, a magyar pedig nem a faj e normájának. A nacionáldarwinista érvelés itt elsorolt elemei nem világháborús termékek: szinte valamennyi fellelhető például már Arany László 1872-es *Hunok harca* című költeményében is, amely a germán/német és hun/magyar faj létért való küzdelmét vitte színre. Vannak első világháború utáni írásművek, amelyek a fajok harca narratíváját úgy alkalmazták, hogy közben nem használták a nacionáldarwinista kulcsfogalmakat: ilyen például Horváth János idézett füzet, az *Aranytól Adyig. A harmadik Magyarországon* a nacionáldarwinista érvelés rasszistával egészült ki: Lendvainál a zsidó alsóbbrendű faj, „rabszolgalelek” – s az utóbbi a szöveg domináns diszkurzusa. Az antiszemita álláspont különféle nyelvezetekkel kapcsolódhatott össze első világháború utáni politikai szövegekben.

A faji beszélés nem váltotta le a nacionalizmus historizáló idiómáját 1918 után, hanem hol így, hol úgy, együtt élt vele. Méhely Lajos öntudatosan így kezdte említett, Berzeviczy Albert akadémiai elnököt bíráló cikkét: „A faji gondolat terén nem tarthatom magamat illetéktelennek, mert köztudomású, hogy amikor az ezeréves Magyarországot külső és belső ellenségei ravatalra terítették, egyike voltam azoknak a legelsőeknek, akik összeomlásunk igazi okait felismerték” – tudniillik a „zsidó veszedelmet”.⁴⁹ E mondatban az „ezeréves Magyarország” kifejezés a historizáló idiómát idézi meg, a „ravatalra terítették” az irredenta beszélést, amely úgyszintén a historizáló idiómát használta. Épp azt a nyelvezetet tehát, amelyet a vitafél Berzeviczy is beszélt, amikor ezeket a Méhely által bírált szavakat leírta: „a magyar föld és a magyar nemzet olyan, szinte példátlan asszimiláló erővel bír, mely minden valódi értéket áthat s minden ízében magyarrá teszi a nem magyaroktól származottat is”.⁵⁰ Méhelynek nem a nyelvezet, hanem a következményei ellen volt kifogása: az asszimilációt utasította el, azt, hogy a kulturális azonosulás felülírhatja a leszármazást.

E két nacionalista diszkurzusnak tiszta esetben más közösség áll a középpontjában: a historizálónak a nemzet mint politikai közösség, a faji beszélésnek a faj mint természeti, politikum előtti közösség. Méhely bizonyára átlátta ezt az ellentétet cikke írásakor, Berzeviczy érvelésével szembesülve, mégis fenntartotta a két diszkurzus feszült együttélését szövegében, talán reflektáltan, talán reflektálatlanul. Ha azt feltételezzük, hogy reflektáltan, akkor vélhetően azért, mert a historizáló idióma jelenléte kapcsolta be a szövegét a politikai-kulturális elit nyelvi közegébe, vagy mert jelenléte

némi patinát biztosított a fejtegetésének. Szövege kommunikációképességet és tekintélyességet vélhetett tehát erősíteni a historizáló idióma használatával. Hasonló okai lehettek annak is, hogy Lendvai – 1921-es, már többször emlegetett kötete előszavában, amelyet teljesen áthat a faji beszélés dominanciája – miért cserélte ki a mindaddig használt „faj” szót a mindaddig nem használt „nemzet”-re. Éppen akkor tette ezt, amikor fejtegetésében faji víziójához érkezett (írása utolsó mondatában): „hiszem, kívánom, remélem: rám is, nemzetemre is a maradandóbb, az alkotó értékek fordulója következik, és az erős szervezetnek öntudatlan, reflektálatlan önkifejtésével élheti magát a nemzeti élet”.⁵¹ Míg Szabó Dezső cikkében a tudatos faji élet számított normának, Lendvai víziója a fajiság öntudatlan, vitalista érvényesülését tekintette elérendő célnak.

A faji beszélés két háború közötti felerősödését Szabó Miklós annak idején a következőképpen magyarázta: a jobboldali elit az ország területvesztéséből azt a tanulságot vonta le, hogy a nemzet mint történelmi közösség „politikai mitológiája” erőtlenné bizonyult a nemzetiségek elemi etnikai tudatához képest. A történelmi állam nem bizonyult elég szilárd keretnek a politikai közösség fenntartása számára, tehát szilárdabb, elemibb keretet szükséges találni a politikai közösségnek: a fajt, az etnikumot mint prepolitikai, leszármazási közösséget.⁵² Mindez bizonyára így lehetett. Ám azt hiszem, a jobboldali elit nemcsak az ország területvesztéséből, hanem 1918–1919-es uralomvesztésének élményéből is olyan tanulságokat vont le, amelyek a faji beszélés terjedéséhez vezettek.⁵³ Ugyanakkor mind a területek visszaszerzésének, mind a hagyományos uralmi állapot fenntartásának igazolása miatt továbbra is szükségük volt a historizáló nacionalista diszkurzusra. E politikai nyelvezet hatékony maradt az első világháború után következő három évtizedben is, túlélte a szocialista rendszer évtizedeit, s mint Szűcs Gábor Zoltán kimutatta, alapvető szerepet játszott a rendszerváltás idejének politikai érvelésében is.⁵⁴ A faji beszélés felerősödését a

49. Méhely: Berzeviczy Albert fajszerlétele. I. m.

50. Berzeviczy Albert ünnepi beszéde Herczeg Ferenc hetvenedik születésnapja alkalmából. Akadémiai Értesítő, XLIII. kötet, Budapest, 1933, MTA, 316. p.

51. Lendvai: *A harmadik Magyarország*. I. m. 13. p.

52. Szabó Miklós: Magyar nemzetfelfogások a 20. század első felében. *Mozgó Világ*, 9. évf. 1983. 4. sz. 50–60. p.

53. Pontosabban: már a rivális társadalmi csoport háború alatti gazdagodásából és befolyásnövekedéséből. Bihari Péter szerint 1916-tól mélyült „árokka” a középosztály belső törésvonala, ekkortól kezdve terjedt el a „zsidó tér foglalt” emlegetése a sajtóban. Bihari: *Lövészárkok a hátszágban*. I. m. 14–15. p.

54. Szűcs Gábor Zoltán: *Az antelli pillanat. A nemzeti történelem szerepe a magyar politikai diskurzusban, 1989–1993*. Budapest, 2010, L'Harmattan. A nemzeti történelemről mint politikai nyelvről különösen: 16. p.

háborús propaganda hatásával is lehet magyarázni: így tett például *Az újraírt háború. 1914–1918* című könyv szerzőpárosa.⁵⁵

A faj fogalma nemcsak elemibb közösséget jelentett, mint a nemzet: természettudományos tekintélyre is szert tett, s egyfajta sorsszerűség és harciasság is áthatotta ekkoriban. Igaz ugyan Szabó Miklós bon mot-ja, miszerint a faj a két háború között voltaképpen „antiszemita szakkifejezés” volt, csak nem mutatja meg a fogalom másik, társadalmi ígéretet hordozó oldalát. A faji forradalomról 1919–1921 között író szerzők, például Zsilinszky Endre, nagyszabású, körvonalazatlan lelki átalakulásra is vártak, amely „újja kell, hogy gyúrja a magyar nép lelkivilágát és erkölcsét”.⁵⁶ A párhuzamos német jelenséget elemző George L. Mosse *The Crisis of German Ideology* című könyvében arra hívta fel a figyelmet, hogy a „német forradalom” hívei a társadalom olyan osztályaiból származtak, amelyek meg akarták őrizni a dolgozó osztályok fölötti kiváltságos helyzetüket, ugyanakkor mélységesen elégedetlenek is voltak a világukkal: „Az ellentmondás a rangjuk megőrzésének vágya és a társadalom átalakításának nem kevésbé heves vágya között a lelki forradalomhoz folyamodásban találta meg sajátos szintézisét, amely új élettel tölti el a nemzetet, ám a társadalmi szerkezet forradalmasítása nélkül.”⁵⁷ Azt hiszem, ugyanígy jellemezhető a magyar faji forradalom társadalmi ígérete is.

Mint a politikai szövegek háború utáni militarizálódásának és szakralizálódásának a leírása mutatta, a beszélők rendelkezésére álló „diszkurzív barkácskészlet” egy részét egymást ellenfélnek vagy ellenségnek tekintő politikai szereplők is használták. Voltak azonban olyan kulcsfogalmak, metaforák, narratívák és magyarázati sémák is, amelyek használata belül maradt egy-egy politikai szubkultúrán, sőt, részben e nyelvi mintázatok hozták létre a politikai szubkultúrákat. Az osztályharc, osztályelnyomás, kizsákmányolás a baloldali diszkurzusok fogalmai; a zsidó térfoglalás, a keresztény renaissance, a faji ösztön a jobboldaliaké – noha az előbbiek nem minden baloldali, az utóbbiak nem minden jobboldali szövegben fordultak elő. Az előbbi, illetve utóbbi három kifejezés rendkívül eltérő, markáns fiktív világokat hoz létre.⁵⁸ Az elváló nyelvhasználatok mögött gyakran politikai

szubkultúra áll: elképzelt közösségek és az elképzelést lehetővé tevő intézmények.⁵⁹ A modern politika nyelvének 19. századi egységesülési folyamatát a század végén két eltérő társadalmi háttérű, s eltérő nyelvezetű politikai szubkultúra elkülönülése törte meg: a szociáldemokrata munkásmozgalmé és a katolikus-keresztény politikai közösségé. E két szubkultúra nyelvi története jelenti a világháború utáni elváló nyelvhasználatok előtörténetét.

Politikai eszmetörténeti tankönyvemben annak idején így írtam a jobb- és baloldal két háború közötti fogalmáról: „Legegyszerűbben a közelmúlt-hoz való viszony alapján lehet jellemezni e két oldalt: az előbbiek elutasították a két forradalom törekvéseit – és az azt megelőlegező szocialista munkásmozgalmat, illetve »radikális ellenkultúrát« –, az utóbbiak valamelyikre saját tradíciójukként gondoltak.”⁶⁰ Most inkább úgy fogalmaznék, hogy az 1918–1921 közötti polgárháborús éveknek mint „öseseménynek” két háború közti folyamatos exegézise alakította ki a bal- és jobboldal politikai hagyományait. Romsics Gergely könyve, amely a politikai elit tagjainak memoárjaiban vizsgálta a Monarchia összeomlásának narratíváit, „két sokágú *grand récit*”-t azonosított a magyar emlékiratokban: bal- és jobboldalit.⁶¹ Vajon ugyanerre az eredményre vezetne-e, ha a polgárháborús évek exegézisét vizsgálnánk széles szövegbázison? Romsics Gergely arra a következtetésre jutott, hogy a magyar közéletben az első világháború utáni években több jobboldali nyelvvariáns (amelyeket voltaképpen a közös ellenségkép kötött össze) vetélkedett a szociáldemokrata (marxista szókinszű) nyelvvel, „ám hiányzott a következetes demokratikus-liberális nyelvjáték”.⁶²

Giovanni Sartori szerint a kommunistáknak az 1918 utáni kiválása a szociáldemokrata mozgalmából jobban a marxizmushoz kötötte az utóbbiakat, mint valaha. „1920-tól versengés kezdődik az elvált testvérek között – írja az olasz politikatudós –, amelyben az lesz a vita tárgya, hogy ki az »igazi marxista«? [...] 1920 és 1940 közt az európai szocialistákat a kommunistákkal való versengés majdnem mindenütt »marxizmusra kényszeríti«.”⁶³ A magyar szociáldemokráciára mindez csak részben igaz. A szoci-

55. Audoin-Rozeau-Becker: *Az újraírt háború*. I. m. 123. p.

56. Zsilinszkynek a *Szózatba* írt 1920. március 11-i cikkét idézi: Kerepeszki Róbert: *A Turul Szövetség 1919–1945*. Máriabesnyő, 2012, Attraktor, 159. p.

57. Nekem a könyv olasz fordítása van meg: George L. Mosse: *Le origini culturali del Terzo Reich*. Milano, 2008, Il Saggiatore, 17. p.

58. A „fiktív világ” kifejezést Hannah Arendttől kölcsönöztem: Arendt: *A totalitarizmus*. I. m. 448. p. Nemcsak a totalitárius mozgalmak hoznak létre a normál világgal feszültségben lévő fiktív világot, hanem más hitszerű elköteleződést kiváltó politikai szerveződések is.

59. „A gyenge személyes kapcsolatok ellenére is lehet koherens és homogén egy [politikai] szubkultúra. Az ilyesfajta erős, »spirituális« integritás hordozója a közös beszédmód.” Lásd: Enyedi Zsolt: *Politika a kereszt jegyében. Egy politikai szubkultúra természetrajza*. Budapest, 1998, Osiris, 28. p.

60. Takáts: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. I. m. 106. p.

61. Romsics Gergely: *Mítosz és emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és magyar politikai elit emlékirat-irodalmában*. Budapest, 2004, L'Harmattan, 61. p. Romsics magyar fejezete (59–97. p.) az első világháború utáni magyar politikai szövegek általam ismert leginvenziósabb nyelvi elemzése.

62. Uo. 76. p. A közös ellenségkép által összekötött jobboldali diszkurzusokról: 95. p.

63. Giovanni Sartori: *Demokrácia*. Budapest, 1999, Osiris, 165. p.

áldemokraták marxisták maradtak,⁶⁴ és részben marxista maradt a beszédük is. De csak részben. Az 1919-es kudarctól való elhatárolódás szükségessége, az ország területvesztésének minden politikai szereplő pozícióját befolyásoló volta, s az 1922-es új helyzet, a parlamenti párttá válás, nyelvi nyitásra készítette az MSZDP hazai vezetőit. Érdekes dokumentuma ennek első képviselőcsoportjuk 1922. június 28-i elvi nyilatkozata, amely a historizáló nacionalista diszkurzus megidézése révén már első mondatában alkalmazkodott a megszólalás nyelvi közegéhez, hogy aztán ezt a nyelvi gesztust saját politikai legitimitásának történeti újraértelmezésére használja fel.

„Amidőn Magyarország dolgozó munkásosztályának képviselte ezeréves állami lét után először jelenik meg a magyar nemzet törvényhozó testületében, hogy az állam alkotmányának kereteiben a többi társadalmi osztályokkal egyenrangú fél gyanánt részt vegyen a törvényhozás és az államkormányzat munkájában, első szavát a hálának és elismerésnek kívánja szentelni.

Hálával kívánunk megemlékezni dolgos elődeinkről, akik hosszú időn át, föl nem sorolható nehézségek és szenvedések között [...] arcuk verejtékében fürödve törték föl itt az ugart, hogy termékeny tégyék ezt a földet és alkalmassá az országot az emberi civilizáció számára, képessé az ország lakosait a rendezett állami és társadalmi életre.

Jogfosztottságban éltek. Életük és létük fölött mindenkor a társadalom úgynevezett felsőbb osztályai rendelkeztek, azért ma, midőn mi itt ezek utódaiként megjelenünk, kötelességünknek tekintjük, hogy jeltelen sírjaik és az anyafölddel elvegyült poraik fölé helyezzük hálánk koszorúját” – e mondatokkal kezdődik az elvi nyilatkozat.⁶⁵

„Ezeréves állami lét”, „a magyar nemzet törvényhozó testülete”, „az állam alkotmányának keretei”, a „termékeny föld”, a „az anyafölddel elvegyült por”, a „hála elhelyezett koszorú”: olyan nyelvi elemek ezek, amelyek előfordulhatnak valamely, a historizáló nacionalizmus nyelvét beszélő szónoklatban is. Használatukat együttműködési gesztusnak is értelmezhetjük, illeszkedésnek a hivatalos politika domináns nyelvi keretéhez. Mar-

64. „Nem tudok olyan irányzatról az SZDP-ben, mely javasolta volna a marxista dogmák vagy egy részük feladását. Garami Ernő, Kéthly Anna vagy Bán Antal marxistaként halt meg; még Peyer Károly sem volt hajlandó nehéz órák arra a mai reálpolitikusok szemében apró engedményre, hogy a párt nevét »Magyarországi«-ról Magyar Szociáldemokrata Pártra változtassa.” Hajdu Tibor: *Demokrácia és diktatúra választóján 1919-ben és 1945 után*. In Feitl István – Földes György – Hubai László (szerk.): *Ütkeresések. A magyar szociáldemokrácia tegnap és ma*. Budapest, 2004, Napvilág, 391. p.

65. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt elvi deklarációja. In Gergely Jenő – Glatz Ferenc – Pölöskei Ferenc (szerk.): *Magyarországi pártprogramok 1919–1944*. Budapest, 2003, ELTE – Eötvös Kiadó, 87. p.

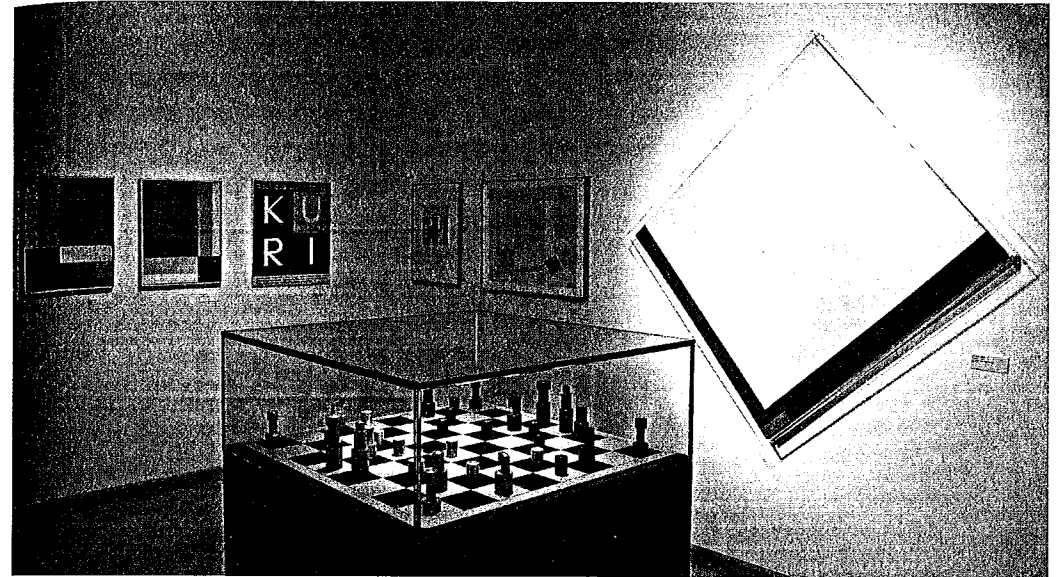
shall McLuhan-t parafrázálva: a politikai nyelvhasználat maga az üzenet. Ugyanakkor a képviseletnek olyan (nem illeszkedő) értelmezésével állt elő az idézett szövegrész, amelyben földereng a saját (marxista) nyelv: a képviselőcsoport osztályképviseletként tekintett magára, s osztályképviseleőknek tartotta a többi képviselőt is. A második-harmadik bekezdés pedig egy, a historizáló nacionalizmuséhoz képest alternatív történelmi elbeszélést épített fel: mintegy a felsőbb osztályok már sokszor megírt-elmondott ezeréves történelme mellé helyezte a jogfosztott alsó osztályok néma, kimondhatatlan ezeréves történelmét – részben a historizáló nacionalizmus nyelvéből vett kifejezések eltulajdonításával.

A nyilatkozat egyszerre deklarálta (nyelvhasználatának politikájával is) a történelmi alkotmányos keretek elfogadását (ami hallgatólagosan a marxista célokról való lemondást is magában foglalta), s egyben plebejus átértelmezését. A második-harmadik bekezdés alternatív elbeszélése folytatása a mozgalom (a párt) korábbi, saját történelmi panteont, saját hagyományrendszert kialakítani kívánó törekvéseinek.⁶⁶ E bekezdések immár nem egyszerűen a munkásosztály, hanem általában az alsó osztályok pártjaként értelmezték az MSZDP-t. A jogfosztottak utódaiként való megszólalás vádlóként, a történelmi igazságtalanság helyrehozójaként állította be a pártot, míg politikai ellenfeleit a jogfosztók utódaiként. A historizáló nacionalizmus elemei nyelvi átjárót biztosíthattak a politikai ellenfelekkel való kommunikációhoz, ugyanakkor alternatív használatuk aláásta domináns diszkurzusukat. Így a nyilatkozat nyelvi politikája egyszerre tekinthető illeszkedőnek és támadónak. Ám mindezt már nem lehet a nagy háború eszmetörténeti következményének nevezni, inkább a háború következményeinek a következménye volt.

66. Vörös Boldizsár: „A múltat végképp eltörölni”? *Történelmi személyiségek a magyarországi szociáldemokrata és kommunista propagandában 1890–1919*. Budapest, 2004, MTA Történettudományi Intézet, 109., 111. p.

Szücs György

A „NAGY HÁBORÚ” ÉS AZ „ÚJ MŰVÉSZET”:
A VILÁGHÁBORÚ ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

A pécsi Bauhaus-kiállítás enteriőrje, 2010

Balról jobbra: Peter Keler, Molnár Farkas, Karl Peter Röhl művei, az előtérben Huszár Vilmos
1921-es terve alapján készült sakk-készlet. Janus Pannonius Múzeum

„Nem tudom, hogy mindig így lesz-e ez, hogy nagy katasztrófák fognak kelleni, hogy az emberek megtérjenek, de számos jelből és saját lelkünk sugallatából azt érezzük, hogy az új béke olyan béke lesz, minő idáig még nem volt a földön. Megváltozott, megtért, megnemesedett nemzetek és emberek békéje lesz.”

Alexander Bernát, 1917¹

2010-ben Pécs Európa egyik kulturális fővárosaként olyan képzőművészeti kiállítások megrendezését vállalta, amelyekkel a 20. század első felében tevékenykedő magyarországi alkotók kiemelkedő egyéni teljesítményei mellett a folytonosan megújuló, kulturális Európához való tartozást igazolta, ugyanakkor az előzmények feltárásával és közreadásával a hazai tradíciók, illetve a külső, elsősorban francia és német inspirációk együttesen alakító szerepét hangsúlyozta. A Kernstok Károly vezette *Nyolcak* művészcsoport néhány évig tartó működése az első világháború előtti irodalmi, zenei, képzőművészeti stb. fellendülés időszakának egyik, Ady *Új versek* kötetével (1906) vagy a *Nyugat* megalapításával (1908) mérhető, párhuzamos festészeti megnyilvánulása volt. A róluk szóló kiállítás számos új adattal gazdagította, s újra megerősítette azt a megállapítást, hogy tagjai az akkori kortárs európai művészet elitjéhez igazodtak.² Egy másik kiállítás már a húszas évek miliőjébe kalauzolt: a képző- és iparművészetet, az építészetet, a tárgykultúrát, a színházat megújító *Bauhaus* nemzetközi világába, ahol olyan művészek működtek együtt, mint Walter Gropius, Vaszilij Kandinszkij, Paul Klee, Oskar Schlemmer, Molnár Farkas vagy Moholy-Nagy László.³ A két művészettörténeti esemény közé ékelődő világháború – és az azt követő forradalmak – kettős természetéből következik, hogy a megelőző korszak önfeledt, világmegváltást hirdető programját részben megkérdőjelezte, másrészt viszont a társadalom és művészet átalakításának sürgető feladatát is felgyorsította.

2013-ban Kassa a modernizmus és az avantgárd mozgalmak országhatárokon túlmutató jelentőségét felismerve a dr. Josef Polak igazgatósága alatt működő Kelet-Szlovákiai Galéria két világháború közötti időszaká-

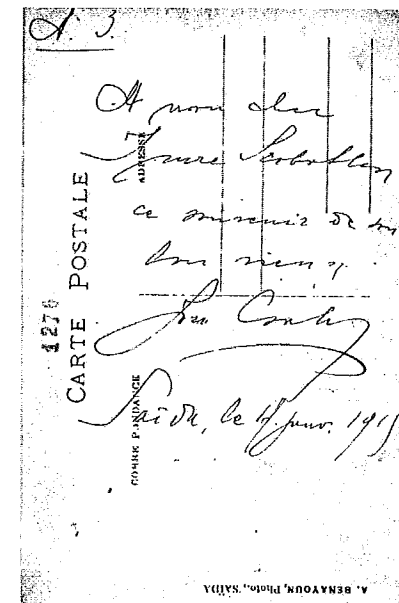
1. Alexander Bernát: Művészet és háború. *Magyar Figyelő*, VII. évf. 1917. II. köt. 299. p.

2. Markója Csilla – Bardoly István (szerk.): *A Nyolcak*. Kat. Pécs, 2010, Janus Pannonius Múzeum.

3. Bajkay Éva (szerk.): *A művészettől az életig. Magyarok a Bauhausban*. Kat. Pécs, 2010, Janus Pannonius Múzeum.

nak feldolgozását határozta el, mely döntés – úgy tűnik – a város legújabb kori öndefiníciójának alapjául is szolgál. A *Kassai modernnek* kiállítás lehetőséget teremtett arra, hogy az akkori „csehszlovákiai” kortárs művészet képviselői, például a nagybányai hagyományokat megújító, a fronton haditudósítóként is dolgozó Halász-Hradil Elemér, vagy a nemzetközi avantgárd művészetben is számon tartott František Foltýn művei bemutatásra kerüljenek a városban időszakosan működő olyan kiállítók alkotásaival együtt, mint az akkor emigrációban élő Kernstok Károly, Perlrott Csaba Vilmos vagy Bortnyik Sándor.⁴ A kiállítás ezzel a konkrét történeti modellel újra alátámasztotta a regionális megközelítések létjogosultságát, s azt a tanulságot hordozta, hogy a közép-kelet-európai kulturális transzfer a gyakran mechanikus, szinte kötelező nyugat-európai összevetéseknél jóval gyümölcsözőbb kutatási programokat kínál, s mindenkor megfogható eredményeket produkál.⁵

A világháború és a soron következő évtized összefüggéseinek tudatos felmutatását választotta nyitókiállításként a 2014-es kulturális főváros címet elnyerő Riga. Kiinduló koncepciójuk szerint az első világháború után függetlenné váló államok – Észtország, Litvánia, Finnország, Lengyelország, Csehország és Szlovákia, Szlovénia, Horvátország, Szerbia és Magyarország – háború alatti művészetét, s a húszas évek modernizmusának legfontosabb karakterisztikumait igyekeztek a kiállításban és a katalógusban megragadni, miközben számot vetettek a nemzeti identitás és kultúra kérdéseivel, a háború tragédiájának és az „újjaszületés” országonként különböző, mégis számos hasonlóságot mutató lefolyásával.⁶ A teljességükben az első világháborút megelőző események és az utána következő folyamatok révén érthető kiállítások nézőpontjai különböztek, s ennek következtében Magyarország más és más fénytörésben jelent meg: a számunkra magától értetődően az európai kulturális központokhoz való szoros kapcsolódásunk önértékes kinyilvánítása, egyúttal e tény bizonygatásának napjainkig tartó, folyamatos kultúrmunkája a nemzeti önkép és a mások rólunk alkotott

Csáky József Port Saidból 1919. január 17-én kelt képeslapja Szobotka Imrénék
A Szobotka család tulajdona

képe közötti, az évtizedek alatt alig változó eltolódásra világít rá. A rigai kiállításon különösen szokatlan volt Európa peremvidékére (vissza)kerülni, s emellett szembenézni azzal, hogy a többségükben sohasem hallott alkotók nevei mellett másoknak Mednyánszky Lászlóé, Vaszary Jánosé, Bortnyik Sándoré és Kmetty Jánosé sem cseng ismerősen. Ugyanakkor elgondolkodtató élmény volt megtapasztalni, hogy a kiállítási összkép az akkori európai művészet tendenciáival analóg, meglepően magas művészi színvonallal büszkélkedhetett.

*

A világháború kitörése a Franciaországban dolgozó művészeket érintette a legérzékenyebben. A párizsi tárlatokon már éppen megkapaszkodó, a kubizmus eredményeit sikerrel hasznosító Szobotka Imrét, Réth Alfrédet és Bor Pált, mint az ellenséges Osztrák–Magyar Monarchia állampolgárait internálták, barátjuk, Csáky József szobrász inkább belépett a francia hadseregbe, hogy elkerülje a kényszerlakhelyre költöztetést. A francia fauvizmus, s elsősorban Henri Matisse által inspirált nagybányai *neósok* képviselői, Czóbel Béla és Galimberti Sándor viszont még idejében Hollandiába menekültek. A művészek és gondolkodók, de a Franciaországban munkát vál-

4. Lena Lešková (ed.): *Košická moderna / Košice modernism. Umenie Košic v dvadsiatych rokoch 20. storočia / Košice Art in the Nineteenes*. Košice, 2013, Východoslovenská galéria; Kiállítási előzménye: Szabó Lilla (szerk.): *Kassai modernnek. A két világháború közötti képzőművészet Kassán*. Kat. Szentendre, 2009, MűvészetMalom.
5. Néhány példa: Passuth Krisztina: *Avantgarde kapcsolatok Prágától Bukarestig 1907–1930*. Budapest, 1998, Balassi. Dorothee Brill et al. (Hrsg.): *!avantgarden! in mitteleuropa 1910–1930. transformation und austausch*. Kat. 2002, München, Haus der Kunst – Berlin, Martin-Gropius-Bau – Leipzig, E. A. Seemann Verlag; Vojtěch Lahoda (ed.): *Local Strategies – International Ambitions. Modern Art and Central Europe 1918–1968*. Papers from the International Conference, Prague, 11–14 June, 2003. Praha, 2006, Artefactum.
6. Laima Slava (ed.): „1914”. Kat. Riga, 2014, Exhibition Hall *Arsenals of the Latvian National Museum of Art*.

A *Das Plakat* 1916. májusi címlapja Walter Trier antant-karikatúráival

laló, egyszerű emberek is csalódottan vették tudomásul, hogy lelkes elköteleződésük a francia kultúra iránt mit sem számít, a háborús helyzet durván szétszakította a korábban érvényes kapcsolatokat. Pozitív ellenpéldákat azért mindkét oldalon találunk. Rippl-Rónai Józsefet barátainak, Maurice Denis-nek és Aristide Maillolnak a közbenjárására fél év után sikerült kiuttatni Franciaországból. A hányattatás képi reflexióit az 1915-ben az Ernst Múzeumban rendezett háborús festményeinek és rajzainak kiállításán adta közre.⁷ Egisto Tangót 1913-tól nevezték ki az Operaház karmesterévé, de az 1915-ös olasz hadba lépés utáni hangulatban felmerült szerződésének felbontása, és a mester hazaküldése.⁸ Ez a lépés szerencsére elmaradt, így az ő égisze alatt kerülhetett sor Bartók Béla táncjátékának, *A fából faragott királyfinak*, valamint *A kékszakállú herceg vára* című operájának bemutatójára 1917-ben, illetve 1918-ban.

7. Paris Anella: A művész internáltatásának története. In *Rippl-Rónai József háborús festményeinek és rajzainak kiállítása*. Budapest, 1915, Ernst Múzeum, 3. p. A témáról legújabban: Horváth János: *Rippl-Rónai az első világháborúban*. Kat. Kaposvár, 2014, Rippl-Rónai Megyei Hatókörű Városi Múzeum.

8. –g [Herczeg Ferenc]: Tango Egisto (Budapesti levél). *Magyar Figyelő*, V. évf. 1915. II. köt. 456–459. p.

Rippl-Rónai József: *Mennek a vásútra (Le départ!)*, 1914
Akvarell, papír. Magyar Nemzeti Galéria

Idehaza az írók és művészek nagy része haditudósítóként, hadifestőként és rajzolóként dolgozhatott az 1914-ben létrehozott Sajtóhadiszálláson (Kriegspressequartier).⁹ Az idősebb generáció festői közül Mednyánszky László, Vaszary János, a korszakot portrék százain keresztül dokumentáló Márton Ferenc, a két világháború közötti időszak legtöbbet foglalkoztatott szobrásza, Kisfaludi Strobl Zsigmond, az építész Maróti Géza, vagy a drámaíró Molnár Ferenc és Bíró Lajos neveit említhetjük. Alkalmanként a véletlen régi barátokat sodort egy helyre, így lehetett Márffy Ödön a Nyolcak másik két tagjának, Pór Bertalannak és Berény Róbertnek a kiképző tisztje. Új ismeretségek is kötődtek: Rippl-Rónai az olasz fronton már hadifestőként Oskar Kokoschkával találkozott.¹⁰ Az önként jelentkező Vaszaryt – művész-

9. A Sajtóhadiszállás működéséhez lásd Markója Csilla: Tájékozás csata után – Mednyánszky László és a hadifestészet. *Enigma*, 7. évf. 28. sz. 2001. 27–39. p. illetve a kötet dokumentumai; Balla Tibor: Az osztrák–magyar sajtóhadiszállás szervezete és tevékenysége az első világháborúban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 118. évf. 2005. 1–2. sz. 141–149. p. Katona Anikó: A háború képe. A hadifestők és a sajtóhadiszállás viszonya az első világháborúban – a bécsi Állami Levéltár iratai alapján. In Kötél Emőke – Rainer M. János (szerk.): *Esemény és narratíva. Történetiség – elbeszélés(ek) – interpretáció*. Budapest, 2013, Gondolat, 270–287. p.

10. Gáspár Ferenc: Együtt a fronton. Rippl-Rónai és Oskar Kokoschka kapcsolata. In *Somogyi*

Mednyánszky László: *Szerbiában, 1914*
Olaj, vászon. Magyar Nemzeti Galéria

társaival egyetemben – sokkal felkészületlenebbül érte a háború, mint Mednyánszkyt, aki Tolsztoj műveinek hatására, illetve a buddhizmus és teozófia magasabb létfelfogásának ismeretében várakozással tekintett az embert próbáló események elé. Vaszaryt a katonalétben megváltozott fizikai és pszichikai körülmények olyan új művészeti kihívásokkal szembesítették, amelyek lényegében visszalépést jelentettek az előző években kialakított, a valós látványtól mindinkább elszakadó, a kép belső törvényszerűségeit kutató, reduktív stílusától. A művészeknek a propaganda és cenzurális feladatokat ellátó Sajtóhadiszállás tagjaiként hetente-kéthetente le kellett adniuk egy rajzot vagy vázlatot az ún. képgyűjtő állomáson (Bildersammelstelle), ilyenformán a naturalista tájképek, portrék és a különféle zsánerjelenetek ismét nagyobb hangsúlyt kaptak életükben. „Figurális dolgok kellenek, lövészárkok, orosz foglyok és tűznél melegedők” – írta háborús naplójában Mednyánszky.¹¹

Vaszary hamar belátta, hogy a hazai közönség a kiállításokon még a vázlatok esetében is a valamelyest befejezettséget mutató képekhez szokott,

Múzeumok Közleményei. XIV. Kaposvár, 2000, 465–472. p. Uő: Oskar Kokoschka az olasz fronton – 1916. Újabb adalékok Rippl-Rónai és Kokoschka kapcsolatáról. *Ars Hungarica*, XXVII. évf. 1999. 2. sz. 431–436. p.

11. Bardoly István (szerk.): *Mednyánszky László feljegyzései 1877–1918*. Budapest, 2003, Magyar Nemzeti Galéria, 335. p. Az 1916. november 25-i bejegyzés.

Vaszary János: *Háborús jelenet, 1916*
Akvarell, tus, papír. Magyar Nemzeti Galéria

ezért a harctéren készült, az emlékezet segítésére szolgáló rajzok csupán egy-egy fontos pillanat, esemény riportszerű, gyors rögzítésére alkalmasak. A világháború egyik legelső, bár speciálisan szakmai nézőpontból összeállított bemutatója az Országházban rendezett *Had- és Népegészségügyi Kiállítás* volt 1915 tavaszán. A korábbi évszázadok hadviselésének és betegápolásának történeti képei után kisebb léptékben ugyan, de a kortárs művek is helyet kaptak; a rendezők a „Hadikórházak” szekciót többek között Rónai Dénes fényképeivel, Bálint Rezső, Erdei Viktor hátországi rajzaival illusztrálták, amelyeket „Vaszary Jánosnak a harctéren készült rajzai és vízfestményei” egészítettek ki.¹² 1916-ban és 1917-ben a Nemzeti Szalonban, 1918-ban pedig a Műcsarnokban rendezték meg a császári és királyi sajtóhadiszállás kiállításait, ahol elsősorban az újságok illusztrációinak többségét készítő rajzolók, festők mellett Vaszary János, Mednyánszky László

12. Szántó Menyhért – Dr. Tomor Ernő (szerk.): *Budapesten az Országházban rendezett Had- és Népegészségügyi Kiállítás katalógusa*. Budapest, 1915, 98–99. p. A katalógus borítóját és a kiállítás plakátját – tekerőgömb kigyóba fűródő, vöröskeresztes kard – Falus Elek tervezte.

vagy Farkas István a háború lényegét megragadó, valódi drámaiságot hordozó művei is helyet kaptak. A hivatalos, cenzúrázott kiállításokon túl, különleges, rajzolt és festett naplójegyzetekké állnak össze Moholy-Nagy László képeslapjai, ahol szinte eszköztelenül, mégis láttató erővel vázolja fel a megfigyelt figurákat, háborús jeleneteket, élethelyzeteket.¹³ A tárgyilagosságra törekvő képi dokumentumoktól a nyílt propagandaművekig terjedő képáradat hatalmas mennyisége ellenére a képzőművészeti írók, kritikusok, művészettörténészek többsége számára már a kezdetektől nyilvánvaló volt, hogy a csatakép és a történelmi festészet megújulása a gépesített és arctalan tömegháború segítségével nem fog bekövetkezni.¹⁴

A hosszan elhúzódó háború, a társadalmi feszültségek fokozódása mind jobban összekovácsolta a magyar progresszió különféle csoportjait; egyelőre elégséges platformnak bizonyult a pacifizmus, a társadalom és a művészet egyidejű megváltoztatásának igénye, a hit abban, hogy a világháború romjain egy új, igazságosabb világ építhető fel. „Új hajók, tunnelek, vasutak és léghajók, telefonok és kábeleknek szinte mesebeli falanxja fog kiépülni, mely ércpántjaival, elektrikus áramaival és légbarázdáival a földkerekséget száz év alatt realisabb egységbe hozza, mint a régi világ erői Európát ezer nyolcszáz év alatt. Mindezek az új erők pedig a másik oldalon a demokrácia, a lelki felszabadulás és az erkölcsi autonómia erői” – írta Jászi Oszkár 1915-ben.¹⁵ A világháború mindenre kiható, kényszerű logikáját tagadva, és a polgári társadalomból kilépve Kassák Lajos és a körülötte csoportosuló művészek 1915 őszén létrehozták *A Tett* című folyóiratot, amelynek bekezdőjét az ekkor még az izgató újdonságokat – így pár évvel korábban a futurizmust is – üdvözlő Szabó Dezső írta. Az elhatározott alternatív hangvétel sikerét bizonyítja, hogy a lap második számát vallásgyalázás és izgatás miatt elkobozták, mégpedig elsősorban Kassák Carlo Carrà *Galli anarchista temetése* című képéhez írt szabadversére, és Dobrovits Péter *Krisztus siratása* című festményére hivatkozva. A csupán 17 számot megélt folyóirat többek között Whitman, Apollinaire, Marinetti és Kandinszkij egy-egy versét is leközölte, kiállt Ady költészete mellett, s szellemes támadást indított a haditudósítóként kitüntetett Molnár Ferenc ellen. A végleges betiltásra a lap internacionális száma miatt került sor, amire így emlé-

13. Nagy Levente: (Moholy) Nagy László tábori levelezőlapokra készített rajzairól egy készülő oeuvre-katalógus ürügyén. *Enigma*, 7. évf. 28. sz. 2001. 207–212. p.

14. Lásd erről legújabban: Róka Enikő – Süzics György (szerk.): *Művészet és művészek az első világháborúban*. Kat. 2014, Budapest, Magyar Nemzeti Galéria – Balatonfüred, Vaszary Galéria.

15. Jászi Oszkár: Az új nemzetköziség felé. *Világ*, VI. évf. 1915. június 21. 3. p. Újraközölve: Litván György – Varga F. János (vál. és szerk.): *Jászi Oszkár publicisztikája*. Budapest, 1982, Magvető, 231. p.

Gábor Móric:
1914–15, plakátterv,
1915
Akwarell, kréta, papír.
Magyar Nemzeti
Galéria

kezett vissza Kassák: „Valóban, vakmerő lépés volt akkoriban művészi és szellemi antológiát közölni, a háború egyik legválságosabb évében, 1916-ban, amikor a magyar miniszterelnök, Tisza István, már beismerte a minisztertanácsban, hogy elvesztettük a háborút, de amikor még mindenáron igyekezett a győzelem reményének legalább látszatát fenntartani – bátor lépés volt leköszölni az ellenség művészeit, akiket akkoriban a magyar sajtóban csak megvetni volt szabad, három orosz, két franciát, egy belgát, egy angolt, egy szerbet, egy olaszt, és a németek közül egyedül azt, aki a legélesebben állt szemben a háborúval: az aktivista Ludwig Rubinert!”¹⁶

Már a világháború előtt megjelent az impresszionizmus, azaz a kívülről szemlélt, az optikai felületeket letapogató, stílusában a könnyedségével kérkedő világlátás kritikája (Kernstok Károly, Fülep Lajos, Lukács György), amely a világháború alatt szinte önálló programot hirdető manifesztummá erősödött. A Berlinben Max Reinhardtval együtt dolgozó Hermann Bahr 1916-ban fogalmazta meg először az elkényelmesítő impresszionizmussal szembeszegezett *expresszionizmus* lényegét, azt az új magatartásformát, amely nem elégszik meg azzal, hogy befogadóként a „természet pusztá-

16. Kassák Lajos: *Az izmusok története*. Budapest, 1972, Magvető, 184. p. Kassák rosszul emlékezett, Tisza István – aki akkor már nem volt miniszterelnök – képviselőházi bejelentésére ugyanis 1918. október 17-én került sor.

visszhangja” legyen, hanem az ember belső kifejezésvágyát, elfojtott érzelmeit szólítja meg és tárja fel. „Soha egyetlen kort sem rázott még meg ilyen rémület, halálborzongás. Sohasem volt az élet ilyen síri néma, az ember ilyen kicsi, ilyen szorongással teli. Sohasem volt az öröm ilyen távol és a szabadság ennyire halott. Segélykiáltás hallatszik: az ember lelkéhez kiált, az egész kor egy vészkiáltás. Vele kiált a művészet is, a sötétség mélyére, segítséget kérve, lelkét szólítva: ez az expresszionizmus” – írja erről Hermann Bahr.¹⁷ Hasonlóképpen reagált a kor kihívásaira az 1910-től a *Der Sturm* című folyóiratot kiadó és galériát működtető Herwarth Walden, aki kiszélesítve a fogalmat, a művészettörténetet az impresszionista és az expresszionista korszakok váltakozásával magyarázza, ebből következően az „expresszionizmus nem divat, hanem világnézet”.¹⁸ A világháború borzalmainak egyik legsokkolóbb expresszionista ábrázolása Otto Dix nevéhez fűződik, aki géppuskásként harcolta végig a négy évet, s személyes élményei alapján rajzolta meg *A háború* címmel kiadott mappá anyagát (Berlin, 1924). A lövészárkokban emberi mivoltukból kiforduló katonák (*Étkezés a lövészárkokban*), a szögesdróton fennakadt holttestek (*Haláltánc*), a romok fölött kísértetként bolyongó örült (*Éjszakai találkozás egy bolonddal*) látványa, a pusztítás nyers képei kíméletlen ítéletet mondanak a háború kirobbantói ellen, s a művész mély részvétét közvetítik a háterszágban hősöknek titulált, valójában a háborús gépezet által kíméletlenül ledarált áldozatokról.¹⁹

Ha következtetések akarunk lenni, s akár csak *A Tett* beköszöntőjében Szabó Dezső a „nagy mézárszék” és az „örült haláltánc” látomását²⁰ idézzük fel, az akkori kortársak egy, igaz szűk részével egyetértésben a világháborúra adott egyetlen érvényes, bár tagadhatatlanul a legszélsőségesebb reakciónak mégis a *dadaizmust* tekinthetjük. Az 1916 februárjában, a háborús menedéknek számító Zürichben Hugo Ball megalapította a *Cabaret Voltaire*-t, amelynek olyan „munkatársai” voltak, mint az elzászi Hans Arp, a berlini Richard Huelsenbeck, vagy a román Tristan Tzara és Marcel Ianco. Az akkori világrend, politika, életmód stb. tagadásaként fellépő dadaizmus radikális viselkedésmódja hamarosan New Yorkban (Marcel Duchamp, Francis Picabia), majd részben átpolitizálódva Berlinben (Raoul Hausmann, George Grosz), Hannoverben (Kurt Schwitters), Kölnben

Tihanyi Lajos: *Tristan Tzara*
portréja, 1925
Olaj, vászon. Magyar Nemzeti
Galéria

(Max Ernst), és Tzara Párizsba érkezésével a francia fővárosban (André Breton, Louis Aragon) is visszhangra talált. A dadaisták egy része (André Breton, Max Ernst) a húszas években a dadaizmus eszköztárát megöröklő szürrealista mozgalomhoz csatlakozott. „[A dada] tudja azt, hogy amit ő kifejez, az egy elmúló, átmeneti korszak hánykolódó betegsége az élet roncs testén, mit a világháború örvénye vetett föl öt világrésznyi nyughelyéről s mit különböző szemléletek, világnézetek marnak most véresre, hol szét-, hol összeszaladó új Prokrustes-ágyában. Ha a dada ma csak káoszát fejezi ki a világnak, igaza van, mert ma csak a káoszt lehet látni s ha cinikus és vérfelháborító következményeket von le a látványból, azt is jól teszi, mert hát mi mással döbbsenhetné eszméltre a megháborodott emberiséget? – jósággal, harmonikus énekekkel?” – értelmezte a jelenséget 1921-ben Déry Tibor.²¹

Az erkölcsi megtisztulás és az igazságosabb világrend bekövetkeztének reménykedő látomása azonban Magyarországon sem valósult meg: a gróf

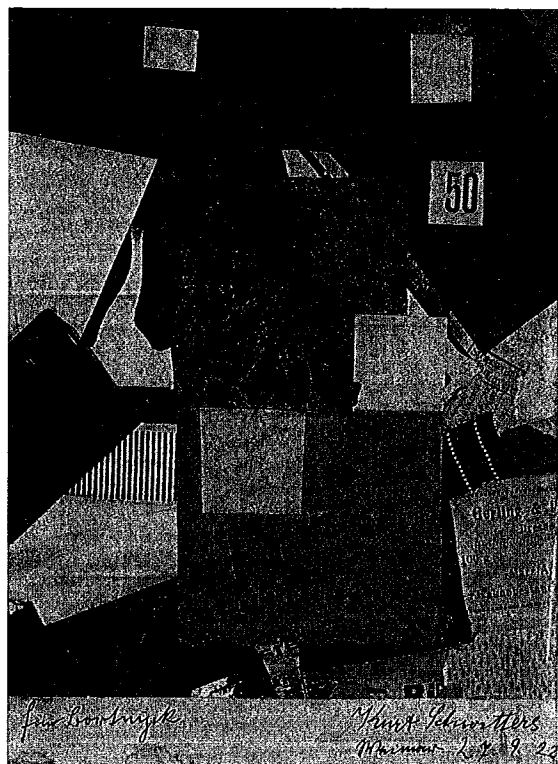
17. Hermann Bahr: Az expresszionizmus. In Koczogh Ákos (vál.): *Az expresszionizmus*. Budapest, 1967, Gondolat, 185–186. p.

18. Herwarth Walden: *Az új festőművészet: Expresszionizmus*. Kenessey Sándor ford. Budapest, 1924, Amicus, 5. p.

19. Fritz Löffler: *Otto Dix und der Krieg*. Leipzig, 1986, Verlag Philipp Reclam jun.

20. Szabó Dezső: Keresztelőre. *A Tett*, I. évf. 1915. november 1. 1. p. Újraközölve: Kenyeres Zoltán (vál.): *Esszépanoráma, 1900–1944*. I. köt. Budapest, 1978, Szépirodalmi, 714. p.

21. Déry Tibor: Dadaizmus. *Nyugat*, XIV. évf. 1921. I. köt. 554. p. Újraközölve: Beke László (szerk.): *Dadaizmus antológia*. Budapest, 1998, Balassi, 247. p.

Kurt Schwitters:
Merz 50, 1922
Kollázs, papír.
Szépművészeti Múzeum

Károlyi Mihály vezette 1918 októberében lezajlott polgári demokratikus forradalom elégtelennek bizonyult a feltorlódott történelmi-politikai kérdések megválaszolására, s a megoldás kulcsát sokan az 1919 márciusában hatalomra jutó radikális baloldalon látták. A *Tett* és a *MA* avantgárd folyóiratok következetes szerkesztője, Kassák Lajos, aki mindig a művészeti autonómia elsődlegességét hirdette, hamar összetűzésbe került Kun Béla népbiztossal, a proletárforradalom mindenható vezetőjével, ami hamarosan folyóiratának a betiltásához vezetett.²² Mások továbbra is hinni akartak az utópia megvalósíthatóságában, ezért a világháború alatt formálódott szellemi elit, a *Vasárnapi Kör* tagjai²³ közül többen vállaltak szerepet a tanácsköztársaság különféle szervezeteiben, kulturális fórumain: Lukács György helyettes közoktatásügyi népbiztos lett, Balázs Béla az Írói Direktóriumba lépett be, Fülep Lajost pedig az egyetem olasz tanszékére nevezték ki.

22. Kassák Lajos: *Levél Kun Bélához a művészet nevében*. Budapest, 1919, MA.

23. Lásd ehhez: Mary Gluck: *Georg Lukacs and his Generation 1900–1918*. 1991, Cambridge, Massachusetts – London, England, Harvard University Press.

A Zenei Direktóriumot mások mellett Bartók és Kodály neve fémjelezte, a Művészeti és Múzeumi Direktórium – tagjai között volt Antal Frigyes művészettörténész és Berény Róbert festő – támogatásával Kernstok Károly Nyergesújfalun szabadiskolát indíthatott. A Proletár Tanműhelyt Uitz Béla vezette, tanárai pedig Nemes Lampérth József festő és Medgyessy Ferenc szobrász lettek. A néhány hónapig tartó forradalmi időszak nem tudott valódi eredményeket felmutatni, ám az aktív résztvevők mellett a tényleges katonai és politikai eseményekből kimaradó, jó szándékú művészek osztályrészül is az emigráció, vagy az évekig tartó itthoni megbélyegzés jutott.

A békeszerződésekkel véglegesen lezáruló korszak végét számos kiemelkedő jelentőségű művész halála is szegélyezte. Az impresszionizmus magyar előfutára, Szinyei Merse Pál, a nagybányai Hollósy Simon és Ferenczy Károly, az akadémikus történeti festő, Benczúr Gyula, a szecessziós gödöllői művésztelep alapítója, Körösfői-Kriesch Aladár, az egyéni utakat járó Csontváry Kosztka Tivadar, vagy a misztikus-szimbolista Mednyánszky László nem érte meg a hatalomváltást. Félve a megtorlástól külföldre menekült a baloldali elkötelezettségű, progresszív értelmiség jelentős hányada, mint a *Vasárnapi Kör* tagjai közül Lukács György, Antal Frigyes, Mannheim Károly, Hauser Arnold, Balázs Béla, vagy a művészeket számba véve Uitz Béla, Kassák Lajos, Moholy-Nagy László és sokan mások. A hazai kultúra nagy vesztesége, hogy többségük életműve a továbbiakban külföldön teljesedett ki. Sokan a kivonulás sajátos útját választották: már a világháború alatt megnövekedett az elmeegógyintézetek katonaviselt lakóinak száma is.²⁴ Nem mindenkinek sikerült, Adyval szólva, a „téboly szélén egyenesen / A réginek megmaradni” (*Vér ősáldozat*), például a látomásos Gulácsy Lajos még egy évtizedig magába zárkózó, lassanként megvakuló, mosolygó élőhalottként egy elmeegógyintézet lakójaként tengette az életét. „[Ó] művészet sokszor gondolok Nemes Lampérthra a / festőre már épen megszokta volna a cilindert és a / glasszékesztyűt mikor az Úr megajándékozta vele a / bolondokat” – írta 1921-ben Kassák a *Világanyám* című kötetben megjelent versei egyikében.²⁵

Kernstok tanítványa, Derkovits Gyula egzisztenciális megfontolásokból 1923-ban Bécsbe költözött. Az osztrák főváros földrajzilag közel, szellemi-politikai értelemben viszont meglehetősen távol esett az akkori Budapesttől. Ennek ellenére Derkovits nem teljesen ismeretlen közegbe került, nemcsak azért, mert 1915-ben katonaként kórházi kezelés miatt már járt ott, hanem talán azért is, mert a város emberi léptéke, az építészeti „díszle-

24. Frank Tibor: A pszichiátriai kórrajz mint történeti forrás. *Világosság*, XIX. évf. 1978. 4. sz. 245. p.

25. Eredetileg: Kassák Lajos új verseskötnyéből. *MA*, VI. évf. 1921. 4. sz. 38. p.

tezés” hasonlósága, a nagyszámú magyar emigráció jelenléte valamelyest enyhített idegenségének érzetén. Bécs korabeli atmoszféráját kettősség jellemezte: az egykori birodalmi főváros kiemelt státuszának megszűnése, a vesztes háború feldolgozhatatlan élménye, a gazdasági összeomlásból következő egzisztenciális félelem, másfelől viszont valamiféle felfokozott munka- és életigenlés, az újdonságok, a testi és szellemi izgalmak iránti olthatatlan sóvárgás, maximális kiélése annak a sokak számára fájó bizonyosságnak, hogy a régi világ többé nem visszahozható.

Amikor Derkovits feleségével Bécsbe érkezett, már egy működésében konszolidálódott város fogadta, de a még „lábadozó” Budapest után az élénk szellemi pezsgés, a szabadság legkülönbözőbb megnyilvánulásai tagadhatatlanul hatással voltak rá. A magyar emigrációnak az évtized közepéig több mint kéttucatnyi, hosszabb-rövidebb ideig megjelenő orgánuma volt, a rövid életű *Szabadság*, *Új Világ*, *Vasárnap*, *2x2*, *Szegény Ember*, *Ék*, *Ádám és Éva* stb. mellett stabilnak leginkább a *Bécsi Magyar Újság* (1919–1923), a Kassák szerkesztette *MA* (1920–1925), illetve a *Panoráma* (1921–1925) bizonyult.²⁶ Derkovitsnak nem jelent meg illusztrációja egyikben sem, valószínűleg zárkózott alkata mellett ebben közrejátszott az is, hogy a gyors újságrajzolói rutin hiányzott belőle. Így nem lehetett utóda a korábban leg többet foglalkoztatott két rajzoló, a főként a *Panorámában* publikáló, az emigráció jeles alakjait, Hock Jánost, Reinitz Bélát, Göndör Ferencet, Madzsar Józsefet, Bölöni Györgyöt stb. megörökítő Major Henriknek, és a *Bécsi Magyar Újságban* a drámai hangvételű, a fehérterror Magyarországot leleplező rajzai révén elhíresült Vértess Marcellnek.²⁷ Ugyanakkor nemcsak a művészeti eseményekről tájékozódhatott a különféle cikkek, könyvek és kiállítások révén, hanem kézbe vehette azokat a Magyarországon betiltott kiadványokat is,²⁸ amelyek hozzájárulhattak társadalomszemlélete további radikalizálódásához. Valószínűleg ezek között volt a Bölöni Györgyné (Itóka) budapesti letartóztatásának történetét elbeszélő *Szenvedések könyve*, illetve a képek nyelvén talán még elementárisabban ható Bíró Mihály *Horthy* (1920) és Vértess Marcell *Rajzok a magyar pokolból* (1921) című kis albuma, amelyek szinte képregényszerűen, rövid feliratokkal adták közre a statáriális kivégzések, kínzások, bírósági ítéletek atmoszféráját: majd minden kép fő-

szereplőjévé, egyúttal kitörölhetetlenül emblematikus alakjává a darutollas különítményes vált. Néhány Vértess-mű szellemisége és rajzi megoldása később visszaköszön Derkovits társadalomkritikus grafikáin: pl. A *Prónay ezredes parancsa*... feliratú képen a darutollas tiszt falra vetülő árnyékának hasonló megoldásával találkozunk az *Ítéltvégrehajtó* (1930) című tollrajzában.²⁹ A Derkovits-művek másik eredője George Grosz háborúellenes és társadalomkritikus mappái lehetnek, az 1923-ban megjelent *Ecce Homo*, és az Erwin Piscator-féle berlini munkásszínpadon színre vitt *Svejk, a derék katoná* díszletrajzaiból válogatott *Hintergrund* című gyűjtemény 1928-ban. Az egyik lap, a kezében keresztet tartó, katonacsizmás, gázálarcos Krisztus-figura – felirata: „Pofát befogni és tovább szolgálni!” – képezheti a korszak klasszicizáló-biblikus jeleneteinek elementáris ellenpontját.³⁰

A művészek nagy része nem ragadt meg Bécsben, sokak számára jóval csábítóbbnak mutatkozott a német főváros, Berlin.³¹ A társasági élet csillogása, a szabadság és szabadosság narkotikuma sokakat vonzott a német fővárosba. Tragikusan rövid életének utolsó éveiben itt dolgozott Rauscher György, aki 1929-ben ecsetjével a kor sztárjai közül a még alig ismert Marlene Dietrichet, a befutott Elisabeth Bergnert és Lilian Harvey-t is megörökítette. Itt működött a Herwarth Walden által 1910-ben alapított *Der Sturm* folyóirat szerkesztősége és galériája, amely publikációi, kiállításai révén már a világháborút megelőzően a nemzetközi avantgárd művészet első számú fórumává vált. Walden ismertette meg például a berlini közönséggel a Vaszilij Kandinszkij és Franz Marc vezette *Kék Lovas* (Der Blaue Reiter) csoport, vagy az olasz futuristák művészeit. Walden a világháború előtt és alatt személyesen megfordult Magyarországon. 1917-ben a Kassák *MA* folyóiratának főbizománya lett, s nyilvánvalóan a személyes kapcsolatoknak is köszönhetően a húszas években számos magyar művész állíthatott ki galériájában, például Bernáth Aurél, Kádár Béla, Scheiber Hugó, Moholy-Nagy László, Péri László, Kassák Lajos, Bortnyik Sándor, Mattis Teutsch János. 1923-ban Kállai Ernő egyik gyors szemléjében az aktuális berlini kiállításokat, az Akadémián, a Cassirer, a Der Sturm és a Flechtheim galériákban rendezett bemutatókat vette számba. A német expresszionisták fő képviselői – Ernst Ludwig Kirchner, Max Pechstein, Karl Schmitt-Rottluff, Otto Dix, George Grosz, a weimari Bauhaus mesterei, Oskar Schlemmer, Paul Klee, Lyonel Feininger – mellől nem hiányozhattak a magyarok, az ekkor Berlinben dolgozó Czöbel

26. Lásd ehhez: Goriupp Alisz: Adalékok a külföldi magyar sajtó bibliográfiájához. *Magyar Könyvszemle*, 1926. 33. köt. 124–139. p. Galambos Ferenc (összeáll.): *A bécsi magyar emigráció újságjai és folyóiratai 1919–1933*. (Gépirat). Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Folyóirat-olvasó.

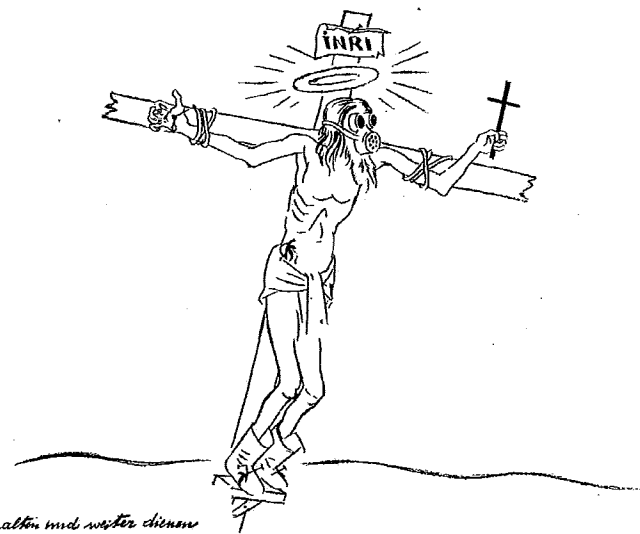
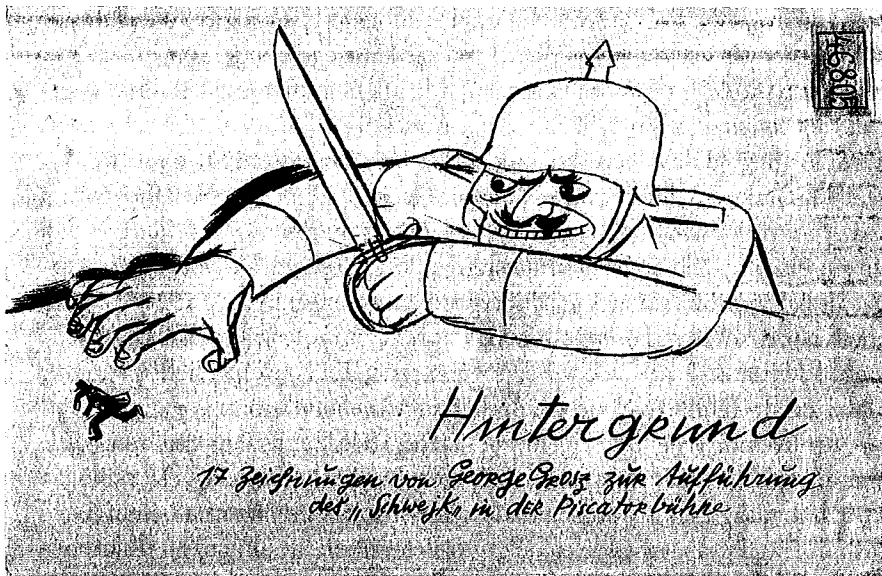
27. Galambos Ferenc: *A bécsi magyar emigráció*... I. m. 323–326. p.

28. Markovits Györgyi: *Üldözött költészet. Kitiltott, elkobzott, perbe fogott kötetek, versek a Horthy-korszakban*. Budapest, 1964, Akadémiai.

29. Vértess: *Rajzok a magyar pokolból*. 1921, Wien. 43. sz. rajz.

30. *Hintergrund. 17 Zeichnungen von George Grosz zur Aufführung des „Svejk” in der Piscator-bühne*. Berlin, 1928, Malik. 10. lap: „Maul halten und weiter dienen”.

31. Hubertus Gäßner (hrsg.): *Wechselwirkungen. Ungarische Avantgarde in der Weimarer Republik*. Kat. 1986, Marburg, Jonas Verlag für Kunst und Literatur – München, Haus der Kunst, München.

George Grosz: *Hintergrund* című mappájának borítója és egyik lapja, 1928
Országos Széchényi Könyvtár

Vaszilij Kandinszkij: *Csengések (Klänge)*, 1913
Fametszetekkel illusztrált művészkönyv lapja. Szépművészeti Múzeum

Béla, illetve a magyar konstruktivistáknak nevezett Huszár Vilmos, Moholy-Nagy László, Molnár Farkas, Péri László sem.³² Az akkori Berlin a világháború alatt még csak dokumentatív funkciója miatt elfogadott, de mindinkább egy új művészeti ágként elismert film központjának is számított. Nem véletlen, hogy Walter Ruttmann a német fővárosról készítette a *Berlin. Egy nagyváros szimfóniája* című alkotását, amit Kassák már a színháztól és a fotográfálástól elszakadó önálló esztétikai minőségként üdvözölt: „Ruttmann bebizonyította előttünk, hogy a film a mi civilizátorikus korunk produktuma, bebizonyította, hogy a filmfényképezés nemcsak reprodukív műhelymunka, hanem a művészettel egy színvonalú produktív alakítás is lehet, sőt csakis az lehet, ha önmagát akarja adni.”³³ A film a több idősíki lehetőségével, az álom és képzelet megjelenítésével, a ritmus és a képi vágás technikájával a hagyományosnak mondható képzőművészetre is nagy hatással volt. Balázs Bélának az 1930-ban németül megjelent *A film szelleme* című művében a Berlin-filmről írottak alapján akár egy korabeli konstruktivista vagy szürrealista képre is gondolhatnánk: „Lebegve, áttűnve és egymásba folyva elmosódnak a kontúrok, és a képalakzat konkrétsága is megszűnik. Villamosok és

32. Kállai Ernő: Berlini kiállítások. *Ars Una*, I. évf. 1923. 3. sz. 129–130. p.

33. Kassák Lajos: Az abszolút film. Berlin. A nagyváros szimfóniája. *Nyugat*, XX. évf. 1927. II. köt. 902. p.

DER STURM

VIERTELJAHRSSCHRIFT / HERAUSGEBER: HERWARTH WALDEN
FÜNFZEHNTER JAHRGANG / SEPTEMBER 1924 / DRITTES HEFT

A *Der Sturm* 1924. szeptemberi számának címlapja Kádár Béla Herwart Walden portréjával

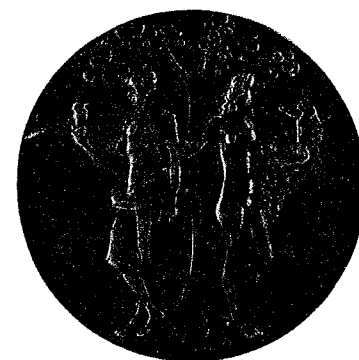
dzsessz-zenekarok, tejeskocsi és női lábak, utcai tolongás és gépek – mindez szinte félálomban suhan tova, mintha a tudatalattiból varázsolták volna elő. Egyetlen képnek sincs különös jelentősége, különös mélysége, külön titka. Nem a sok egyes képről van itt szó, sem a sok egyes alakzatról, hanem az egésről, arról az *egyetlen* benyomásról, amely a montázsban jelenik meg.”³⁴

Az „óhazában” – Magyarországon – az új hatalom hamar kiépítette ideológiájának összetett szimbólumrendszerét, amelyeket a 19. század óta bevált, közérthető toposzok felhasználásával a korszak mind rutinosabbá váló művészei alkottak meg. A különféle sportágakban bajnoki címeket halmazó sportemberként és biztos kezű grafikusként egyaránt elismert Manno Miltiádész, aki huszártisztként maga is részt vett a világháborúban, már 1919-ben közreadta a nemzeti színekre épített *Horthy!* feliratú plakátját, amelyen egy izmos kéz a sugárzó magyar címer alatt, a vörös hullámon megragadja a kormánykereket. Az Urmánczy Nándor képviselő vezette Védő Ligák Szövetsége pedig a *Nemzeti Hírszék*-pályázat mellett két jelentősebb képzőművészeti vállalkozásba fogott. 1920. augusztus elején nyílt meg a Múcsarnokban az a kiállítás, amely az *Eskü a Vérmézőn* tematikájú újabb pályázat anyagát mutatta be. Az első helyet – Kacziány Ödön,

34. Balázs Béla: *A látható ember. A film szelleme*. Budapest, 1984, Gondolat, 209. p.

Kukán Géza, Rudnay Gyula, Vajda Zsigmond és mások előtt – az egykori Benczúr-tanítvány, Dudits Andor szerezte meg, de díjazásban részesült Márton Ferenc műve is.³⁵ A festmény a Horthy-féle „új honfoglalás” egyik szimbolikus jelene-tét örökítette meg, azt a pillanatot, amikor a nemzeti hadsereg Zdravec István pater miséje keretében felesküszik a frissen megválasztott kormányzónak. A barokkosan monumentális kompozíció alkalmassá vált arra, hogy a magyar királyság felemás restaurációjának alapját képező Horthy-kultusz egyik nyitóképevé váljon, egyszersmind személyének történelmi dimenziót adjon: a monumentális vásznat 1923. május 13-án leplezték le a Nemzeti Múzeum kupolacsarnokában.³⁶ A Szövetség másik, szélesebb körben ismertté vált akciója a Szabadság téri négy irredenta szobor felállítása volt. Még 1920 nyarán kezdeményezték az elszakított országrészeket szimbolizáló monumentumok elkészítését, mely feladattal a hősi emlékművek tervezésében is jeleskedő Szentgyörgyi István (*Dél*), Pásztor János (*Kelet*), Kisfaludi Strobl Zsigmond (*Észak*) és Sidló Ferenc (*Nyugat*) szobrászművészeket bízták meg.³⁷

A világháború alatt gróf Tisza István közvetlen munkatársa volt gróf Klebelsberg Kunó, akire gróf Bethlen István kormányában kultuszminiszterként (1922–1931) a széttzilárdott kulturális élet helyrehozatala várt. Klebelsberg nagy lendülettel látott munkához, már bemutatkozó beszédében csokorba szedte a legfontosabb feladatokat, az iskolai nevelés, az orvosképzés, a vallás- és tudománypolitika megoldandó kérdéseit. „A magyar hazát ma nem a kard, hanem csak a kultúra szerezheti vissza és mentheti meg” –

Madarassy Walter:
Klebelsberg Kunó, 1930-as évek
Öntött bronzérem.
Magyar Nemzeti Galéria

35. Eskü a Vérmézőn pályázat. *Pesti Hírlap*, XLII. évf. 1920. augusztus 4. 3. p.

36. Lásd erről: Reisz T. Csaba: „Eskü a Vérmézőn”. Magyar Országos Levéltár Archivum. http://mnl.gov.hu/a_het_dokumentuma/esku_a_vermezon.html.

37. Lásd erről: Zeidler Miklós: *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*. Budapest, 2002, Teleki László Alapítvány, 16–18. p. Szűcs György: „Pictura irredenta”. Egy Csók István-kép elemzése. In Király Erzsébet (szerk.): *Művészettörténeti tanulmányok Sinkó Katalin köszöntésére*. A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve 1997–2001. Budapest, 2002, 298–299. p.

hangsúlyozta.³⁸ A háború utáni évek szellemi életére a legnagyobb hatással kétségtelenül Oswald Spengler *A Nyugat alkonya* című kultúrfilozófiai műve volt (1918–1922), amelyben a világtörténelem nagy kultúráit a születés, virágzás és pusztulás hármasságával írta le. Elméletének alaptéziseit már évekkel korábban kialakította, de a világháború végkifejlete váratlan bizonyítékát szolgáltatva az európai kultúra szükségszerű hanyatlásának. Klebelsberg mind a hétköznapi életben jelentkező lemondó, belenyugvó, önsajnálattal súlyosbított közérzülettel, mind a filozófiai szinten megfogalmazott kultúrpeszimizmussal egy cselekvő magyarságképet szegezett szembe, amelynek mintája, Széchenyi szavaival, a „produktív magyar” lett. Klebelsberg minden területre kiterjedő, reorganizáló tevékenysége mellett nagyszabású építkezéseivel, mint a tihanyi Biológiai Kutató Intézet (1926–1927) vagy a debreceni egyetem háború előtt elkezdett épületeinek befejezésével (1923–1930) lehetőséget biztosított a képzőművészeknek arra, hogy közreműködjenek a tudomány és kultúra reprezentatív palotáinak díszítésében.³⁹ Klebelsberg gyakran hasonlították és hasonlították a reneszánsz kor fejedelmi mecénásaihoz, de ez a többek számára anakronisztikus magatartás szolgált kritikája alapjául is. „Elgondolásaiban az állam mint mecénás, a renaissance fejedelmek és humanista főpapok örököseként jelentkezett, s ő maga renaissance államférfiak módjára élt az irányítás eszközeivel” – villantotta fel Klebelsberg alakját Hóman Bálint miniszter-történész 1932-es emlékbeszédében.⁴⁰ „Klebelsberg agyában a »neobarokk«-programot alighanem egyrészt a nyugati kultúrformák és a tradicionális folytonosság utáni nosztalgiája, másrészt olthatatlan grand-seigneuri vágyai válhatták ki” – vélekedett Rabinovszky Máriusz művészettörténész.⁴¹ Mindenkor utódai számára megfontolandó tény, hogy Klebelsberg, legalábbis szavakban, gondosan ügyelt arra, hogy egyéni ízlésével ne avatkozzon bele a művészeti intézmények autonómiájába, s azt ne erőltesse rá a képzőművészekre. Írásaiból kiderül, hogy tájékozott volt a modern művészet fejleményeiben, tudta, hogy „Renoir, Cézanne, Gauguin azok a nagy minták, akik öntudatosan vagy öntudatlanul determinálják a modern irányokat”, viszont mint a 19. század ízlésnormáit követő, a trianoni Magyarország „szükségletei-

38. „A magyar hazát nem a kard, hanem a kultúra szerezheti vissza.” *Magyarország*, XXIX. évf. 1922. június 20. 1. p.

39. Lásd erről: Szücs György: A történelem díszletei között – Világnézeti pesszimizmus és szellemi útkeresés az 1920-as években. In Zwickl András (szerk.): *Árkádia tájain. Szőnyi István és köre, 1918–1928*. Kat. Budapest, 2001, Magyar Nemzeti Galéria, 49–54. p.

40. Hóman Bálint vallás- és közoktatási miniszter 1932. október 14-én tartott beszéde gróf Klebelsberg Kunó ravatalánál, a Magyar Nemzeti Múzeum előcsarnokában. In *Gróf Klebelsberg Kunó emlékezete, 1932–1938*. Budapest, 1938, 25. p.

41. –y –s [Rabinovszky Máriusz]: Klebelsberg művészi alkotása. *Századunk*, VIII. évf. 1933. köt. 64. p.

ből” kiinduló kultúrpolitikus azokat a törekvéseket részesítette előnyben, amelyek a nemzeti gondolat megújítását szolgálták.⁴² A bécsi Collegium Hungaricum épületébe a korszak „megbízható” portretistáival, Szüle Péterrel és Kunwald Cézárral készítette el a testőrírókat és a Kisfaludy Sándort ábrázoló történelmi tablókat, az Országos Levéltár kifestésére pedig az *Eskü a Vérmezőn* sikere után, kevésbé meglepő módon, Dudits Andor kapott felkérést. Klebelsberg elképzeléseiről nyíltan számot adott: „Hogy a konzervatív Dudits mester az Országos Levéltár számára értékes freskókat festett, ez természetes. De megkértem még a modernek közül Iványi Grünwald Bélát és Rudnay Gyulát, hogy a debreceni egyetem nagy aulája számára fessenek egy-egy jelenetet a török hódoltság korából, a verbunkosról, Csokonairól és a Hortobágyról. A modern irányokat így népies és történeti kompozíciók elé állítjuk, és remélem, hogy ezek a mestereink a nemzeti gondolat és a modern festészet összekapcsolásában olyan szerencsések lesznek, mint ahogyan a reformkor irodalma össze tudta kapcsolni a nemzeti gondolatot és az irodalmat.”⁴³

Mind a Klebelsberg által modernnek nevezett művészek csoportjai, mind a hazai progresszió kevésbé radikális maradéka lassanként kiépítette saját intézményi hálózatát. Már 1920-ban megalakult a *Szinyei Társaság*, amely a mester emlékének ébren tartását tűzte ki céljául, de csak 1925-ben tudta útjára indítani a *Magyar Művészet* című folyóiratát. Az 1921-ben életre hívott *Benczúr Társaság* a konzervatívabb értékeket képviselte, első elnöke Dudits Andor lett. A Szinyei Társaság tagjai között találjuk a nagybányai művésztelep egykori alapítóit, Réti Istvánt, Csók Istvánt, Iványi Grünwald Bélát, Lyka Károly művészettörténészt, Petrovits Eleket, a Szépművészeti Múzeum néhány éve kinevezett igazgatóját, valamint Hatvany Ferenc és Nemes Marcell műgyűjtőket. Ezzel párhuzamosan a Képzőművészeti Főiskolán Réti István és Lyka Károly a nagybányai művésztelep tapasztalatai alapján kezdte el az oktatás és művésznevelés reformját. Az elfogadott művészeti eszmény az idegen és a forradalmak idején kompromittálódó, „bűnös” avantgárd elutasításán, és az izmusok eredményeit óvatosan hasznosító *posztnagybányai* festőiség elvén nyugodott. A húszas évek elején a fiatalok olyan kisebb kiállítóhelyeken mutatkozhattak be, mint az *Auróra*, az *Alkotás* vagy a *Helikon*, közülük is kiemelkedik a *Belvedere* 1921–1924 közötti működése. A művészeti vezető, Fónagy Béla egyfelől a kontinuitás megtartására törekedett (*Régi magyar mesterek kiállítása*, 1923), másfelől viszont csoportkiállításokkal

42. Klebelsberg Kunó: A nemzeti gondolat a művészetben. *Nemzeti Ujság*, X. évf. 1928. november 18. 2. p. In uő: *Küzdelmek könyve*. Budapest 1929, Athenaeum, 129–130. p.

43. Uo. 131. p.

és önálló tárlatokkal lehetőséget teremtett olyan művészek bemutatkozására, akik a következő évtizedek meghatározó alakjai lesznek majd: az internálásból visszatérő Szobotka Imre, a hazatelepedést fontolgató, végül „francia” művésszé váló Réth Alfréd, a későbbi Novecento-követő, akkor még francia hatás alatt dolgozó Molnár-C. Pál, vagy a baloldali-szociális festészet legnagyobbja, Derkovits Gyula.⁴⁴ A Belvedere működése vezet át a két világháború közötti korszak legjelentősebb csoportosulásához, az 1924-ben, a Modern Kávéházban megalakult *Képzőművészek Új Társaságához* (KUT), amely törzstagságát a háború előtti magyar *Impresszionisták és Naturalisták Köre* (MIÉNK), a Nyolcak és a Művészház kiállítóiból verbuválta. A sokféle nézetet és irányzatot tömörítő KUT-at a korszakban az *École de Paris* magyar megfelelőjének tekintették, már csak az elnök Rippl-Rónai József, és az egyik társelnök, Vaszary János személye miatt is. 1926-ban kapcsolódott bele a munkába az örökké nyughatatlan Rózsa Miklós, aki szintén a világháború előtt működő Művészház sikeres kiállításpolitikai és kereskedelmi stratégiáját próbálta folytatni. Ez az irány azonban a megosztotta a társaságot: Rózsa ugyan létrehozta a modern művészet új orgánumát, a rövid életű KUT folyóiratot, de a politikai-társadalmi elismertetés reményében 1927-ben tiszteletbeli taggá választotta gróf Klebelsberg Kunót.⁴⁵

Az akadémikus szemléletet elutasító, modernista képzőművészek esetében is megragadható, hogy az egyéni sorsuk és a megbomlott világrend leképezésére kisebb-nagyobb mértékben maguk is tradicionális motívumokhoz nyúltak vissza. A gesztus az egyéni önvizsgálat mellett kétségkívül egyfajta művészetterápiás mozzanatként is értelmezhető. A háború vége felé haditudósítóként működő Bokros-Birman Dezső 1921-ben jelentette meg saját testi és lelki megpróbáltatásait tükröző *Jób* litográfiai mappáját,⁴⁶ Márffy Ödön pedig *Szent János mennyei jelenésekről való könyve* illusztrálására vállalkozott. Derkovits Füst Milán *Advent* című, 1920-ban írt és 1922-ban az Amicus Kiadónál megjelent könyvecskéjéhez készített néhány rajzot. A mű a vészbíróságok működésének idején, a mindennapi félelem légkörében született, bár az író az eseményeket a 17. századi Londonba helyezte át. Füst Milán a pusztá dokumentálás helyett egy olyan közérthető példázatot akart közread-

44. Ágnes Felföldi: Béla Fónagy and the Belvedere Salon (1921–24). Nóra Veszprémi (ed.): *Annales de la Galerie Nationale Hongroise / A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve. 2005–2007*. Budapest, 2008, 162–175. p.

45. Kopócsy Anna: A Képzőművészek Új Társasága, a KUT első korszaka (1924–26). *Művészettörténeti Értesítő*, XLVI. évf. 1997. 3–4. sz. 221–236. p.

46. Lásd erről: Bajkay Éva: A magyar avantgárd litografált sorozatai az 1920-as években Közép-Európában. In Bajkay Éva (szerk.): *Modern magyar litográfia, 1890–1930*. Kat. Miskolc, 1998, Miskolci Galéria, 129–133. p.

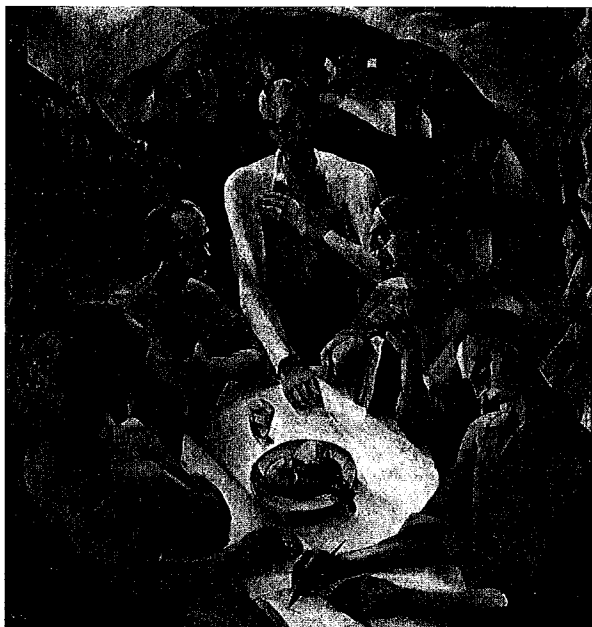
Molnár-C. Pál:
Mária Jézussal, 1927
Olaj, vászon.
Magyar Nemzeti
Galéria

ni, ahol a szeretet és megbocsátás révén felül lehet emelkedni az ellentéteken. A közérzületet legjobban talán Vaszary János fogalmazta meg: „Oly tökéletes pusztítást vittünk véghez, melyhez képest a barbárok rémtettei ártatlan dilettantizmusok. Meghazudtoltuk a több ezer éves kultúrát és a kultúra legnagyobb vívmányát: a gondolat- és a lelkiismeret-szabadság lehetőségét. Végre a tömeggyilkosságban kifáradva itt állunk szemlesütve a civilizáció romjai felett, melyek még mindig tovább füstölögnek, mint az emberi gőg tanúbizonyságai.”⁴⁷ Vaszary már a világháború utolsó éveiben kialakította képeinek azt a sötét, drámai stílusát, amely az 1920 körül készült, *Keresztlevétel*, *Pietá*, *Síratás* stb. címeket viselő képeinek jellegzetessége volt.

A világháború, a forradalmak és a békeszerződések után megszorodó bibliai jelenetek tehát általános korhangulatot közvetítettek, bár a háborús élmények már csak áttételesen érezhetőek ki belőlük. Az elveszett közösség iránti nosztalgiáját családi jelenetként fogalmazta meg klasszicizáló képén Derkovits Gyula (*Utolsó vacsora*, 1922), vagy minden expresszív vonása ellenére az emberáldozatok mementójaként tekinthetünk Kernstok Károly Berlinben készült, azonos témájú festményére (*Úrvacsora*, 1921). A leggya-

47. Vaszary János: A művészet sorsa tegnap és ma. *Nyugat*, XIV. évf. 1921. II. köt. 1023. p. Újraközlve: Mezei Ottó (vál. és szerk.): *Régi és/vagy új reneszánsz. Vaszary János összegyűjtött írásai*. Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Múzeumainak Igazgatósága, é. n. [1993] 53. p.

Derkovits Gyula:
Utolsó vacsora, 1922
Olaj, vászon.
Magyar Nemzeti
Galéria

koribb ábrázolási keretnek az egyéni és a közösségi szenvedéstörténet bemutatására alkalmas témák bizonyultak, amelyeket a művészek vagy a katonaszent, Sebestyén alakjába sűrítettek (Paizs-Goebel Jenő: *Szent Sebestyén*, 1927), vagy közvetlenül Jézus kereszthalálát választva a világ akkori történeti, mentális, szellemi stb. állapotának még általánosabb metaforáját rajzolták fel. A jézusi analógia már a háború alatt is megragadható volt, például Kassák 1916 tavaszán *A Tett* programcikkében utal rá, hogy „már nincs nemzet, akinek megkrisztusodott népe ne áhítaná a szociális világ-egységet”⁴⁸ – rímelve a Romain Rolland naplójának bevezetésében használt „keresztrefeszített Európa” kifejezésre.⁴⁹ Szent Sebestyén figurájának világháború előtti népszerűségét mutatja Gabriele D’Annunzio misztériumdrámája (1911), vagy Egon Schiele *Önarckép mint Szent Sebestyén* plakátterve (1914).

A művészeknek a felbomlott világképtől elforduló, harmóniakereső magatartása, s egy elképzelt aranykor iránti nosztalgikus vágyakozása stílusbeli változással is együtt járt. Kállai Ernő magyarul (*Amicus*), és németül (Klinkhardt & Bierman) 1925-ben jelentette meg az *Új magyar piktúra*

48. Kassák Lajos: Program. *A Tett*, II. évf. 1916. március 20. 153–155. p.

49. Benedek Marcell (vál.): Romain Rolland: *Napló a háborús évekből, 1914–1918*. Budapest, 1960, Gondolat, 6. p.

Kernstok Károly: *Úrvacsora*, 1921
Olaj, vászon. Magyar Nemzeti Galéria

című könyvét, amelyben a húszas évek elejének légkörében a gyakran „idegenként” elutasított különféle modernista és avantgárd törekvéseket igyekezett a magyar művészeti tradíciókból, illetve a „domesztikált” külföldi hatásokból levezetni. A könyv utolsó fejezete az Újklasszicizmus és... nyitott címet viselte.⁵⁰ Az egykori avantgardista Bortnyik Sándor példáját felhözva állapította meg, hogy a művészeti forradalmak résztvevőinek nagy része megtért az újklasszicizmushoz, amely nem más, mint a hagyományos táblakép műfajához való visszatérés. Kállai azért nem vesztette el eredendő optimizmusát, s reménykedett abban, hogy a könnyen fogyasztható táblaképen mégiscsak lehetséges a továbblépés az igazi művészet felé. Maga a neoklasszicizmus vagy újklasszicizmus – eltekintve most a nyugati nyelvekben a 19. század eleji korszak hasonló előtaggal való megnevezésére – a húszas években kétféle tartalmat jelölt. Kállai összefoglalóan használja minden olyan tárgyias irányzatra, amely az ábrázolás természetelvűségéhez, és tárgyhűségéhez tér vissza. Értelmezése illeszkedik Franz Roh szintén 1925-ben a lipcsei kiadónál napvilágot látott *Nachexpressionismus* című könyvéhez, ahol a szerző az expresszionizmus formabontása után fellépő „új tárgyias” irányzatok közös mederbe terelését kísérelte meg.⁵¹ Áttekinté-

50. Kállai Ernő: *Új magyar piktúra 1900–1925*. Budapest, 1925, Amicus, 148–149. p. Németül: Ernst Kállai: *Neue Malerei in Ungarn 1900–1925*. Leipzig, 1925, Klinkhardt & Bierman, 120–122. p. A borítót és a belső címlapot Moholy-Nagy László tervezte.

51. Franz Roh: *Nachexpressionismus*. Leipzig, 1925, Klinkhardt & Bierman. Roh művének a ma-

sében az expresszionizmus mozgalmasságával, erős érzelmi lüktetésével, deformált figuráival, tárgyaival a posztexpresszionizmus visszafogott, hűvös, statikus állapotot tükröző felfogását szegezte szembe, amelyet néhány illusztráció párba állításával demonstrált. Így például Kandinszkijnak az absztrakció határát súroló, dinamikus *Lovasa* Carlo Carrà szegecselt fém-szobrot idéző művével került párhuzamba. Hasonlóképpen felel egymással Jean Metzinger kubisztikusan széttördelt *Csendélet kerek asztalon* című képe Georg Schrimpf fémesen csillogó asztali virágcsendéletével. A korszak legismertebb további példáit többek között az olasz Gino Severini, Achille Funi, Giorgio de Chirico, a német Alexander Kanoldt, Otto Dix, George Grosz, az École de Paris képviselői közül Tsugoharu Fujita, Pablo Picasso, Alfred Kubin képviselték; Roh a magyarok közül a két világháború között divatos őstehetség-mozgalom felfedezettje, Benedek Péter, és Bortnyik Sándor műveit reprodukálta.

Magyarországon a húszas évek első felében az újklasszicizmus fogalma Kállai és Roh gyűjtőfogalmánál szűkebb műcsoportra is alkalmazható. Az elsősorban a fiatalon elhunyt Korb Erzsébet, valamint Aba-Novák Vilmos, Szőnyi István és Patkó Károly ekkori műveinek közös jellemzője az alakok plasztikus, már-már szobrászi megformálása, a fények spirituális töltete, a felületek messziről tónusos, közletről expresszív színezése, a faktúra szinte tapintható kérgessége. A világháború előtti korszakban gyökerező témaválasztások, a Nyolcak művészcsoporthoz, majd a Kassák-féle aktivista művészek által kedvelt Árkádia-jelenetek, a biblikus-mitológiai epizódok, aktos kompozíciók szelídebb formában, de továbbéltek a következő nemzedék munkásságában is.⁵²

A szemléletváltást jól mutatja az olasz futuristák példája. Az első világháborút megelőző korszak egyik legradikálisabb budapesti seregszemléje az 1913 elején a Nemzeti Szalonban megrendezett *A futuristák és expresszionisták* kiállítása volt, amelyen Umberto Boccioni, Carlo Carrà, Luigi Russolo, Gino Severini képeit mutatták be a meglepett közönségnek. A bevezető tanulmányt Déry Béla, a Nemzeti Szalon titkára írta, s nem lévén más lehetősége, jobb híján Ady és a *Nyugat* költészetét, valamint a Nyolcak festészetét hozta fel legközelebbi analógiának.⁵³ A világháború utáni kö-

gyarországi művészetre való adaptálását Gálig Zoltán végezte el: Gálig Zoltán (szerk.): *Az expresszionizmus után. Új tárgyiasság és új klasszicizmus a magyar művészetben*. Kat. Szombathely, 1992, Szombathelyi Képtár.

52. Lásd erről részletesen: Zwickl András (szerk.): *Árkádia tájain... I. m.* Zsákovics Ferenc: *A rézkarcoló nemzedék 1921–1929. A rézkarcolóművészet megújulása Magyarországon az első világháború után*. Miskolc, 2001, Miskolci Galéria.

53. Déry Béla: *Néhány szó a Futuristák és Expressionisták kiállításához*. In *A futuristák és expres-*

Metzinger

Stillleben auf runden Tisch

Schrimpf

Stillleben auf runden Tisch

Kandinsky

Hoiter

Carrà

Hoiter

Jean Metzinger és Georg Schrimpf csendéletei, valamint Vaszilij Kandinszkij és Carlo Carrà lovas jelenetei Franz Roh *Nachexpressionismus* című könyvében, 1925

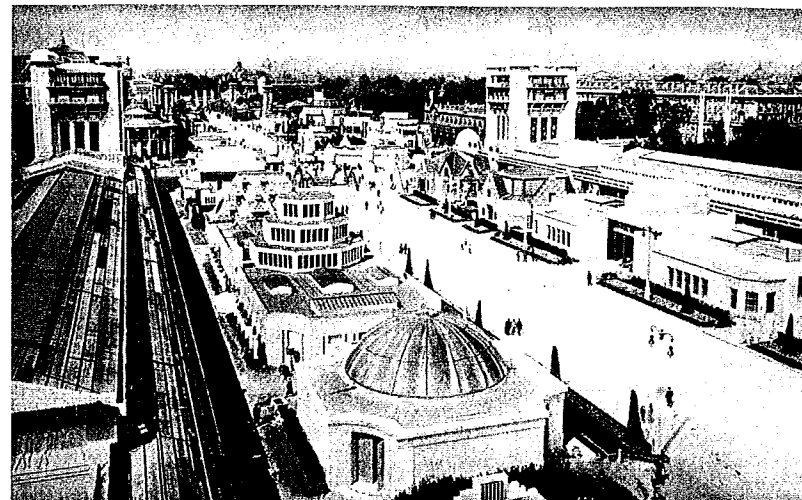

Gino Severini: *Signora Severini képmása*, 1934
Olaj, vászon. Szépművészeti
Múzeum

zönség szeme előtt a korai futurista művek, a háború dinamizmusát hirdető megnyilvánulások furcsa átalakuláson mentek keresztül, míg lehiggadt, metafizikus és neoklasszicista képekké nem váltak. Talán Carránál figyelhető meg a legnagyobb fordulat, hiszen a képkeretet szétfeszítő, dinamikus kompozíciókat egy nyugalmas, statikus, gondosan kiegyensúlyozott, „metafizikus” képi világ váltotta fel. Severini szintén felhagyott a képtér felszabdolásával, a szimultán idősíkok egymásra vetítésével, megőrizte azonban a kis ecsetvonásokból álló, divizionista festésmódot, amely mozaikok készítésére is alkalmas volt. A harmincas években a neoklasszicizmus kategóriája Magyarországon az ún. római ösztöndíjasok művészetével bővült ki, s az itáliai Novecento – Felice Casorati, Mario Sironi, Achille Funi, Ubaldo Oppi stb. – kimutatható hatásáról kisebb-nagyobb mértékben árulkodó munkák állandó jelzőjeként honosodott meg.

Az 1925-ös esztendő kisugárzását tekintve talán legfontosabb kiállítása a párizsi nemzetközi iparművészeti kiállítás volt (L'Exposition internatio-

sionisták kiállításának katalógusa. 1913. január – február, Budapest, Nemzeti Szalon, 7. p. A futurizmus magyarországi fogadtatásához lásd: Gergely Mariann: „Elég volt a »jóból, szépből!«” A futurizmus hatása a magyar avantgárd művészetben. In Gabriella Belli – Gergely Mariann (szerk.): *Depero a futurista*. Kat. Budapest, 2010, Magyar Nemzeti Galéria, 87–98. p.

Exposition Internationale des Arts Décoratifs. - Paris 1925.
43. Vue générale de l'Esplanade des Invalides. Les Tours de Bordeaux et Touraine.

A párizsi Nemzetközi Iparművészeti Kiállítás részlete, 1925
Képeslap. Magántulajdon

nale des arts décoratifs et industriels modernes). Erre az eseményre hivatkozva született meg évtizedekkel később a két világháború közötti korstílus *art deco* megnevezése, amely akár a társasági festészetet, a divatot, a tárgykultúrát, akár az építészetet nézzük, könnyed, kellemesen modernizáló ízléssel írta át a vizuális kultúra egészét. Szerepe volt ebben az olykor a frivolitást súroló erotizmusnak, a gépkultusznak, a *fin-de-siècle* életérzést mámorosan túlhaltó életfelfogásnak, de alapjában véve a világháború szörnyűségeit fedni akaró, ám modernségével kérkedő polgár előremenekülésének megnyilvánulása volt, amely a művészetek terén is jelentkező forradalmi irányok elutasításán, egyszersmind dekoratív külsőségeinek átvételén nyugodott.

A nemzetközi seregszemlét pénzhiány miatt a magyar kormány lemondta, akárcsak a talán szándékosan későn meghívott Németország, de a Szovjetunió fontosnak tartva a nemzetközi szinten való megjelenést, a rövid felkészülési idő ellenére részt vett a nagy „termékbemutató”. A kiállítás egyik revelatív élménye, másoknak meghökkentő látványossága valóban a Konsztantyin Melnyikov által tervezett szovjet pavilon konstruktív épülete volt. A konzervatív szemléletű látogató számára a lecsupaszított síkokból összeállított, geometrikus épületek, a nagy üvegfelületek, vagy az épphogy megszokott *art nouveau* stílusát idéző formavilág valóban szokatlan hatást

kelthetett. Akár hivatalos véleménynek is tekinthető a Magyar Iparművészeti Társulat igazgatójának, Györgyi Kálmánnak a kiállításról szóló beszámolója. A *Magyar Iparművészet*ben megjelent cikkből kiérződik a látottaktól való elementáris idegenkedése, különösen a szovjet pavilon, illetve a Grand Palais-ban berendezett szovjet színpadművészeti összeállítás, amely a „gyászos emlékü bolysevik uralom” művészeti megnyilvánulásaira emlékeztette. Konklúziója egyszerű és világos volt: „helyes az Orsz. Magyar Iparművészeti Társulat által követett nemzeti irány és helyes a Társulatnak az a törekvése is, hogy minden túlzástól, szertelenségtől ment modernitást kíván az iparművészettől.”⁵⁴ Ennek a kíváncsiságnak pontosan megfelelt az év tavaszán rendezett római egyházművészeti kiállítás magyar anyaga, amelynek központi eleme egy kis kápolna volt: falait az Árpád-házi szentek díszítették, s a Hubay Andor által festett oltárképen a Patrona Hungariae gyászfátyollal leborított magyar címerrel jelent meg.⁵⁵

A magyar művészet egyébként látványosan sokszínű franciaországi jelenléte az egyéni kiállításokra korlátozódott. Az 1925-től kiadott *Magyar Művészet*hez eljutó híradások szerint abban az évben Varga Albertnek, Paizs-Goebel Jenőnek, Cselényi-Walleshhausen Zsigmondnak, Haranglábi Nemes Józsefnek, Vértes Marcellnek, Bertalan Albertnek, Andaházi Kasnya Bélának, Végh Gusztávnak, Medgyes Lászlónak és Tihanyi Lajosnak nyílt tárlata Párizsban. Közülük ismertebbnek ma már a nagybányai neósok, majd a Nyolcak egyik legerősebb tehetsége Tihanyi Lajos, a szentendrei művésztelep egyik megalapítója, Paizs-Goebel Jenő, s talán a karikatúrarajzoló és plakáttervező Vértes Marcell számít. A győztesek Párizsának világháborút feledni akaró, bohém életstílusát, a mozgalmas nappalokat és éjszakákat jól érzékelteti az akkor még festőként számon tartott Brassai egy levélrészlete: „Sok új jövevény a Rotonde táján. Mattis-Teutsch már foglalkozást kapott, és vígan faragja a képrámákat, ha jól tudom, óránként 3 frank munkabérért. Nagyon örvendtem, mikor megpillantottam. Egy jó berlini ismerősöm, Freytag bukkant fel és keresett, de még nem találkoztam vele. Gyakran vagyok Pór Bertalannal, a festővel, kedves és kellemes ember, Mihályiék már hazautaztak. Tihanyival az utóbbi időben több francia festőnél voltunk, legutóbb ma délután Albert Gleizesnél, aki az egyik legjobb francia festő s a legközvetlenebb, akit közülük megismertem.”⁵⁶ Ek-

54. Györgyi Kálmán: Külföldi iparművészeti kiállítások. I. A párizsi nemzetközi iparművészeti kiállítás. *Magyar Iparművészet*, XXVIII. évf. 1925. köt. 117. p.

55. R. E. [Radisics Elemér]: Egyházművészeti kiállítás Rómában. *Magyar Iparművészet*, XXVIII. évf. 1925. köt. 62–63. p.

56. Brassai levele a családjának, Párizs, 1925. január 27. In uő: *Előhívás. Levelek (1920–1940)*. Bukarest, 1980, Kriterion, 89. p.

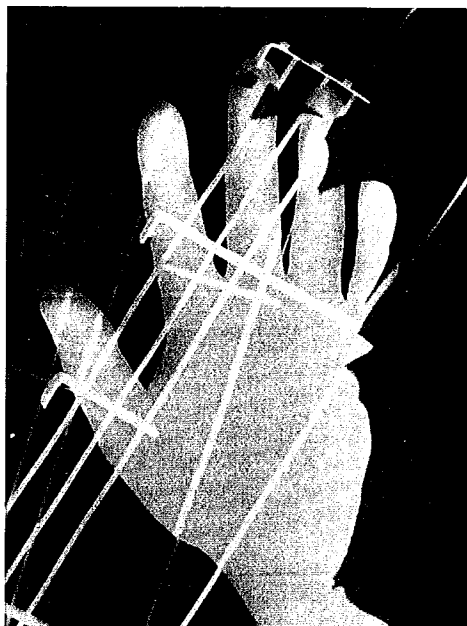
Uitz Béla:
A moszkvai Vaszilij
Blazsennij katedrális, 1921
Tempera, akvarell, karton.
Magyar Nemzeti Galéria

koriban látogatott el ismét Párizsba, s kapott új festői inspirációkat Vaszary János, kezdte meg szobrászi tanulmányait Szervátiusz Jenő, költözött vissza Berlinből Czóbel Béla, és alapította meg a *Szivárványnak* (Arc-en-Ciel) keresztelt avantgárd bábszínházát Blattner Géza és A. Tóth Sándor.⁵⁷

Az emigráció nagyobbik része tehát a nyugat-európai központokban, Bécsben, Berlinben és Párizsban gyülekezett és talált aktivitása számára értő, befogadó közeget. Sokan közülük azután a politikai-művészi kiteljesedést Moszkvában vélték megtalálni, néhányan – talán a történelem furcsa kivételeként – „ágyban, párnák közt” fejezték be életüket az 1970-es évek elején, mint Mácsa János, vagy a halála előtt Budapestre hazaköltöző Uitz Béla. Mégis a korszak egyik legjellemzőbb, egyúttal jelképes példája lehet, hogy miközben Moholy-Nagy László a Németországban működő, majd Hitler hatalomra jutása után az Egyesült Államokba költöző Bauhaus tanáráként, az egész művészetszemléletet megújító teoretikusként és kép-

57. Tóth Gábor Sándor: *A. Tóth Sándor*. Budapest, 2000, Püski.

Moholy-Nagy László fotogramja
a *Bauhaus Zeitschrift* 1928. I.
számában

zőművészként világhírűvé vált, Ákos testvére a Szovjetunióban a sztálini tisztogatások áldozata lett.⁵⁸

A bécsi emigrációval való összefüggésében kevésbé feldolgozott az a „kiegészítő” hálózat, amelyet az utódállamokban menedéket találó progresszív írók, művészek elsősorban folyóirataik révén alakítottak ki. Kassán működött a *Kassai Munkás* (1922-től *Munkás* néven), amelynek egyik szerkesztője Máczsa János volt. Aradon Franyó Zoltán alapította meg a *Genius*, majd *Új Genius* néven avantgárd szemléletű folyóiratát (1924–1925), melynek stafétáját azután Szántó György vette át a *Periszkóppal* (1925–1926). Az országhatárokon átnyúló, nemzetek feletti avantgárd elköteleződésű orgánus szerkesztői Szántó mellett Szélpál Árpád (Budapest) és Fábry Zoltán (Szlovénia) voltak. 1926-tól indult útjára Dienes László, majd Gaál Gábor szerkesztésében a *Korunk* folyóirat Kolozsváron, ahol az első évek lapszámaiban Balázs Béla, Hevesy Iván, Kassák Lajos és Kállai Ernő publikációi is megtalálhatóak. 1929-től Moholy-Nagy Lászlónak a képzőművészet, a fotó és a film összefüggéseiről szóló tucatnyi cikke, tanulmánya először itt jelent meg.⁵⁹ Újvidéken a Pécsről hazatérő Csuka Zoltán

58. Lásd erről Dessewffy Zsuzsa filmjét: *Párhuzamos töredékek – Családi kalendárium* (2002).

59. Sugár Erzsébet (összeáll.): Moholy-Nagy László: *A festéktől a fényig*. Bukarest, 1979, Kriterion.

hozta létre az *Út* című folyóiratot (1922–1925), amelynek borítóját Molnár Farkas tervezte. Itt jelent meg 1923-ban az ún. *K.U.R.I.* manifestum, amelyben az aláíró Bauhaus-növendékek – a magyarok közül Molnár Farkas, Weininger Andor, Stefán Henrik stb. – hitet tesznek az új típusú épületben testet öltő, konstruktív, utilitárius, racionális és internacionális összművészet mellett.⁶⁰ A világháború kihatása a magyar kultúra egészére ebben az összefüggésben mégis romboló volt: a nagyszámú magyar emigráció hiába gazdagította a többek között Pablo Picasso, Amadeo Modigliani, Marc Chagall, Chaïm Soutine, Constantin Brâncuși nevével fémjelzett nemzetközi *École de Paris* gárdáját, s hiába adott impulzusokat a magára maradt magyar kisebbségeknek, a kulturális „felhalmozódás” a magyarországi képzőművészeti életben fájdalmas hiányként jelentkezett.⁶¹

A hivatalos Magyarország legfontosabb nemzetközi kitörési pontjának azonban – más kilátás hiányában – vitathatatlanul Olaszország számított. A világháború alaposan megtépázta a hagyományosan jó viszonyt, de 1921-ben Dante halála 600. évfordulójának ünnepségei újabb lehetőségeket teremtettek a kapcsolatok újrafűzésére és fejlesztésére: ekkor adták ki magyarul is Benedetto Croce *La poesia di Dante* című könyvét, a Nemzeti Múzeumban nagyszabású kiállítást rendeztek a tiszteletére, a Zeneakadémia igazgatója, Hubay Jenő pedig egykori példaképével, Liszt Ferencsel vetekedve *Vita Nuova* címmel szimfóniát szerzett. A Dante-év előkészítésének egyik fejleménye volt, hogy 1920-ban Berzeviczy Albert kezdeményezésére megalakult a *Corvin Mátyás Magyar–Olasz Tudományos, Irodalmi, Művészeti és Társadalmi Egyesület*, amely a következő évtől *Corvina* címmel folyóiratot is megjelentetett. A legfontosabb esemény azonban a háború előtt megalakított, majd egy évtizedig szünetelő római Magyar Történeti Intézet megnyitása volt 1924-ben.⁶² Gerevich Tibor volt az, aki majd két évtizedes itáliai kapcsolatait kamatoztatva építette ki a tudományosság és művészet új centrumát Rómában. Egy riportban örömmel jelentette, hogy Matteo Marangoni műkritikus máris magyar művészeti adatok iránt érdeklődött készülő könyvéhez, s hogy hamarosan a magyar nyelv külön tanszéket kap az egyetemen. Itt is megalakult a Corvin Mátyás Társaság, melynek elnökségét régi barátja, az olasz szépművészeti államtitkár, Arduino Colasanti vállalta, tiszteletbeli elnöknek pedig Giovanni Gentile

60. Ferkai András: *Molnár Farkas*. Budapest, 2011, TERC, 88–92. p.

61. Lásd erről: Cserba Júlia: *Magyar képzőművészek Franciaországban 1903–2005*. Budapest, 2006, Vince.

62. Szmracsányi Anna: Megnyílt a római Magyar Történeti Intézet. *Pesti Napló*, LXXV. évf. 1924. március 4. 4. p.

A Pesti Hírlap Vasárnapja
címlapja Merész Gyula
Mussolini-portréjával,
1932. X. 30.

kultuszminisztert választották meg.⁶³ 1923-ban Magyarország részt vett az első milánó–monzai nemzetközi iparművészeti kiállításon, a szűkös anyagi források ellenére a gyakorlott Maróti Géza építész kiemelkedően oldotta meg a feladatot, hiszen a legtöbb díjat Magyarország szerezte meg.⁶⁴ Néhány évvel később Gerevich Tibor a monzai sikerre is utalva vontta meg a jelen kulturális mérlegét: „Két ponton indult meg legegészségesebben és legszaporábban nemzetünk szellemi életének új sejtképződése. A tudományban és a művészetben. Az irodalomban ez a folyamat mintha hátra maradt volna, s ha meg is indult, kirobbanó nagy lendületnek, új tehetségek fölrajzásának még nem lehattunk tanúi.”⁶⁵

63. Harsányi Zsolt: Amikor a magyar pénz volt a legjobb fizetőeszköz Olaszországban. *Pesti Napló*, LXXV. évf. 1924. március 21. 6. p. Gerevich Tibor pályaképéhez: Ujváry Gábor: Egy tudós kultúrpolitikus kalandjai Rómában és a magyar hivatalokban. In Császtvay Tünde (szerk.): *A harmincharmadik nemzedék. Politika és történettudomány a „neobarokk társadalomban”*. Budapest, 2010, Ráció Kiadó, 314–347. p.

64. Monza. *Magyar Iparművészet*, XXVII. évf. 1924. köt. 37–38. p.

65. Gerevich Tibor: A magyar művészet jelentősége. *Magyar Szemle*, I. évf. 1927. I. köt. 241–252. p.

A szívós kulturális külpolitika eredményei 1928 után mutatkoztak meg a legerőteljesebben. Az év tavaszán Bethlen István miniszterelnök Milánóban Mussolinivel folytatott tárgyalásokat, amely jó hátteret biztosított egy magyar képzőművészeti kiállítás megrendezésének Rómában.⁶⁶ A kiállítást Kertész K. Róbert államtitkár és Réti István, a Képzőművészeti Főiskola rektora jegyezte, védnökei Pietro Fedele oktatási miniszter és Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter voltak. A kiállításon László Fülöp Horthy Miklós kormányzót és Bethlen István miniszterelnököt ábrázoló festményei, valamint Kuzmik Livia Mussolinit és a magyar revíziót támogató Lord Rothermert megörökítő plakettje teremtették meg a hivatalosság atmoszféráját. A szintén ebben az évben soron következő velencei biennálé Vaszary János által válogatott anyagával együtt ez a reprezentatív tárlat jelölte ki az 1920-as évek végének Magyarországon érvényes kortárs művészet elfogadott határait: a megtért és visszafogadott egykori Nyolcak azonban már az alternatív múltat, az első római ösztöndíjasok – Aba-Novák Vilmos, Medveczky Jenő, Patkó Károly – pedig a hivatalos jövőt képviselték. Az aktív művészeti kapcsolatokat – a velencei biennálén való hagyományos részvétel mellett – valóban az 1928-tól meginduló program, a római ösztöndíjas művészek olaszországi és hazai szereplése jelentette.⁶⁷ Az előzményekhez tartozik, hogy az 1927 nyarán életbe lépett 1927. évi XIII. tc. intézkedett az Országos Ösztöndíjtanács felállításáról, amelynek elnöke báró Berzeviczy Albert, a Magyar Tudományos Akadémia, egyben a magyar Pen Club és a Corvin Egyesület elnöke lett. A törvénycikk megnyitotta az utat a Palazzo Falconieri megvásárlására is, majd a Történeti Intézet beköltözésével, feladatai kibővülésével megalakulhatott a Római Magyar Akadémia.⁶⁸ Az első kiutazó csapat tagjait, akik a következő évtized meghatározó mestereivé válnak majd, Gerevich Tibor művészettörténész, az Akadémia igazgatója válogatta ki: Aba-Novák Vilmos, Patkó Károly, Szőnyi István, Kontuly Béla, Medveczky Jenő, Molnár-C. Pál, Jeges Ernő, Istokovits Kálmán festők, Árkay Bertalan építész, Árkayné Sztéhló Lili iparművész, Pátzay Pál, Kuzmik Livia, Jálcs Ernő és Erdey Dezső szobrászok. A római ösztöndíjas művészek első olaszországi sikereiket 1930-ban,

66. *Mostra d'arte ungherese*. Palazzo dell'Esposizione. Catalogo, Roma maggio–giugno, 1928–VI.

67. A római ösztöndíjasok művészetéről részletesen lásd P. Szűcs Julianna: *A római iskola*. Budapest, 1987, Corvina.

68. A kulturális kapcsolatokról lásd Csorba László (szerk.): *Száz év a magyar–olasz kapcsolatok szolgálatában. Magyar tudományos, kulturális és egyházi intézetek Rómában (1895–1995)*. Budapest, 1998, H&G Co. Szalvikovszky Beáta: *Fejezetek a magyar–olasz kulturális kapcsolatokról 1880–1945*. Ph. D. Disszertáció, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2009. http://phd.btk.ppke.hu/tortenelemtudomany/szalvikovszky_beata/disszertacio.pdf.

a velencei biennálén érték el: Aba-Novák Vilmos *Kurtakocsmá (Bettola)* című festményét a Duce, Istokovits Kálmán rézkarcait pedig az olasz király, III. Viktor Emánuel vásárolta meg.⁶⁹

Az első világháborút megelőző, majd az azt követő történések és következményeik nem fűzhetők egyetlen tetszetős ok-okozati láncba, sokkal inkább egy olyan nyakék metaforájával írhatnánk le, amelynek szerteguruló szemeit többé-kevésbé sikerült összegyűjteni: némelyik szerencsére csak bepiszkolódott, több azonban megsérült, számos gyöngy pedig sohasem került elő. A nyakéket eredeti állapotában nem lehetett többé ugyanúgy összeállítani. A kulturális területek, ezen belül a művészet modernizációját egyfelől felerősítették a világháború tapasztalatai, hisz végeredményben nem szakadtak meg a háború előtt megindult folyamatok, másfelől viszont a rövid ideig győzelemre jutó, egyszerre példát adó, és egyszerre kiábrándító forradalom után jelentkezett konzervatív *restauráció* mindenfajta revolúciót gyanakodva nézett, s ebből következett, hogy a közérthető, tömeget mozgósítani képes művészet korhoz igazított változata számíthatott elsősorban állami támogatásra. Az 1920-as években Magyarországon a konszolidálódott hatalom tűréshatárának függvényében alakult át a hivatalos művészet, amelynek első számú kiállítóhelye azért továbbra is az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat által működtetett Múcsarnok maradt. Ehhez képest modernebb kiállítóhelynek tekinthető az Ernst Múzeum, amely elsősorban a nagybányai hagyományokra támaszkodó „magyar festőiség” képviselőjét vállalta fel; a nyitott szemléletű művészek, s a kísérletező fiatalok viszont a kisebb galériákba szorultak vissza. Ugyanakkor hamis képletet állítanánk fel a korszakról, ha nem jeleznénk, hogy például a modern művészet elkötelezettje, Hevesy Iván, többnyire a *Nyugat* hasábjain, rendszeresen közölhette a legújabb művészetről szóló írásait, vagy – emlékszünk – Kállai Ernő idehaza is megjelentethette az *Új magyar pik-túra* című könyvét 1925-ben.

A világháború következményei között tehát az egyik legfontosabb fejlemény, hogy az addig egységes, pontosabban egységesnek tételezett magyar kultúra, ezen belül a művészet a politikai helyzet változásaival időnként szorosabban, máskor lazábban érintkező elágazásokra bomlott, amelyek egy idő után az adott új államkeretben működve, az ottani szellemi kör-

nyezetben hoztak létre különleges hajtásokat. Ezek számbavétele nélkül ma sem lehetséges felrajzolni a magyar és egyetemes művészet összképét, megérteni a történelmi kényszerek és az egyéni döntések kereszteződéséből létrejövő összefüggésszereket. A világháború előtt nem létező új fogalom, a „határon túli magyar képzőművészet” megítélése, értelmezése a kisebbségi kultúrát elszántan védő, illetve a nemzeti nézőpontokon, politikai értelemben a nacionalizmusokon felülemelkedő, a közös szellemi alapot kereső magatartás – minden korabeli és későbbi mesterséges szétválasztás ellenére – együttesen mutatja a 20. század korképét, amelynek csak egyik, de nem egyetlen eredője az első világháború volt.

A reprodukciókat készítette:

Józsa Dénes (Szépművészeti Múzeum)

Füzi István (Janus Pannonius Múzeum)

Berényi Zsuzsa és Mester Tibor (Magyar Nemzeti Galéria)

69. A velencei biennálé 40. évfordulójára a Palazzo Centralében 1935-ben rendezett kiállításon több, római és velencei múzeumba került magyar mű is szerepelt. *Mostra di Quarant'anni della Biennale. MDCCCXCV – MCMXXXV*. Catalogo, Maggio–Luglio 1935–XIII. Sala IV. Aba-Novák: 1. *Bettola* (1930) – Roma, Rudnay: 19. *La salutation angelica* (1924) – Roma, 20. *Corteo nuziale* (1924) – Roma, Vaszary: 24. *Dalie* – Roma, Sala V. Csók: 11. *Susanne* (1929) – Venezia, László Fülöp: 15. *Ritratto di mia moglie* (1907) – Roma.

Bódy Zsombor

NÉPESEDÉS, ÉLETMÓD
ÉS A NŐK HELYZETÉNEK VÁLTOZÁSAI
MAGYARORSZÁGON
AZ I. VILÁGHÁBORÚ UTÁN

NÉPESEDÉS

A népesedési folyamatok a társadalom állapotának mércéiként is szolgálhatnak. Nem véletlenül szokták a mortalitást egy társadalom fejlettségének mérésénél vagy az életminőség vizsgálatánál kiindulópontnak tekinteni.¹ A magyarországi népesedés hosszabb távú tendenciáira az első világháború csak igen korlátozott mértékben gyakorolt hatást. Általánosan elfogadott – noha pontos szám nem állapítható meg –, hogy Magyarország háborús embervesztesége mintegy 660 ezer főre tehető. Ez azonban az 1918 előtti Magyarország területéről besorozott és elesett vagy eltűnt katonák száma (a hadifogságban meghaltak nélkül). A trianoni határokon belülről származó elesettek ennél jóval kevesebben, becslések szerint 260 ezren voltak, s ehhez adódik ez esetben is a fogságban elhunytak száma, melyet talán 100 ezer főre tehetünk.² Ez a veszteség nemzetközi összevetésben nem tekinthető kiugróan magasnak. A védkötelezettség alá eső német férfiak – 18 és 50 év közöttiek – 12%-a halt meg a háborúban, 13%-a Franciaországban, 7%-a Nagy-Britanniában. Szerbia és Montenegró értékei a francia adat dupláját teszik ki. Az egész Osztrák–Magyar Monarchiában a védköteles korosztályok vesztesége 13%-os volt.³ A trianoni Magyarország területén az 1910. évi népszámlálás alapján a védköteles korúak létszámához képest az áldozatok aránya szintén valamivel 10% fölött járhatott. Ezenfelül ugyanezen a területen hozzávetőlegesen 350 ezerre becsülhetjük a háború idején elmaradt születések számát.⁴

A háborús emberveszteségek azonban végső soron nem befolyásolták azokat a hosszú távú demográfiai folyamatokat, amelyek meghatározták a népesség alakulását. A két világháború között a népességszám ismeretes módon gyorsan nőtt. Az első világháború után a megkisebbedett Magyar-

1. Faragó Tamás: Történeti mutatószám az „emberi fejlődés” ábrázolására Magyarországon, 1910–2001. *Demográfia*, 50. évf. 2007. 2–3. sz. 1–24. p.
2. Szijj Jolán (szerk.): *Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs.* Budapest, 2000, Petit Real Könyvkiadó. Aggházy Kamil: *A világháború 1914–1918.* Budapest, 1934, OKT Könyvosztálya.
3. Gerhard Hirschfeld – Gerd Krumeich – Irina Renz (Hrsg.): *Enzyklopädie Erster Weltkrieg.* Paderborn–München–Wien–Zürich, 2003, Schöningh, 664. p.
4. *Az 1920. évi népszámlálás.* Első rész. Budapest, 1923, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 8. p.

ország népessége kerekítve 8 millió före tehető. 1930-ra a népesség száma 8,7 millióra nőtt, 1940-re pedig – nem számítva a területi gyarapodásokat – elérte a 9,3 milliót. Ez azt jelenti, hogy az ország lakossága az 1920-as években évi 0,9%-kal, az 1930-as években évi 0,7%-kal emelkedett. Ezt a dinamikus növekedést, amilyen egyáltalán nem gyakran adódik a történelemben, sajátos demográfiai folyamatok magyarázzák. Az 1920-as és 1930-as években Magyarországon a demográfiai átmenetnek nevezett – 1880 körül indult – folyamat utolsó szakasza zajlott (1. táblázat). A demográfiai átmenet folyamán először a halandóság kezdett ugrásszerűen javulni, ami a népesség növekedését eredményezte, mert a születések száma eleinte még nem csökkent a halálozásokéval párhuzamosan. A 19. század végén azonban a születések száma is csökkenésnek indult, így Magyarországon csupán rövid ideig tartott az aránylag gyors népességnövekedés időszaka.⁵ A két világháború közötti korszakban a születésszám gyors csökkenésével már zárult az olló a halandóság és a születések száma között. E két tényező mellett a be-, és kivándorlás egyenlege szintén módosította a lakosság számát. A Trianon után az utódállamokból érkező bevándorlók magas száma ellenére 1920 és 1930 között a ki- és bevándorlás egyenlege negatív volt. Az ország vándorlási vesztesége 74 ezer főt tett ki a két népszámlálás között.⁶

1. TÁBLÁZAT. A demográfiai átmenet mutatói Magyarországon, 1880–1940 (ezrelék)

	NYERS SZÜLETÉSI RÁTA	NYERS HALÁLOZÁSI RÁTA	KÜLÖNBSÉG
1880	44	36,5	7,6
1910	34,9	23,5	11,4
1920	31	21,4	9,6
1930	24	15,5	8,5
1940	19	13,5	5,5

Forrás: *Demográfiai Évkönyv. 2010.* Budapest, 2011, KSH (CD-melléklet).

A születések arányának csökkenése igen gyors volt a 20. század első felében, hiszen 1900 és 1940 között megfeleződött az ezer lakosra jutó gyermekszületések száma. Ezt a halálozás javulása ellensúlyozta, amely még a

világháború évtizedében is – az életviszonyok sok tekintetben bekövetkezett romlása ellenére –, kismértékben ugyan, de javulni tudott. A halálozás javulása különösen a születéskor várható átlagos élettartam gyors emelkedésében jutott kifejezésre (2. táblázat).

2. TÁBLÁZAT. A születéskor várható átlagos élettartam Magyarországon, 1910–1940 (év)

	FÉRFIAK	NŐK
1910	39	40,5
1920	41	43,1
1930	48,7	51,8
1940	55	58,2

Forrás: *Demográfiai Évkönyv. 2010.* Budapest, 2011, KSH (CD-melléklet).

A várható élettartam növekedése elsősorban a csecsemő- és gyermekhalandóság javulásának volt köszönhető. A 19. század közepén ezer újszülöttből 400 nem élte túl a gyermekkort. Azután jelentős fejlődés mutatkozott a századfordulótól és különösen az első világháború után: az 1920–1930-as évtizedekben az összes halálozás között 29%-ról 17%-ra csökkent a hat év alatti elhunytak aránya. A gyorsan javuló arányok ellenére a falvak és városok különbsége megmaradt, ami a vidék és az urbánus világ civilizációs szintjének jelentős különbségére utal.⁷ De összességében a halandóság magyarországi javulása a századfordulótól a második világháborúig az egyik leggyorsabb volt Európában, ami a társadalom jelentős modernizációs képességére utal. Az 1860-as és 1870-es években születettekhez képest az 1900 után születettek jóval nagyobb eséllyel éltek meg a felnőttkort.⁸

A várható élettartam gyors növekedése nélkül a születések száma a korszakban önmagában már csak a népesség szerény növekedését biztosította volna. Sőt, a világgazdasági válság idején olyan alacsony szintet ért el a fertilitás, hogy – az adott halandósági arányok további szinten maradását feltételezve – már a népesség egyszerű reprodukcióját sem biztosította volna.⁹ Ehhez hasonló jelenség Európában máshol is megfigyelhető ebben az időszakban. Az 1930-as évek elején Angliában; Svédországban, Svájcban,

5. Demény Pál: A huszadik század Magyarországnak népeseése nemzetközi összehasonlítások tükrében. In Kovács József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896–1995)*. Budapest, 1997, KSH, 379–396. p.

6. Az 1930. évi népszámlálás. 2. Magyar statisztikai közlemények. 86. Budapest, 1932, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal.

7. Faragó: *Történeti mutatószám...* I. m. 1–24.

8. Hablicsek László: *Az első és második demográfiai átmenet Közép-Európában és Magyarországon*. Budapest, 1995, KSH.

9. Dányi Dezső: *Demográfiai átmenet Magyarországon*. KSH NKI Történeti demográfiai füzetek. 9. Budapest, 1991, KSH.

Belgiumban, Németországban, Ausztriában is alacsonyabb volt a termékenység annál, amit az adott halandósági viszonyok mellett a népesség reprodukciója megkívánt volna, Franciaországban pedig egyenesen népességfogyás következett be. Az 1930-as évekbeli mélypontról egyes országokban már a háború kezdete előtt, másokban viszont a születési ráta csak a háború után mozdult el kedvező irányba. Ennek eredménye az 1940-es évek második felében a fertilitás növekedése, az 1950-es években pedig Nyugat-Európában valóságos baby-boom lett.¹⁰

Magyarországon a század elején sokkal nagyobb volt a házassági kedv, mint a legtöbb nyugat-európai országban. 1910-ben például a 20-24 év közöttiek 75%-a volt házas Magyarországon és csupán 21%-a a szomszédos Ausztriában.¹¹ Ez azonban mégsem vezetett magas születésszámokhoz, mert a házasságok termékenysége igen alacsonynak mutatkozott. Magyarországon már a 19. században is – összehasonlítva a nyugat-európai országokkal – viszonylag kevés gyerek született a házasságokban, a demográfiai átmenet évtizedeiben pedig tovább esett a házasságok termékenysége. Az első világháború után ebben közrejátszhatott már a házasságot kötők átlagos életkorának emelkedése, illetve a válás gyakoribbá válása (6–11%). Szintén fékezően hathatott az abortusz jelensége. Az 1930-as évek elején orvosi becslés szerint 75-100 ezer illegális abortuszt végeztek Magyarországon.¹² A művi terhességmegszakítást 1934-ben egy kúriai döntés legalizálta, ha az anya élete veszélyben forgott.

Természetesen a termékenység két világháború közötti csökkenő átlaga mögött jelentős társadalmi eltérések húzódtak meg. Az 50–59 éves korú mezőgazdasági munkásnők életútja még az 1930-as években is átlagosan 6-7 gyermekkel zárult. Nem véletlen, hogy az Országos Nép-, és Családvédelmi Alap (ONCSA) programja 1940-től kezdve éppen ezt a réteget célozta meg. Körükben ugyanis nem csak a születések száma, de a gyermekhalandóság is magas volt, s az alapvetően népesedési – nem annyira szociálpolitikai – célú program a lakosság szám növelésének tartalékként tekintett erre a rétegre.

10. Demény: *A huszadik század Magyarországnak...* I. m. 379–396.

11. Andorka Rudolf: A gyermekszám történeti változása a fejlett társadalmakban. In uő: *Gyermek, család, történelem*. Budapest, 2001, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, 127–144. p. Tomka Béla: *Családfejlődés a 20. századi Magyarországon és Nyugat-Európában*. Budapest, 2000, Osiris.

12. Évente 200-220 ezer születésre jutott ennyi abortusz. Gyáni Gábor: Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban. In Kövér György – Gyáni Gábor: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 1998, Osiris. 179. p.

A FOGLALKOZÁS- ÉS A TELEPÜLÉSSZERKEZET FŐBB VONALAI

A létszámában tehát gyarapodó társadalom nagyobbik része még mindig falusi volt és a mezőgazdaságban találta meg megélhetését. A falusi népesség száma még emelkedett az első világháború után, ám arányaiban mégis csökkenésről beszélhetünk, mert a városok lakosságának gyorsabb volt a növekedése (3. táblázat).

3. TÁBLÁZAT. A lakosság alakulása Magyarországon településtípusok szerint, 1920–1940

	FALUSI LAKOSSÁG	VÁROSI LAKOSSÁG	A VÁROSI LAKOSSÁGBÓL BUDAPESTI
1920	5 353 266	2 636 936	929 690
1930	5 807 068	2 881 251	1 006 184
1940*	5 995 343	3 324 649	1 164 963

Forrás: Berend T. Iván – Ránki György: *A magyar gazdaság száz éve*. Budapest, 1972, Kossuth, 147. p.

* Az 1940-es adat is a trianoni területre vonatkozik.

Budapest népessége abszolút számát tekintve és országon belüli arányát nézve is növekedni tudott. A fővároson kívüli városi népesség száma, bár valamelyest nőtt, arányaiban lényegében nem változott. Budapesten élt az összes városi lakos több mint egyharmada. A megoszlás még aránytalanabb, ha figyelembe vesszük, hogy a lélekszám szerint a főváros után következő legnagyobb városok közül több – ha akkor közigazgatásilag nem is tartozott Budapesthez – a budapesti agglomeráció része volt. A legnagyobb magyarországi városok lakosságszám szerinti sorrendje ugyanis 1930-ban a következő volt: Budapest, Szeged, Debrecen, Újpest, Kispest, Pestszenterzsébet.

Ugyanakkor a vidéki városi népességen belül jelentős tanyai népesség rejtőzött, mert az alföldi városok határának tanyai lakosságát a statisztika városiként tartotta nyilván a közigazgatási hovatartozás alapján, miközben munkája és életmódja szerint messze állt a városi világtól. Így az országot némiképp a főváros és a falvak, pontosabban Budapest és a gazdálkodó vidék dominanciája jellemezte, aránylag gyenge vidéki városhálózattal, amely a két előbbi szint között közvetíthetett volna. A falusi és a városi életviszonyok – infrastrukturális ellátottság, életmód, munkalehetőségek, iskoláztatási esélyek – tekintetében nagy volt a különbség. Faluhelyen a lakóházak döntő többsége még vályogból készült, sőt még az 1930-as években épült új falusi házak fele is vályogból vagy hasonló hagyományos anya-

gokból épült.¹³ A városokban ezzel szemben nemcsak a téglalapítkezés volt általános, hanem a korszak végére már a villany is csak a városi társadalom legalsó rétegeinél hiányzott, sőt a rádió és a telefon már sok középosztály-nál alacsonyabb helyzetű család számára is elérhető volt. Falun ezek az eszközök inkább csak a községházán voltak megtalálhatóak.

A foglalkozásszerkezeti megoszlást tekintve legtöbben még mindig a mezőgazdaságból éltek. A korszak végére – még ha a relatíve legnagyobb ágazat maradt is a mezőgazdaság – azonban a lakosság többsége már nem az agráriumban tevékenykedett (4. táblázat).

4. TÁBLÁZAT. A népesség megoszlása gazdasági szektorok szerint, 1920–1940 (százalék)

	MEZŐ- GAZDASÁG	BÁNYÁSZAT, IPAR, KÖZLEKEDÉS	KERESKEDELEM, HITEL, KÖZSZOLGÁLAT, SZABADFOGL.	EGYÉB*	NYUGDÍJAS
1920	55,8	25	9,8	7,6	1,8
1930	51,8	26,9	10,5	7,3	3,5
1940	48,7	29,4	10,7	7,4	3,8

Forrás: Saját számítás Az 1941. évi népszámlálás. 3. köt. Budapest, 1978, KSH, 26. p. alapján.

*Véderő, házicselédék, nem mezőgazdasági napszámosok, magánzók, foglalkozás nélküliek és ismeretlen foglalkozásúak.

Lényeges rámutatni a falusi lakosság létszámának növekedése és a mezőgazdasági foglalkoztatottak arányának csökkenése közötti feszültségre: 1920 és 1940 között több mint 600 ezerrel nőtt a falusi népesség, s mintegy 200 ezerrel a mezőgazdaságban dolgozók száma, miközben nem lett lényegesen nagyobb a megművelt terület és nyilvánvalóan nem volt szükség lényegesen több munkákészre a mezőgazdaságban. Ez a falusi társadalom belső feszültségeinek fokozódását és lényegében az úgynevezett földkérdés megoldhatatlanságát jelentette. Ez a korszak legfontosabb szociális problémája volt, amellyel így vagy úgy minden politikai irányzatnak foglalkoznia kellett.

A FALUSI NÉPESSÉG

A parasztságot gyakran úgy idézték a kor politikai szövegeiben, mint a magyar társadalom széles alapzatát, amelyre támaszkodva a középosztálynak és a nemzeti életnek meg kell újulnia. Weis István korabeli szociológus

13. Gunst Péter: *Magyarország gazdaságtörténete*. Budapest, 1999, Nemzeti Tankönyvkiadó, 66. p.

azonban már felhívta arra a figyelmet, hogy az igazi kisgazdaréteg nem olyan széles, mint ahogyan azt sokan képzelik. Ő családtagokkal együtt egymillió főre becsülte ezt a réteget, úgy, hogy 150–180 ezerre tette a birtokuk alapján ide sorolható gazdálkodókat.¹⁴ Az 1930-as népszámlálás adatai alapján még ez is optimista becslés volt. Ha a 10 és 100 hold közötti birtokosokat tekintjük kisgazdának, akkor családtagokkal együtt 700 ezer főt sem ért el ennek a rétegnek a létszáma.¹⁵ Parasztnak – birtokmérettől függetlenül – azt a gazdaságot tekinthetjük, ahol a család a termelésnek és a fogyasztásnak az egysége.¹⁶ Még a falusi népesség azon rétegei számára is, amelyeknek nem volt elérhető az önálló családi gazdálkodás, ez volt az ideál, amely felé törekedtek. Bár adaptálódtak a piaci viszonyokhoz, s a fogyasztói magatartás is egyre inkább terjedt a korszakban, de a parasztcsaládok nagy része – leginkább élelmiszerekből – továbbra is önellátásra törekedett. A paraszti gazdálkodásnak a természeti feltételekhez igazodó rendje, a gazdálkodásnak túlnyomóan a családi munkaerő-felhasználásra támaszkodó módja, a korábbi korszakból örökölt sajátos falusi szokásrend, amely a hétköznapiakat és ünnepeket az öltözködéstől a táplálkozáson át a nemi szerepekig és a lakáshasználat módjáig meghatározta, összességében a városi társadalomhoz képest sajátos, elkülönült világgá tette a parasztságot.

5. TÁBLÁZAT. A paraszti népesség tagolódása Magyarországon birtokmegoszlás szerint 1930-ban

BIRTOKNAGYSÁG	ARÁNY SZÁZALÉKBAN
50–100 hold	1
20–50 hold	5,5
10–20 hold	10,4
5–10 hold	13,6
0–5 hold	24,1
Gazdasági cseléd	13,5
Napszámos	28,2

Forrás: Gunst Péter: *A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között*. Budapest, 1987, MTA TTI, 16. p.

14. Weis István: *A mai magyar társadalom*. Budapest, 1930, Magyar Szemle.

15. Az 1930. évi népszámlálás. III. rész. *A népesség foglalkozása részletesen és a vállalati statisztika*. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 94. kötet. Budapest, 1935, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal.

16. Szabó István: Bevezetés. In Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, 1848–1914*. I. Budapest, 1965, Akadémiai, 7–30. p. Kósa László: *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon, 1880–1920*. Debrecen, 1998, KLTE, különösen 44–48. p.

A földbirtokeloszlás aránytalanságára a korban is sokan rámutattak, s a megoszlás módosítására számos politikai program született (5. táblázat). Az agrár- és gazdaságtörténeti szakirodalom azóta árnyalta a képet. Egyrészt feltárta, hogy a nagybirtok területe a 19. század vége és a második világháború között folyamatosan zsugorodott.¹⁷ Másrészt alátámasztotta a nagybirtok védelmében a korban is felhozott érveket, melyek szerint a nagybirtok – legalábbis bizonyos termelési ágakban – hatékonyabb volt, mint a kisbirtok, s aránylagosan több terméket tudott piacra vinni, mint a kisgazdaságok. A 100 hold alatti gazdaságok megművelésére a két háború között háromszor annyi munkaerőt fordítottak, mint a 100 hold feletti gazdaságokéra, ami mögött csak részben állt intenzív, munkaigényes gazdálkodás a kisbirtokok oldalán.¹⁸ A nagybirtokok megléte önmagában tehát nem tekinthető sem az elmaradottság jelének, sem pedig a fejlődést gátló „feudális” örökségnek. (Ezt már csak Angliától Ausztriáig számos nyugat-európai terület is mutatja, ahol a nagybirtokok jelenléte történetileg folytonos.) Valójában a relatív falusi túlnépesedés körülményei között a mezőgazdaság semmilyen birtokmegoszlás mellett sem tudott volna a parasztságnak kielégítő megélhetést nyújtani. Magyarországon minden megművelt négyzetkilométerre 63 főnyi agrárnépesség esett 1930-ban, míg Franciaországban például csupán 28 (a másik véglet Jugoszlávia, ahol 101 fő jutott minden megművelt négyzetkilométerre).¹⁹

Az egész korszakban tartott a paraszti élet lassú átalakulása, melynek során a kisbirtokosréteg – földrajzilag és a parasztságon belüli rétegek szerint változó ütemben – fokozatosan távolodott a korábbi paraszti életformától. A parasztcsaládokban a családfő hatalma továbbra is megkérdőjelezhetetlen volt. A családi munkaszervezetben övé volt a döntések felelőssége és joga, mindenki más helyét pedig neme és életkora jelölte ki. Ez csak az idegen munkaerőre nem vonatkozott, amely mindenképpen a családtagok után következett ebben a hierarchiában.²⁰ A táplálkozásban továbbra is domináns maradt a saját termelésű élelmiszer fogyasztása, de aki megtehetette vásárolt például rizst (esetleg nem közvetlen fogyasztásra, hanem

17. Scott M. Eddie – Ingrid Hutterer – Székely Iván: Fél évszázad birtokviszonyai. Változások a trianoni Magyarország területén. *Történelmi Szemle*, 32. évf. 1990. 3–4. sz. 301–357. p.

18. Tóth Tibor: *A dunántúli kisüzemek termelése és gazdálkodása az 1930-as években*. Budapest, 1983. Akadémiai Kiadó.

19. Christian Giordano – Dobrinka Kostova: Die Reprivatisierung ohne Bauern in der bulgarischen Landwirtschaft nach der „Wende“. Zur Persistenz einer unheilvollen Tradition. In Frank-Dieter Grimm – Klaus Roth (Hrsg.): *Das Dorf in Südosteuropa zwischen Tradition und Umbruch*. München, 1997, Südosteuropa-Gesellschaft, 54. p.

20. Molnár Mária: Társadalmi tagozódás. In *Magyar Néprajz*. VIII. köt. *Társadalom*. Főszerk. Paládi-Kovács Attila. Budapest, 2000, Akadémiai, 484–516. p.

hurkába), cukrot, amellyel teát ízesítettek vagy lekvárt főztek, ami elterjedőben lévő szokás volt (a szegényebbek legfeljebb szilvalekvárt készítettek, amihez nem szükséges cukor). A módosabbak kávé is vásároltak, persze csak pótkávé, amely az első világháború idején a városi társadalomban is terjedt. A paraszti életmódból kifelé tartóknál az étkezések időbeosztása és formája is változott, amennyiben az egytálételekről áttértek a több fogásos étkezésre. A cserépedényeket a konyhában felváltották a fémlábosok, fazekak.²¹

Az öltözködésben a hétköznapiakban már rendszerint a bolti ruha, a konfekció járta, s nem a saját háztartásban vagy régi paraszti módszerekkel készített ruhadarabok voltak a jellemzők. A módosabb gazdák öltözéke rendszerint nem is tért el a városi férfiruházattól, legfőképpen a csizma öntudatos viselete különböztette meg őket. A női öltözködésben inkább egyes ruhadarabok jelentek meg a városi viseletből, 1940 körül már a félcipő is. Az ún. népviselet már legfeljebb csak ünnepnap került elő, s bár néhol még fokozták a díszítettségét, valójában már viselőjének jómódját sem fejezte ki, inkább csak „márkajelzés” volt a városi relációkban, az autentikus népi-falusi termékek számára, legyen szó népművészeti tárgyról vagy piaci áru-ról (már a 19. században kibontakozó népművészet is jelentős részben a falu és város közötti piaci kapcsolatokban született).²²

A korszakban a nemi szerepek is változáson estek át. Az első világháború után sok asszony már nem „kendezte” az urát, ami korábban a tisztelet egyoldalú kinyilvánítása volt. Ekkoriban többnyire a nők már nem állva szolgálták ki a férfit, s asztalhoz is ülhettek – nem a küszöbön vagy padkán ettek, mint a századfordulón még sokfelé –, de helyzetüket továbbra is kifejezte az, hogy mindenkor a férfi járt elől, szemben a nők előreengedésének polgári normájával.²³ A legvagyonosabb rétegben viszont már kezdték felmenteni a nőket a hagyományos munkafeladatok alól, s inkább idegen munkaerőre bízta ezeket, mert az presztízst adott. Ez gazdaságilag nézve sem feltétlenül volt ésszerűtlen stratégia, miként a felhalmozás sem – vagyis a tőkének a gazdaságból való kivonása (lakberendezésre, párnákra, dunyhákra való fordítása) –, mert az ezáltal a közösségben nyert presztízst, szimbolikus tőke, esetleg az utódok házasságkötésekor a jól sikerült párválasztás (jómódú partner) révén újra gazdasági tőkévé volt változtatható.²⁴

21. Fél Edit – Hofer Tamás: *„Mi, korrekt parasztok...” Hagyományos élet Átányon*. Budapest, 2010, Korall.

22. Hoffmann Tamás: *Európai parasztok: életmódjuk története*. Budapest, 1998, Osiris.

23. Jávorka Kata: A magyar paraszti erkölcs és magatartás. In *Magyar Néprajz*. VIII. köt. *Társadalom*. I. m. 601–692. p.

24. Csíki Tamás: „Amor fati...” Házassági kényszerek és stratégiák a két világháború közötti falusi társadalmakban. *Néprajzi Látóhatár*, XVII. évf. 2008. 2. sz. 5–20. p. Molnár Mária: Társadalmi

Az életmód új elemeként említhetjük a fényképezkedés szokását, a terjedő újságolvasást és a moziba járást. Mezővárosokban akár állandó mozi is létesülhetett, de alkalmi filmvetítések kisebb falvakban is voltak. Nagyobb helyeken a kocsmákban megjelent a billiárd, amely városi kávéházi szórakozás volt korábban. A változó mentalitást tükrözte a különféle önkéntes egyesületek, szövetkezetek – igaz, ezek szervezése rendszerint nem a parasztságtól indult ki, de ez sokszor az egyesületekkel is így volt – nagy száma. A vallásos, közművelődési, esetleg helyi politikai célzatú egyletektől a gazdálkodás fejlesztésével vagy a falu csinosításával foglalkozó rendkívül sokféle egyesület tudta megnyerni magának a parasztok jelentős részét. Általában a gazdák ötvenéves koruk körül léphettek tovább a családi gazdaság irányítójának szerepéből a helyi elitbe, szerepet vállalva az egyesületek, szövetkezetek, illetve a falu vezetésében.²⁵

Az életforma további változásaként rögzíthetjük a gazdagabb parasztoknál a lakberendezés, illetve a lakáshasználat átalakulását. Házilag készült bútortartomány egyre kevesebb helyen volt, még a szegényebbek is egyre inkább boltban vagy iparosnál vásárolták a lakberendezési tárgyaikat. Ez új bútordarabok elterjedését is jelentette, a nászajándékok között például gyakorivá vált a korszakban a kis éjjeliszekrény. A parasztok egy része gyakran a korábbi lakáshasználat egész rendjét – tisztaszoba elkülönítése – elhagyta már, s városi kispolgári minták szerint rendezték be otthonukat. Persze, a falusi infrastrukturális körülmények elmaradása a várostól továbbra is meghatározta a hétköznapi életmódot, hiszen Budapesten a lakások kilencven százalékában volt villany és nagyon nagy arányban folyóvíz is, míg falun ezek még a módosabb gazdák számára is elérhetetlenek voltak. Az életforma átalakulása nem volt feszültségektől mentes folyamat. Az igények és lehetőségek összeütközése, az archaikus és a modernebb mentalitásbeli elemek konfliktusa könnyen vezethetett deviáns magatartásokhoz is, amit a kortársak sokszor mint az eredendő autentikus paraszti kultúra romlását diagnosztizáltak.²⁶

A kisgazdarétegtől jelentősen eltértek a mezőgazdasági alkalmazottak életviszonyai. Átmeneti formát képeztek a néhány hold földdel rendelkező,

de mellett bér munkát is vállaló csoportok. Létszámukat a Nagyatádiról elnevezett, bár nem az ő elképzeléseit megvalósító földreform még növelte is. A cselédek és napszámosok munkaviszonya és életmódja nem hasonlított a városi munkásság vagy más városi alkalmazottak körülményeihez, hiszen a legtöbbször időhöz – egy évhez vagy mezőgazdasági idénymunkákhoz – kötött alkalmazást általában csak kisebb részben fizették pénzben, nagyobb részt terményben, illetve a szállás biztosítása vagy a földhasználat lehetősége is a szerződés részét képezhette. S hasonlóképp egy nagybirtok sem pusztán munkahelye volt az ott dolgozóknak, mint egy ipari vállalat, hanem sok szempontból az ott élők egy hierarchizált kis társadalomba integráló intézmény.²⁷

Az első világháborút követő földreform megcélzottjai elsősorban ezek a falusi rétegek voltak. Ennek politikai motivációját nyilvánvalóan az jelentette, hogy e rétegek voltak a vidéki társadalom legnyugtalanabb, a fennálló viszonyokra leginkább veszélyt jelentő csoportjai. Az ő háborút és forradalmakat követő pacifikálásuknak pedig megfelelő eszköze volt a házhely, vagy az egy-két holdnyi parcella juttatása. Egy teljes paraszti gazdaságnak megfelelő földbirtokkal az e rétegbe tartozók nem is tudtak volna mit kezdeni, mert tőke hiányában nem tudták volna berendezni és beindítani a gazdálkodást. A korábbi nincstelenséghez képest viszont a házhely és a konyhakerti jellegű művelés mégis jelentősen stabilizálta e réteg helyzetét. Ez politikai okokból olyannyira sürgős volt, hogy a hosszabb tárgyalást igénylő és csak lassan lebonyolítható földreformtörvény előtt már gyorsan elfogadtak egy házhelyjuttatásokról szóló törvényt.²⁸ Összességében bizonyára a földreformnak is köszönhető, hogy a két háború közötti korszakban nem voltak olyan „agrárszocialista” megmozdulások, amilyenek az első világháború előtti bő két évtizedet jellemezték, noha a mezőgazdasági munkások megélhetési viszonyai a nemzetközi agrárpiaci átalakulás következtében nagyon is kedvezőtlenek voltak.

A földreformtörvények végrehajtása hozzájárult ahhoz, hogy az állami adminisztráció ismét megkérdőjelezhetetlen tekintéllyel rendelkezzen a vidéki társadalom körében, s hogy a középosztályi csoportok pozíciója a fa-

tagozódás. In *Magyar Néprajz*. VIII. köt. *Társadalom*. I. m. 484–516. p. Fél Edit – Hofer Tamás: *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Budapest, 1997, Balassi Kiadó. Fél Edit – Hofer Tamás: Egy monografikus néprajzi kutatás történelmi tanulságai. In Hofer Tamás (szerk.): *Régi falusi társadalmak. Fél Edit tanulmányai*. Pozsony, 2001, Kalligram, 266–284. p.

25. Szilágyi Miklós: *A személyes paraszti tudás érvényessége. Kistíjzállás társadalmi és gazdálkodása egy száz évet élt parasztgazda emlékezetében*. Budapest, 2006, Akadémiai Kiadó.

26. A deviáns viselkedésformák egyik szélsőséges esete volt a tiszazugi arzenes gyilkosságsorozat. Gyáni Gábor: A bűnözés Horthy-kori történetéhez. *Történelmi Szemle*, XLVII. évf. 2005. 3–4. sz. 381–292. p.

27. Balassa Iván: *Az aratómunkások Magyarországon 1848–1944*, Budapest, 1985, Akadémiai. Csiki Tamás: *Egy uradalom végnapjai: a gödöllői koronabirtok a két világháború között*. Debrecen, 2012, Didakt.

28. Zsombor Bódy: Ungarn als Sonderfall des mitteleuropäischen Agrarismus in der Zwischenkriegszeit. In Helga Schultz und Angela Harre (Hrsg.): *Bauerngesellschaften auf dem Weg in die Moderne. Agrarismus in Ostmitteleuropa 1880 bis 1960*. Wiesbaden, 2010, Harrassowitz, 105–119. p. Nagy József: *Földbirtokpolitika Magyarországon a két világháború között*. Eger, 2003, Esterházy.

lusi társadalomban megerősödjön.²⁹ Weis István a kiskgazdarétegek fel-emelkedését, a közeletben való megjelenését tartotta a háború utáni időszak legfontosabb új társadalmi és politikai jelenségének, s egyesületekben, szövetkezetekben, helyi politikában a birtokos parasztság részt vett. Azonban a vidéki társadalom berendezkedésében mindig ügyeltek arra, hogy a kezdeményezés lehetősége a középosztály, illetve az állam – praktikusán leginkább a vármegye – képviselőinek kezében legyen. Országos politikai szinten e tendenciának felelt meg a Kiskgazdapárt beolvasztása a kormány-pártba 1922 elején, ami a sajátos magyar pártszerkezet kialakulásának kulcslépése volt. Valamennyi környező országban az első világháború utáni korszak az agrárpártok aranykora volt, köszönhetően annak, hogy az agrárnépesség még aránylag nagy létszámú, ugyanakkor iskolázottságában, szerveződésében már elég modern volt ahhoz, hogy önálló politikai fellépés igényével rendelkezzen. Még a legiparosodottabb Csehszlovákiában is rendre a kormánykoalíció része volt, sőt miniszterelnököket adott az agrárpárt. Ezzel szemben Magyarországon a vidéki népesség önállóan nem tudott politikai szerephez jutni. E rétegek politikai törekvéseit – igencsak kontrollált formában – a kormánypárt csatornázták be, amikor pedig az 1930-as években az újjáalakuló Kiskgazdapárt ezen igények önálló megjelenítésére törekedett, a párt érvényesülését adminisztratív eszközökkel korlátozták.³⁰

A VÁROSI TÁRSADALOM

A városi társadalom belső választóvonalai – hasonlóan a falusi közösségekhez – egyáltalán nem csak vagyoni vagy jövedelmi természetűek lehetnek. Az anyagi egyenlőtlenségek meghatározta osztályhelyzet mellett legalább akkora szerepe volt a normáknak és az életformának a csoportok elkülönítésében. A magukat a középosztályhoz sorolók jelentős része például nem élvezett magasabb jövedelmet, mint a jól kereső szakmunkások, életvezetésük különbségei alapján mégis jelentős távolság volt e rétegek között. A fővárosi statisztikai hivatal által az 1920-as évek végén folytatott háztartás-statisztikai felvételeknél például a mintába került munkáscsaládok felső har-

mada rendelkezett évi 3000–4500 pengős – több családtagtól származó – jövedelemmel, s ugyanebbe a sávba tartozott a kereskedelmi alkalmazottak közel fele, a magántisztviselő családoknak több mint harmada, s még a köztisztviselőknek is több mint negyede.³¹

1920-ban a munkásság létszáma hozzávetőleg 600 ezerre volt tehető, 1940-re ez 830 ezerre nőtt, így a kereső népesség több mint 20%-a dolgozott az iparban és bányászatban. Ennek a tömegnek kétharmada a budapesti agglomerációba összpontosult. Az egész munkásság háromnegyede 9 ipari városban élt.

Az ipari munkásságot a középrétegektől elválasztó egyik lényeges határvonal a jövedelem formájában jelentkezett. A középosztályinak számító állásokban az alkalmazottak a közszférában és a magánvállalatoknál egyaránt havi fix fizetést kaptak. A munkások viszont, még a jól képzett szakmunkások is többnyire napibért vagy teljesítménybért kaptak, amit rendszerint a hét utolsó munkanapján, azaz szombaton fizettek ki. Ez egyrészt rugalmas ipari munkaerőpiacot eredményezett, hiszen az iparvállalatok a megrendelésállomány függvényében könnyűszerrel küldhették el munkásaikat vagy vehettek fel újakat. Másrészt viszont bizonytalanabbá tette a munkások egzisztenciáját, mert bármikor megszűnhetett a keresetük (s végkielégítés, vagy felmondási idő esetükben nem létezett, szemben a középosztályinak minősülő tisztviselői állásokkal, ahol ez a magántisztviselők esetében is előírás volt). A társadalom alsóbb rétegeiben is léteztek havi keresetű csoportok, az ún. kisfixes kategóriák, postások, vasutasok, más közlekedési vállalatok dolgozói, hivatalszolgák, rendőrök stb., akiket összefoglalóan altisztai rétegnek szoktak nevezni. Fizetésük – mely állandósága folytán a társadalom alsóbb rétegeiben megbecsülést élvezett – néha alig volt alacsonyabb volt, mint a középosztályi keresetek, ám nem társult hozzá magasabb (legalább a középfokút elérő) iskolázottság, illetve a középosztályi életmód. Az altisztai réteg a cselédekhez hasonlóan aránylag szoros kapcsolatot tartott a falusi világgal, ahonnan gyakran származtak. Ez a réteg gyakrabban volt képes gyermekeit iskoláztatás révén a középosztályba vagy annak közelébe juttatni, mint a munkásság – s erre sokszor ambíciója is volt. Életmódjukat tekintve sokszor sajátos kispolgári változatban a középosztályi életformát igyekeztek követni. Öltözködésük többnyire annak olcsóbb változata volt, lakásuk pedig, bár nem felelt meg a középosztályi normáknak, de lakberendezésében, tárgyi világában a polgárinak – közép-

29. Sipos József: *A pártok és a földreform 1918–1919-ben*. Budapest, 2009, Gondolat.

30. Püski Levente: *Társadalmi érdekképviselet és konzervativizmus*. Debrecen, 1996, Kossuth Egyetemi Kiadó. Zsombor Bódy: *Weder Demokratisierung noch Diktatur. Die kontrollierte Politisierung der ländlichen Unterschichten im Ungarn der Zwischenkriegszeit*. In Eduard Kubu – Torsten Lorenz – Uwe Müller – Jri Sousa (Hrsg.): *Agarismus und Agrarreliten in Ostmitteleuropa*. Berlin–Praha, 2013, Berliner Wissenschafts-Verlag – Verlag Dokorán, 225–252. p.

31. Bódy Zsombor: *Közelítések Budapest két világháború közötti társadalmához a fogyasztás történetén keresztül*. *Fons*, 17. évf. 2010. 4. sz. 411–460. p.

osztályi szempontból rossz ízlésű – utánzása volt, szemben a munkáslakással, amely nem a polgári lakáshasználat mintáit követte.

A munkásságnak hozzávetőleg a fele volt szakképzett, de ez az arány némiképp csökkent a korszakban. A kisiparban a többség rendelkezett szakképzettséggel, a gyáriparban viszont a dualizmus végén 40% volt csupán a szakmunkások aránya, majd ez az 1930-as évek végéig 30%-ra csökkent. Az első világháború után aránylag gyorsan fejlődő könnyűipari ágazatok, mindenekelőtt a textilipar ugyanis alig igényelt szakmunkásokat, szemben például a vas- és gépiparral vagy a nyomdaiparral (utóbbiban ekkor is 80% maradt a szakmunkások aránya). Ugyanezzel összefüggésben nőtt a nők aránya a munkásságon belül. 1910-ben a munkásság 13%-a, 1940-ben 23%-a volt – többségében szakképzetlen – nő. A másik oldalról ez azt jelenti, hogy a képzetlen segédmunkások több mint felét nők tették ki, míg az ipar férfi dolgozói között a szakmunkás volt a jellegzetes figura.³²

A munkásság természetesen az egyes szakmák presztízse, illetve jövedelmi viszonyai szerint is tagolódott. A bérek skálája nagyjából a 8 pengős napibértől a 2 pengősig terjedt. Előbbi jól képzett férfi szakmunkások érthették el egyes szakmákban, főként a fővárosban – ez heti 48, havi közel 200 pengőt jelentett –, míg utóbbit leginkább vidéki segédmunkások kapták. A kétpengős ipari napibérekkel kapcsolatban meg kell azonban jegyezni, hogy a mezőgazdaságban az egypengős napibér hosszú ideig általános volt.³³ Általában is elmondható, hogy a városi ipari munkásság jövedelmi viszonyai, iskolázottsága, tájékozottsága a világról (köszönhetően az újságoknak és a mozinak), valamint lakóhelyének infrastrukturális adottságai mind előnyükre különböztek a falusi társadalom zömét alkotó mezőgazdasági munkásság, sőt kisbirtokos parasztság viszonyaitól. A szakmunkások, betanított munkások, segédmunkások kategóriáiban, ha előfordultak nők, ők törvényszerűen kevesebbet kerestek, mint férfi kollégáik. A jövedelem-skálának ezt az elrendezését a kollektív szerződések is – melyeket egyes ágazatokban a szakszervezetek a munkaadókkal való komoly harcokban alkudtak ki – tartalmazták. Nem minden ágazatban létezett azonban kollektív szerződés: míg a nyomdaipar már régen ez alapján működött, s a

32. Sipos Péter: Az ipari munkásság összetétele, helyzetének, életmódjának egyes vonásai és szervezetsége Magyarországon (1919–1938). In Sipos Levente (szerk.): *Munkásosztályunk fejlődése 1945-ig*. Győr, 1985, Győr-Sopron Megyei Lapkiadó.

33. 1927-ben az ipari munkásság évi átlagbére Budapesten 1569 pengő volt. A nyomdaiparban 2604 pengő az átlag, a fonó és szövőiparban 1224 (ez a legalacsonyabb). Az összes többi iparág a textilipar átlaga és 1700 pengő között szóródik. Persze jelentős a szóródás munkáskategóriák szerint is, mert egy egyszerű munkás ugyanazon szakmában a kétharmadát kapta annak, mint amennyit egy szakmunkás keresett. Szádeczky-Kardos Tibor: *Adalékok a budapesti ipari munkabérek statisztikájához*. Budapest, 1930, *Budapest Székesfőváros Házinyomdája*, 258–284. p.

vas- és gépiparban is jellemző volt, addig az újabb iparágakban gyakran hiányzott.³⁴ A szakmunkások – akik ha tőkével rendelkeztek a szakmájukban önállósíthatták is magukat – keresete az életkorral és a szakmai tapasztalatok gyarapodásával együtt emelkedett hozzávetőleg 40 éves korig. 50 éves kor körül viszont már csökkenni kezdett a munkaképesség hanyatlásának megfelelően.

A két világháború közötti munkásság jelentős része még az iparosodás által mozgásba hozott mobil csoportok közé tartozott. 1930-ban a munkásság 60%-a nem ott élt, ahol született, azaz földrajzilag mobil volt. Országosan a réteg egynegyede tartozott az örökletes munkásság sorába, azaz már apjuk is munkás volt, ám Budapesten jóval magasabb volt ez az arány.³⁵

A munkásság jobban kereső felső harmadának életmódja is számos tekintetben eltért az azonos jövedelmű középosztályi családokra jellemző életmódtól.

6. TÁBLÁZAT. Budapesti munkás-, magántisztviselői és köztisztviselői háztartások átlagos évi kiadásai az 1928/29-es háztartási számadások alapján fogyasztási egységre számolva*

	MUNKÁSHÁZ-TARTÁSOK	MAGÁNTISZTVISELŐI HÁZTARTÁSOK	KÖZTISZTVISELŐI HÁZTARTÁSOK
HÁZTARTÁSOK SZÁMA	168	39	44
ÉLELMEZÉS	438,69 P 52,5%	571,97 P 38,3%	639,16 P 36,7%
RUHÁZAT	95,93 P 11%	173,72 P 11,6%	229,91 P 13%
LAKBÉR	105,68 P 12,5%	256,2 P 17,2%	232,72 P 13,3%
FÜTÉS-VILÁGÍTÁS	50,74 P 6%	94,26 P 6%	96,28 P 5,5%
EGYÉB	142,99 P 17%	396,09 P 26,6%	553,58 P 31,7%
ÖSSZESEN	834,04 P	1488,26 P	1751,65 P

Forrás: BFL IV. 1419. 3. doboz.

* Az 1920-as 1930-as évek fordulóján a fővárosi statisztikai hivatal háztartás-statisztikai felvételeinél a kiadásokat az összehasonlíthatóság céljából a háztartások összetételének életkori és nemi sajátosságait figyelembe vevő fogyasztási egységekre standardizálták.

34. Sipos: *Az ipari munkásság összetétele*. I. m. Sipos Péter: *A szociáldemokrata szakszervezetek története Magyarországon*. Budapest, 1997, MTA TTI.

35. Lackó Miklós: *Ipari munkásságunk összetételének alakulása, 1867–1949*. Budapest, 1961, Kossuth.

A munkások összes kiadásai több mint felét fordították élelmiszerekre, ami nem pusztán budapesti sajátosságnak számított (6. táblázat). Minden hasonló adatfelvétel a közép-európai országokban (beleértve Ausztriát és Németországot is) azt mutatja, hogy az első világháború után a munkásság körében a táplálkozás költsége meghaladta kiadásai 50%-át. Ez a fogyasztás szempontjából a középrétegektől őket elválasztó egyik legfontosabb vonás volt.³⁶ A másik a lakásra fordított összegek alacsony hányada, miközben a városi népesség túlnyomó része bérlakásban lakott. A tipikus munkáslakás szoba-konyhás volt és a munkások rendszerint akkor sem költöztek nagyobbba, ha jövedelmi viszonyaik ezt megengedték volna. Velük szemben a középosztályba tartozók jóval többet költöttek lakásukra – és ruházatukra –, mert ezek az életmódnak a leginkább társadalmi státuszt kijelölő elemei. A szoba-konyhás lakás választása abban az esetben is, ha megengedhettek volna maguknak nagyobb, megfelelt a munkásidentitásnak. Egy nagyobb lakástól nem váltak volna középosztálybelivé – hiszen ehhez hiányzott az iskolázottságuk, annak megfelelő öltözködni, viselkedni tudásuk – ugyanakkor kiléptek volna vele a saját munkásközegük életvilágából.

A lakáshasználat módja is eltért azonban a munkás-, illetve a polgári rétegeknél. Utóbbiaknál az otthon a családnak mint szoros érzelmi közösségnek a magántere, más oldalról pedig a polgári státusz társadalmi reprezentációjának eszköze. A munkások családi élete ezzel szemben nem kötődött szorosan az otthonhoz, szociabilitásuk pedig kifejezetten a lakás falain kívül talált helyet, köztereken, egyletekben, vendéglőkben, kocsmákban. A szoba-konyhás munkáslakás, amelynek gyakran mindegyik helyisége hálóhelyül is szolgált a középosztályinál rendszerint népesebb munkáscsaládokban – sőt gyakran még albérlőt is fogadtak – természetesen nem is lett volna alkalmas a polgári értelemben vendégfogadásra.

A munkásháztartások kiadási szerkezetének egy másik meghatározó vonása a fenti táblázatban „egyéb kiadások” címszó alatt összefoglalt tételek relatív alacsony volta. Ez tulajdonképpen a jövedelemnek az ún. szabad felhasználású része, vagyis az az összeg, amelyet az alapvető szükségletek – táplálkozás, lakás, öltözködés – kielégítése után szabadon fel lehetett használni szabadidőre, kikapcsolódásra vagy az alapszükségleteken túli fogyasztásra. A számottevő szabad felhasználású összegek meglétében – persze az alapszükségletek kielégítésének konkrét formái is nagymértékben különböznek – a polgári rétegeket az alsó társadalomtól elválasztó tényezőt láthatunk. Polgári családokban egy személy többet fordított egészségre és

testápolásra, mint munkásoknál az egész család. A munkásháztartások számára a sarki fűszeresnél esetleg volt hitel, ezen túlmenően azonban nem számítottak hitelképesnek – nem feltétlenül jövedelmük alacsony, inkább bizonytalanabb volta miatt –, míg a polgári háztartások rendszeresen törlesztettek hiteleket.

A jobb keresetű szakmunkások egy része számára elérhetővé vált egyfajta kispolgári jólét. Ehhez tartozhatott akár a családi ház is – például Pest külső kerületeiben vagy Pest környéki településeken gyakran a szakszervezetekhez kötődő egyesületek vagy szövetkezetek keretei között jöttek létre a családi házas telepek – és az újság- vagy akár rádió-előfizetés, a rendszeres mozilátogatás, s esetleg gyermekeik magasabb fokú iskoláztatása.³⁷ Ám a munkásság zöme életformáját tekintve nem tudott még kilépni az iparosodás korai szakaszára jellemző aránylag szerény életkörülményei közül. Ennek egy demográfiai jele, hogy még 1930-ban is a munkásság 54%-a egyedülálló, ami Nyugat-Európában a 19. századi iparosodás korszakának jellemzője. A kétkeresős családmódel aránylag ritka volt körükben. A jól kereső szakmunkások feleségei nem dolgoztak, ennyiben a középosztályi életmód fogyasztói jellegzetességei felé közelítettek már, a munkásság zöme azonban ezt nem tudta elérni, s inkább meg sem házasodott.

A fentiekből következik, hogy a középrétegbe tartozók egzisztenciáját sem csupán jövedelmi helyzetük alapozta meg, legalább annyira meghatározóak voltak életvezetésük formái is. A középosztályi életvitel megvalósítása igényelt bizonyos anyagi szintet is, s a 19. század végén ezt többnyire az önálló egzisztenciájú személyek – ügyvédek, orvosok, vállalatok tulajdonosai, vagyonukból élő emberek stb. – tudták elérni, de mindig is léteztek olyan magasabb állású tisztviselők is, akik életmódjukban szintén e mintákat követték. Az első világháború előtt a középosztályi életvitelt klisészerűen néhány elemmel jellemezhetjük: minimum érettségizett családfő, cselédtartás (mely mentesíti a ház úrnőjét a nehezebb házimunka alól), a női családtagok távolmaradása a keresőtevékenységtől és legalább háromszobás lakás. A két világháború között ezek a kritériumok – bár közismertek – már nem írják körül a középosztályi egzisztenciát.³⁸

A két világháború közötti Magyarországon a becslések – a keresőket és az eltartottakat együtt számolva – általában 5-600 000 főre teszik a középosztályi réteg nagyságát. Bizonyos foglalkozások ab ovo középosztályinak minősültek, mint például ügyvéd, orvos vagy éppen katonatiszt és termé-

36. Pogány Ágnes: Háztartások jövedelemszerkezete a két világháború közötti Magyarországon. *Történelmi Szemle*, 42. évf. 2000. 1-2. sz. 115-127. p.

37. Granasztói Péter: Munkaidő, szabadidő, szórakozás. A társadalmi idők átalakulása a 19. században és a 20. század első felében. In: Fejős Zoltán (szerk.): *A megfoghatatlan idő*. Budapest, 2000, Néprajzi Múzeum.

38. Gyáni Gábor: Fejezetek a polgárság hazai történetéből. *Múltunk*, XLV. évf. 2000. 3. sz. 52-85. p.

szetesen a közepes nagyságú – 100 és 1000 hold közötti, vagy ennek megfelelő városi ingatlan – birtokosok is, továbbá hagyományosan annak tekintették a köztisztviselőket is. Utóbbiak jó részének, az alacsonyabb állásokban lévőeknek nem volt megfelelő jövedelme a hagyományosan középosztályinak tekintett életmódhoz – megfelelő lakás, cseléd tartás –, vagy éppen az elvárt iskolázottsági szint hiányzott.³⁹ Ha jövedelem szerint kell elhatárolni a középosztályt, a korabeli sanzon – és József Atilla – a havi 200 pengő fix fizetést emlegette, ez azonban inkább csak egyedül élő számára lehetett szűken elegendő a középosztályi életnívó fenntartásához, egy család számára már nem.⁴⁰ Iskolázottság tekintetében az érettségi volt az alapvető kritérium, bár a vagyon, a jövedelem, vagy az életmód más elemeinek megléte esetén ennél alacsonyabb végzettség mellett is a középosztályhoz tartozónak tekinthettek valakit.⁴¹

Az első világháború után a korábbi polgári jellegű középosztály életformája jelentősen átalakult. A változások az illemszabályok fellazulásától, az otthonkultúra átalakulásán és a fogatoknak gépkocsival (konflisnak autótaxival) való leváltásától kezdve, a szépségideál változásain át a lakberendezés területéig és a nők helyzetének változásáig az életmód minden területére kiterjedtek. Lényeges módosulás volt, hogy a középosztályi divat immár nem annyira az arisztokratákat követte, hanem a tömegkultúra új eszközei közvetítették, mint a mozi és a képes magazinok, s mintaadóvá a tömegkultúra új hírességei váltak. A korábbi tekintélyes, középkorú férfi helyett a sportos fiatal került a divat középpontjába. Korábban a fiatal emberek idősebbnek igyekeztek látszani, most mindenki inkább fiatalabbnak. Még nagyobb volt a szépségideál változása a nőknél. Elhagyták a fűzöt és divatba jött a karcsúság. A századfordulón az újságok még tele voltak különböző tápszeres hirdetésekkel, amelyek teltebbé teszik az alakot, és segítenek eltüntetni a betegséggel asszociált soványságot. Az első világháború

után viszont beköszöntött a fogyókúra és a sportosság időszaka. A női öltözködés is átalakult, a bonyolult ruházatot felváltotta a – korábbiakhoz képest rövidebb – szoknya és blúz.⁴² A nők fiús hajviselete – bubifrizura –, valamint a látványos smink mellett azonban a női munkavállalás terjedése volt az igazán jelentős változás a középrétegeknél. Az első világháború hozta magával a női munkába állás első nagy hullámát – ezt a munkaerőhiány magyarázza – majd egy 1920-as évekbeli kisebb apály után 1930-tól rohamosan emelkedett a középosztálybeli dolgozó nők száma és aránya. A második világháború kezdetére Budapesten a tisztviselőnők száma már meghaladta a munkásnőké.⁴³

Eleinte csak házasságkötésig dolgoztak a lányok – a középosztályi nők eltartott státusza olyannyira elismert volt, hogy az állam például a feleségek után is családi pótlékot fizetett tisztviselőinek –, ám a két világháború között mind többen dolgoztak házasságkötés után is. Ez a kétkeresős családmodell terjedését jelentette a középosztályban, s bár ebben sok régebbi szocializációjú megfigyelő a család mint intézmény megrendülését látta, a folyamat feltartóztathatatlan volt.⁴⁴ Először a tanítói pálya nőiesedett el, de tipikus figura volt a postás-, vagy telefonos kisasszony, és sok közhivatalban, illetve valamivel később számos vállalati irodában jelentek meg nők. Maradtak azért erős, ebben a korban áttörhetetlen korlátok a női munkavállalás előtt. Valódi köztisztviselői státuszba nem kerülhetett nő, zárva maradt előttük a jogi pálya minden változata, s egyetemi tanárnak sem neveztek ki nőt, bár a korban már akadtak az ehhez szükséges képesítéssel rendelkezők. A nők felsőfokú képzése körül ez időben heves viták dúltak, s a diplomás pályák túlsúlyfokára hivatkozó numerus clausus intézkedések nem csak a zsidókat érintették, hanem a nőket is.⁴⁵

Az öltözködéstől, a női munkába álláson át a lakáskultúra átalakulásáig mindezeket a változásokat nemzetközi, leginkább amerikai minták inspirálták. A középosztálybeli otthon ideáljának változása szinte összefoglalja a középrétegek kulturális arculatváltását. A nagy belmagasságú, a városok-

39. Gyáni Gábor: Polgárság és középosztály a diskurzusok tükrében. *Századvég*, 2. évf. 1997. 7. sz. 30–46. p.

40. A kereskedelmi alkalmazottakra és magántisztviselőkre nézve: Kisüzemben a női irodai alkalmazottak bére a különböző beosztások átlagában, az igazgatótól díjnokig átlagosan 172 p volt 1929-ben. A cégvezetőnők átlaga 445 p, a gyakornoknőké 81 p. Ugyancsak kisüzemekenél a férfi irodai alkalmazottak átlaga 347 pengő volt. Nagyüzemben női irodai alkalmazottak átlag keresete 207 pengő, a férfiaké 430 pengő volt 1929-ben. A fizetések később a világválság alatt csökkentek. Illyefalvi I. Lajos: *A főváros polgári népességének szociális és gazdasági viszonyai* Budapest, 1935, Budapest Székesfőv. Stat. Hiv., 326–327. p.

41. Weis István például az iskolázottság és a jövedelem szempontjait kombinálta a középosztály létszámának meghatározásához. Megbecsülte, hogy mennyi lehet a polgári iskolát, illetve a legalább négy középiskolai osztályt végzetek között olyan, aki jövedelme és életmódja révén a középosztályba sorolható.

42. F. Dósa Katalin: *Letűnt idők – eltűnt divatok*. Budapest, 1989. Gondolat.

43. Nagy Beáta: Nők kereső tevékenysége Budapesten a 20. század első felében. In Hadas Miklós (szerk.): *Férfiuralom*. Budapest, 1994, Replika, 155–175. p. Bódy Zsombor: „A női munka felszabadítása vagy korlátozása”. A női eszmények változása, a női egyenjogúság konfliktusai és női szervezetek állásfoglalásai a két világháború közötti középosztályban. In Bakó Boglárka – Tóth Eszter Zsófia (szerk.): *Határtalan nők. Kirekesztés és befogadás a női társadalomban*. Budapest, 2008, Nyitott Könyvműhely Könyvkiadó, 93–112. p.

44. Kornis Gyula: Nők az egyetemen. I–II. *Napkelet*, III. évf. 1925. 60–69., 149–184. p.

45. Papp Barbara: Nőoktatás és „képzett nők” a két világháború között. In Kövér György (szerk.): *Zombékok. Középosztály és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*. Budapest, 2006. Századvég, 713–756. p.

ban rendszerint bérházakban található, általában díszes, historizáló bútorokkal berendezett lakások helyett a saját tulajdonú családi házak terjedtek – e folyamat első lépései már az első világháború előtt megtörténtek –, illetve a Bauhaus és rokon építészeti törekvések nyomán Magyarországon is egyre inkább a könnyen rendben tartható, a praktikum és a funkcionalitás jegyében kialakított kislakás számított korszerűnek.⁴⁶ Ezekben a cseléd nélküli életforma is lehetséges volt, illetve kétkeresős családokban egy dolgozó nő számára is könnyebben megoldhatóak voltak a háztartási feladatok, mint a régi nagy lakásokban. Ezzel együtt jelent meg a társasház – mint az öröklakások felé fordulás és az otthonideál változásának közös eredménye –, melynek jogi formája is (az albetétek fogalmának bevezetése az ingatlan-nyilvántartásba) az 1920-as években keletkezett, ami nemzetközi összehasonlításban igen korainak számít, mert egy sor országban ez csak a második világháború után valósult meg. A változások jele az egyszobás garzonlakás fogalmának meghonosodása is. Korábban az egyszobás lakás egyértelműen a szegénység és az alacsony társadalmi státusz ismertetőjegye volt. Az egyszobás lakások lakóinak többsége számára ez nem is változott, ám a korszakban megjelent az egyedülállók számára a kicsi, de mégis modern és elegáns, s ennek megfelelően drága egyszobás garzonlakás.⁴⁷

A korábbi középosztályi csoportok életmódjának és részben kulturális arculatának változása mellett nem volt kisebb jelentősége az új társadalmi csoportok formálódásának sem a középrétegekben. A 19. század vége óta gyarapodott a társadalomban azon csoportok létszáma, amelyeknek a korábbi középosztályhoz való tartozása legalábbis kétséges volt, azonban mégis világosan az alsóbb társadalmi rétegek, parasztság, ipari munkásság stb. felett helyezkedtek el. A magánvállalatok nem fizikai dolgozói – az ún. magántisztviselők –, a kereskedelmi alkalmazottak, különböző alárendelt irodai munkát végzők az élet legkülönbözőbb területein, az altisztai réteg felső csoportjai (a rendőrség, a vasút, a posta vagy a nagyvállalatok egyes foglalkoztatottjai), a vendéglátásban dolgozók egy része, a felsőfokú végzettséggel nem rendelkező technikusok, műszaki szakemberek és más változatos foglalkozási csoportok tagjai világosan elszakadtak a társadalom alsóbb rétegeitől anélkül, hogy a hagyományos középosztály részeivé váltak volna.⁴⁸

46. Bódy Zsombor: Kislakás, társasház, családi ház. Lakásépítkezés és az otthon ideáljának változása Budapesten az első világháború körül. *Századvég*, 9. évf. 2004. 34. sz. 27–57. p.

47. Valló Judit: Legénylakás – modern lakósejt. Fővárosi garzonok és bérlőik a 19–20. század fordulójától az 1940-es évekig. *Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv*, 6. évf. 2011. 1. sz. 77–101. p.

48. Kövér György: Rangletra és középosztályosodás a reformkortól az első világháborúig. *Századvég*, 4. évf. 1999. 14. sz. 3–13. p. Móricz Miklós: *Budapest társadalomrajza*. Statisztikai Közlemények. 64. köt. Budapest, 1934, Székesfővárosi Házinyomda.

A háztartás-statisztikai felvételek megtalálták a hagyományos polgári középosztályt is, melynek családjai viszonylag nagy lakásokban éltek, cselédet tartottak, kávéházba, színházba, esetleg operába jártak, gyakran fiákerrel vagy taxival közlekedtek, nyáron hosszabb időre nyaralni utaztak, s telefon-, sőt rádió-előfizetéssel is rendelkeztek. E rétegnél azonban számosabb volt a háromszobásnál kisebb lakásban élő, cselédet nem tartó, színház helyett inkább moziban megforduló, villamossal közlekedő réteg. E csoportok tehát az életmód sok elemében elmaradtak a klasszikus középosztálytól, ám életvezetésük mégis világosan elvált a társadalom alsóbb csoportjaitól is. A havi fix fizetés számukra lehetővé tette hitelek törlesztését és ezáltal a középosztályi elvárásoknak megfelelő ruházkodás és lakás biztosítását.

Az első világháború utáni időszakra a korábbi középosztályi csoportok profilváltozása és a melléjük felzárkózó új csoportok megjelenése nyomán újfajta középréteg volt formálódóban. Ennek meghatározó figurája már nem a független egzisztenciájú férfi, tehát a 19. századi értelemben vett klasszikus polgár. Ehelyett különféle rendű-rangú köz-, és magánalkalmazásban állók, beleértve nőket is, akik immár iskolázottságuk, saját munkájuk és keresetük alapján is a középrétegekbe tartozhattak – nem csupán egy férfi eltartott családtagként, netán örököseként. A fix fizetéses és önálló egzisztenciájú egyének sokféle csoportja egy a korábnál sokkal szélesebb középréteget alkotott, amelyet az életmód és a fogyasztási szokások bizonyos közössége jellemzett. Voltaképpen e középrétegek a később általánossá váló fogyasztói társadalmak széles középosztályának a korai – társadalmilag még meglehetősen szűk – változatát képezték. Ennek megjelenése hozzávetőleg szinkronban volt a más európai társadalmakban megfigyelhető hasonló folyamatokkal, bár a nyugat-európai országok többségében a középrétegek kialakulása valamivel szélesebb mederben haladt ezekben az évtizedekben. A fogyasztói lehetőségektől és mentalitástól még távol álló munkás- és parasztrétegekhez képest határozottan kezdtek kirajzolódni egy új középosztály körvonalai, amely a 19. századi polgárság helyére lépett.⁴⁹

A munkások és a középrétegek mellett a városok társadalmának sajátos csoportja volt a városi cselédség. E csoport létalapját a falusi és városi közeg távolsága, nem utolsósorban a bérszínvonal különbsége, a falusi munkalehetőségek szűkössége képezte. Ez már a középrétegek középső szintjén élők jövedelmi viszonyai mellett is megfizethetővé tette a cselédmunkát. A két világháború között Nyugat-Európában elkezdődött a cselédség visszaszorulása, mert helyüket az induló modern szolgáltató szektor vette át, illetve

49. Gyáni Gábor: A fogyasztás forradalmától a fogyasztói társadalomig. *Múltunk*, 53. évf. 2008. 3. sz. 4–16. p. Bódy Zsombor: A vásárlás és a történelemszék. *Múltunk*, 53. évf. 2008. 3. sz. 17–39. p.

a modern háztartási gépek tették feleslegessé a munkájukat (és persze a széles középrétegek családszerkezeti változásai is ebbe az irányba hatottak). Magyarországon 1930-ban 200 ezer házicseléd volt. A magyarországi cselédek nagyjából egyharmada Budapesten dolgozott, s döntő többségük természetesen nő volt. A cselédkezés mint migráns foglalkozás szocializációs funkciót is betöltött, bizonyos értelemben közvetítve falu és város között. A rendszerint kamaszlányként faluról érkező cseléd lányok jelentős része ugyanis, miután a 30–40 pengős havi fizetésük nagy részét kelengyjükre gyűjtve félretették – szállást, ellátást a munkaadónál kaptak –, visszatért falura, s ott az öltözködéstől a táplálkozáson át a nyelvhasználatig a városi gyakorlat terjesztőjévé vált. Akadtak persze olyanok is, akik végleg városban maradtak, megházasodtak, vagy pedig éppen a városi társadalom marginális, deviánsnak tekintett rétegeibe kerültek be. Bár a többség az agrártársadalomból jött, mindazonáltal kisiparosok, városi munkások lányai is akadtak közöttük.⁵⁰

A városi társadalom alsó rétegének sajátos csoportját képezték az önálló egzisztenciájú iparosok, részben a szegény kiskereskedők. 1940-ben egyenletes emelkedést követően 185 ezer a kisipari – 20 főnél kisebb – műhelyek száma Magyarországon. Ám a kisiparon belül további lényeges, bár elmosódó határú különbségek rejtlettek. Az 5 és 20 fő közötti alkalmazotti létszámot foglalkoztató ipari vállalkozások tulajdonosaiknak gyakran biztosítottak valódi középosztályi életnívót. Őt vagy még inkább három segéd alatt viszont az iparosok jövedelmi viszonyai már nemigen különböztek a szakmunkásságétól. Sőt, a sok elvileg önálló iparos helyzete, ha egy-egy nagyobb üzem bedolgozója volt, nem tért el a függőség szempontjából sem az ipari munkásokétól. A gyakran segéd nélkül dolgozó iparosok jövedelme még az ipari szakmunkások – vagy akár a 10–20 holdas parasztagdák – átlagát sem érte el. A réteg legalján a vásárról vásárra járó vándoriparosok helyezkedtek el, vagy a vidéki városok kisiparosai, akiknek üzletköre oly szerény volt, hogy abból megélni nem tudtak. 1930-ban az iparosok egyharmada rendelkezett mezőgazdasági földtulajdonnal vagy bérlettel, s ráadásul nem kevesen akadtak, akik mezőgazdasági napszámos munkát is vállaltak. A télen az iparban, nyáron a mezőgazdaságban dolgozó iparosok ellenpontját az új, városi szolgáltató szakmák képezték, mint a villanyszerelő, autószerelő, amelyek aránylag magas keresetet és állandón növekvő ügyfélkört mondhattak magukénak. A preindusztriális kézműiparnak viszont nem egy fajtája végleg eltűnt a korban, vagy azért, mert nem bírta a versenyt a gyáriparral, vagy pedig termékei kikoptak a használatból (csiz-

madia, szíjgyártó, fazekas, kötélverő, kékfestő stb.). Az iparosrétegen belül tehát nagyon sokféle csoport rejtőzött. Bár egyesületeikben sokszor ápolták a „polgári öntudat” hagyományát – sőt vidéki városokban, ha elegendő számú mester volt, néhol a céhes idők formalitásait is igyekeztek fenntartani –, ám zömük messze állt a középosztály életformájától és még inkább a fogyasztói mentalitásától.⁵¹

A TÁRSADALOM FELSŐ RÉTEGEI

Az arisztokrácia az öröklött címnek, a családok történelmi múltjának köszönhetően – amely persze egyáltalán nem volt minden esetben egyformán hosszú – összehasonlíthatatlan társadalmi presztízst élvezett. Ugyanakkor ez mégsem egyszerűen a rendi társadalom logikájának továbbélését jelentette, mert elsősorban az e családok kezén lévő hatalmas vagyonok voltak e presztízsz támaszai. Az érdekes kérdés éppen az, hogy e vagyon milyen lehetőségeket biztosított az arisztokraták számára az elitpozíciók elérésére, illetve hogy esélyeik erre miben különböztek más, nem arisztokrata vagyonos vagy szerényebb helyzetű társadalmi csoportokétól.⁵²

Ha áttekintjük a különböző elitcsoportokat, azt látjuk, hogy az arisztokraták részvétele meglehetősen szórványos, és a korábbi korszakhoz képest visszaszorulóban volt az 1920-as és különösen az 1930-as években. A dualizmus idején nagybirtokos arisztokraták, ha kívánták, kétségtelenül könnyen bekerülhettek a politikai elitbe. A politikai pálya mellett arisztokraták leginkább a diplomáciai testületben töltöttek még be pozíciókat, bár természetesen már ekkor sem kizárólag belőlük állt a diplomáciai szolgálat. Egyéb tereken – főpapság, hadsereg, tudomány, üzleti élet – már a dualizmus idején is csak szórványosan találkozunk arisztokratákkal.⁵³ A két világháború közötti korszakban még inkább visszaszorult az arisztokrácia a különböző funkcionális elitekből és a politikai elitből. 1919 és 1944 között a kormányokban előforduló arisztokrata miniszterek az összes kormánytag töredékét teszik csupán ki, s a zömük nem is a valódi nagybirtokos arisztokráciából került ki. A grófi címmel rendelkező kormánytagok több-

50. Gyáni Gábor: *Család, háztartás és városi cselédség*. Budapest, 1983, Magvető.

51. Tímár Lajos: Területi különbségek a városi kispolgári rétegek társadalmi helyzetében, mobilitási viszonyaiban. In L. Nagy Zsuzsa (szerk.): *Iparosok és kereskedők a két világháború közötti Magyarországon* Budapest, 1994, MTA TTI, 56–95. p. L. Nagy Zsuzsa: *A haszonból élő kispolgár. Kisiparosok és kiskereskedők a két világháború közötti Magyarországon*. Debrecen, 1997, Debrecen University Press.

52. Gyáni: *Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban*. I. m. 193–203. p.

53. Hajdú Tibor: *Tisztikar és középosztály. Ferenc-József magyar tisztjei*. Budapest, 1999, MTA TTI.

sége inkább hivatásos politikus volt már. Az 1927-ben visszaállított, új összetételű felsőház sem volt már kizárólagosan az arisztokrácia politikai szereplésének terepe, csupán tagjainak 28%-a volt címmel rendelkező nagybirtokos. Hasonló visszaszorulás figyelhető meg a külügyi pályán is.⁵⁴

Az arisztokráciának a politikai elitben való hátrébb szorulását több ok magyarázhatja. Egyrészt a különböző feltörekvő középosztályi csoportok szorították ki őket, másrészt egy jó részük legitimizmusa lehetetlenné számukra a komolyabb politikai szerepvállalást a Horthy-rendszerben. Volt azonban még egy tényező, amelyet számításba kell venni: ez a hivatástudat eltűnése. Az arisztokraták fiatalabb nemzedékéből egyre inkább hiányzott az a meggyőződés és a hozzá társuló felelősségtudat, hogy nekik történelmi elhivatottságuk lenne a nemzet vezetése. Bethlen István egyik – nem sokkal a miniszterelnöki székből történt távozása után tartott – előadásában foglalkozott is a kérdéssel, hogy nem mutatkoznak olyan személyiségek a fiatalabb arisztokraták között, akik szerepet vállalnának a politikában, miközben neki még volt néhány olyan arisztokrata munkatársa, akivel a közös származás, az azonos szocializáció, a gyerekkortól való ismeretség teremtette meg a bizalmat és az eszmei egyetértést.⁵⁵ Az arisztokrácia „válságát” nem csak a volt miniszterelnök tárgyalta, különböző összefüggésekbe ágyazva több felől is tematizálták. Általános volt a panasz, hogy különösen az arisztokraták fiatalabb nemzedéke, miközben a politikából sem veszi ki a részét, nem dolgozik, nem is igazán képzett, s még birtokaival sem törődik. A hol arisztokrata- és nagybirtokellenes éllel, hol sajnálkozva megfogalmazott megállapítások mögött valójában az arisztokrácia természetes szerepvesztése állt, amely a kialakuló tömegtársadalmakban mindenütt előrehaladt ebben az időben.⁵⁶ E szerepvesztés tükröződött abban is, hogy az arisztokrácia – fogadókészség híján – az életmód tekintetében mindinkább elveszítette kulturális mintaadó szerepét. A középrétegek a divatban már nem őket, hanem a mozikban és képes újságokban látható sztárokat követték.

Mindazonáltal az arisztokrácia, bár tényleges befolyása és mozgástere csökkent, továbbra is irigylet és magas presztízsű csoport volt. Ezt részben éppen elzárkózó életmódjának köszönhette. Ebbe a körbe, eltérően a társa-

dalom összes más csoportjától, nem lehetett kívülről belekerülni, csak beleszületni. Az a hozzávetőleg kétszáz család, ahol az arisztokrata rang és a vagyon egyaránt megvolt, szigorú szabályokkal igyekezett megakadályozni – nagy többségében sikerrel –, hogy házasság útján rangon aluliak kerüljenek be a köreikbe. Az egymás közti házasság, és egymás közti zárt társas élet – vadászatok, bálók, estélyek –, a mások számára utánozhatatlan szokások, a férfiak Londonban, a nők Párizsban csináltatott ruhái révén fenntartott zárttság mögött azonban gyakran eltérő életfelfogások álltak. Voltak, akik megmerevedett formák között éltek, mint például Festetics Tasziló herceg, aki Keszthelyen a bécsi Burg udvartartásának kicsinyített mását működtette, s akit még udvarának főbb tisztségviselői sem szólíthattak meg, ha maga a herceg nem fordult hozzájuk. Mások ezzel szemben a hagyományos formák közül kilépő, modern és városi életet éltek, gyakran birtokaiktól távol. Bár akadt közöttük – mint például Esterházy Mór –, aki birtokai gondos irányítója volt, ám sokakat nem érdekelt a gazdálkodás, birtokaikat bérbe adták. Az arisztokrata nagybirtokok többsége bérletben működött, s rendszerint nagy gazdasági egységenként bérbe adva. Ez a korban gyakran vált kritika tárgyává, mert sokan gondolták úgy, hogy a parasztság földhétségét helyes lenne azzal csillapítani, ha a nagyobb birtokokon tartós kishaszonbérleteket alakítanának ki. Ezzel szemben a nagybirtokosoknak nyilván sokkal egyszerűbb, és valószínűleg jövedelmezőbb volt nagybérlekkel szerződni. A nagybérlek – bár erre nézve csak becslések vannak – többsége zsidó volt, akik tőkét befektető vállalkozóként működtek a mezőgazdaságban.⁵⁷ Mindazonáltal az arisztokraták jelentős része – bár nem szorult rá – dolgozott, vagy legalábbis folytatott valamilyen jövedelemszerző tevékenységet, még ha ezt nem is a politikában vagy a mezőgazdaságban találta meg.

Az arisztokráciához hasonlítható társadalmi csoport volt a nagypolgárság, amely életmódjában is az előbbihez közeledett. Gyakran vásárolt vidéki kastélyt – földbirtokkal – és budapesti életvitele is az arisztokratákéra emlékeztetett.⁵⁸ A felső rétegek életmódjának közös jegye volt, hogy nagyobb létszámú személyzetet alkalmaztak – szakácsnő, komorna, komor-

54. Püski Levente: *A magyar felsőház története, 1927–1945*. Budapest, 2000, Napvilág.

55. Püski Levente: Bethlen István arisztokrata identitása – egy kaszinói beszéd kapcsán. In Bódy Zsombor – Horváth Sándor – Valuch Tibor (szerk.): *Megtalálható-e a múlt?* Budapest, 2010, Argumentum, 214–224. p.

56. Eckart Conze und Monika Wienfort: Einleitung. Themen und Perspektiven historischer Adelsforschung zum 19. und 20. Jahrhundert. In Eckart Conze und Monika Wienfort (Hg.): *Adel und Moderne. Deutschland im europäischen Vergleich im 19. und 20. Jahrhundert*. Köln–Wien–Weimar, 2004, Böhlau, 1–16. p.

57. Puskás Julianna: Zsidó haszonbérlek a magyarországi mezőgazdaság fejlődésének folyamatában. *Századok*, 126. évf. 1992. 1. sz. 35–59. p.

58. Sebők Marcell (szerk.): *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. Budapest, 2004, HVG könyvek. Klement Judit: Nagypolgárság a két világháború közötti Magyarországon? Egy társadalmi réteg meghatározásának lehetőségeiről. In Kövér György (szerk.): *Zsombékok...* I. m. 195–232. p. Halmos Károly: Rangemelések a Habsburg Monarchiában. In *Vera (nem csak a) városban. Tanulmányok Bácskai Vera 65. születésnapjára*. Debrecen, 1995. Csokonai, 445–481. p. Halmos Károly: *Családi kapitalizmus*. Budapest, 2008. ÚMK.

nyik, kocsis, majd sofőr stb. –, s otthonuk a középosztályi hámszobásnál jóval tágasabb volt, ami lehetővé tette egy sor funkció elkülönítését. Szemben a középosztályi lakások valójában többfunkciós szobáival a felsőbb rétegek otthonaiban külön nappali, ebédlő, hálószoba, dolgozószoba, esetleg a nappaltól elkülönülő szalon, budoár és gyerekszoba is megtalálható volt.⁵⁹ Bár a nagypolgárság életmódjának anyagi alapját többnyire nem a földbirtok biztosította, s származása, imázsa is eltért az arisztokráciától, abban közös volt helyzetük, hogy nemigen rendelkeztek közvetlen hozzáféréssel a politikai elitpozíciókhoz. Esetükben ezt a szigorú összeférhetlenségi törvény is lehetetlenné tette, amely tiltotta, hogy az állammal szerződésben álló vállalatok vezetői képviselők legyenek. A GYOSZ-nak, a nagypolgárság egyik legfontosabb reprezentánsának azért is hosszan kellett lobbiznia, hogy két helyet kaphasson az újjáalakult felsőházban.⁶⁰ Gyáripari nagyvállalatok vezetőihez képest a nagypolgárság más csoportjai még kevesebb befolyással rendelkeztek. A nagykereskedők a háború után – a megkisebbedett országterületnek és a vámvédelem térségben általánossá váló rendszerének köszönhetően – elveszítették korábbi pozíciójukat.

Az elitek összetétele – és részben az iskolázottabb társadalmi csoportok származása is – összességében azt mutatja, hogy a magyar társadalom a 20. század első évtizedeiben mobilitási szempontból bizonyos mértékig nyitott volt. Az elitpozíciók betöltői korántsem csak a magas társadalmi státuszú rétegekből kerültek ki, sőt a korábbiakhoz képest a társadalom olyan csoportjai, mint az arisztokrácia vagy a nagypolgárság inkább háttérbe szorultak az elitpozíciók betöltésénél. A különböző elitcsoportokba – egyházi elit, katonai elit, politikai elit vagy éppen a tudáselit – tartozók, miként azt Kovács I. Gábor az egyetemi tanárokkal kapcsolatban megállapította, többségükben a társadalom élterett középosztályból rekrutálódtak. Ez a réteg nagyjából azonos volt azzal a körrel, amelyik 1918 előtt választójoggal rendelkezett. Ez az a felfelé is és lefelé is bizonytalan határu középső sávja a társadalomnak, amelybe még a parasztság jobb módú felső csoportjai és a városi iparosok is beletartozhattak. Azok, akik a Horthy-korban elitpozíciók betöltőivé váltak, rendszerint ezekben a rétegekben születtek az első világháború előtt.⁶¹ Az egész társadalomnak ez persze aránylag kicsiny hányada volt,

hiszen a felnőtt férfiak durván negyede rendelkezett választójoggal 1914 előtt, ám nyilván illuzórikus elvárás volna – bár sokszor számon kérték akkor és utólag az 1920-as és 1930-as évek Magyarországon – arra számítani, hogy az elit tagjai jellemzően máshonnan rekrutálódjának, mint a társadalom élterett középrétegekből.

Az iskolázottabb középrétegek azonban maguk sem alkottak teljesen zárt csoportot. Létszámuk a gazdasági fejlődésnek és a modern állami adminisztráció sokágú kiépülésének köszönhetően jelentősen nőtt két generáció alatt is. Az 1930-as népszámlálásnál az összeírtak foglalkozási viszonyain kívül az apák foglalkozására is rákérdeztek. Andorka Rudolfnak ezekre az adatokra alapozott elemzése szerint a szellemi foglalkozásúak 14,2%-a származott parasztcsaládból és 7,4%-a munkáscsaládból.⁶² Összességében az érettségizettek több mint felének az apja nem érte el iskolázottságában a befejezett gimnáziumi tanulmányok szintjét, vagyis felfelé való mobilitás során jutott a középosztályba. Az egész társadalom vonatkozásában szintén nem a mozdulatlanság volt jellemző. Andorka számításai szerint 1930-ban a férfiak 37%, a nők 48%-a tevékenykedett más foglalkozásban, mint az apja.⁶³ Mindez összességében egy átstrukturálódóban lévő társadalom képét mutatja az első világháború előtti korszakhoz képest, viszonylag nyitott elitekkel és fokozatosan bővülő középrétegekkel.

59. Buzinkay Géza: A középosztály lakásideálja. In Hanák Péter (szerk.): *Polgári lakáskultúra a századfordulón*. Budapest, 1992, MTA TTI, 13–27. p.

60. Bódy Zsombor: *Az ipari munka társadalma. Szociális kihívások, liberális és korporatív válaszok Magyarországon a 19. század végétől a második világháborúig*. Budapest, 2010, Argumentum, 140. p.

61. Kovács I. Gábor: A két világháború közötti egyetemi tanárok rekrutációja és a középrétegek hierarchiája a társadalmi rangcímrendszer szerint a dualizmus kori Magyarországon. In uő: *Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok*. Budapest, 2011, L'Harmattan, 99–198. p. Szakály Sándor:

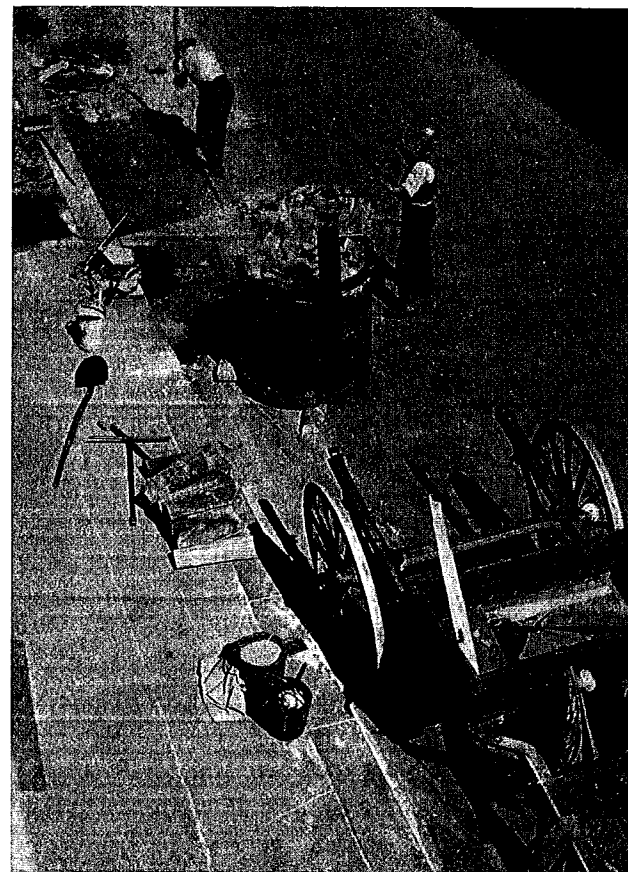
A magyar katonai felső vezetés, 1938–1945. Budapest, 2003, Ister. Lengyel György: *A multipozicionális gazdasági elit a két világháború között*. Budapest, 1993, ELTE. Gergely Jenő: *A katolikus egyházi elit Magyarországon, 1919–1945*. Budapest, 1997, ELTE Szociológiai Intézet.

62. Andorka Rudolf: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Budapest, 1982, Gondolat, 61. p.

63. Uo. 56. p.

Pogány Ágnes

A NAGY HÁBORÚ HOSSZÚ ÁRNYÉKA:
AZ I. VILÁGHÁBORÚ GAZDASÁGI
KÖVETKEZMÉNYEI

„Mindkét háború hatalmas veszteségeket okozott emberi életekben és a fizikai javak pusztulásában egyaránt. De a két világháború teljesen eltérő módon hatott a gazdasági intézményekre és a gazdaság háború utáni teljesítményére. Az első világháború a két világháború közötti gazdaság fejlődésére hosszú árnyékot vetett, amelynek eloszlatására a nemzetközi intézmények képtelennek bizonyultak. A megoldatlan feszültségek miatt nem lehetett visszatérni a normális kerékvágásba, és Európa végzetesen kettészakadt; szegényre és gazdagra, demokráciára és diktatúrára.”¹

A második világháború sok szempontból elhalványította az első világháború emlékeztétét, nemcsak a közgondolkodásban, de a történeti irodalomban is. Jóval több könyv született az 1939–1945 közötti időszakról, mint az 1914 utáni évekről, és különösen igaz ez a gazdaságtörténeti írásokra, hiszen alig született olyan munka, ami kifejezetten ezzel foglalkozott volna.² Az első világháború katonai és politikai eseményeinek elemzése során pedig rendszerint elmaradt a gazdasági kérdések tárgyalása. A centenárium alkalmát ad nemcsak az eddig megválaszolatlan kérdések kutatására, hanem arra is, hogy megvizsgáljuk, milyen hatással volt az első világháború a világ, és ezen belül Európa későbbi történetére, hogyan alakította át a mindennapi életet, a politikát, gazdaságot vagy a kultúrát.

Az első világháború több szempontból is alapvető törést jelentett az európai országok gazdasága számára. Véget vetett a közel egy évszázada tartó folyamatos gazdasági növekedésnek, a szinte általánosnak mondható pénzügyi stabilitásnak, a nemzetközi aranypénzrendszernek, és a 19. század óta lendületesen bontakozó globalizációnak. Albrecht Ritschl és Tobias Straumann számításai alapján a két világháború közötti időszak hosszú távú visszaesést hozott a termelékenység történeti trendvonalában, ami az első

Útjavító munkások Budapesten 1931-ben

A szerző köszönetet mond az MTA–ELTE Válságtörténeti Kutatócsoportnak és a Budapesti Corvinus Egyetemnek a kutatás során nyújtott támogatásért.

1. Jari Eloranta – Mark Harrison: War and disintegration, 1914–1950. In Stephen Broadberry – Kevin H. O'Rourke (eds.): *The Cambridge Economic History of Europe*. Vol. 2. 1870 to the Present. Cambridge – New York, 2010, Cambridge University Press, 133–155., 149–150. p.
2. Az első világháború gazdaságtörténetét bemutató két alapmunka: Gerd Hardach: *The First World War, 1914–1918*. London, 1987, Pelican Books. Stephen Broadberry – Mark Harrison (eds.): *The Economics of World War I*. Cambridge, 2005, Cambridge University Press.

világháború alatt kezdődött, és a második világháború végéig tartott. Az 1914–1945 között eltelt harminc évből tizennégyben az európai gazdaság recesszióban volt, és elveszítette potenciális kibocsátásának összesen 30%-át. A hosszú válságot követő fellendülés csak a második világháború után kezdődött meg, az 1970-es évekig tartó aranykornak nevezett időszakban.³

Az 1914-et követő években olyan új jelenségek és intézmények jöttek létre, amelyek hosszú távon is meghatározóaknak bizonyultak a 20. századi gazdasági folyamatokra. Korábban soha nem tapasztalt mértékben megnőtt az állam gazdasági befolyása, átpolitizálódott a munkaerőpiac, s megjelent a tömeges munkanélküliség. A két világháború között a gazdasági kibocsátás szélsőséges ingadozást mutatott, és olyan súlyos és elhúzódó világgazdasági válság alakult ki, amely példa nélkülinek mondható. Mindezek a változások szoros kapcsolatban álltak az első világháborúval. Peter Temin szerint a háború maga volt az a sokk, amely kiváltotta a nagy gazdasági válságot. A háború gazdasági öröksége, az irracionális új határok, a hosszú távú gazdasági egyensúly megbomlása, a háború és a békeszerződések által generált ellenségesség, elhúzódó, mély konfliktusok, valamint a jóvátételi követelések és a külső háborús adósságok által teremtett pénzügyi terhek és pénzügyi bizonytalanság végzetes következményekkel jártak.⁴

Írásomban a nagy háború gazdasági következményeit veszem számba. Először a közvetlen hatásokat vizsgálom meg: azt, hogy mennyibe került a hosszan elhúzódó hadviselés, milyen emberi és anyagi áldozatokat követelt. A közvetett hatások vizsgálata során pedig azt fogom elemezni, hogy miként hatott a háború a globalizációs folyamatokra, Európa világgazdasági helyzetére, a gazdaságpolitikára, a két világháború közötti pénzügyi folyamatokra és a gazdasági konjunktúrára.

TOTÁLIS HÁBORÚ

Az első világháborút sokan a történelem első totális háborújának tartják. Stig Förster szerint a totális háború azt jelenti, hogy a konkrét hadi célokat nem meghatározó, totális győzelemre törekvő háborúzó felek – az új haditechnikának, a tömegháborúnak és a szemben álló felek óriási gazdasági

erejének köszönhetően – beláthatatlanul hosszú ideig képesek voltak a háborút folytatni.⁵ A világ első tömegháborúja a háborúzó országok emberi, katonai, pénzügyi, gazdasági és szellemi erőforrásainak totális mobilizálását követelte meg, gyakorlatilag tehát elmosta a különbséget a civil és a katonai szféra között. Az új nagyipari technikák, a tömegfegyverek és a nemzetgazdaságok katonai, gazdasági ereje, szinte kimeríthetetlen anyagi tartalékai szörnyű zsákutcába vezették a háborúzó feleket; egyik fél sem tudott gyors győzelmet aratni, így a katonai konfliktus beláthatatlanul hosszú ideig elhúzódott. Ludendorff szerint a totális háború az összes emberi és anyagi erőforrásnak katonai parancsuralom alatti, a korlátlan hadviselés érdekében történő totális mobilizálása.⁶

A HÁBORÚ KÖLTSÉGEI

Az előre elképzeltnél jóval hosszabban elhúzódó totális háború óriási anyagi terheket rótt minden részt vevő országra, amelyek csak komoly nehézségek árán tudták az egyre növekvő kiadásokat fedezni. Az óriási erőforrás-mobilizációt szükségessé tevő iparosodott, gépesített hadviselés, amely 60 millió katonát tartott fegyverben az európai frontokon, hihetetlen áldozatokat követelt a háborúzó országok lakosságától. Az Osztrák–Magyar Monarchia már 1914 előtt is kevesebbet költött a hadseregére és a haditengerészetére, mint a többi nagyhatalom, s a világháború kitörését követően is csak korlátozott mértékben tudta gazdasági erőforrásait felszabadítani a hadserege céljaira. A háború első éveiben a kormányok a reálértéken számolt GDP 30%-át voltak képesek mobilizálni, 1917/18-ra pedig ez az arány 17%-ra csökkent.⁷ Ennél csak az Oszmán Birodalom költött kisebb mértékben: nemzeti jövedelmének 16–20%-át fordította a hadviselésre. Több háborúzó nagyhatalom ezzel szemben jóval magasabb arányban mozgósította tartalékait. Németország 1915-ben a Monarchiaénál eleve jelentősen nagyobb bruttó hazai termékének közel 44%-át, 1917-ben 59%-át, és 1918-ban is 50%-át használta fel háborús célokra, míg Franciaország reálértékben mért GDP-jének nagyjából a felét, Nagy-Britannia pedig több mint

3. Albrecht Ritschl – Tobias Straumann: Business cycles and economic policy, 1914–1945. In Broadberry–O'Rourke (eds.): *The Cambridge Economic History of Europe*. I. m. 156–180., 159–160. p.

4. Peter Temin: *Lessons from the Great Depression*, Cambridge, Mass., 1990, MIT Press. Ben Bernanke – Harold James: The Gold Standard, Deflation, and Financial Crisis in the Great Depression: An International Comparison. In R. Glenn Hubbard (ed.): *Financial Markets and Financial Crises*. Chicago–London, 1991, University of Chicago Press, 33–68., 36. p.

5. Stig Förster: Introduction. In Roger Chickering – Stig Förster (eds.): *Great War, total war: combat and mobilization on the Western Front, 1914–1918*. Washington, D.C. – Cambridge – New York, 2000, Cambridge University Press, 3–16., 6–7. p.

6. Förster: Introduction. I. m. 6–7. p.

7. Max-Stephan Schulze: Austria–Hungary's economy in World War I. In Broadberry–Harrison: *The Economics of World War I*. I. m. 107. p.

egyharmadát mozgósította a hadviselés érdekében.⁸ Az Osztrák–Magyar Monarchia nem pusztán fejletlensége miatt volt kevésbé eredményes a háború anyagi-pénzügyi hátterének megteremtésében, hanem a háború alatt is kedvezőtlenül alakultak belső gazdasági folyamatai. Míg egyes hadviselő országok növelni tudták a GDP-jüket a világháború során, és ennek következtében emelni tudták a hadseregére fordítható összegeket is, addig az Osztrák–Magyar Monarchiában visszaesett a gazdaság teljesítménye ezekben az években: a GDP jelentős mértékben csökkent a háború előrehaladtával egyre drámaiabbá váló munkaerő-, energiahordozó- és nyersanyaghiány következtében.⁹ Míg 1913-hoz képest Nagy-Britannia közel 15%-kal, az Egyesült Államok 13,2%-kal növelte a reálértéken számított GDP-jét 1918-ra, addig az osztrák gazdaság közel 27%-kal zsugorodott ugyanezen évek alatt. Természetesen nem csak Ausztria és Magyarország szembesült a csökkenő gazdasági teljesítménnyel és a pusztuló erőforrásokkal. Németország GDP-je 18,2%-kal volt kevesebb 1918-ban, mint a világháború előtt, Franciaország pedig még a Monarchiánál is rosszabb teljesítményt ért el, mivel 1918-ban az 1913. évi GDP 63,9%-át produkálta.¹⁰

A négy háborús év kiadásainak összesítése nem egyszerű feladat, hiszen már azt sem könnyű meghatározni, hogy pontosan mit takar ez a fogalom. A világháború költségei alatt a háborúval kapcsolatban felmerülő összes kiadást szokták érteni. A kiadások alapvetően a tényleges katonai kiadásokból, a polgári hatóságoknak a háborúval kapcsolatos kiadásaiból, a háborúval kapcsolatban kifizetett segélyek és támogatások összegéből, a háborús kölcsönök adósságszolgálatával járó kiadásokból, illetve a szövetségeseknek nyújtott kölcsönök értékéből tevődnek össze.¹¹ A háborúzó országok első világháborúval kapcsolatos kiadásainak pontos nagyságáról legfeljebb megközelítő becsléseket lehet készíteni. A világháború alatt az államok a pénzügyi elszámolásait gyakran nem a békeidőszakra jellemző gondossággal vezették, és rendszerint a törvényhozási felügyelet sem működött a korábban megszokott módon.

Az 1. táblázat adatai alátámasztják, hogy a világháború kimenetelét alapvetően eldöntő gazdasági erőforrások nem egyenlően oszlottak meg a szemben álló felek között. Az antantországok 2,3-szor annyit költöttek a hábo-

rúra, mint a központi hatalmak. Az egy főre jutó kiadások alapján, Nagy-Britannia (766 dollár), Franciaország (613 dollár), illetve Németország (557 dollár) költött a legtöbbet, míg Bulgária és Törökország (85 dollár) a legkevesebbet. A háborúba csak 1917 tavaszán bekapcsolódó Egyesült Államok fajlagos kiadásai viszonylag alacsonyak voltak, mindössze 229 dollárt költött egy főre számítva, abszolút értékben viszont Nagy-Britannia és Németország után a háborúra a harmadik legtöbbet fordító hatalom volt.

A HÁBORÚS VESZTESÉGEK

Az első világháború előre nem látott mértékű szenvedést zúdított a szemben álló országok lakosságára és óriási veszteségeket okozott, mind emberéletben, mind pedig fizikai javakban. Az alig több mint két évtizeddel később kirobbant második világháború pedig még ezt is felülmúlta. Az első világháborúban több mint harminc ország és hetvenmillió katona vett részt, akik közül közel tízmillióan elesetek, húszmillióan megsebesültek, tizenötmillióan pedig maradandóan megrokkantak. Azok is egész életükre szóló traumát, lelki sérülést szereztek a több mint négy évig tartó hadviselés során, akik ép bőrrel úszták meg a frontszolgálatot. Az éhínségeknek és járványoknak áldozatul esett civilek száma tízmillió főre tehető.¹² A katonai áldozatok összes számát – Urlanis¹³ adatai alapján – Broadberry és Harrison összesen 9,4 millió főre teszi, beleértve a hadifogságban, betegségekben, balesetben és más okokból elhunyt katonákat is, de az influenzajárvány áldozatait nem. A legtöbb elesett katonát, több mint kétmillió főt, Németországban gyászolták, de a lakosság számához viszonyítva az antantországok közül Franciaország, Szerbia-Montenegró és Románia, a központi hatalmak országai közül pedig Törökország szenvedte el a legnagyobb arányú veszteséget. A háborúzó országok együtt lakosságuk 1%-át veszítették el (2. táblázat).

Az emberveszteség gazdasági hatásait akkor tudjuk pontosabban felmérni, ha számba vesszük mindazokat a korábbi kiadásokat is, amelyeket a háborúban részt vevő országokban a gyerekek felnevelésére és oktatására költöttek, a frontra behívott munkaképes korosztályokra vetítve, vagyis megnézzük a háborúnak a humán tőkére gyakorolt hatását. Ezek a számítások természetesen egyáltalán nem tekinthetők pontosaknak, mivel számunk országról nem állnak rendelkezésre megfelelő adatok. A becslések

8. Stephen Broadberry – Mark Harrison: The economics of World War I: an overview. In Broadberry–Harrison (eds.): *The Economics of World War I*. I. m. 3–40., 14–15. p.

9. Gusztáv Gratz – Richard Schüller: *Der wirtschaftliche Zusammenbruch Österreich–Ungarns: die Tragödie der Erschöpfung*. Wien – New Haven, 1930, Hölder–Pichler–Tempsky.

10. Broadberry–Harrison: *The Economics of World War I*. 12. p. 1.4. táblázat. Angus Maddison: *Monitoring the World Economy*. Paris, 1995, OECD, 148–151. p.

11. Gerd Hardach: *The First World War, 1914–1918*. London, 1987, Pelican Books, 151. p.

12. Broadberry–Harrison: *The economics of World War I: an overview*. I. m. 35. p.

13. Boris C. Urlanis – Leo Lempert: *Wars and Population*. Moscow, 1971, Progress, 209. p.

szerint az egyes országok a háború előtti humántőke-állományuk 2-7%-át veszítették el, miközben a legnagyobb arányú veszteséget Franciaország és Németország szenvedte (3. táblázat).¹⁴

A fizikai javakban elszenvedett veszteségekről Bogart számításai állnak rendelkezésre. Az ő adatai alapján a szárazföldön a legnagyobb mértékű pusztulás – az összesített érték harmada – Franciaországban következett be, mivel az ország legfejlettebb, iparosodott területei szinte teljesen elpusztultak az állóháborúk során. Számottevő anyagi veszteségek érték Belgiumot és Észak-Olaszországot is 1914–1918 között.¹⁵ A tengereken viszont Nagy-Britanniát érte a legnagyobb kár: a hajókban és rakományokban elszenvedett károk 58%-át a brit flotta szenvedte el (4. táblázat). A háborúzó országok értékpapír-állománya is erősen megcsappant 1914 után, ami különösen a korábban a tőkeexportban vezető szerepet betöltő országok esetében volt megfigyelhető. Nagy-Britannia háborús kiadásainak jelentős részét a külföldi értékpapírvagyona értékesítéséből befolyt bevételekből finanszírozta, aminek következtében külföldi befektetéseinek állománya negyedével csökkent. Franciaország pedig oroszországi befektetéseit veszítette el a bolsevik forradalmat követően, amelyek a háború előtti befektetéseinek közel a felét tették ki (3. táblázat).¹⁶

HÁBORÚS GAZDASÁG ÉS TERVGAZDASÁG

A legtöbb háborúzó országban idővel egyre súlyosabb munkaerő-, nyersanyag-, élelmiszer- és energiahordozó-hiány lépett fel, aminek az orvoslására a gazdaság megszokott szervezeti keretei között többnyire képtelenek bizonyultak. A rövid háborúra számító katonai és civil hatóságok sem készültek fel az iparosított hadviseléssel együtt járó súlyos ellátási problémák megoldására. A hosszan elhúzódó világháború hatalmas erőforrásigényét a piacgazdaságok működésének átalakításával, a civil fogyasztás korlátozásával, az állami gazdasági intervenció új formáinak bevezetésével kísérelték meg biztosítani. A kiépítésre kerülő hadigazdaságban a piac he-

lyébe az alapvető gazdasági folyamatok állami irányítása, a gazdasági tervezés elemi formái léptek.

Németországban már a háború első hónapjaiban ellátási zavarok jelentkeztek a hadseregben. A nyersanyagellátás hosszú távú gazdasági tervezésére Wichard von Moellendorff, az AEG vállalat egyik vezetője dolgozott ki javaslatot, amelyet felhasználva építette ki a hadigazdaság új szervezeti modelljét Walter Rathenau. 1914-ben a berlini Hadügyminisztériumban létrehozta a Hadinyersanyagok Osztályát, ahol megszervezték a hiányzó nyersanyagok központosított beszerzését és elosztását, biztosították a háború folytatásához szükséges termékek előállítását, és ellenőrzés alá vonták az egész német nagyipart. A Rathenau által kidolgozott központosított hadigazdasági rendszer lehetővé tette a hosszú ideig tartó, totális háború folytatását, és mintául szolgált más európai országok, például az Osztrák–Magyar Monarchia, vagy Nagy-Britannia számára is.¹⁷

A háború esetére elfogadott jogszabályok felhatalmazták a kormányokat a gazdasági életbe való adminisztratív beavatkozásra, az árak szabályozására, a nyersanyagok és késztermékek forgalmazásának ellenőrzésére, élelmiszerek kötelező beszolgáltatásának elrendelésére, vagy a munkaerő és az üzemek katonai ellenőrzés alá helyezésére. A hadsereg ellátásának, valamint a hadicélokra termelő üzemek működésének biztosítása érdekében hadigazdasági szervezeteket, az alapvető fontosságú alapanyagok és élelmiszerek beszerzését és elosztását irányító központokat, irodákat hoztak létre, amelyek egy idő után már a lakossági fogyasztás korlátozására is kiterjesztették tevékenységüket. Számos országban jegyrendszer bevezetésére is sor került.¹⁸

Míg a világháború előtt a korlátozott mértékű állami gazdasági intervenció volt elfogadott, 1918 után gyakran az állam növekvő szerepvállalása lett a korszerűség főmérője. A harmincas évektől egyre megszokottabbá vált a beavatkozás az áru-, tőke- és pénzpiacokon, olyan új hatóságok és intézmények jöttek létre, amelyek esetenként a mai napig is jelen vannak.¹⁹ A gazdasági tervezés kezdetben csak a háborús hiányjelenségek kezelésére kidolgozott, kezdetleges improvizációk sorozata volt, a világháború után azonban sok európai országban tartósan meggyökerezett. Iparágakat, pénzintézeteket államosítottak, állami ügynökségeket, hatóságokat hoztak létre a magángazdaság ellenőrzésére, és a nemzetgazdaságoknak a krízisektől

14. Broadberry–Harrison: The economics of World War I: an overview. I. m. 25–29. p.

15. Keynes számításai szerint Franciaország 4 milliárd \$, Nagy-Britannia 2,85 milliárd \$, Belgium 2,5 milliárd \$, a többi antanttal szövetséges ország (Olaszország, Görögország, Románia és Szerbia) pedig 1,25 milliárd \$; összesen 10,6 milliárd dollár veszteséget szenvedett el fizikai javakban. Oroszország és a központi hatalmak adatait nem tartalmazza Keynes becslése. John Maynard Keynes: *A békeszerződés gazdasági következményei*. Budapest, 1991, Európa Könyvkiadó, 164. p.

16. Eloranta–Harrison: War and disintegration, 1914–1950. I. m. 149–150. p.

17. Hardach: *The First World War*. I. m. 55–74. p. Pogány Ágnes: Walter Rathenau. In Szijj Jolán – Ravasz István (szerk.): *Magyarország az I. világháborúban*. Budapest 2000, Petit Réal Könyvkiadó, 562–563. p.

18. Pogány Ágnes: Hadigazdaság. In Szijj – Ravasz (szerk.): *Magyarország az I. világháborúban*. I. m. 236. p.

19. Ritschl–Straumann: Business Cycles and Economic Policy, 1914–1945. I. m. 156–180., 159. p.

való megővására. Az ekkor elindult folyamatok az 1945 utáni évtizedekben tovább folytatódtak az 1970-es és 1980-as évekig, amikor világszerte megkezdődött a deregularizáció és a reprivatizáció.²⁰

Sokan úgy gondolták, hogy a háború alatti állami gazdaságirányítást a fegyverszünet után is fenn kellene tartani, mert ez felgyorsíthatná az európai gazdaság rekonstrukcióját és a világ gazdaságba való reintegrációját, hosszabb távon megváltoztathatná magát a kapitalista rendszert is. A brit Munkáspárt 1918 júniusában meghirdetett „Labour and the New Social Order” néven közzétett békeprogramjában a termelés és értékesítés tervezését, a fontosabb kulcsiparágak államosítását javasolta. A győztes országokban a tervgazdaság kiépítésére vonatkozó elképzelések nem kaptak támogatást, a kormányok és az üzleti körök egyaránt a háborús gazdasági kötöttségek gyors lebontását szorgalmazták. Németországban viszont nagyobb visszhangja volt Moellendorff és Wissell szervezett kapitalizmusról szóló tervezeteinek, vagy Othmar Spann új rendi államról szóló téziseinek, bár a weimari Németországban sem valósultak meg ezek.²¹

A harmincas években azonban az első világháború alatt kikísérletezett hadigazdasági modell számos elemét felhasználó tervgazdaságok jöttek létre Európa több országában. Elsőként a sztálini Szovjetunió indította el ötéves terveit 1928-ban, a náci Németország négyéves tervek rendszerét vezette be 1936-ban, s állami tervgazdaságot épített ki a salazari Portugália is. A gazdasági tervezés jelen volt Svédországban, vagy a New Deal időszakában az Egyesült Államokban is. Magyarországon az első gazdasági terv az 1938-ban elindított ötéves beruházási terv volt, amelyet meghirdetésének helyéről győri programnak is szoktak nevezni.

A két világháború között létrejött szovjet és német tervgazdaságok a hadigazdasági rendszerek számos elemét tartalmazták. Ilyen volt többek között a központi árszabályozás, a kötött devizagazdálkodás, a külkereskedelem állami ellenőrzése, a katonai célokat szolgáló ipari beruházások dominanciája a fogyasztási célú fejlesztésekkel szemben, vagy a gazdasági kényszer alkalmazása. Az első világháború hadigazdasági rendszereire emlékeztetett az a központosított gazdasági bürokrácia is, amely az egész gazdaságot ellenőrizte. Bár a két ország gazdasági rendszere, a tulajdonviszonyok, a piac szerepe nagyon sokban különbözött egymástól, mindkét államban alapvetően a katonai mobilizációt és készülődést szolgálta a tervgazdaság bevezetése. Sztálin támadástól tartott kelet és nyugat felől egyaránt, a gyorsított ütemű iparosítással és katonai erő kiépítésével akarta a szovjethatal-

mat megőrizni. A német célok még inkább egyértelműek voltak, hiszen a náci Európa katonai meghódítására, a versailles-i béke megváltoztatására törekedtek kezdettől fogva. A gazdaságot és a bankokat egyaránt az újra-fegyverkezési politika szolgálatába állították.²²

A négyéves terv (1936–1940) fő célja az volt, hogy Németországot négy év alatt felkészítse az újabb háborúra, amit a hadigazdasági potenciál erőltetett ütemű kiépítésével, a gazdaság blokádra való felkészítésével, a kereskedelmi autarkióval kívántak elérni. A terv irányítására Göring kapott teljes hatalmat, a vezetése alatt álló Négyéves Terv Hivatala (Vierjahresplan Behörde) az egész gazdaságra kiterjedő hatáskörrel rendelkezett. A hatóság vezetői, hasonlóan az első világháború alatti hadigazdasági központokhoz, katonák, ez esetben a Luftwaffe tisztjei és gyáriparosok (például Carl Krauch, az IG Farben igazgatóságának tagja, 1940-től elnöke) voltak. 1938-tól a négyéves terv beruházásait drasztikusan megemelték és a haditermelés szempontjából legfontosabb ágazatokra, elsősorban a vegyiparra koncentrálták. 1940-ben Hitler további négy évvel meghosszabbította Göring felhatalmazását, amely már a megszállt területekre is kiterjedt.²³

A hadigazdasági rendszerek és a két világháború közötti nagy válság tapasztalatai hatására született meg a makroökonómia tudománya is a harmincas évek végén. A gazdasági beavatkozások értelmezésére tett első elméleti kísérletek szerzői gyakran szkeptikusak voltak a piaci erőkkel és elutasítóak a monetáris politika eszközeivel szemben, viszont optimistán ítélték meg a kormányzati beavatkozások szerepét és a gazdasági aktivitásra gyakorolt hatását. Az ekkor formálódó gazdaságpolitikai eszköztár 1945 után került kipróbálásra, s az 1970-es évekig meghatározó szerepet játszott a nyugati piacgazdaságokban.²⁴

AZ ELSŐ GLOBÁLIS GAZDASÁG VÉGE

A 19. században a globalizáció folyamata korábban nem tapasztalt mértékben felgyorsult. A világ gazdaság növekedése mellett különösen nagy ütemben bővült a világkereskedelem és a nemzetközi tőkeáramlás, multinacionális vállalatok ezrei jelentek meg. Az 1820-as évektől a 19. század végéig,

20. Uo.

21. Hardach: *The First World War 1914–1918*. I. m. 251–252. p.

22. Peter Temin: Soviet and Nazi economic planning in the 1930s. *The Economic History Review*, vol. XIV. 1991. no. 4. 573–593. p.

23. Dietrich Eichholtz: Vierjahresplan. In Wolfgang Benz – Hermann Graml – Hermann Weiß: *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. 3. Auflage, München, 1998, Deutscher Taschenbuch Verlag, 782–783. p. Richard Overly: *Goering*. 2nd impression. London, 2002, Phoenix Press, 48–75. p.

24. Ritschl–Straumann: *Business Cycles and Economic Policy, 1914–1945*. I. m.

a nemzetközi kereskedelem átlagosan évi 3,5%-kal nőtt. Az első globális gazdaság létrejöttében nagy szerepe volt az európai és észak-amerikai országok iparosodásának és az európai országok gyarmatosító tevékenységének. A kedvező külső körülmények is elősegítették a kereskedelem és a külföldi közvetlen tőkebefektetések gyors növekedését: a hosszú békeperiódus 1815 után,²⁵ a szállítás, a közlekedés és a távközlés költségeinek jelentékeny csökkenése, a 19. század második felében a gőzvasút, a gőzhajó és a távíró elterjedésének köszönhetően. Az első világháború előtti évtizedek a tömeges migráció korát jelentették, amikor a bevándorlást nem korlátozták adminisztratív intézkedések, útlevél és vízum nélkül lehetett utazni a világ legtöbb országába. Egyedül az Egyesült Államokba 60 millió európai vándorolt be ezekben az évtizedekben, megteremtve az amerikai gazdaság alapjait. A korszak liberális gazdaságpolitikája nem akadályozta az áru a munkaerő és a tőke határokon keresztül szabad mozgását, s a vámok, kereskedelmi akadályok lebontásával segítette elő a világkereskedelem bővülését 1860 után. A 19. század utolsó évtizedeiben újra megjelenő kereskedelmi protekcionizmus sem tudta lelassítani a világgazdaság növekedését. A 19. század végén a nemzetközi kereskedelem még mindig gyorsabb ütemben növekedett, mint a nemzetközi kibocsátás. Az áruk áraiban a kontinensek között megfigyelhető különbségek 1820 és 1914 között 80%-kal csökkentek, főként a szállítási költségek mérséklődésének következtében.²⁶

Az első világháború alapjaiban rendítette meg az első globális gazdaságot, amely 1929-re végképp összeomlott. A két világháború közötti időszak a deglobalizáció korát hozta el. A második globális gazdaság majd csak az 1970-es évek végétől kezdett el nagyobb ütemben kibontakozni.²⁷ Az ellenséges országok már 1914 nyarán megszakították egymással az áru- és pénzforgalmat. A hadviselők a katonai célú termeléshez és a polgári fogyasztáshoz szükséges alapvető, stratégiai jelentőségű nyersanyagok, élelmiszerek biztosítása érdekében visszafogták az exportot, és növelni igyekeztek az importjukat. Gazdasági hadviseléssel kívánták meggyengíteni, kiéheztetni az ellenséget; az antant kereskedelmi blokáddal akarta térdre kényszeríteni

25. A francia háborúkat követően is voltak helyi háborúk, mint a krími háború, az amerikai polgárháború, amely félmillió halottat hagyott maga után, a porosz–francia háború vagy a balkáni háborúk.

26. Geoffrey Jones: *Multinationals and Global Capitalism. From the Nineteenth to the Twenty-first Century*. Oxford – New York, 2005, Oxford University Press, 18. p. Maurice Obstfeld – Alain M. Taylor: *Global Capital Markets. Integration, Crisis, and Growth*. Cambridge, 2005, Cambridge University Press, 126–129. p.

27. Geoffrey Jones: Globalization. In Geoffrey Jones – Jonathan Zeitlin (eds.): *The Oxford Handbook of Business History*. Chapter 7. Oxford Handbooks Online (www.oxfordhandbooks.com), Oxford, 2010, Oxford University Press.

a központi hatalmakat, Németország pedig tengeralattjáró-háborút indított. Sem a blokádnak, sem a tengeralattjárók bevetése nem érte el azonban a várt eredményeket.²⁸

A világháború végével sem épültek újjá a világgazdaság korábbi keretei. A világgazdaság dezintegrálódott, a nemzetközi kereskedelem volumene jelentősen csökkent. A világháború egyik fontos hosszú távú következménye volt, hogy Európa korábbi gazdasági dominanciája megrendült. 1913-ban Európa állította elő a világ ipari termelésének több mint kétötödét, 1923-ban az arány egyharmadra zsugorodott, és alig haladta meg az észak-amerikai adatot (5. táblázat). Európa vezető ipari országai közül egyedül Franciaország és Olaszország részesedése nem csökkent a világ ipari termeléséből 1913 és 1929 között, miközben Nagy-Britannia és Németország szerepe számottevő mértékben visszaesett (6. táblázat). Hasonló folyamatokat lehet megfigyelni a világkereskedelemben is. Európa kiszorult korábbi tengerentúli piacai egy részéről, helyét pedig az Egyesült Államok, Japán és a dél-amerikai államok töltötték be, amelyek a világháború alatt kihasználták az európai versenytársak ideiglenes eltűnését, és gyorsan iparosodtak, növelték az exportjukat. Különösen nagy exportpiacokat veszített Nagy-Britannia és Németország, amelyek a két világháború között kereskedelmi mérleg passzívvá váltak.²⁹ Maddison adatai szerint Európa világkereskedelmi súlya különösen sokat csökkent a két világháború közötti időszakban: míg 1913-ban a világkereskedelem közel 3/4-ét mondhatta magáénak (Nyugat- és Kelet-Európa együtt), addig 1950-re aránya 46%-ra esett vissza. Az Egyesült Államok, Kanada és Ausztrália együtt viszont ugyanebben az időszakban 60%-kal növelte részesedését a világpiacra, valamint Ázsia és Latin-Amerika aránya is nagyobb lett (7. táblázat). A világ-GDP-ből 46,6%-ról 39,4%-ra csökkent Európa részesedése 1913 és 1950 között (8. táblázat), míg az említett három országé 21,7%-ról 30,6%-ra emelkedett, és a 20. század végére elérte az európai részarányt. Európa gazdasági dominanciájának hanyatlása voltaképpen nem 1914-ben kezdődött, hiszen az USA dinamikus gazdasági fejlődése már a korábbi évtizedekben is jelezte ezt a tendenciát.

A migrációs folyamatokban is törést hozott a világháború, mivel sok ország a bevándorlást korlátozó jogszabályokat léptetett életbe. Az Egyesült Államok – történetében először – kötelezővé tette az útlevél használatát, 1917-ben bevezette a vízumkötelezettséget a külföldi állampolgárok

28. Hardach: *The First World War 1914–1918*. I. m. 35–52. p.

29. Derek H. Aldcroft: The disintegration of Europe. In Derek H. Aldcroft – Anthony Sutcliffe (eds.): *Europe in the International Economy 1500 to 2000*. Cheltenham, UK – Northampton, MA, USA, 1999, Edward Elgar, 129–132. p.

számára, és a húszas évek első felében a nemzetiségtől függő kvóták alkalmazásával megszigorította a bevándorlást.³⁰ Míg 1914 előtt a legtöbb ország azonos módon kezelte a külföldi és belföldi vállalatokat, a világháború kitörésével ez is megváltozott. A kormányok lefoglalták az ellenséges országok állampolgárainak tulajdonában levő vállalatokat és vagyontárgyakat. A diszkrimináció sok esetben a háború után is megmaradt, vagy egyenesen újbakkal gyarapodott.³¹

A világháború hosszú távon is pusztító hatással volt a nemzetközi kereskedelemre, melynek nagysága még 1929-ben sem érte el 1913. évi értékét. Globálisan a nemzetközi kereskedelem GDP-hez viszonyított aránya az 1913. évi 22%-ról 1929-re 15%-ra, 1938-ra mindössze 9%-ra zsugorodott. Felerősödött a kereskedelmi elzárkózás, a protekcionista kereskedelempolitika, a gazdasági nacionalizmus. A húszas évek közepén a vámtarifák jóval magasabbak voltak Európa számos országában, mint 1913-ban. A nemzetközi gazdaság teljesen dezintegrálódott a világgazdasági válság idején, amikor kereskedelmi blokkok, kötött devizagazdálkodás és magas vámhatárok akadályozták az árucserét. A kereskedelmi kapcsolatokat – különösen a súlyos külső eladósodással küszködő közép- és kelet-európai országokban – bilaterális formában szervezték újra, és gyakran a politikai és katonai érdekek szolgálatába állították. Mindez bénítóan hatott a nemzetközi tőkemozgásra is, s így minimálisra csökkent a külföldi közvetlen tőkebefektetések összege.³²

VILÁGHÁBORÚ ÉS INFLÁCIÓ

Az első világháború előtti évtizedekben – a nemzetközi aranypénzrendszer kereteiben – az árak és a valutaárfolyamok viszonylagos stabilitása jellemezte a világgazdaságot. A nemzeti valuták értékét meghatározó súlyú arany árához kötötték, így a valuták rögzített árfolyamon voltak egymásra átválthatók. A nemzetközi pénzügyi rendszer stabilitását az is biztosította,

30. Az ázsiaiak bevándorlását korlátozó első rendelkezések már a 19. században megszülettek. Az 1882-ben elfogadott Chinese Exclusion Act lényegében megtiltotta a kínai állampolgárok, a „fegyencek, gyengeelműek és elmebeteg” és más munkavégzésre nem képes személyek bevándorlását. Raymond Cohn: Immigration to the United States. In Robert Whaples (ed.): *EH.Net Encyclopedia*. <http://eh.net/encyclopedia/immigration-to-the-united-states/> Utolsó letöltés: 2014. november 15.

31. Jones: Globalization. I. m.

32. Eloranta–Harrison: War and disintegration, 1914–1950. I. m. 151–152. p. Hardach: *The First World War, 1914–1918*. I. m. 249–250. p. Charles P. Kindleberger: *The World in Depression, 1929–1939*. London, 1987, Pelican Books, 61–65. p. Aldcroft: The disintegration of Europe. I. m. 129–132. p. Jones: Globalization. I. m.

hogy a jelentősebb országok jegybankjai pénzügyi válságok esetén segítséget nyújtottak egymásnak. A pénzügyi rendszer központja London volt. A világháború kitörése után azonban a háborúzó országok letértek az aranyalapról, fiskális és monetáris politikájukat is a háború szolgálatába állították. A pénzügyi stabilitás és a jegybankok nemzetközi kooperációja a világháború után sem tért vissza.

Az első világháború egyik súlyos következménye a pénz tartós értékvesztése volt szinte mindegyik háborúzó országban. A kialakuló inflációs folyamatok legfontosabb oka a háború finanszírozásában rejtett. A rövid háborúra számító kormányok többnyire nem rendelkeztek átgondolt pénzügyi tervekkel arra, hogy miként lehetne fedezni a totális háború óriási kiadásait, és gyakran a belpolitikai erőviszonyok sem kedveztek annak, hogy az adók számottevő emelésével teremtsék elő a szükséges összegeket, mivel nem akarták a háború ellen hangolni a lakosságot sem a terhek drasztikus növelésével. Franciaország és Németország is arra számított, hogy majd a katonai győzelmet követően kapott jóvátételből fizeti ki a felmerülő költségeket („fizessen az ellenség!”). A háborúban részt vevő országok mindegyike így alapvetően külföldi és belföldi kölcsönök felvételével, államkötvények (hadikölcsönök) kibocsátásával fedezte a katonai kiadásokat, és az adóknak csak kisebb szerep jutott. Míg azonban az Egyesült Államok és Nagy-Britannia a kiadások közel harmadát a rendes költségvetési bevételekből fedezte, Franciaország már csak a hadi kiadások 15%-át, Németország 6%-át, az Osztrák–Magyar Monarchia viszont mindössze 1,8%-át teremtette elő ilyen módon.³³ A növekvő államháztartási deficit és eladósodás az infláció egyik fő okának bizonyult.

A háború után felgyorsult az árszínvonal emelkedése, és hiperinfláció (havi 50%-nál nagyobb árszínvonal emelkedés) alakult ki többek között Németországban, Oroszországban, Ausztriában, Magyarországon, Lengyelországban, és a balti államokban. A folyamat a pénz és a megtakarítások teljes elértéktelenedéséhez vezetett, és súlyos traumát okozott az érintett társadalmakban. A pénzügyi stabilitás megteremtésére többnyire a húszas évek első felében került sor, amelynek során gyakran teljes pénzcsere és új jegybank felállítására volt szükség. A hiperinfláció megtapasztalása a következő évtizedben is hatást gyakorolt az érintett országok pénzügyi rendszerére, pénzügyi és gazdaságpolitikájára, válságkezelésére.

33. Hardach: *The First World War, 1914–1918*. I. m. 150–169. p. Pogány Ágnes: Kriegskosten und Kriegsfinanzierung. Die Finanzgebarung der österreichisch-ungarischen Monarchie während des Ersten Weltkriegs (1914–1918). In Anatol Schmied-Kowarzik – Helmut Rumpler (Hg.): *Die Habsburgermonarchie und der Erste Weltkrieg. Die Habsburgermonarchie, 1848–1918*. Band XI, Vienna (megjelenés előtt).

A két világháború közötti években a pénzügyi válságok különösen gyakorrivá váltak, háromszor gyakrabban fordultak elő, mint 1914 előtt, vagy az 1945 utáni korszakban.³⁴ A harmincas években legalább tizenkét európai országban alakult ki súlyos pénzügyi krízis, az Egyesült Államokon pedig öt nagyobb bankcsődhullám söpört végig: az 1929-ben működő kb. 25 000 bankból 10 000 szüntette be a működését 1933-ig. Bordo, Eichengreen és szerzőtársaik 120 évet felölelő kutatása szerint a két világháború között nagy számban fordultak elő ikerválságok (valuta- és bankválságok egyidejűleg). Szembetűnő, hogy csak az európai országok egy részében robbant ki bankválság. Míg Ausztria, Belgium, Észtország, Franciaország, Németország, Olaszország, Lettország, Lengyelország, Románia, vagy Svájc egyaránt bankkrízist élt át ezekben az években, addig Dánia, Görögország, Nagy-Britannia, Svédország, Hollandia, Portugália és Spanyolország megmenekült ettől.³⁵

A bankválságok és ikerválságok keletkezésének sokféle oka lehetett. Megállapítható azonban, hogy azokban az országokban, amelyekben az első világháborút követően hiperinflációra került sor, gyakrabban következett be bankválság a harmincas években.³⁶ A pénz súlyos elértéktelenedése erodálta a bankok eszközeit, elértektelenítette a betétállományukat és megsemmisítette a hiteleiket. A bankoknak ugyanakkor csak viszonylag rövid idő állt rendelkezésükre ahhoz, hogy újra megerősödjének a pénzügyi stabilizációkat követően, így bankpánikok, vagy globális pénzügyi zavarok esetén ezen országok pénzügyi jólétük védtelenebbnek és sérülékenyebbnek bizonyultak. Ausztriában, Németországban, Magyarországon és Lengyelországban egyaránt hiperinfláció volt a húszas években, és valamennyi országban súlyos bankválság alakult ki 1931-ben.³⁷ Az inflációs tapasztala-

tok, az újabb pénzértéktelenedéstől való félelem ugyanakkor azt is megehezítette, hogy a valutájuk leértékelésével reagáljanak a válságra.

A hiperinfláció hatására a német bankok likviditási mutatói jelentősen romlottak, tőkebázisuk megrendült 1913-hoz viszonyítva.³⁸ Schubert szerint a harmincas években az osztrák gazdaság a hiperinflációs tapasztalatok foglya volt, a gazdasági szereplők viselkedését nagymértékben befolyásolták a traumatikus tapasztalatok. A bankmérlegeken erőteljes nyomot hagyott a valuta elértéktelenedése, az osztrák pénzintézetek 1925-re elvesztették alaptőkéjüknek megközelítően 80 százalékát, és a húszas évek második felében likviditási rátájuk folyamatosan romlott.³⁹ Az osztrák pénzügyi helyzetét a húszas évek második felében is nagyfokú instabilitás jellemezte, több jelentősebb bank is tevékenysége felszámolására, vagy fúzióra kényszerült. Az 1931. évi súlyos bankpánikok és bankok elleni rohamok rendkívül súlyos következményekkel jártak mind a két országban. A tekintélyes nagybankok összeomlása a bankrendszer jelentős részének állami ellenőrzés alá vonásához, illetve állami tulajdonba vételéhez vezetett.

A NAGY GAZDASÁGI VÁLSÁG

A nagy gazdasági válság a 20. század legsúlyosabb gazdasági visszaesése volt. 1929 és 1932 között a világ ipari kibocsátása 36%-kal zsugorodott, a világkereskedelem mennyiségben 25%-kal, értékben 48%-kal esett vissza, a feldolgozott termékek ára 26%-kal, a nyersanyagoké 56%-kal csökkent. 1930 és 1933 között az átlagos munkanélküliségi ráta 34,2%-os volt Németországban, és 28,4%-os az Egyesült Államokban, abban a két országban, amelyet legerősebben sújtott a világméretű válság.⁴⁰ A nagy gazdasági válság olyan globális recesszió volt, amely a világ gazdaság első világháború

34. Michael Bordo – Barry Eichengreen – Daniela Klingebiel – Maria Soledad Martinez-Peria – Andrew K. Rose: Is the Crisis Problem Growing More Severe? *Economic Policy*, vol. 16. 2001. no. 32. 51–82., 56–58. p.
35. Müge Adalet: *The Effect of Financial Structure on Crises: Universal Banking in Interwar Europe*. Tüsiad-Koç University Economic Research Forum, Working Paper Series, Working Paper 0910, 2009, http://www.ku.edu.tr/ku/images/eaf/erf_wp_0910.pdf. Utolsó letöltés: 2014. szeptember 23. Mark Billings – Forrest Capie: Financial crisis, contagion, and the British banking system between the world wars. *Business History*, vol. 53. 2011. no. 2. 193–215. p.
36. Joost Jonker – Jan Luiten van Zanden: Method in the Madness? Banking Crises between the Wars, an International Comparison. In Charles Feinstein (ed.): *Banking, Currency and Finance in Europe between the Wars*. Oxford – New York, 1995, Oxford University Press, 77–93. p.
37. Bernanke–James: The Gold Standard, Deflation, and Financial Crisis in the Great Depression: An International Comparison. I. m. 33–68., 54–55. p.

38. Carsten Burhop: Banking Crises in Germany: 1873–1974. In *Die internationale Finanzkrise: Was an ihr ist neu, was alt? Worauf muss in Zukunft geachtet werden? Bankhistorisches Archiv*, Band 47. 2009. Beiheft. 73–88., 80–81. p. Harold James: *The end of globalization: lessons from the Great Depression*. Cambridge, Mass., 2001, Harvard University Press, 59–60. p. Isabel Schnabel: The German Twin Crisis of 1931. *The Journal of Economic History*, vol. 64. 2004. no. 3. 822–871. p.
39. Aurel Schubert: *The Credit-Anstalt Crisis of 1931*. Cambridge, 1991, Cambridge University Press, 33. p. Gertrude Enderle-Burcel: The Failure of Crisis Management: Banking Laws in Interwar Austria. In Alice Teichova – Terry Gourvish – Ágnes Pogány (eds.): *Universal Banking in the Twentieth Century, Finance, Industry and State in North and Central Europe*. Aldershot, 1994. Edward Elgar, 118. p. Karl Bachinger – Herbert Matis: *Der österreichische Schilling. Geschichte einer Währung*. Graz–Wien–Köln, 1974, Verlag Styria, 97–99. p.
40. Youssef Cassis: *Capitals of Capital, A History of International Financial Centres, 1780–2005*. Cambridge – New York, 2006, Cambridge University Press, 180–193. p.

alatt és a húszas években bekövetkezett strukturális változásainak következtében jött létre. Kialakulásában fontos szerepe volt a munkaerőpiac növekvő rugalmatlanságának, valamint a nemzetközi pénzügyi rendszer fokozott sérülékenységének és egyre nagyobb függőségének az Egyesült Államok hiteleitől, amelyek felerősítették a húszas évek végén fellépő konjunkturális fordulat hatásait.⁴¹

A húszas években, az európai országok túlnyomó többsége visszatért az aranyalapra, az új aranystandard azonban már nem ugyanazt jelentette, mint a korábbi, 1914 előtti rendszer.⁴² Az első világháború után ugyanis alapvetően átalakult az a politikai és gazdasági környezet, amelyben az aranypénzrendszer korábban működött, ezért már nem jutottak érvényre azok a kedvező hatások, amelyek az 1914 előtti évtizedekben az árfolyamok stabilitását és a világgazdaság viszonylag kiegyensúlyozott növekedését garantálták. Az aranystandard fenntartása, illetve helyreállítása a világháború után tehát destabilizáló hatással volt a világgazdaságra.

1914 előtt a világgazdaság vezető hatalmai elkötelezettek voltak a nemzetközi pénzügyi rendszer fenntartása, az árfolyamok stabilitása iránt, és ennek a hitelességét senki sem kérdőjelezte meg. Kiegyensúlyozó hatása volt a nagyhatalmak közötti pénzügyi kooperációnak is a Bank of England irányítása alatt, amely válságos helyzetekben aranyszállítással segítette a bajba jutott jegybankokat abban, hogy egyszerre tehessenek eleget az aranypénzrendszerből adódó kötelezettségeiknek, és lássák el végső hitelezői szerepkörükből adódó feladataikat.

Az első világháború és a húszas évek azonban drámai változásokat hoztak. A nemzetközi feszültségek továbbélése, a háborús adósságok és jóvátételek miatti konfliktusok, egyes országok súlyos eladósodása, az USA felemelkedése nemzetközi szerepvállalása és Nagy-Britannia vezető pozíciójának megrendülése gyakorlatilag megszüntette a jegybankok közötti nemzetközi együttműködést, amelynek hiánya súlyos következményekhez vezetett a válság alatt. Az egyes országokon belül pedig a jövedelemelosztás fölötti viták, az állam megváltozott szerepvállalása, a választójogi és a kormányza-

ti rendszernek, valamint az áru- és munkaerőpiacnak az átalakulása állta alá a pénzügyi politika hitelességét. Az általános választójog bevezetését követően a pénzügyi rendszer és az árszínvonal stabilitása, illetve a munkahelyek bővítése mint gazdaságpolitikai prioritások szembekerültek egymással. Az ebből adódó belpolitikai konfliktusok megkérdőjelezték a pénzügyi politika aranystandard iránti elkötelezettségét, ami destabilizáló hatással volt az árfolyamokra és a nemzetközi tőkemozgásokra.⁴³

A húszas években az aranystandard növelte a nemzetközi pénzügyi rendszer sérülékenységét, és közvetítette azokat a hatásokat, amelyek a válságot világméretben elterjesztették.⁴⁴ Az aranystandard elveihez való ragaszkodás miatt a jegybankok nem teremthettek tetszőleges mennyiségű pénzt a bajba jutott pénzintézetek megsegítésére, mert az aranypénzrendszer a fedezeti előírások révén ezt szigorú korlátok között tartotta. Az elméleti alapok és a politikai konszenzus hiánya is akadályozta a válság elleni koordinált küzdelmet. A nemzetközi monetáris rendszernek a nagy válság kirobbantásában játszott alapvető szerepét igazolja az is, hogy azok az országok, amelyek már korán letértek az aranypénz-rendszerrel (például Nagy-Britannia 1931-ben), növelni tudták a pénzkínálatukat és az áraikat, ezért itt sokkal hamarabb megkezdődött a gazdasági fellendülés, javult a foglalkoztatottság. Azokban az országokban viszont, ahol ragaszkodtak a valuta aranyalapon tartásához (például az Egyesült Államok 1933-ig, vagy Franciaország 1936-ig), elhúzódó recesszió, munkanélküliség és defláció jelentkezett. Valójában egyetlen ország sem tudott addig kilábalni a válságból, amíg le nem tért az aranyalapról.⁴⁵

ÖSSZEFOGLALÁS

Az első világháború öröksége a mindennapjaink része lett, anélkül, hogy tudnánk róla. A háborús gazdaság egyik máig élő takarékosági rendszabálya a téli és a nyári óráátállítás, a modern marketing módszereit, gyakorlatát kidolgozó public relations pedig a háborús propaganda békésebb verziójaként született meg a húszas években, az Egyesült Államokban. A hosszú fegyveres konfliktus, amely 1914 nyarától szembeállította egymással Euró-

41. Barry Eichengreen: *Golden Fetters: The Gold Standard and the Great Depression, 1919–1939*. New York, 1992, Oxford University Press, 235. p. Barry Eichengreen: *The Origins and Nature of the Great Slump Revisited. The Economic History Review*, New Series, vol. 45. 1992. no. 2. 213–239. p. Ehsan U. Choudhri – Levis A. Kochin: *The Exchange Rate and the International Transmission of Business Cycle Disturbances: Some Evidence from the Great Depression. Journal of Money, Credit, and Banking*, vol. 12. 1980. no. 4. 565–574. p. Barry Eichengreen – Jeffrey Sachs: *Exchange rates and recovery in the 1930's. Journal of Economic History*, vol. 45. 1985. no. 4. 925–946. p. Bernanke–James: *The Gold Standard, Deflation and Financial Crisis in the Great Depression: An International Comparison*. I. m. 33 – 68. p.

42. Eichengreen: *Golden Fetters*... I. m.

43. Eichengreen: *Golden Fetters* ... I. m.

44. Az aranystandard fontos szerepére a válság hatásainak közvetítésében már Irving Fisher, illetve Friedman-Schwartz is felhívta a figyelmet. Peter Temin: *Lessons from the Great Depression*. Cambridge, Mass., 1990, MIT Press.

45. Eichengreen: *Golden Fetters* ... I. m. Barry Eichengreen: *Globalising Capital. A History of the International Monetary System*. Princeton, New Jersey, 1998, Princeton University Press. Ben S. Bernanke: *Essays on the Great Depression*. Princeton, New Jersey, 2000, Princeton University Press.

pa országait, olyan következményekkel járt, amellyel nem számoltak sem azok, akik elindították a világháborút, sem pedig a békerendszer megalkotói. A háború következtében beállott változások ugyanis gyakran túlélték a fegyverszünetet követő éveket, mélyrehatóan átalakították a gazdasági és politikai életet.⁴⁶ A két világháború megroppantotta, hosszú időre visszavetette Európa növekedését, gazdasági integrációját. A háborús pusztítás, a határok átrajzolása pedig alapvetően megváltoztatta a korábbi regionális gazdasági kereteket, az együttműködés kialakult formáit.

Az 1914 és 1945 közötti időszakot, amelyet Churchill nyomán sokan a második harmincéves háborúnak neveznek, a háború, a válság és a gazdasági dezintegráció határozta meg. Európa kiszorult korábbi piacai egy részéről, elvesztette befektetési nagy hányadát, megszűnt gazdasági dominanciája a világgazdaságban, és soha többé nem nyerte azt vissza többé. A húszas és harmincas években a korábban egymással szemben álló országok közötti ellenségesség továbbélése, az elemi kooperáció hiánya következtében nem tudtak normalizálódni a külpolitikai és külgazdasági kapcsolatok, ami a nagy gazdasági válság kitörésekor megnehezítette, hogy együtt, egymást segítve találjanak megoldást a bajokra. Az első világháború öröksége volt a háborús jóvátételek és adósságok körüli nemzetközi vita, a súlyos hiperinflációk a húszas évek első felében, majd ezt követő mély gazdasági depresszió és végső soron a második világégés is.⁴⁷

FÜGGELÉK

1. TÁBLÁZAT. Az első világháború közvetlen költségei

	BRUTTÓ KÖLTSÉG	HITELEK A SZÖVET- SÉGESEKNEK	NETTÓ KÖLTSÉG	EGY FŐRE JUTÓ NETTÓ KÖLTSÉG, DOLLÁR
	MILLIÓ DOLLÁR			
Nagy-Britannia	44 029	8695	35 334	766
Brit Birodalom többi része	4494		4494	13
Franciaország	25 813	1547	24 266	613
Oroszország	22 594		22 594	135
Olaszország	12 314		12 314	343
USA	32 080	9455	22 625	229
Többi antantország	3964		3964	127
Antant összesen	145 288	19 697	125 591	–
Németország	40 150	2375	37 775	557
Osztrák–Magyar Monarchia	20 623		20 623	352
Törökország és Bulgária	2245		2245	85
Központi hatalmak összesen	63 018	2375	60 643	–
Összesen	208 306	22 072	186 234	–

Forrás: Bogart: *Direct and Indirect Costs of the Great World War*. I. m. Broadberry–Harrison: *The economics of World War I: an overview*. I. m. 23. p.

46. Ritschl–Straumann: *Business cycles and economic policy, 1914–1945*. I. m. 156–180., 157. p.

47. Stephen Broadberry – Kevin H. O'Rourke: *Introduction to Volume 2*. In Broadberry–O'Rourke (eds.): *The Cambridge Economic History of Europe*. I. m. 1–2. p. Aldcroft: *The disintegration of Europe*. I. m. 129–177., 129–139. p.

2. TÁBLÁZAT. Az első világháború katonai áldozatainak száma (csataterén és azon kívüli halálozás)

	HALÁLOZÁSOK SZÁMA (EZER FŐ)	LAKOSSÁG (MILLIÓ FŐ)	HALÁLOZÁS A LAKOSSÁGSZÁM ARÁNYÁBAN (%)
Nagy-Britannia	715	46,1	1,6
Brit Birodalom	198	342,2	0,1
Franciaország	1327	39,6	3,4
Francia gyarmatok	71	52,7	0,1
Oroszország	1811	167	1,1
Olaszország	578	35,9	1,6
USA	114	98,8	0,1
Belgium	38	7,6	0,5
Szerbia-Montenegró	278	4,9	5,7
Románia	250	7,6	3,3
Görögország	26	4,9	0,5
Portugália	7	6,1	0,1
Antantországok együtt	5413	813,4	0,7
Németország	2037	67,8	3
Osztrák–Magyar Monarchia	1100	56,8	1,9
Törökország	804	21,7	3,7
Bulgária	88	4,7	1,9
Központi hatalmak együtt	4029	152,8	2,6
Összesen	9442	966,2	1

Forrás: Broadberry–Harrison: The economics of World War I: an overview. I. m. 27. p.

3. TÁBLÁZAT. Háborús veszteségek egyes hadviselő országokban (a háború előtti érték százalékában)

	HUMÁN TŐKE	FIZIKAI JAVAK	TENGERENTÚLI BEFEKTETÉSEK
Antanthatalmak			
Nagy-Britannia	3,6	9,9	23,9
Franciaország	7,2	24,6	49
Oroszország	2,3	14,3	–
Olaszország	3,8	15,9	–
USA	0,3	–	–
Központi hatalmak			
Németország	6,3	3,1	–
Osztrák–Magyar Monarchia	4,5	6,5	–
Törökország és Bulgária	6,8	–	–

Forrás: Broadberry–Harrison: The economics of World War I: an overview. I. m. 28. p. Eloranta–Harrison: War and disintegration. I. m. 149. p.

4. TÁBLÁZAT. Fizikai javak pusztulása az első világháború alatt (millió dollár)

	SZÁRAZFÖLDÖN	HAJÓKBAN ÉS RAKOMÁNYOKBAN*	ÖSSZESEN
Brit Birodalom	1750	3930	5680
Franciaország	10 000	453	10 453
Oroszország	1250	933	2183
Olaszország	2710	431	3141
USA	–	365	365
Más antantországok	11 500	525	12 025
Összes antantország	27 210	6637	33 847
Németország	1750	121	1871
Osztrák–Magyar Monarchia	1000	15	1015
Törökország és Bulgária	0	27	27
Összes központi hatalmakhoz tartozó ország	2750	163	2913
Összesen	29 960	6800	36 760

* Hajózási veszteségek: más antantországok: a semleges országok adatait is tartalmazza

Forrás: Bogart: Direct and Indirect Costs of the Great World War. I. m.

5. TÁBLÁZAT. A világ ipari kibocsátásának megoszlása, 1913–1923 (százalék)

	1913	1923
Európa	43	34
Észak-Amerika	26	32
Ázsia	20	21
Latin-Amerika	7	8
Afrika	2	3
Ausztrália	2	2
Összesen	100	100

Forrás: Hardach: *The First World War, 1914–1918*. I. m. 289. p.

6. TÁBLÁZAT. Egyes országok ipari termelésének aránya, 1913–1938 (a világ ipari termelése = 100)

	USA	Orosz-ország	Német-ország	Nagy-Britannia	Francia-ország	Olasz-ország	Belgium	Japán	8 ország együtt
1913	35,8	5,5	15,7	14	6,4	2,7	2,1	1,2	83,4
1929	43,3	5	11,1	9,4	6,6	3,3	1,9	2,5	83,1
1938	28,7	17,6	13,2	9,2	4,5	2,9	1,3	3,8	81,2

Forrás: Aldcroft: *The disintegration of Europe*. I. m. 131. p.

7. TÁBLÁZAT. A világkereskedelem regionális megoszlása, 1870–1998 (százalék)

	1870	1913	1950	1973	1998
Nyugat-Európa	64,4	60,2	41,1	45,8	42,8
USA, Kanada, Ausztrália	7,5	12,9	21,3	15	18,4
Kelet-Európa és a korábbi Szovjetunió	4,2	4,1	5	7,5	4,1
Latin-Amerika	5,4	5,1	8,5	3,9	4,9
Ázsia	13,9	10,8	14,1	22	27,1
Afrika	4,6	6,9	10	5,8	2,7
Összesen	100	100	100	100	100

Forrás: Angus Maddison, *The World Economy: A Millennial Perspective*. Paris, 2001, OECD, 127. p.

8. TÁBLÁZAT. A világ GDP-megoszlása, 1820–1998 (százalék)

	1820	1870	1913	1950	1973	1998
Nyugat-Európa	23,6	33,6	33,5	26,3	25,7	20,6
USA, Kanada, Ausztrália	1,9	10,2	21,7	30,6	25,3	25,1
Japán	3	2,3	2,6	3	7,7	7,7
Ázsia, Japánon kívül	56,2	36	21,9	15,5	16,4	29,5
Latin-Amerika	2	2,5	4,5	7,9	8,7	8,7
Kelet-Európa és korábbi Szovjetunió	8,8	11,7	13,1	13,1	12,9	5,3
Afrika	4,5	3,7	2,7	3,6	3,3	3,1
Összesen	100	100	100	100	100	100

Forrás: Maddison: *The World Economy...* I. m. 127. p.

Szarka László

NEMZETFEJLŐDÉS ÉS KISEBBSÉGPOLITIKA
KÖZÉP-EURÓPA MULTIETNIKUS ÁLLAMAIBAN.
A VERSAILLES-I BÉKERENDSZER ELSŐ ÉVEI

A KELET-KÖZÉP-EURÓPAI NEMZETÁLLAMI ÁTALAKULÁS ELŐZMÉNYEI ÉS ALTERNATÍVÁI

A nemzetközi történetírásban a 20. század közepétől kezdve általánosan elfogadottnak tekinthető az a felismerés, hogy az önálló állammal nem vagy saját etnikai közösségüknek csupán egy része fölött rendelkező európai nemzetépítő nacionalizmusok jelentős része a 20. század elejére újabb, immár államépítő szakaszában érkezett.¹ Az államok nemzeti jellegéről, tartalmáról, a területükön élő nemzetek, nemzeti kisebbségek, diaszpórák nemzetállamon belüli helyéről kezdettől fogva éles viták folytak. Tanulmányunkban a kelet- és kelet-közép-európai régió, azon belül főként az 1918 előtti „Habsburg”-térsg öt államának – Magyarországnak, Lengyelországnak, Csehszlovákiának, Romániának és Jugoszláviának – az összehasonlíthatásával vizsgáljuk a két világháború közötti multietnikus (nemzet)államok kialakulásának, etnopolitikai gyakorlatának kérdéseit.²

A 19. századi kelet-közép- és délkelet-európai nacionalizmusok nemzetépítő funkciója kezdettől fogva magában foglalta azt a történetileg megalapozottnak gondolt célkitűzést, hogy a nacionalizmusok egyenlőségeszményét alapvetően a saját államiság megteremtésével lehet biztosítani.³ A na-

1. Miroslav Hroch: Nationales Bewusstsein zwischen Nationalismustheorie und der Realität der nationalen Bewegungen. In Eva Schmidt-Hartmann (Hrsg.): *Formen des nationalen Bewusstseins im Lichte zeitgenössischer Nationalismustheorien*. München, 1994, Oldenbourg, 39–52. p. Benedict Anderson: *Elképzelte közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest, 2006, L'Harmattan, 99–119. p.
2. Az új államok egyszerre nemzeti és multietnikus jellegéről lásd: „Ezeket az államokat domináns elitjeik nemzetállamokként fogalmazzák meg, adott nemzetek birtokában lévő és céljaikat szolgáló államokként, amelyek azonban „még nem teljes” „megvalósulatlan” nemzetállamok, nem kielégítően „nemzetiek” – többféle értelemben...” Rogers Brubaker: *Nacionalizmus új kezei*. Budapest, 2006, L'Harmattan–Atelier, 85. p.
Joseph Rothschild: *East Central Europe Between the Two World Wars*. Seattle–London, 1977, University of Washington Press, 11–14. p. Wolfgang J. Mommsen: *Der Erste Weltkrieg. Anfang vom Ende des bürgerlichen Zeitalters*. Frankfurt am Main, 2004, Fischer Verlag, 10–11. p. Romics Ignác: A nemzetállamiság eszméje Közép- és Kelet-Európában. In uő: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*. Budapest, 1996, Osiris Kiadó, 345–359. p. Uő: Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása és a Duna-táj nemzetiségi feszültségeinek továbbélése. Uo. 307–313. p. Kende Péter: Önrendelkezés Kelet-Európában egykor és most. In uő: *Nemzetek és népek Kelet-Közép-Európában*. Pozsony, 2014, Kalligram, 56–63. p.
3. A nemzetállami folyamatok áttekintését lásd Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Budapest, 1912, Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, 93–107. p. http://mtdportal.extra.hu/books/jaszi_oszkar_a_nemzeti_allamok_kialakulasa.pdf.

cionalizmusok államépítő törekvései a balkáni térségben a görög, szerb, román, bolgár, montenegrói és albán fejedelemségek, királyságok létrejöttével egyszerre mutattak mintát a birodalmi terek „balkanizálódására”, illetve a nemzeti államok létrehozásának és nemzetközi elfogadtatásának lehetőségére.⁴ A saját nemzeti állam létrehozásának vágya a modern világrend két alapelvének – a nemzeti szuverenitás és a nemzeti önrendelkezés – egymással gyakran ütköző, alapesetben azonban egymást felerősítő érvényesülését teszi lehetővé. Ez különösen a korábban saját, önálló államát a szomszédos birodalmakkal szemben elveszített nemzetek mozgalmaira, például az írekre, lengyelekre, csehekre, horvátokra volt igaz. Hasonló tendenciák jelentkeztek azoknál a nemzetiségeknél is, amelyek egy része vagy egy vele rokon nemzet a 19. század folyamán már megszerezte vagy helyreállította saját államiságát, s a 20. század elején a nemzetegyesítés jegyében kínált önálló nemzetállami alternatívát az őket befogadó birodalmak federalizálásával szemben.

Így jött létre a 19. század utolsó harmadában a nagyromán, bolgár, cseh-szlovák és délszláv egységmozgalom. Az Osztrák–Magyar Monarchia és az Orosz Birodalom területén saját államiság nélkül élő „elnyomott”, azaz nem domináns nemzeti társadalom – például a szlovének, szlovákok, románok, rutének, lettek, észtek, litvánok, finnek – számára a 20. század elejére egyértelművé vált, hogy az adott birodalmi keretek közt sem rövid, sem hosszabb távon nem tudják elérni a saját etnikai súlyuknak megfelelő államjogi státust.⁵

A dunai Monarchián belül elképzelt trialista, föderatív megoldásokból 1914 előtt éppúgy nem lett semmi, mint – a morva paktum és a bukovinai kiegészítés kivételével – az egyes nemzetiségek etnikai, történeti-tartományi területeire kiterjedő autonómiatervekből. Mindez a háborús évek folyamán odavezetett, hogy a domináns és nem domináns nemzetek politikai pártjai, parlamenti képviselői egyaránt saját nemzeti önállóságuk megerősítésére, biztosítására kezdték helyezni a hangsúlyt.⁶ A separatista nemze-

ti törekvések ellenében osztrák szociáldemokraták és keresztényszocialisták által kidolgozott, illetve a Ferenc Ferdinánd nevezetes belvedere-i műhelyében készült birodalmi reformelképzések 1914 előtt még a Monarchia határain belül is kezelhetőnek tartották a nemzetiségi törekvéseket.⁷ A világháború végén azonban kiderült, hogy a térség radikálisan megváltozott geopolitikai helyzetében már nem lehetett elégséges az I. Károly császár által Ciszlajtániára vonatkozóan meghirdetett belső föderalizáció. Mint ahogy a magyar részről Jászi Oszkár által 1918 októbere előtt készített, a dunai egyesült államok létrehozását szorgalmazó tervzetnek sem volt már realitása.⁸ Jászi mint a Károlyi-kormány nemzetiségi minisztere a békekonferencia magyar szempontból méltányos döntésének előkészítéseként egy belső provizórium kialakításán dolgozott. A részben föderatív tagállamokból, részben kantonizált egységekből álló „Keleti Svájc” elképzelését azonban – a magyarországi rutének kivételével – az érintett nemzetiségek mereven elutasították.⁹

A VILÁGHÁBORÚ HATÁSA A NEMZETÉPÍTŐ NACIONALIZMUSOKRA

Az első világháború elején még jelen voltak azok a cseh, lengyel, román elképzelések, amelyek a birodalmi szervezetben kialakuló „modern gazdasági impérium” előnyeit próbálták saját nemzeti életük önállóságával összeegyeztetni. A Naumann-féle Mitteleuropa-terv körül 1915-ben kirobant viták azonban már jól jelezték, hogy a gazdasági nagy tér minden

4. Miroslav Hroch: A nemzeti mozgalomtól a nemzet teljes kifejlődéséig: a nemzetépítés folyamata Európában, *Regio*, 11. évf. 2000. 3. sz. 3–26. p. Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és a 20. században*. Budapest, 1998, Napvilág, 107–149. p. Ulrike von Hirschhausen – Jörn Leonhard (Hrsg.): *Nationalismen in Europa. West- und Osteuropa im Vergleich*. Göttingen, 2001, Wallstein, 456. p.
5. Bibó István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In uő: *Válogatott tanulmányok*. 2. kötet (1945–49), Budapest, 1986. Magvető, 207–210. p.
6. A Monarchia területének 1900–1918 közötti föderalizációs terveiről az újabb szakirodalomból lásd Jost Dülffer: Die Diskussionen um das Selbstbestimmungsrecht und die Friedensregelungen nach den Weltkriegen des 20. Jahrhunderts. In Jörg Fisch (Hrsg.): *Die Verteilung der Welt. Die Selbstbestimmung und das Selbstbestimmungsrecht der Völker*. München, 2011, Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 114–120. p.

7. Christopher Clark: *The Sleepwalkers. How Europe went to War in 1914*. London, 2014, Harper Collins, 736 p. Johannes Schönnher: Die Geschichte einer Flucht nach Vorne. Die Christlichsoziale im Spannungsfeld zwischen Kaiserstreue und Pragmatismus. In Maria Messner – Robert Kriechbaumer – Michela Maier – Helmut Wohnout (Hrsg.): *Parteien und Gesellschaft im Ersten Weltkrieg. Das Beispiel Österreich–Ungarn*. Wien–Köln–Weimar, 2014, Böhlau Verlag, 41–52. p.
8. Jászi 1918 folyamán két kiadásban megjelent könyve a Monarchia osztrák, cseh, lengyel, magyar és délszláv és román részekre való felosztását javasolta. Jászi Oszkár: *Magyarország jövője és a dunai egyesült államok*. (A Monarchia jövője c. munka második kiadása.) Budapest, 1918, Az Új Magyarország Részvénytársaság, 37–44. p. <http://mek.oszk.hu/09300/09364/09364.pdf>. A korabeli magyar nemzeti állameszme „illuzionistáiról” és kritikusairól, a Jászi-féle magyarországi föderatív átalakítási tervek értékeléséről lásd Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története*. Budapest, 2007, Osiris Kiadó, Budapest, 90–135., 157–168. p.
9. A békekonferencián felmutatni kívánt, Jászi által miniszterként kidolgozott provizórikus elképzelésről és annak precedensfunkciójáról, illetve az érintett nemzeti pártok elutasításáról lásd Szarka László: A helvét modell alternatívája és kudarca 1918 őszén. *Kisebbségkutatás*, 17. évf. 2008. 2. <http://epa.oszk.hu/00400/00462/00038/1563.htm>.

előnye ellenére az ausztriai pángermánok kivételével nem akadt egyetlen támogatója sem ennek a német dominanciájú közép-európai elképzelésnek. A lengyelkérdés első háborús „megoldásaként” – a 18. század végén felosztott lengyel állam helyreállításának eredeti orosz, osztrák és német tervei helyett – a breszt-litovszki békét az aktuális katonai helyzetnek és a német érdekeknek alárendelve kötötték meg. A független Lengyelország – Finnországtól és a balti államoktól eltérően – csak Németország kapitulációja után jött létre.¹⁰

A csehek számára a világháború kirobbanásáig, valamint a Tomáš Garrigue Masaryk által vezetett csehszlovák emigrációs csoport felléptéig, Palacký 1849. évi kremsieri föderatív elképzelése, valamint az osztrák centralisták és Andrassy Gyula által megakadályozott 1871. évi cseh trialista kísérlet jelentette az alkotmányos mintát. A cseh és hozzájuk részben hasonlóan a lengyel és a horvátországi parlamenti pártok, valamint 1907 után a cislajtániai szociáldemokraták számára is a nemzetiségek szerint fokozatosan federalizált birodalom jelentette volna az optimális belső alternatívát.

Velük szemben a szerbek, románok és bolgárok inkább csak átmeneti megoldásként tartották volna elfogadhatónak a nemzetiségi autonómiák rendszerének kialakítását. Az átmenetiség tekintetében természetesen a teljes függetlenségben gondolkodó politikusok nemzetiségre való tekintet nélkül mind egyetértettek, hiszen kivétel nélkül korábbi legnagyobb kiterjedésű „nemzeti” államaik, történeti fejedelemségeik, királyságaik területi egységének visszaállítására, megalkotására törekedtek.¹¹

A lengyel államiság helyreállításának ügye egyszerre volt mindenki számára magától értetődő és konfliktusos kérdés. A kora újkor legnagyobb kiterjedésű európai államának – a lengyel–litván unióként kialakult Rzecz Pospolitának – *restitutio in integrum* létrehozásáról szó sem lehetett, hiszen a Lengyel Királyság felosztását elvégző három szomszéd birodalom egyidejű veresége ellenére a történeti lengyel területek jelentős részére más szomszédok is igényt tartottak.¹²

Sajátos 1914 előtti adalékokkal szolgált mindehhez, hogy a praktikus szláv együttműködést zászlójára tűző neoszláv mozgalom két irányzata közül az oroszbarát irányt a – világháború alatt halálra ítélt, de I. Károly osztrák császár által amnesztiában részesített – cseh Karel Kramář képviselte. A nyugati, déli és keleti szláv nemzetek gyakorlatias együttműködését viszont az annexiós válsághoz vezető osztrák–magyar lépéseket a bécsi birodalmi gyűlésben bíráló, ugyancsak cseh Masaryk képviselte. A mozgalom kongresszusi képviselőinek többsége a kis szláv nemzetek együttműködését, illetve a közelgő nagy világméretű konfliktusra való felkészülést tekintette meghatározó feladatnak. Az 1910. évi szófiai újszláv kongresszuson részt vevő szlovák küldöttek közül Svetozár Hurban Vajanský a világkatasztrófától remélt megoldást: ő a sokak által előre megjósolt világméretű konfrontációtól és az abban Oroszország által játszott meghatározó szereptől remélte azokat a változásokat, amelyek a Monarchia és a Balkán kis nemzetei számára teljes szabadságot biztosítanak majd.¹³ Vajanskýval szemben a csehszlovák egység hívei – köztük a Ferenc Ferdinánd belvedere-i műhelyében a román Aurel Popovicival és Iuliu Maniuval együtt szintén szerepet vállalt Milan Hodža, vagy a prágai csehszlovák kormány későbbi első teljhatalmú szlovák minisztere, Vavro Šrobár – már a világháború előtt is a cseh–szlovák együttműködésben keresték a szlovák kérdés megoldásának lehetőségét.¹⁴

Az Osztrák–Magyar Monarchia közvetlen szerb és román nemzetállami kapcsolata az oszmán–török birodalom fokozatos visszaszorulásával, katonai, politikai vereségeivel párhuzamosan a 20. század elejére nagyban bővültek. Az osztrák–magyar diplomácia, s azon belül a magyar érdekeket is képviselő közös külügyminiszterek, diplomaták igyekeztek kezdettől fogva jószomszédi viszonyt kialakítani az újonnan létrejött nemzeti királyságokkal. Bécs és Budapest a délszláv tartományokban többször is próbálta a nemzeti nyelv használatát, a szerb és román nemzeti egy-

megfelelően igyekezett a lengyel államot illetően óvatosan fogalmazni: „Független lengyel államot kell létesíteni, amely magában kell hogy foglalja a vitathatatlanul lengyel lakosság lakta területeket, szabad és biztosított kijárást kell biztosítani számára a tengerhez.” Halmosy Dénes (szerk.): *Nemzetközi szerződés, 1918–1945*. Budapest, 1983, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – Gondolat Könyvkiadó, 24. p.

10. Mommsen: *Der Erste Weltkrieg...* I. m. 112–114. p. Jesse Kaufmann: *Schools, State-Building and National Conflict in German Occupied Poland 1915–1918*. In Jennifer D. Keene – Michael S. Neiberg (eds.): *Finding Common Ground*. Leiden–Boston, 2011, Brill, 113–138. p.

11. Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlására vonatkozó klasszikus és újabb munkák közül lásd Jászi Oszkár: *A Habsburg-monarchia felbomlása*. Budapest, 1983, Gondolat, 597 p. Rudolf Schlesinger: *Federalism in Central and Eastern Europe*. Abingdon, 2007, Routledge, 540 p. Jörn Leonhard – Ulrike von Hirschhausen: *Empires and Nationalstaaten im 19. Jahrhundert*. Göttingen, 2009, Vandenhoeck & Ruprecht, 112. p. Mark Cornwall (ed.): *The Last Years of Austria-Hungary: A Multi-National Experiment in Early Twentieth-Century Europe*. (2. kiad.) Exeter, 2002, University of Exeter Press, 240 p.

12. Woodrow Wilson, amerikai elnök 14 pontos rendezési tervének utolsó előtti pontja ennek

13. A neoszláv mozgalomról, Kramář és Masaryk szerepéről lásd Paul Vyšný: *Neo-Slavism and the Czechs*. Cambridge – New York, 2010, Cambridge University Press, 164–210. p. Vajanskýnak a feltételezett európai nagy háború során megkerülhetetlen orosz beavatkozással kapcsolatos elméletéről Mateusz Gniazdowski: *Predstavy národa v publicistice S. H. Vajanského. Národní myšlenka*, 10. évf. 2002. 6. <http://www.narmyslenka.cz/view.php?cisloclanku=2002060004>.

14. Dušan Kováč: *Szlovákia története*. Pozsony, 2001, Kalligram, 163–168. p. A belvederi műhelyről lásd Victor Naumann: *Federalism and Nationalism in the Austro-Hungarian Monarchy: Aurel C. Popovici's Theory*. *East European Politics and Societies*, vol. 16. 2002. 854–869. p.

házak autonómiáját, a szerb, horvát, szlovén kultúra fejlődését.¹⁵ Természetesen a kis nemzetek államépítő nacionalizmusai 1914 előtt nemcsak a délkelet-európai válságövezetben érvényesültek. Skandináviától a Baltikumon át az egész kelet-közép-európai térségben megjelentek a hasonló államjogi törekvések.

NEMZETI ÖNRENDELKEZÉS – NEMZETI ÁLLAM?

A Nagy Háború 51 hónapja alapvetően megváltoztatta az európai, s azon belül elsősorban a kelet-közép- és délkelet-európai nagyhatalmi erőviszonyokat. Menet közben és átmenetileg kiiktatta a harcokból Oroszországot. Vesztesként megadásra készítette a központi hatalmak két vezető államát, Németországot és Ausztria–Magyarországot, a Balkánon pedig a hatalmas ázsiai és afrikai területeket veszítő Oszmán Birodalmat és a Bolgár Királyságot. A térség rendszerfenntartó multietnikus birodalmainak világháborús veresége, a nemzetiségi peremterületek kiválása, valamint a felbomlás nyomán kirobbant utóháborúk az egész szóban forgó térséget destabilizálták. A soknemzetiségű birodalmak területén élő nemzetek belföldi és emigráns képviselői területi követeléseiket – a négy éven át folytatott diplomáciai előkészületek után – a háborút lezáró békekonferencián kívánták érvényesíteni. Ennek érdekében a nemzeti önrendelkezés jegyében létrehozták nemzeti tanácsaik, „nemzeti forradalmat” hirdettek, s rohamot indítottak nemzetük államjogi helyzetének tisztázása, az önálló nemzetállamok nemzetközi jogi és nagyhatalmi garانتálása érdekében.¹⁶

A vesztesek vagy vesztésre állók menteni próbálva a menthetőt, föderalista, autonomista tervezetekkel kívánták megnyerni a kiválni készülő nemzetek politikai képviselőit. Jól példázza ezt a reménytelen küzdelmet Jászi Oszkár nemzeti miniszterként a ruténnel, románokkal, szlovákokkal folytatott tárgyalássorozata 1918 novemberében, és a részben néptörvényekben rögzített nemzeti autonómiák tervének, a kondominiális erdélyi

lyi kormányzásra vonatkozó magyar javaslat román elutasítása.¹⁷ Az antant által szövetségesként és győztesek oldalán állóként elismert kis nemzetek politikusai viszont szeparatista és nemzetegyesítési tervekkel, programokkal álltak az őket és nemzeti szabadságukat ünneplő tömegek elé, s mindehhez tetemes katonai erőt is sikerült kiállítaniuk.¹⁸ Lembergtől Dublinig, Cetinjétől Rigáig mindenütt a saját nemzet függetlenségét, szabadságát és egyenrangúságát biztosító – a nemzeti többség által legitimált állam – létrehozásában jelölték meg a korábban általuk is értelmetlennek tartott háború legfőbb célját és végső értelmét.

Az 1918. novemberi fegyverszüneti egyezményeket követően a győztes nagyhatalmak diplomáciája és katonai parancsnokai igyekeztek a legyőzött kelet-közép-európai ellenfeleket minél erőteljesebb katonai fenyegetésekkel pacifikálni, s mindehhez a térségben szövetségesként elismert csehszlovák, román és délszláv állam hadseregét felhasználni. A győztes hatalmak előzetes egyeztetései után 1919. január 18-án Párizsban kezdetét vette a győztes nagyhatalmak és a szövetséges, illetve társult országok képviselőinek békekonferenciája. A világtörténelemben páratlanul nagy létszámú békekonferencia döntés-előkészítő munkájában a vesztes államok képviselői nem vehettek részt, jóllehet annak első számú célja a vesztes államokkal, mindenekelőtt a Németországgal kötendő békeszerződés megalkotása volt.¹⁹

A békekonferencia főtanácsa, az öt nagyhatalom – az Egyesült Államok, Franciaország, Nagy-Britannia, Olaszország, Japán – miniszterelnökeinek és külügyminisztereinek értekezlete, elfogadta a békerendezés alapelveit, döntött a legfontosabb politikai kérdésekben, áttekintette a háború idején vállalt kötelezettségeket, s jóváhagyta a területi és egyéb albizottságok ajánlásait. Ezt követően meghallgatta az érintett szövetséges államok követeléseit, majd a területi és különböző szakmai (katonai, vasúti, vízügyi, kisebbségi stb.) bizottságok állásfoglalásai alapján döntött a német, osztrák, magyar, bolgár, illetve a török békeszerződések tartalmáról. A főtanács

15. Mile Bjelajac: Serbien in Erstem Weltkrieg. In Gordana Ilić Marković (Hrsg.): *Veliki rat. Der Grosse Krieg. Der Erste Weltkrieg im Spiegel der serbischen Literatur und Presse*. Wien, 2014, Promedia, 47–71. p. Marwin Fried: *Austro-Hungarian War Aims in the Balkans During World War I*. London, 2014, Palgrave Macmillan, 27–36. p. Katrin Boeckh: *Von den Balkankriegen zum Ersten Weltkrieg. Kleinstaatenpolitik und ethnische Selbstbestimmung auf dem Balkan*. München, 1996, Oldenbourg, 145–165. p.
16. Jászi: A Habsburg-monarchia... I. m. 83–94. p. Salamon Konrád: *Nemzeti önpusztítás, 1918–1920*. Budapest, 2001, Korona Kiadó, 87–96. p. Romsics: A nemzetállamiság eszméje... I. m. 346–347. p. Szarka: A helvét modell... I. m.

17. Jászi tárgyalásairól lásd K. Lengyel Zsolt: „Keleti Svájc és Erdély 1918–1919. A nagyromán ál-lameszme magyar alternatíváinak történetéhez. In uő: *A kompromisszum keresése. Tanulmányok a 20. századi transzilvánizmus korai történetéhez*. Csíkszereda, 2007, Pro-Print Könyvkiadó, 73–96. p. Szarka László: Jászi Oszkár, az elemző programalkotó. *História*, 30. évf. 2008. 9. sz. 23–26. <http://www.historia.hu/userfiles/files/2008-09/Szarka.pdf>. Gyurgyák: *Ezzé lett magyar hazátok...* I. m. 176. p.
18. Martin Zückert: National Concepts of Freedom and Government Pacification Policies: The Case of Czechoslovakia in the Transitional Period after 1918. *Contemporary European History*, vol. 17. 2008. no. 3. 325–344. p. Piotr S. Wandycz: Poland's Place in Europe in the Concepts of Piłsudski and Dmowski. *East European Politics and Societies*, vol. 4. 1990. no. 3. 451–468. p.
19. Romsics Ignác: *A trianoni békeszerződés*. Budapest, 2008, Osiris, 107–132. p. Margaret Macmillan: *Béketeremtők. Az 1919-es párizsi békekonferencia*. Budapest, 2005, Gabo, 86–89. p.

a békeszerződés tervezetének átnyújtása után meghallgatta a vesztes országok delegációinak vezetőjét is, de annak nem állt jogában kérdéseket feltennie, sem tárgyalásokba bocsátkoznia a főtanács tagjaival.

A vizsgált térség államai szempontjából a legfontosabb delimitációs döntések az 1919. február 10-től április közepéig működő csehszlovák, illetve a román–jugoszláv területi bizottságok határmegállapító tevékenysége során születtek. A bizottságok, illetve a néhány speciális esetben létrehozott albizottságok munkájában a nagyhatalmak képviselői vettek részt. Vitás esetekben meghallgatták a békekonferencián jelen lévő csehszlovák, román, illetve délszláv küldöttségek vezetőjét.²⁰ Hasonló eljárási rend, de jóval összetettebb problémakör jellemezte a Lengyelország határainak kialakításával foglalkozó bizottság munkáját.²¹

Az új határok kijelölésével Csehszlovákia, Románia és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság egyaránt jelentős határ menti magyar többségű területekhez jutott. Amikor 1919 decemberében a magyar kormány meghívást kapott a békekonferenciára, hogy ott átvegye a magyar békeszerződés tervezetét, a szomszéd államok mindent elkövettek annak érdekében, hogy a fennhatóságuk alá került területeken élő magyarság tiltakozása ne jusson el a békekonferenciára. A magyar békejegyzékek ezzel együtt több ilyen tiltakozó dokumentumot is tartalmaztak.²²

A csehszlovák kormány hosszú hónapokig, Kárpátalja területén másfél évig rendkívüli állapotot hirdetett ki, illetve tartott fenn. Az 1920. évi parlamenti választásokkal meg sem várta a trianoni békeszerződés aláírását. Románia és Jugoszlávia is a közalkalmazottak állam iránti hűségesküre való kényszerítésével igyekezett egzisztenciálisan ellehetetleníteni a magyar értelmiségi és közalkalmazotti rétegeket, illetve az új államok területének elhagyására késztetni őket. 1919–1920 folyamán a szomszéd államokhoz került magyarok közül több mint 300 ezren települtek vagy menekültek át a trianoni országterületre.²³

A magyar békelegáció vezetője, Apponyi Albert 1920. január 16-án a

Legfelső Tanács előtt kifejtette, hogy Magyarország valamennyi vitás területre vonatkozóan hajlandó magát alávetni a népszavazásnak. A magyar küldöttségvezetőnek ezt a kívánságát a békekonferencia irányítói éppúgy nem hallgatták meg, mint korábban a német, osztrák vagy bolgár békelegációk területi kéréseit, javaslatait. A – Németország és a győztes nagyhatalmak kivételével – minden vesztes és győztes állammal aláíratott kisebbségi szerződések magyar részről szorgalmazott kiegészítéseit, a magyar államhatárokon kívülre került magyarság egyházi, kulturális, regionális autonómiájának, széles körű nyelvi jogainak biztosítására vonatkozó javaslatokat szintén elutasították.²⁴

A vesztes államok békeszerződéseinek szerkezete megegyezett a Saint-Germainben 1919. szeptember 10-én aláírt osztrák békeszerződéssel: a politikai, területi rendelkezések mellett a háborús jóvátétel, a katonai kötelezettségek és korlátozások, a nemzetközi gazdasági, kereskedelmi, közlekedési kapcsolatok terén előírt szabályok, végrehajtási és vegyes rendelkezések mellett a trianoni békeszerződés is tartalmazta a nemzetközi kisebbségvédelmi előírásokat, amelyeket a térség győztes államaival külön szerződés formájában kötöttek meg. Magyarország esetében kevésbé fontos, az osztrák békepolitikában viszont annál aktuálisabb kérdésben is megkötötte a két jogutód állam kezét a saint-germaini, illetve a trianoni békeszerződés: a Habsburgok esetleges visszatérése, Ausztria és Németország egyesülése és más hasonló, elvben nem kizárható államjogi fejlemény előtt zárta be a nemzetközi jog kapuját ez a cikkely.²⁵

A többi vesztes államhoz hasonlóan a békeszerződés aláírása – az 1919. évi súlyos belpolitikai válságok, a tartós külpolitikai elszigeteltség és a vele járó gazdasági, katonai kiszolgáltatottság miatt – Magyarország számára is megkerülhetlenné vált. A két világháború közötti magyar közvélemény – függetlenül attól, hogy a trianoni határoknak mely oldalán élt – nem tudott megbékülni a békeszerződéssel. A határok mentén található kompakt magyar többségű területek, városok elcsatolását, az összességében hárommilliónál is több magyar kisebbségi sorsba juttatását éppúgy semmivel sem indokolható súlyos igazságtalanságnak tartotta, mint német részről a Danzing vagy a német többségű sziléziai területek Lengyelországnak, a Szudéta-vidék Csehszlovákiának ítéletét. A korabeli magyar közvélemény egységes volt abban a tekintetben is, hogy a történeti magyar államot alapértéknek

20. Romsics: *A trianoni békeszerződés...* I. m. 107–132. p. Macmillan: *Béketeremtők...* I. m. 166–167., 177–178. p.

21. Uo. 263–289. p.

22. Szarka László: A magyar békecélok alakulása az első világháború után. Adalékok az 1918–1920. közötti béke-előkészítés történetéhez. In Ballabás Dániel (szerk.): *Trianon 90 év távlatából. Konferenciák, műhelybeszélgetések*. Eger, 2011, Líceum Kiadó, 41–59. p. Ormos Mária: Új rend a világban. Egy meg hasonlott békerendszer 1919–1920. *Rubicon*. 8. évf. 1997. 2.

23. István Mócsy: *The Uprooted: Hungarian Refugees and Their Impact on Hungary's Domestic Politics, 1918–1921*. New York, 1983, Brooklyn College Press, 2234. p. Petrichevich-Horváth Emil (szerk.): *Jelentés az Országos Menekültügyi Hivatal négy évi működéséről*. Budapest, 1924, Országos Menekültügyi Hivatal, 8–11. p.

24. Galántai József: *Trianon és a kisebbségvédelem. A kisebbségvédelem nemzetközi jogrendjének kialakítása 1919–1920*. Budapest, 1989, Maecenas, 71–110. p.

25. Az osztrák békeszerződés 88. a trianoni szerződés 73. cikkelye értelmében a két országnak köteleznie kellett magát, hogy Népszövetségi Tanács engedélye nélkül nem mondhatott le függetlenségéről és más állammal sem társulhatott.

tekintette. A térségben élő más ajkú nemzetek önrendelkezését, s az arra támaszkodó államalapításokat az elvesztett világháború következményeként, tehát egyfajta büntetésként értékelte, s nem volt képes elismerni a szomszéd népek jogosultságát önálló államuk megteremtésére. A korabeli magyar politika elit csak lassan tudta feldolgozni annak az átalakulási folyamatnak a történeti súlyát, szerepét, amely Kelet-Európa három alrégiójában – a Baltikumban, Kelet-Közép-Európában és a Balkánon megteremtette az 1918 előtt nem domináns nemzetek államait.

A két világháború közötti magyar kormányok a kezdeti rövid életű bilaterális csehszlovák–magyar, román–magyar tárgyalási, illetve kapcsolatfelvételi kísérletek sikertelensége után egyértelműen a határok revízióját tűzték ki külkapcsolataik fő céljaként. Az egész békerendszert elhibázottnak tartották. Értékelésük szerint a döntő mértékben a nagyhatalmi célok-
nak alárendelt párizsi békepolitika nem jó irányba fordította a térség nemzeteinek jövőjét azzal, hogy egyenjogúsításukat a nemzetállami keretek közt akarta megvalósítani. Mindez a két világháború közötti korszakban kiélezte Magyarország és szomszédjai viszonyát. A kelet-közép-európai nemzetállami rendszer egészének megkérdőjelezésével ugyanis nemcsak a versailles-i rendszer hibáit, tévedéseit, tudatosan egyoldalú és részrehajló döntéseit bírálta Budapest, hanem a szomszéd nemzetek függetlenségét, nemzetállamaik létjogosultságát is. A határkijelölésnek az etnikai realitásokat több száz kilométernyi szakaszokon figyelmen kívül hagyó módja, illetve a kisebbségi magyarok jogainak folyamatos korlátozása, megsértése a magyar közvéleményben tartósította a versailles-i rendszerrel szembeni ellenérzésüket.²⁶

Érdemes itt még egyszer röviden utalnunk arra, hogy a Magyarországgal sok tekintetben párhuzamos pályát befutó, több alapkérdésben viszont más utat választó szomszédos Ausztriát államjogilag, területileg ugyanolyan súlyosan érintette a saint-germaini békeszerződés, mint a trianoni béke Magyarországot.²⁷ Az Osztrák Köztársaság elvesztette az 1918 előtti Osztrák Császársághoz tartozó területek és népesség közel háromnegyedét, a cislajtániai német többségű területeknek pedig egyharmadát, ami a trianoni határokon kívül került magyar többségű területekhez mérhető súlyos büntetés volt. A békekonferenciára készülő Karl Renner kancellár

éppen ezért ugyanúgy elfogadta és követelte a nemzeti önrendelkezés elvének megvalósítását, mint a Magyar Népköztársaságot kikiáltó és a békekonferencia meghívásában, igazságos döntéseiben reménykedő Károlyi-kormány. Erdemi politikai, katonai alternatívák hiányában ugyanezt az eljárás-
módot volt kénytelen követni az – 1919-ben a szomszédok által leválasztott és katonailag elfoglalt területekről – 1920 januárjában népszavazást követelő Apponyi-vezette magyar békedelegáció is. Bécs már 1919-ben is eleve „csak” Cislajtánia német többségű területeihez ragaszkodott volna, emellett viszont „Német-Ausztria Németországgal való egyesülését szorgalmazta”.²⁸ A szociáldemokrata vezetésű Osztrák Köztársaság így kívánta kárpótolni magát amiatt, hogy a Habsburg-birodalom felbomlásával „törpeállammá” lett, s hogy négymilliónál is több cislajtániai német a csehszlovák, a délszláv és az olasz államhoz került.²⁹

A versailles-i békerendszer keretei közt a 17 kelet-közép-európai nemzetállam 109 milliónyi népességének egynegyede került kisebbségi helyzetbe. Mindez nemcsak az új államokon belül fennmaradó etnikai sokszínűséget jelzi, hanem a nemzetállami rendezőelv súlyos dilemmáit is. Mert miközben a térség majdnem minden nemzeti társadalma, így például az összetett csehszlovák és szerb–horvát–szlovén állam részeseként a szlovákok, szlovének, rutének is közelebb jutottak az államigazgatáson belüli, politikai részvételi jogokhoz – ezzel párhuzamosan fejlett nemzeti társadalmak – elsősorban az osztrák-németek, a birodalmi németek és a magyarok – milliós nagyságrendű csoportjai kerültek kisebbségi helyzetbe. 8,3 millió német és hárommillió körüli magyar mellett további 4-5 millió ukrán és zsidó került az új nemzetállamok határai közé. Arányait tekintve az albánok 44, a magyarok 30, a szlovének és fehéroroszlak 25-25 százaléka, de még a szlovákoknak is 12 százaléka maradt idegen fennhatóság alatt.³⁰

A kelet-közép-európai „Habsburg”-régió új államrendjét összesen hat állam alkotta. A térség két vesztese a Monarchia közvetlen jogutódjaként létrejött nemzetállam, Ausztria és Magyarország volt. A győztesek, illetve a szövetséges államok kategóriájába tartozott a területileg duplájára nőtt Ro-

26. „... a két háború közt a revízió volt a legerősebb legitim nemzeti konszenzusteremtő tényező. A revizionizmus jellege viszont a kormányzat ihletésére nacionalista volt – s nem demokratikus, mint egynémely ellenzéki párt esetében –, és így a konfrontáció és az elzárkózás mozzanatát erősítette.” Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Budapest, 2001, Osiris Kiadó, 188. p.
27. Konrad, Helmut – Maderthaner, Wolfgang (Hrsg.): *Das Werden der Ersten Republik. ...der Rest ist Österreich*. Wien, 2008, Gerold's, 382. p.

28. Georg E. Schmid: *Seibstbestimmung 1919. Anmerkungen zur historischen Dimension und Relevanz eines politischen Schlagwortes*. In Karl Bosl (Hrsg.): *Versailles – St. Germain – Trianon. Umbruch in Europa vor fünfzig Jahren*. Wien–München, 1971, Oldenbourg, 127–142. p.
29. „Az osztrákok tisztában voltak azzal, hogy legyőzték őket. A számukra legfontosabb pontokra összpontosítottak a tárgyalásra való felkészülés során, miközben megpróbálták a nagyhatalmak vezetőinek fejével gondolkodni.” Fiziker Róbert: *Herr Karl és Here Kurt. Történelemlkép Ausztriában*. A Történelemtanárok Egylete által szervezett „Mire emlékszünk? A közösségi memória szelektivitása Magyarországon és a nagyvilágban” című konferencián elhangzott előadás bővített, írásos változata, http://www.tte.hu/media/pdf/fiziker_vegl.pdf.
30. Romsics: *Nemzet, nemzetiség...* I. m. 198. p.

mán Királyság. A Szerb Királysághoz csatlakozó Horvát Királyság és a Szlovénia néven ugyancsak a közös délszláv államhoz kapcsolódó szlovén többségű tartományok a térség legösszetettebb „nemzetállamát” hozták létre. Őket két – részben „helyreállított”, részben új államként létrehozott – köztársaság, Lengyelország és a történeti Cseh Királyság sajátos reinkarnációjaként Csehszlovákia egészítette ki. A „kisnemzeti viharzónaként” is emlegetett közép-európai térség új állami szereplői a 20. század elején – a régió nemzetállami fejlődésének immár második nagy szakaszában – felsorakoztak a 17–19. század folyamán létrejött régi és újabb keletű európai nemzetállamokhoz.

Az első világháborúban, illetve az 1919–1922 közötti utókonfliktusokban, békeszerződésekben megszületett „új Európa” területének többségén immár „nemzeti” alapon szerveződött államalakulatok működtek. Az Orosz és a Török Birodalom átalakulásával, illetve az azok peremén súlyos konfliktusok árán létrejött balti, valamint az ugyancsak hosszabb átmeneti időszak alatt stabilizálódott balkáni államok létrejöttével, megteremtődött a nemzetközi jogi legitimitációja Kelet-Közép-Európa 20. századi nemzetállami átlényegülésének. Az államépítő nacionalizmusokban összekapcsolódott a nemzeti önrendelkezés, illetve a nemzeti szuverenitás iránti igény. A történeti, dinasztikus jog helyett a nemzeti legitimitációra alapozott államiság elsőbbsége a második világháború utáni békeszerződésekben – a jaltai, potsdami geopolitikai döntéseknek persze alárendelve – változatlanul éppúgy fő szabályként működött, mint a Szovjetunió, Csehszlovákia és Jugoszlávia 20. század végi felbomlását követő rendezés során vagy éppen az Európai Unió működését megalapozó alapokmányokban.³¹

NEMZETÁLLAMOK, KISEBBSÉGEK A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI EURÓPÁBAN

Az első világháború utáni radikális államjogi változások ellenére a kisebbségi helyzetben élők száma megközelítőleg harmincmillió volt Kelet-, Közép- és Délkelet-Európa 17 újonnan meg- vagy átalakult nemzetállamában, illetve Törökország maradék európai területein. A „békecsinálók” egész Európában mindössze hat helyen próbálták – népszövetségi ellenőrzés mellett – alkalmazni a nemzeti önrendelkezés demokratikus eszközét, a népszava-

31. Ugyanakkor rendkívül tanulságos, hogy miközben a (nemzeti) önrendelkezésre való hivatkozás az 1919–1920. évi párizsi békekonferencián már-már parttalaná vált, a második világháborút követő békekonferencián szinte egyetlen érdemi dokumentumban sem fordult elő. Dülffer: Die Diskussion um das Selbstbestimmungsrecht... I. m. 120–125. p.

zást, hogy az érintettek döntésének figyelembevételével tisztázzák a vitatott területek és népcsoportok hovatartozását. Ebből négy Németországot (a dán–német határt, Délkelet-Poroszországot, Felső-Sziléziát és az úgynevezett kasub korridort), kettő pedig Ausztriát (Dél-Karintiát, illetve Sopront és vidékét) érintette. További három helyen (Teschen, illetve Árva és Szepes megyék csehszlovák–lengyel vitájában, valamint a belga–német Eupen–Malmedy esetében) feladták a népszavazás lehetőségét.³²

A saint-germaini békeszerződés területi rendelkezéseit, valamint az Ausztria Németországhoz való csatlakozásának tilalmát felülbírálni kívánó tiroli és salzburgi tartományi népszavazásokon 1921 áprilisában–májusában a lakosság 99%-a Németország mellett voksolt. Az osztrák kormány nemzetközi nyomásra kénytelen volt leállítani ezt a belső kezdeményezést. A magyar határok megállapításakor a szomszédos államok közösen és eredményesen tiltakoztak az Apponyi Albert vezette magyar békeküldöttség által szorgalmazott népszavazásos megoldás ellen. Így a trianoni államhatárokkal kapcsolatosan népszavazásra – az 1920. december 14–16-i soproni plebiszcitum kivételével – még az olyan esetekben sem került sor (Salgótarján környéke, Muravidék), amikor a határmegállapítás során felmerült viták azt feltétlenül szükségessé és indokoltá tették volna.³³

Az első világháborút lezáró békeszerződések nyomán jelentős számú új kisebbségi csoport csupán négy nyugat- vagy észak-európai államban jelent meg. Olaszország a Bozen környéki dél-tiroli német régióban, Franciaország az örökös konfliktusforrást jelentő, kettős identitású Elzász-Lotaringiában, Belgium az Eupen és St. Vith vidéki német határsávban, Finnország pedig a svéd anyanyelvű Åland-szigetek esetében szembesült a kisebbségi közösségek sajátos igényeivel, valamint a szomszédos anyaországok revíziós, illetve védhatalmi törekvéseivel. Ugyanakkor a legnagyobb lélekszámú nyugat-európai történeti kisebbségek – mint például a spanyolországi baszkok, katalánok, a franciaországi bretonok, korzikaiak, a hollandiai frízek – kérdése nem került be sem a békeszerződésekbe, sem pedig a nemzetközi kisebbségvédelmi rendszerbe.

Ennél jóval nagyobb és konfliktusokkal telített változások történtek a balkáni régióban, a Habsburg-monarchia helyén létrejött győztes és vesztes utóállamokban. A versailles-i békeszerződésben több határrégiójától és német többségű tartományától megfosztott Németország keleti szom-

32. Népszavazási és döntőbíráskodási területek az I. világháború után. In Pándi Lajos (szerk.): *Köztes-Európa 1763–1993. (Térképgyűjtemény)* Budapest, 1997, Osiris Kiadó, 152–155. p. <http://terkepek.adatbank.transindex.ro/belso.php?nev=124>.

33. A magyar nemzetállam az I. világháború után. Uo. <http://terkepek.adatbank.transindex.ro/legbelso.php?nev=169>.

szédságában egymást érték a szeparatista megmozdulások, helyi népszavazások. Csehország területén például közvetlenül a csehszlovák államalapítást követően szudétanémet képviselők a nemzeti önrendelkezés jegyében, Német-Ausztriához kapcsolódóan létrehozták Deutschböhmen, Deutschsüdmähren és Böhmerwaldgau tartományokat, elutasítva a Szudéta-vidék Csehszlovákiához való tartozását.³⁴ Ezeket a tartományi kezdeményezéseket a csehszlovák állam katonai erővel könnyűszerrel számolta fel. Hasonló feszültségek egész sora alakult ki Sziléziában és több más lengyel–német, litván–német határ régióban is.³⁵

1. TÁBLÁZAT. Magyarország, Románia és Jugoszlávia lakosságának anyanyelv szerinti összetétele a két világháború között

Nemzetiség	MAGYARORSZÁG				ROMÁNIA		JUGOSZLÁVIA	
	1920	%	1930	%	1930	%	1921	%
Magyar	7 155 973	89,6	8 000 335	92,1	1 554 525	8,6	467 658	3,9
Német	550 062	6,9	477 153	5,5	760 687	4,2	505 790	4,2
Szlovák	141 877	1,8	104 789	1,2	51 842	0,3	115 532	0,96
Román	23 695	0,3	16 221	0,2	13 180 936	73,0	231 068	1,9
Ruszin	1500	0,02	n. a.	n. a.	641 485	3,6	25 615	0,21
Szerb-horvát	82 150	1	59 832	0,7	47 724	0,3	8 911 509	74,7
Szlovén	6 087	0,1	5 464	0,1	–	–	1 019 997	8,5
Albán	–	–	–	–	–	–	439 657	3,8
Roma	6 989	0,1	7 841	0,1	101 015	0,6	n. a.	n. a.
Zsidó	–	–	–	–	518 754	2,9	64 746	0,54
Orosz	–	–	–	–	450 981	2,5	20 568	0,17
Egyéb	26 123	0,4	26 787	0,3	800 921	4,4	409 028	3,8
Összesen	7 986 869	100	8 685 117	100	18 057 028	100	11 984 707	100

Források: Glatz Ferenc: *A kisebbségi kérdés Közép-Európában tegnap és ma*. Budapest, 1992, História, <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/92-11/ch04.html>. Klinger András: *Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája (1910–1990). Az 1992. szeptember 2–5. között tartott konferencia előadásai*. Budapest, 1994, Központi Statisztikai Hivatal, 31–39. p.; Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Budapest, 2008, Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, 473–478. p.

34. Peter Haslinger: *Nation und Territorium im tschechischen politischen Diskurs, 1880–1938*. München, 2010, Oldenbourg, 237–252. p.
 35. Christian Raitz von Frentz: *A Lesson Forgotten: Minority Protection Under the League of Nations: The Case of German Minority in Poland, 1920–1934*. Hamburg, 1999, LIT Verlag, 74–77. p.

A versailles-i békerendszer keretében kialakult, az ütköző zóna sajátosságait magán viselő „köztes-Európa” új vagy újjalakult államai (Csehszlovákia, Jugoszlávia, Lengyelország), illetve a területileg radikálisan átalakult – összezsugorodott vagy éppen megnagyobbodott – 1918 előtt is létezett országok (Németország, Ausztria, Magyarország, Bulgária, Románia) és a balti államok (Észtország, Lettország, Litvánia) népességén belül összesen mintegy 80 millió embernek, az érintettek közel ötven százalékának változott meg az állampolgársága. A kisebbségek ügye – a régi és új kisebbségi népcsoportok megnőtt politikai súlya, valamint a békeszerződések és a népszövetségi garanciális rendszer keretében működő nemzetközi kisebbségvédelmi egyezmények nyomán – főként a közép-, és kelet-európai „nemzetállamokban” vált kiemelt fontosságú kérdéssé. Az újonnan kialakult nemzetállami szerkezetben jelentős számú és nagyságú régi és új nemzeti kisebbségi csoport kereste a helyét. A kelet- és kelet-közép-európai régió két legszámasabb kisebbségi csoportját az öt államban élő, összességében 10 milliónyi ukrán, illetve a 13 állam területén kialakult német népcsoportokhoz tartozó 8,3 millió német jelentette. A két régió legnagyobb kisebbségét a lengyelországi ukránok és németek, valamint a csehszlovákiai szudétanémet közösség alkotta, egyaránt hárommilliót meghaladó népességgel.

Jelentős számú kisebbségi közösségek maradtak Magyarországon is, ami főként Csehszlovákia számára bizonyult folyamatos hivatkozási alappal, s mint ilyet igyekezett is felhasználni a kisebbségi tárgyú diplomáciai aktivitásaiban, a kétoldalú és a kisantant-politikában egyaránt. A trianoni országterületen 10,4 százalékot tettek ki a nem magyar anyanyelvű közösségek. Közülük a legnépesebb csoportot a németek alkották (551 ezer fő). Rajtuk kívül 142 ezren vallották magukat szlovák, 36, illetve 37 ezren szerb és horvát, 24 ezren pedig román anyanyelvűnek. A túlnyomó többségében magyar anyanyelvű magyarországi izraelita felekezetűek száma 1920-ban meghaladta a 470 ezret, de a magyarországi népszámlálási gyakorlat hagyományosan a vallási statisztikában rögzítette a zsidó vallásúak önbevallását.

Csehszlovákiában és Jugoszláviában – nem kisebbségnek, hanem az államalkotó politikai nemzet részének tekintve a szlovákokat, horvátokat, szlovéneket – a németek, Romániában pedig a magyarok alkották a legnagyobb kisebbséget. Míg azonban a németek száma mindegyik államban stabilizálódott és enyhe növekedést mutatott, a magyaroké mindenütt jelentős mértékben csökkent.

Mindezeknek a kisebbségeknek a helyzetét az érintett nemzetállamok különböző jogi megoldásokkal próbálták rendezni. Elvben alkalmas lehetett volna a népszövetségi kisebbségvédelmi kötelezettségek megerősítése, amennyiben azokat a rendelkezéseket az államok belső jogrendjükben is

érvényesítették volna. Az 1920-ban elfogadott csehszlovák, lengyel, osztrák, az 1921. évi jugoszláv, illetve az 1923. évi román alkotmány egységes nemzetállamként határozta meg az egyes országokat. A csehszlovák alkotmány elfogadta és beépítette, a nyelvi jogok tekintetében pedig részben meg is haladta a kisebbségvédelmi szerződéseket. Csehszlovákia ezenkívül szomszédjaival – Ausztriával és Lengyelországgal – kétoldalú kisebbségvédelmi szerződéseket kötött.

2. TÁBLÁZAT. Csehszlovákia és Lengyelország nemzetiségi összetétele a két világháború között

Nemzetiség	CSEHSZLOVÁKIA				LENGYELORSZÁG			
	1921	%	1930	%	1921	%	1931	%
Cseh	6 831 120	51,1	7 406 493	55,4	30 629	0,1	38 097	0,1
Szlovák	1 967 870	14,7	2 282 277	17,1	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
Ukrán	461 849	3,5	549 169	4,1	3 954 670	14,5	3 360 688	10,5
Lengyel	75 853	0,6	81 737	0,6	18 814 239	69,2	21 993 444	68,9
Zsidó	180 855	1,4	186 642	1,4	2 110 448	7,8	2 732 573	8,6
Fehérorosz	–	–	–	–	1 060 237	3,9	989 852	3,1
Német	3 123 568	23,4	3 231 688	24,2	1 059 294	3,9	740 992	2,3
Magyar	745 431	5,6	691 923	5,2	–	–	–	–
Litván	–	–	–	–	68 667	0,3	83 116	0,3
Egyéb	25 871	0,2	4 241 626	31,8	122 263	0,4	795 473	2,4
Összesen	13 412 417	100	14 479 565	100	27 189 818	100	30 696 138	100

Források: Alan Sharp: *The Genie that Would Not Go Back into the Bottle: The National Self-Determination and the Legacy of the First World War and the Peace Settlement*. In Seamus Dunn – T. G. Fraser (eds.): *Europe and Ethnicity. World War I and the Contemporary Ethnic Conflict*. New York, 2005, Routledge, 9–28. p.

Az 1921. június 28-i jugoszláviai vidovdani alkotmány ezzel szemben igyekezett korlátozó értelmezést adni a kisebbségvédelmi szerződéseknek. Az 1923. évi romániai alkotmány, amely az 1866. évi ó-romániai alkotmány szövegének módosított változata volt, egyszerűen figyelmen kívül hagyta az ország nem román kisebbségi közösségeit. Pedig a több mint kétszeresére nőtt Román Királyság területén 1930-ban a népességnek mindössze 71,9 százaléka volt román.³⁶

36. Yeshayahu Jelinek: *Nationalities and Minorities in the Independent State of Croatia*. *Nationa-*

A romániai kisebbségi jogok alulszabályozottsága bő teret biztosított a diszkriminatív és asszimilatív kisebbségpolitikai gyakorlatnak, ami ellen az ország magyar, ukrán, zsidó, bolgár és orosz kisebbségei rövid tíz év alatt közel 50 beadványt nyújtottak be a népszövetségi kisebbségvédelmi panaszeljárás keretében. Jóllehet a jugoszláv és az osztrák alkotmány nevesítette a kisebbségeket és nyelvi, oktatási jogait, a kisebbségek helyzete ebben a két országban sem alakult kedvezően. Jugoszlávia kezdettől fogva ellenezte a kisebbségi politikai pártok kialakulását, igyekezett korlátozni az anyanyelvű oktatást és kulturális életet, nem tették lehetővé az országos kulturális és közművelődési egyesületek létrehozását. A jugoszlavizmus ideológiája még a csehszlovakizmusnál is sikertelenebbnek és zsákutcásabbnak bizonyult. Különösen horvát részről utasították el délszláv nemzetegység gondolatát, ami az önmagában kisebbségi helyzetben lévő szerb nemzet pozícióit kezdettől fogva végletesen meggyöngyöztette.³⁷

A 19. századi nyugat-európai nacionalizmus komoly etnikai konfliktusokat eredményezett, de erős, nyelviileg jórészt egységes nemzetállamokat hozott létre. A kelet-európai nemzetek számára ők – elsősorban az angolok és a franciák – jelentették az igazi mintát, a követendő példaképet. Nem pedig Svájc és Belgium, amelyek gondjaira, megoldásaira pedig a legválságosabb 19–20. századi helyzetekben Magyarországon és a szomszédságban is szokás hivatkozni. Az 1918–1920 között létrejött államok azonban csak szerettek volna hasonlítani a két nyugati ideálra. Hiába határozták meg magukat alkotmányaikban egységes nemzetállamként, valójában a két világháború közötti periódusban végig soknemzetiségű államok maradtak. Súlyos regionális fejlődési különbségekkel, történeti, nemzeti identitás-problémákkal. Az érintett kisebbségek – magyarok, németek, szlávok – pedig a legritkább esetben fogadták örömmel a többség által felkínált asszimilációs opciót.

A kelet-közép- és délkelet-európai nemzetállamok közül a legmesszebb kétségkívül Csehszlovákia jutott a kisebbségi jogok tekintetében. De még a masaryki Első Köztársaság sem volt képes elszánni magát a szlovák és a kárpátaljai rutén autonómia megvalósítására, sem pedig a 3,3 millió német, a közel nyolcszáz ezer magyar és a cseh-sziléziai lengyel kisebbség közösségi jogainak biztosítására. A csehszlovák demokrácia „emberarcú nacionalizmusa” képtelen volt a rendelkezésére álló húsz esztendő alatt érde-

lities Papers vol. 8, (1980), no. 2. 195–210. p. Nagy Lajos: *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában*. Kolozsvár, 1944, Minerva, 25–310. p.

37. Bíró László: *A jugoszláv állam, 1918–1938*. Budapest, 2010, História – MTA Történettudományi Intézet, 66–71., 270–284. p. A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken, 1918–1947*. Budapest, 2004, Napvilág Kiadó, 79–108. p.

mi integrációs folyamatokat elindítani a két kisebbségi nemzet, még kevésbé a három nagy lélekszámú nemzeti kisebbség körében, ami az 1938–1939. évi súlyos nemzetközi válság hónapjaiban a kisebbségek leválásához vezetett.³⁸

Ennél is negatívabban alakult a jugoszláv és a román kisebbségpolitika mérlege. Hiába próbálta az erdélyi gyökerű román politikai elit korrigálni a bukaresti kormányzati politika nemzetiségi irányvonalát, az egymást sűrűn váltogató kormányok az anyaországok revíziós igénybejelentésétől tartva, túlságosan kockázatosnak tartották a kisebbségi közösségépítés támogatását, s ehelyett mindvégig az asszimilációs politikát erőltették. Ez még inkább igaz a permanens nemzeti strukturális válsággal küzdő, s az elől a királyi diktatúrába menekülő délszláv államra. A három nagyszámú magyar kisebbségi közösséget megöröklő szomszéd állam a kisantant-politika egyeztetési mechanizmusai révén igyekezett sakkban tartani a magyar revíziós törekvéseket, s ezzel egyszersmind lebénítani a Budapesttel szoros politikai kapcsolatokat ápoló, a magyar kormány pénzügyi támogatásától mindvégig függő viszonyban lévő kisebbségi politikai elitet.

A MULTIETNIKUS NEMZETÁLLAM MŰKÖDÉSI ZAVARAI

A kelet-közép-európai és délkelet-európai államok nemzeti szempontból új államtypust jelentettek. Egyszerre voltak az államnak nevet adó, tituláris nemzeti közösség alkotmány szerinti nemzetállamai, illetve a másik állam területén élő, velük „rokon” vagy éppen az új határokkal tőlük leválasztott kisebbségek „rokon” államai, „anyaországai”. Mindemellett igyekeztek saját nemzeti államukat minél gyorsabban ténylegesen nemzeti állammá, etnikailag lehetőség szerint minél homogénebbé tenni.³⁹

A béketárgyalások munkáját irányító győztes nagyhatalmak vezetői minden új állam esetében szembesültek az amerikai kormányzat által is többször átértékelt, újraértelmezett wilsoni önrendelkezés, illetve az etni-

kai igazságosság és méltányosság elvével. Ezzel együtt az új, kivált pedig a szövetséges kis államok esetében a gazdasági élet- és működőképesség szempontjai, a közlekedési, katonai, stratégiai elvek párhuzamos – olykor csupán kiegészítő, máskor döntő mértékben – való alkalmazásával, az új államok nemzeti jellege – legalábbis statisztikai értelemben – erősen megkérdőjelezhetővé vált.⁴⁰

A lengyelországi és csehszlovákiai német, vagy éppen a Romániához, Csehszlovákiához és a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz került magyar többségű, összefüggő területek körül kialakult feszültség azonban a térség szomszédságpolitikai viszonyait, stabilitását veszélyeztető sok tényező közül csupán az egyik volt.⁴¹ Ennél is súlyosabb konfliktusok csíráját jelentették azok a pseudoföderatív megoldások és a születésük pillanatától kudarcra ítélt autonómiaelképzelések, amelyek az első Csehszlovák Köztársaságban a cseh–szlovák, illetve Kárpátalján a csehszlovák–rutén viszonyt nem voltak képesek két évtized alatt megoldani. A centralizáló délszláv állam a válsághelyzetekben a „nemzeti diktatúra” eszközeitől sem riadt vissza, és igyekezett a végtelenségig halogatni a szerb, horvát, szlovén, bosnyák, macedón közösségek alkotmányos pozíciójának biztosítását. Hasonlóképpen a Román Királyság is képtelennek bizonyult megvalósítani az erdélyi, bán-sági román–magyar reláció államjogi rendezését, vagy a „székely közületi autonómiát”, amelyet a Románia által aláírt kisebbségvédelmi szerződés tett volna Bukarest számára kötelezővé.⁴²

A két világháború közötti kelet-közép-európai nemzetállami rendszer lényegi elemét a brubakeri triadikus helyzetben elemezve, az etnikai szerkezetük szerint nemzetiségi államok mindent elkövettek annak érdekében, hogy valóságos nemzetállamokká váljanak. „Nemzetesítő” funkcióik ezért váltak meghatározóvá. Mindez egyszerre magyarázható azzal, hogy a történelmi sérelmek, a „sötétség koraként” kezelt 17–18. század cseh történe-

38. Andrej Tóth – Lukáš Novotný – Michal Stehlík: *Národnostní menšiny v Československu, 1918–1938. Od státu národního ke státu národnostnímu?* Praha, 2012, Filozofická fakulta UK Praha, 201–225. p. Ladislav Beran: *Odepřena integrace. Systémová analýza sudetoněmecké politiky v Československé republice, 1918–1938.* Praha, 2009, Pulchra, 195–204., 226–237. p.

39. „A nagy soknemzetiségű szárazföldi birodalmak kitapinthatóan a nemzeti vonalak szerint szerveződtek át. Ez a balkáni oszmán uralom fokozatos széttöredezésével kezdődött a 19. században, és az első világháború után szinte egyszerre létrejött új államokkal érte el tetőpontját. [...] Bár Jugoszlávia és Csehszlovákia nemzeti államként alakult meg, a hármasságán belül egynek tekintett »délszláv«, illetve a kettősségén belül egynek vett csehszlovák nemzet állama-ként, mégis egyre inkább sok- vagy kétnemzetiségű államként értelmezték őket.” Brubaker: *Nacionalizmus...* I. m. 13. p.

40. Alan Sharp: *The Genie that Would Not Go Back into the Bottle: The National Self-Determination and the Legacy of the First World War and the Peace Settlement.* In Seamus Dunn – T. G. Fraser (eds.): *Europe and Ethnicity. World War I and the Contemporary Ethnic Conflict.* New York, 2005, Routledge, 9–28. p.

41. A fennálló határok revíziójára törekvő német, magyar, olasz politika nem önmagában a kisebbségi kérdést kívánta megoldani, hanem az elveszített területek visszaszerzésével saját birodalmi léptéktű múltját, hatalmát és befolyását próbálta volna helyreállítani. A Brubaker által „anyaország-nacionalizmus”, illetve „nemzetesítő nacionalizmus” fogalommal jelölt jelenségek a térség államaiban sajátos történeti, geopolitikai színezetet nyertek. Az elveszett birodalmi dimenzió helyreállítása például csak az olasz és német nemzetegyesítés ideológiájában vált meghatározóvá. A magyar revíziós külpolitika kezdettől fogva a magyar kisebbségek visszatérésének gondolatát állította érvelés középpontjába, nem mondva le természetesen az integrális revízió érvényesítéséről sem. Brubaker: *Nacionalizmus...* I. m. 61–64. p.

42. Nagy: *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete...* I. m. 16–31. p.

ti képéhez, a „keresztre feszített”, szétszabdalt Lengyelország „feltámadása”, vagy éppen az „ezeréves elnyomás” szlovák mítoszához hasonló nemzeti traumák jóvátételére törekedtek. Az 1920-as évek jugoszláviai, csehszlovákiai, romániai nemzetállami földreformjainak az ideológiájában például fontos szerepet játszott ez a jóvátételi logika.⁴³ A nemzetállami lojalitás bizonyításaként minden közhivatalnoknak, állami alkalmazottnak, vasutasnak, tanítónak hűségesküvet kellett tennie az új államra.⁴⁴

A két világháború közötti Kelet-, Közép- és Délkelet-Európa nemzetei vagy saját állammal rendelkeztek, vagy legalább névlegesen, nyelvíleg, kulturálisan részei voltak valamely nemzetállam politikai nemzetének, például a csehszlovák, jugoszláv nemzetnek. Ugyanakkor kivétel nélkül minden nemzetnek voltak saját állama határain kívül élő nemzeti kisebbségei is. Ily módon minden kelet-közép- és délkelet-európai népnek voltak anyaországi és állampolgárság szerinti, azaz kulturális és politikai nemzeti feladatai, törekvései. Az Elbától keletre eső nemzetek többsége csupán az első világháborút lezáró békeszerződések után tapasztalta meg az állami eszközök birtoklásának nemzetépítő, asszimiláló lehetőségeit. Brubaker a sziléziai és galíciai lengyel nemzetiesítő gyakorlat részletes elemzésével mutatja be, milyen tömeges német elvándorlás kezdődött a lengyel nemzetállami berendezkedéssel, s miként sikerült a németekkel, ukránokkal és fehéroroszokkal szemben rövid időn belül elfoglalni minden számottevő gazdasági, közigazgatási pozíciót. Mindennek asszimilációs hatását tovább növelte a kizárólagos lengyel közigazgatási nyelvhasználat 1924. évi bevezetése, majd az 1250 nyugat-lengyelországi – Poznan vidéki, pomerániai – német tannyelvű iskola majdnem teljes felszámolása.⁴⁵

Mindez a – nacionalizmusok fejlődésében kimutatható – sajátos kelet-európai fáziskésés a második világháború előtt, alatt és után, majd pedig az 1989-et követő átrendeződésekben súlyos etnikai konfliktusok forrásává vált. A régió új nemzetállami szerkezetében a nemzeti kisebbségek többsége – az említett triadikus viszonyrendszereknek egyszerre tárgyaként és részeseként – az egymással élesen szemben álló nemzeti és állami, kulturális és politikai identitások, lojalitások kettősségével szembesült. Miközben igyekezett saját kisebbségi létezésének gazdasági, politikai, kulturális alapjait megteremteni, egyéni és közösségi jogait kiharcolni, kulturális, oktatá-

si, egyházi, intézményeit fenntartani és működtetni, az eredeti nemzeti közösség és a domicil állam egymással nehezen összeegyeztethető elvárásokat fogalmazott meg velük szemben.

Az asszimilációt és az integrációt, a többségi nyelv és kultúra gyors el-sajátítását, a többségi nemzet által kínált kulturális, politikai minták elfogadását, az együttműködést és a beolvadásig terjedő feltétlen lojalitást várták el a befogadó állam irányítói. Legtöbbször anélkül, hogy ezért cserébe a közösség saját céljait az állam megfelelően támogatta volna. Az anyaországi elvárások, programok a két világháború közötti időszakban a nemzeti nyelv, kultúra, identitás megőrzését, a többségi kínálat elől való elzárkózást, a status quo ante visszaállítása irányába mutató ellenzéki magatartást szabták meg követendő kisebbségi magatartásként. Ebben a helyzetben a kisebbségi pártok, mozgalmak csak ritkán próbálkoztak a többségi pártokkal való együttműködéssel. Egyrészt azért, mert ezt az „aktivista” magatartást az anyaországból rendszerint rossz szemmel nézték. Még az ilyen típusú törekvéseket elvben támogató weimari Németországban is megütköztek azon, ha a csehszlovákiai vagy a lengyelországi németység a politikai pártok koalíciós együttműködését meghaladó aktivitást mutatott.⁴⁶ A legáltalánosabb kisebbségi magatartásnak a sérelmi (gravaminális) politika számított, amely mind a kisebbségi jogvédelem, mind a közösségépítés szempontjából fontos dokumentációs tevékenységnek bizonyult, ráadásul némi mozgósító szerepet is játszott.

A kisebbségi helyzetbe került népcsoportok tagjai előtt ebben a helyzetben a következő választási lehetőségek álltak. Vagy másodrangú állampolgárként élte tovább életét szülőföldjén, lemondva saját nemzeti életének autonóm irányításáról, vagy megpróbált igazodni a többségi nemzet politikusai által meghatározott politikai rendszerhez és elkötelezte magát a kormánypárti, „aktivista politikai” irányzat, párt mellett. A magát a politikai döntésektől távol tartó többség tagjai pedig vagy az asszimilációs utat választották, vagy saját vesztes „nemzetállamukba” települtek át. Ezek az opciók a két világháború közötti nemzetállami gyakorlatban hamarosan a lelkeket és a politikai pártokat, többségi és kisebbségi értelmiségi csoportokat egyaránt megosztották és szembeállították egymással. A nemzetiesítő győztes nemzetállamok tudatos, központilag irányított, országonként változó hatékonyságú asszimilációs politikájával szemben a vesztes magyar és német állam a revíziós politikában jelölte ki saját nemzetiesítő stratégiája kulcselemét.⁴⁷

43. Brubaker: *Nacionalizmus...* I. m. 89–90. p.

44. Romániában, Csehszlovákiában és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban is kötelező volt hűségesküvet tenniük az állami közalkalmazottnak. A nagyszebeni Román Kormányzótanács nevében Vasile Goldiş által kiadott tanári esküformulát közli Balogh Júlia: *Hűségeskü. História*, 12. évf. 1991. 2–3. p. <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/91-023/ch13.html>.

45. Brubaker: *Nacionalizmus...* I. m. 89–90. p.

46. Haslinger: *Nation und Territorium...* I. m. 338–357. p.

47. A Csehszlovákiához, Jugoszláviához csatolt Habsburg- és a Lengyelországhoz került birodalmi

Az első világháború évei alatt kialakult kelet-közép-európai – cseh-szlovák, ruszin, lengyel, szerb, horvát, szlovén – politikai emigrációk fontos szerepet játszottak a közép-európai kisállamok létrejöttében. Nemzeti függetlenségi programjaik, aktív közreműködésük a győztes nagyhatalmak háborús célpolitikájának kialakításában 1918 nyarán célba ért. A Habsburg monarchia stratégiai okok miatt 1918 nyarára eldőlt felszámolásával megnyílt az út a nemzetállamok létrehozása előtt. A Balkán-háborúk és a világháború által militarizált légkörben esély sem volt arra, hogy az ausztrómarchista, föderalista, svájci típusú reformelképzelések megvalósulhassanak.

Igy vált a nemzetállami rendezőelv a közép-európai rendezés alapjává. A versailles-i, saint-germaini, neully-i és trianoni békeszerződésekben a – bolsevik Oroszország fenyegetésének elhárítását és a legyőzöttek is veszélyes Németország sakkban tartását első számú prioritásként kezelő – francia forgatókönyvnek megfelelően a birodalmi kötelékek alól felszabadult nemzetállamok lettek hivatottak pótolni a Monarchia nagyhatalmi egyensúlyozó szerepét és ugyanakkor szolgálni Párizs németellenes külpolitikáját.

A nemzetállami elvnek ilyen konkrét nagyhatalmi érvényesítése azonban szükségképpen csődöt mondott Közép-Európában. A győztes és vesztes nemzetállamok jobbra egymást tartották sakkban, s a gyorsan regenerálódott Németország vagy éppen a térségi szerepre vágyó olasz külpolitika sorra nyerte meg a párizsi érdekekkel ellentétes kombinációknak a térség államaikat. A látszólag sikeres kisantantcsoport sem volt képes egységes szovjet- vagy németellenes frontot kialakítani, nem is beszélve arról, hogy a térség leg-erősebb nemzetállama, Lengyelország az 1919–1920. évi területi konfliktusok miatt ellenérdekelte volt a regionális összefogásban.⁴⁸

A magyar historiográfiai hagyományban többé-kevésbé ez a sok reális elemet tartalmazó, mégis egyoldalú kép rögzült a két világháború közötti, megosztott, keleti „Közép-Európáról”. A korszak nemzetállami történetének ugyanis van egy másik, belső, vagy ha akarjuk, győztes olvasata is. A független és nagy, sikeres lengyel, csehszlovák, román, délszláv állammal azonosuló nemzetek politikai és kulturális elitjei ezt a rövid, alig két évtizedes

német területek német népességének tömeges, gyakorlatilag máig tartó Németországba vándorlásáról lásd Brubaker: *Nacionalizmus...* I. m. 159–164. p.

48. A lengyel külpolitika által kezdetektől fogva tudatosított német-szovjet kettős csapdahelyzettel szemben kialakított alternatívákról, a francia befolyás folyamatos gyengüléséről lásd pl. Anna M. Cienciala: *The Foreign Policy of Józef Piłsudski and Józef Beck, 1926–1939: Misconceptions and Interpretations. The Polish Review*, vol. 55. 2011. no. 1–2. 111–152. p. A jugoszláv kisantant-politika fordulatairól lásd Juhász József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia*. Budapest, 1999, Aula, 68–72.

időszakot tekintik saját történelmük 20. századi aranykorának. A csehek az 1620. évi fehérhegyi csata, a lengyelek az 1795. évi harmadik és végleges felosztás után először rendelkezhetek szabadon saját területeikkel, intézményeikkel, használhatták korlátlanul saját anyanyelvüket a közigazgatásban, oktatásban, s az élet minden területén. A jugoszlavizmus és a nagyromán állameszme megvalósulása ugyanígy hatalmas nemzet- és államépítő élménye volt a románoknak és a szerbeknek. Nem lehet azonban azt sem figyelmen kívül hagyni, hogy a korszak szlovák, rutén, horvát és szlovén autonómiaörekvései mögött egyszerre húzódott az elégedetlenség és a közös államon belül kínálkozó tárgyalásos belső önrendelkezés lehetősége. Ezek az új nemzetállami keretek közt hosszabb-rövidebb ideig másodrangú pozícióba került nemzetek saját önállóságukat nem az 1918 előtti birodalmi keretekhez való visszatéréstől, hanem a közös állam fokozatos átalakításától remélték. A Keleti Svájc-tervezetekkel kapcsolatos magyar állammentő kísérletek, illetve a Masaryk által ideig-óráig felkarolt, Beneš által pedig politikailag kihasznált propagandajelszavak mögött elvben valóságos történeti előzmények, a városi polgárságban, a szociáldemokráciában meglévő hajlandóságok, késztetések húzódtak meg. Ezek azonban a nemzetállami koncepció mindent elborító fölénye hatására rövid időn belül teljesen háttérbe szorultak.⁴⁹

Ezzel együtt az 1918 utáni Kelet-Közép-Európában és persze a balkáni térségben is a nemzeti önrendelkezés gyakorlatában fölöttébb felemás megoldások születtek. A békekonferencia munkája nyomán a sok évszázados dinasztikus birodalmak helyén olyan multietnikus államalakulatok jöttek létre, amelyek nemzetiségi összetételükben megközelítették az általuk felszámolt poliglott birodalmi szerkezeteket. Az új államalapítók gyakran egymás közt sem tudtak megegyezésre jutni az igényelt nemzeti területek kiterjedését illetően.

A párizsi emigráns Lengyel Nemzeti Bizottságot vezető Roman Dmowski és az 1918 novemberében német fogságból szabaduló Józef Piłsudski számára a történeti Lengyelország helyreállítása és a minél nagyobb lengyel államterület megszerzése egyaránt fontos volt. Az egymással rivalizáló két lengyel államalapító és a nyugati hatalmak rokonszenvét megszerző világhírű lengyel zongoraművész, Ignacy Paderewski, a lengyel állam első államfője között folyamatosak voltak a viták és az egyeztetések, mely lengyel és nem lengyel többségű területek élvezzenek elsőbbséget a lengyel államalapításban, és a párizsi békekonferencia elé terjesztendő békejegyzékek-

49. Michael Havlin: *Die Rede von der Schweiz. Ein medial-politischer Nationalitätendiskurs in der Tschechoslowakei 1918–1938*. Frankfurt am Main, 2011. Peter Lang, 183–210. p.

ben. A litván, ukrán, fehérorosz többségű keleti tartományok és a németlakta sziléziai területek fontosságát gyakran eltérően ítélték meg.⁵⁰

Hasonló véleménykülönbségek jellemezték a jugoszláv államalapításban döntő érdemeket szerzett szerb Nikola Pašić és a horvát Ante Trumbić viszonyát.⁵¹ A csehszlovák nemzeti tanács élén egymással szolidáris cseh Masaryk, Beneš és a szlovák Štefánik között a területi kérdésekben nem volt vita, a majdnem mártírrá vált Kramář viszont a gyengeség jelének tekintette a csehszlovák–jugoszláv korridor követelésének feladását. A kelet-közép-európai államalapítók ugyan időnként mérlegelték az államaik területén élő más nemzetiségű népességgel együtt járó kockázatokat, de a területi hódítás, a gazdasági előnyök megszerzésének történeti lehetőségével mindannyian maximálisan élni akartak. Érvelésükben pedig a nemzeti államok létrehozását egyszerre tekintették történelmi jóvátételnek, a nemzeti fejlődés kiteljesedésének és az európai nemzetközösségen belüli egyenrangúság garanciájának. S ebben az európai államközösség 20. századi fejlődésére visszatekintve, jórészt igazuk is volt. A versailles-i nemzetállami logikát Masaryk az első világháború legfontosabb eredményeként, a demokrácia erőinek győzelmeiként értékelte.

A 2014. évi centenáriumi történeti publicisztikában is rendre megjelent ez az érvelés.⁵² Ennek megfelelően a nyugati nagyhatalmak támogatását arra kellett a közép-európai nemzeteknek felhasználniuk, hogy létrehozzák saját demokratikus államaikat. Mint Masaryk írta: „Az lenne kíváncsi, hogy az országok és a nemzetek területileg egybeessenek.” Minthogy azonban „a tiszta nemzeti államok” létrehozására „gazdasági és forgalmi okokból” 1918-ban szinte sem volt mód, a nagy számban kialakuló új, nemzetállami kisebbségek kérdésének „revízióját és rendezését [...] az államok és a területek gazdasági fellendülése”, a „közlekedés tökéletesedése és a közigazgatás fejlődése idővel lehetővé fogja tenni”.⁵³

50. Brubaker: *Nacionalizmus...* I. m. 103–104. p.

51. Dejan Djokić: *Pašić and Trumbić. The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. (Makers of the Modern World. The Peace Conferences of 1919–23 and Their Aftermath.)* London, 2010, Haus Publishing, 228 p.

52. Lásd például Włodzimierz Borodziej publicisztikai írását a szarajevói merénylet évfordulójának napján: *Geteilte und gemeinsame Erinnerung. Neue Zürcher Zeitung*, 2014. június 28. <http://zeitungsarchiv.nzz.ch/neue-zuercher-zeitung-vom-28-06-2014-seite-78.html?hint=7369963>.

53. Az 1917 novemberében Pétervárott készült és közreadott „Új Európa” c. politikai röpirat nemzetállami programjának ideológiai alapvetése szerint „a nemzetek az emberiség természetes szervezetei”. Ezért a nemzetek szabadságát az önálló államok kialakításával kell biztosítani. Masaryk szerint ugyanis „az államok csak eszközei a nemzetiségnek”. A 19. századi európai nacionalizmusok kottáját szem előtt tartva a nemzetek önrendelkezési jogát „a nemzetek szabadságában és egységesítésében”, a saját nemzeti terület meghódításában, a „politikai határok kiigazításában” jelölte meg. Masaryk meggyőződéssel vallotta, hogy a nemzetiségi elvnek ilyen

Szemben a többi új és megnagyobbodott állam alapítójával Masaryk, Beneš, Štefánik és a hozzájuk kapcsolódó korabeli cseh és szlovák politikai elit tisztában volt a csehszlovák államalapítás és állameszme nemzetiségi ellentmondásaival: a cseh–szlovák–ruszin viszony ellenérdekeltségeivel, a szlovák és ruszin autonómia, illetve az ezzel szemben megfogalmazott egységes politikai nemzet kockázataival.

Nem kétséges, hogy a csehszlovák politikai nemzetegység koncepciójának kezdeti és feltételes szlovák, ruszin elfogadásában a köztársaság jelentős német és magyar kisebbségei, illetve a német birodalmi és magyar integritástörekvések miatt érzett veszélyérzet volt a meghatározó. A cseh politikai és kulturális elit többsége által kezdetől fogva etnikai értelemben is magától értetődőnek tekintett nemzetegység belső konfliktusai a Csehszlovák Köztársaság 20. századi zaklatott és rövid történetében megoldhatatlannak bizonyultak.

A versailles-i békerendszer Kelet- és Kelet-Közép-Európában alapvetően azon a tévesnek bizonyult francia geostratégiai elképzelésen nyugodott, hogy Franciaország keleti szövetségeseivel együtt képes lesz kordában tartani és megfékezni a békeszerződések revíziójára törekvő Németországot és a Baltikumra, Lengyelországot ukrán–rutén területeire és Besszarabiára, Bukovina megszerzésére aspiráló Szovjet-Oroszországot. Németországnak már 1925-ben sikerült a locarnói egyezményvel kitörnie diplomáciai elszigeteltségéből, miután elfogadta és garantálta a versailles-i békeszerződésben kijelölt rajnai határt, lemondva Elzász-Lotaringiáról és Belgium németlakta területeiről.

A kelet-közép- és délkelet-európai régiókban a korábbi négy multinacionális birodalom, valamint a szerb, román, bolgár királyság helyén a versailles-i békerendszer csupán három náció – a rutén, a bosnyák és a macedón – számára nem hozott létre önálló közjogi státust. A térség többi nemzete valamilyen formában saját nemzetállamhoz jutott. Először hoztak létre önálló államot az észtek, lettek, majd a litvánok is. A korábban önálló állammal nem rendelkezett nemzetek közül nyelvrokonaikkal közös volt az első „nemzetállamuk” a szlovákoknak, szlovéneknek, horvátoknak, illetve a Szovjet-Oroszországon belüli szovjet tagköztársasági rendszer részeként a fehéroroszoknak és az ukránoknak.

Az általunk kiválasztott nemzetállamok közt sajátos képződményt jelentett a csehszlovák és a jugoszláv állam, amelyek etnikailag kétségkívül a

értelmű érvényesítése a demokrácia erőit szolgálja, amennyiben a nemzetállamok létrejötte a nemzetek egyenlőségének megteremtése irányába tett fontos lépés volt. Tomáš Garrigue Masaryk: *Az Új Európa. A szláv álláspont.* In uő: *A világforradalom, 1914–1918.* Budapest, 1990, Európa Könyvkiadó, 416–417. p.

legösszetettebb alakulatot jelentették. Alkotmányos önmeghatározásuk szerint a „csehszlovák” és a „szerbhorvát” nemzet államának számítottak, valójában azonban soknemzetiségű alakulatot alkottak. Ez a pseudoföderatív berendezkedés nem csupán a területükön élő nemzeti kisebbségek számára okozott komoly gondokat, hanem a „politikai nemzet” fogalmába elrejtett szlovák, rutén, illetve horvát, szlovén és bosnyák kisebbségi nemzeteknek is.

Tény azonban, hogy ezek a kisebbségi nemzetek is előrelépésnek tekintették a fentiekben elemzett összetett nemzetállami formációkat, amennyiben mind a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban, mind pedig a Csehszlovák Köztársaságban a rokon szláv nemzetek többé-kevésbé szabadon használhatták anyanyelvüket, s politikai pártjaik révén bekapcsolódhattak a politikai életbe, s korlátozott mértékben, de részt vehettek az állam irányításában is. A nem szláv kisebbségek, köztük elsősorban a németek és a magyarok már jóval több akadályba ütköztek a szláv többségű és alapvetően csak egységes szláv politikai nemzet kiépítését szorgalmazó lengyel, csehszlovák és jugoszláv nemzetállamban.

Gyáni Gábor

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ EMLÉKEZETE

Halottak napi megemlékezés az első világháborúban elesettek sírjánál, 1914–1918 között

A tanulmány az OTKA által támogatott K 108670. sz. *Művészetek és tudomány a nemzetépítés szolgálatában a 19. századi Magyarországon* című kutatási projekt keretében készült.

Könyvtárakat töltenek meg a háború had-, gazdaság- és diplomáciatörténetéről szóló művek, viszont eddig jóval kevesebb figyelemben részesült az a kérdés, hogy miként dolgozták fel az európaiak a Nagy Háború élményét. Nem vagy alig elemezték – különösen nem összehasonlító módon – az emlékezet egyes színtereit, a gyász és a közösségi (az állami, a hivatalos) kommemoráció helyét és a kettő egymáshoz való viszonyát. Jay Winter megállapításának¹ igazát Stéphane Audoin-Rouzeau és Annette Becker kijelentése is aláhúzza: „Az első világháború történetírása nyolcvan éven át nem vett tudomást a nagy háború nyomán keletkezett sebek mélységéről. Fogalmazzunk pontosan: a tömeges halált [...] valóban számba vették. A veszteséget azonban nem. A gyászt nem.”² Írásunkban már ez okból is a tömeges halál emlékezetét állítjuk előtérbe és azzal foglalkozunk, amit George L. Mosse az elesett katona kultuszaként tárgyalt és amit egyfajta polgári (civic) vallásként tartott számon.

Mosse szerint a háború emlékezete mint mítosz rögzült a széles társadalmi köztudatban, amely az elesett katonát mindazokkal a szimbolikus jelentésekkel felruházta, amelyek egy időre kitölthették a háború emlékezeti terét. Ő maga kizárólag a háborús emlékezet nyilvános formáit vizsgálta, így joggal konstatálhatta a kultusz erőteljes átpolitizáltságát, alapvetően nacionalista beállítottságát.³

Reinhart Koselleck háborús emlékműveknek szentelt úttörő írásában szintén a háborús memória politikai, vagyis a nemzeti közösségi identitást kifejező jellegét hangsúlyozta. A német teoretikus szerint a háborús emlékmű a katonahalál emlékezetét e világi funkcionális kontextusba emeli át, amely már csupán a túlélők jövőjét érinti: „A halál letűnőben lévő keresztény értelmezése olyan jelentés számára nyitja meg a teret, amely tisztán

1. Jay Winter: *Sites of Memory, Sites of Mourning. The Great War in European Cultural History*. Cambridge, 1995, Cambridge University Press, 1. p.
2. Stéphane Audoin-Rouzeau – Annette Becker: *1914–1918, az újraírt háború*. Budapest, 2006, L'Harmattan–Atelier, 137. p.
3. George Mosse: *Fallen Soldier. Reshaping the Memory of the World Wars*. New York – London, 1990, Oxford University Press, 46–50., 74., 85., 90., 92. p.

politikai és társadalmi viszonyokon alapul.”⁴ Később persze hozzáteszi: „El kell ismerni [...], hogy ez a politikai funkció nem abszorbeálja teljes mértékben az emlékművet. Nem az az érdekes csupán, hogy mennyire tematizálja [az emlékmű] a nemzet ügyéért elszenvedett halált annak érdekében, hogy partikuláris csoportidentitást teremtsen. Hiszen a meghalás is társul hozzá pótlólagos téma gyanánt.”⁵ Ő azonban nem vizsgálja külön a kérdés e vonatkozását, bár elismeri, hogy a politikai funkció, amivel az állam az emlékműveket felruházza, attól függően lehet más és más, hogy győztes vagy vesztes állam (ország) állította-e a monumentumot.

Ma már azonban tisztán látjuk, hogy az emlékműnek a gyászközösség által tulajdonított jelentés részben vagy egészen különbözik az emlékművek hivatalos értelmétől. Jay Winter és számos francia historikus kutatásaiból kiviláglik, hogy a monumentumok társadalmi használata is jelentésképző tényező. Az utóbbi látható megnyilvánulása az emlékművekhez szorosan kapcsolódó közösségi kommemoráció megannyi rítusa, amely nyilvánvalóvá teszi a kultusz mélyén megbújó, azt eltető „gyászközösségek” jelentőségét.⁶

Mosse is úgy ítélte meg, hogy bizonyos előzmények után a Nagy Háború teremti meg a háborúban elhalt katonák újmódi közösségi, az állam által is szított kultuszát. Mosse a halál nacionalizálásáról beszél, ami döntő lépés szerinte ahhoz, hogy kialakuljon az elesett katona kultusza, aminek azonban a magángyászra is van némi hatása.⁷ Ennek az új érzékenységnek, mondhatni modern emlékezeti kultúrának a jegyében erőteljesen demokratizálják a (katona)halottakra való emlékezést, jóllehet egyszersmind el is személytelenítik a tömeges háborús halál brutális tényét. A kultusz ettől fogva a közkatonának és nem a hadseregek vezérő tiszteinek, a tábornokoknak szól, mint történt a múltban. A halál demokratizálása mélyen egybevágott a Nagy Háború „demokratizmusával”, azzal tehát, hogy mindenkinek (egy-egy férfi korosztályoknak) egyaránt joga és kötelessége volt harcolni és meghalni a fronton. Ez okból nevezi Koselleck az elesett katona kommemorációját polgári emlékezési kultusznak. Az érem másik oldala ugyanakkor, hogy a háborús emlékművek – és olykor a hozzájuk kapcsolódó emlékezési szertartások is – funkcionalizálódtak, politikai tartalommal telítődtek. Így tölthették be ugyanis a háborús emlékművek a nekik szánt

demokratikus legitimáció szerepét, amikor azt az üzenetet továbbították a hátrahagyottaknak, hogy a nemzetállam egyenlő jogokat élvező állampolgárait kivétel nélkül mind megilleti a személy szerinti emlékezetben tartás joga, ha háborúban halt meg.⁸

A háborús halál tömegessége is kézenfekvő mozgatórugója az újmódi halottkultusznak. Tízmillió katona lelte halálát a harcokban.⁹ S hányan lehetnek vajon a tényleges és potenciális gyászolók? Egyes kalkulációk szerint az elesett katonák közel egyharmada hagyott maga után özvegyet, ennél is nagyobb az árvák száma, akiket Jay Winter, európai viszonylatban, hatmillió főre taksál. S ekkor még nem számoltunk az elesettek szüleivel, közeli és távoli rokonaival, és további személyi kapcsolataival, az ún. „fiktív rokonság” gyászközösségével. A Franciaországra vonatkozó becslések két és fél millió közvetlen gyászolót valószínűsítene, akik az elesettek rokonait alkotják. „Egy egész társadalom volt [...] gyászban: egy egész társadalom alkotta a »gyászközösséget«, s csupán igen keveseket kímélt meg teljesen a háború.”¹⁰ A háborús gyász ráadásul el is üt a békebelitől, mert csupán az egyik nemet és kizárólag a fiatal felnőtteket sújtja. Továbbá: rövid időn belül roppant nagy számban tarol ezúttal a halál, ami szintúgy sokkolja a hátramaradottakat. Végül: a 19. századi demográfiai átalakulás eredményeként a 20. század elején már viszonylag ritkának mondható, hogy a gyerekek előbb halnak meg a szüleiknél, ami viszont az első világháborúban közönséges napi tapasztalat. Ez utóbbi még megrázóbbá teszi a hátramaradottak számára a katonák halálát.¹¹ Ebből is fakad az „örökös gyász”, ami azzal egyenértékű, hogy soha sem dolgozható fel maradéktalanul a veszteség traumatikus élménye. S van itt még valami: mérhetetlenül sok az azonosíthatatlan, egyúttal elkallódó holttest, melyet „rendesen” nem is lehet eltemetni. Ez szintén komoly akadálya a gyászmunka keresztülvitelének. Ha ezek a sírhelyek léteznek egyáltalán, akkor is többnyire elérhetetlenek a gyászolók számára. A gyászközösség azonban olykor mégis szeretné birtokba venni (és otthon eltemetni) a holttestet vagy legalább felkeresni a sírhelyet.¹²

4. Reinhart Koselleck: *War Memorials: Identity Formations of the Survivors*. Trans. Todd Presner. In uő: *The Practice of Conceptual History. Timing History, Spacing Concepts*. Stanford, 2002, Stanford University Press, 288. p.
5. Uo. 309–310. p.
6. A gyászközösség fogalmát Jay Winter vezette be: *Sites of Memory...* I. m. 6. p.
7. Mosse: *Fallen Soldier...* I. m. 36–38., 49. p.

8. Koselleck: *War Memorials...* I. m. 314., 320. p.
9. Ez így csupán egy hozzávetőleges számadat. A háborús katonahalottak pontos számának a megállapítása komoly nehézségekbe ütközik. Vö. Antoine Prost: *The Dead*. In Jay Winter (ed.): *The Cambridge History of the First World War. Vol. III. Civil Society*. Cambridge, 2014, Cambridge University Press, 563–567., 587–588. p.
10. Audoin-Rouzeau–Becker: *1914–1918...* I. m. 165. p., továbbá Winter: *Sites of Memory...* I. m. 46–47. p.
11. John Horne: *The Living*. In Winter (ed.): *The Cambridge History of the First World War. Vol. 3*. I. m. 595. p.
12. Prost: *The Dead*. I. m. 567–586. p.

Minden ember halála saját egyéni sorsának a beteljesülése, ami szükségképpen kiváltja az individuális gyázmunkát. A Nagy Háború egyik feltűnő sajátossága, hogy a tömeges halál – először a történelemben – *kollektív* emlékezeti rítusokat gerjeszt amellett, hogy a gyász egyéni jellegét érintetlenül hagyja. Továbbra is válaszra vár azonban az a kérdés, hogy miként alakul kettőjük viszonya egymáshoz. Közelebbről: hat-e és amennyiben hat, hogyan befolyásolja a kollektív emlékezeti kultusz az egyéni gyászt? Enyhít vajon rajta?

A Nagy Háború nyomán kibontakozó közösségi rituális megemlékező szertartások az elesett katona heroizált alakját állították az emlékezeti munka középpontjába. Általános az a történelmi meggyőződés, miszerint a heroizálás a kultusz instrumentalizálódását jelenti, és mint eszköz játszott közre egy olyan (politikai) folyamatban, amely (mellesleg) a gyászolók fájdalmán is enyhített valamelyest. Ha közösen élik át a gyászt, akkor (remélhetőleg) csökken a veszteségből adódó egyéni megpróbáltatás terhe, amit az emberek egyébként ijesztő magányban szoktak átélni.¹³ Ráadásul a katona háborús halála – a közösségért, a nemzetért való hősiesség odaadás eseményeként – általános értelmet (is) nyer, amellett, hogy egyéni gyászt idéz elő. S vajon ennyi lenne csupán az emlékművekben testet öltő háborús emlékezet Európa- és világszerte zajló kultikus gyakorlatának az egyetlen és egyöntetű értelme? S ha így van, mennyire volt vagy lehetett hatékony a katonahalál nemzetiesítése az egyéni (kisközösségi) fájdalom enyhítésében?

Ha akár csak futó pillantást vetünk a közösségi gyász tartalmára, azt kutatva, hogy mi felel meg abban az elesett katona nyilvános és kultikus emlékezetének, akkor könnyen kétségeink támadhatnak a közösségi halottkultusz mindenhatóságát illetően. Mosse váltig állítja ugyan, hogy a „modern háborús emlékművek nem annyira az egyes egyénre, mint a nemzetet szimbolizáló alakokra fókuszálnak – arra, hogy a nemzet minden (férfi) tagja áldozatot hoz a nemzet érdekében”.¹⁴ Idézett tézise azonban ma már korrekcióra szorul. Tény persze, hogy az elesett katonát a hivatalos kommemoráció többnyire és szinte kivétel nélkül hősnak és nem áldozatnak állítja be. Ami magából a kultusz demokratizmusából is logikusan adódik. Ezzel függ össze az is, hogy az ellenséges katona semmilyen módon sem képezheti a megemlékezés (és a halottkultusz) tárgyát. Jellemző, hogy a legyőzötteket nem szerepeltetik az emlékműveken önnön fizikai mivoltukban, sőt a sírjaik (a temetőik) is hátrányt szenvednek a háborút követő katonai-

temető-kultusz ápolása során.¹⁵ Elvi kiindulópontunk szerint a helyi (és kivált a központi) háborús emlékműveknek tulajdonított hivatalos jelentés nem feltétlenül vág egybe azzal, amit a gyászközösség tulajdonít a szóban forgó objektumoknak, amikor alkalmanként felhasználja őket a saját emlékező szertartásaihoz. Mondani sem kell, a kultikus céllal emelt emlékművek „eredeti” jelentése sem igen éli túl azt a nemzedéket, amely a monumentumot állította és a kommemoráció céljaira hasznosította.¹⁶

Jay Winter a háborús emlékművek három egymástól elváló terét és idejét különbözteti meg. Az 1918 előtt állított monumentumok rendszerint szétszóródtak a hátszág egész területén, a fegyverletételt követő évtizedben viszont többnyire templomokban és polgári színhelyeken (a települések központjaiban) állították fel őket. A harmadik fázisban leginkább a temetőkbe kerültek az objektumok. Kezdetben a háborús patriotizmus és a hősiesség túlhangsúlyozása hatotta át az emlékműállítást, a háborús lelkesedést kívánták szítani általuk. A második fázis monumentumain a vallási ökumenizmussal párosított konvencionális patriotizmus dominált, ami a veszteség egyetemességét (az egyéni gyászt), valamint az emlékezet nemzetpolitikai és esztétikai irányultságát egyaránt kifejezte. A gyász mint emlékezeti munka egyetemes nyelve csupán a harmadik fázisban alakult ki, ez viszont épített a partikuláris (a nemzet szintje alatti) hagyományokra is, és nemegyszer meghaladta azt.¹⁷

A kérdés ezzel árnyaltabb megvilágítást kap a korábbiakhoz képest, midőn egyoldalúan abszolutizálták a háborús emlékezet átpolitizáltságát. Antoine Prost, Annette Becker és Jay Winter kutatásai világossá tették, hogy a nemzeti hőszugalmazása mellett – még ha alárendelt módon is – kódolt formában mindig benne rejtett a monumentumokban a személyes gyázmunkára jogosító üzenet. Korántsem tartjuk ezt véletlennek. Az esetek döntő hányadában a háborús emlékmű a gyászolók rendelkezésére álló egyedüli emlékezeti hely, mivel nagyon sok katona holtteste tűnik el nyomtalanul a frontharcok során, és köt ki végül tömegsírokban. (Franciaországban az osszárium létesítése is divatba jött a háború után.) S persze azoknak az elesett katonáknak a sírját sem látogathatták a gyászolók, akik a fronton létesített temetőkben, névvel megjelölt sírokban nyugodtak; mérhetetlen távol estek ugyanis a hozzátartozók lakhelyétől. A kérdésre később még visz-

13. Audoin-Rouzeau-Becker: *1914–1918...* I. m. 171. p., továbbá: Winter: *Sites of Memory...* I. m. 95–97. p.

14. Mosse: *Fallen Soldier...* I. m. 47. p.

15. Koselleck: *War Memorials...* I. m. 302. p. Bruce Scates – Rebecca Wheatley: *War Memorials*. In Winter (ed.): *The Cambridge History of the First World War*. Vol. 3. I. m. 553. p.

16. Koselleck külön hangsúlyozza a háborús emlékművekbe foglalt jelentés konkrét időhöz, egy adott korhoz (kontextushoz) való kötöttségét. Koselleck: *War Memorials...* I. m. 324–325. p. Hasonló megállapítást tesz: Scates–Wheatley: *War Memorials*. I. m. 554–556. p.

17. Winter: *Sites of Memory...* I. m. 79. p.

szatérek. Ezért nem lehet tehát a háborús emlékműveknek egy fix jelentése, olyan, ami ráadásul még az idő múlásának is ellenállna.

A háborús emlékezet számos nyilvános színtere (a katonai temetők, a háborús monumentumok, vagy a Nagy Háború narratív diszkurzusa, benne a naplókkal, memoárokkal, regényekkel, sőt a történeti irodalommal) személyes viszonyt teremt – az emlékezés rítusai segítségével – a gyászban lévő és a fronton elhalt férjek, apák, fiúk, testvérek között. Ennélfogva jótékonyan járul hozzá ahhoz, hogy egyszer csak úrrá legyenek a gyászközösség tagjai a veszteség okozta fájdalom; ezt leginkább a felejtés hozza magával. Nem vitás tehát, hogy a háború emlékezete roppant összetett jelenség, amelyben hol összefonódik, hol elválik egymástól a hivatalos és a magánjellegű emlékezeti munka. Mert hiszen az „emlékmű éppúgy lehet egyéni, mint közösségi, az emlékezés privát aktusaként vagy közösségi megemlékezésésként”.¹⁸ Továbbá az „emlékműállító bizottságok döntései és az avatási beszédek láthatóvá teszik [...] a feszültséget a háborús identitás és a gyászoló identitása között”.¹⁹

Az első világháború európai (és tengerentúli) emlékezete egyöntetű képet mutat, ami jól bizonyítja az új emlékezeti kultúra egyetemességét. Már ez okból sem számít merőben véletlennek a háborús emlékművek formai és olykor tartalmi – a 18. század végi francia forradalom óta – megfigyelhető állandósága, amit Koselleck mégis meglepőnek tart.²⁰ Mindez pedig arra jogosít fel bennünket, hogy konstatáljuk a „háború emlékének szentelt nyilvános terek világméretű homogenizálódását”, ami különösen a húszas éveket jellemzi.²¹ Akadnak persze különbségek is az egyes országok között az emlékezeti kultúra tekintetében, bár az emlékművek formai hasonlósága vitán felül áll. Egyöntetűség jelentkezik már abban is, hogy ekkor – olykor a harcokkal már egy időben – kivétel nélkül mindenhol napirendre kerül a háború katonahalottainak felülről forszírozott kultusza. Egyes-egyedül Oroszország, vagyis a Szovjetunió volt kivétel e szabály alól. S ami talán ennél is fontosabb, általános az egyenkénti, a név szerinti emlékezés kötelme.

Korábban is akadtak már szórványos jelei ennek az eljárásnak, de csupán a Nagy Háború tette szokásszerűvé a katonahalottak név szerinti számontartását, amit zömmel az emlékműveken elhelyezett névsorokkal oldanak meg; és e törekvésnek felel meg az is, hogy a katonatemetőkben el-

helyezettek *mind* nevesített sírhoz jutnak.²² A néven való számontartás gyakorlata egyenlősítő, de nem individualizáló eljárás. Feltétlenül indokolt a distinkció. Hiszen a név szerint azonosított katonahalottak roppant tömegét ömlesztve bocsátja a nyilvános gyász rendelkezésére; és teszi mindent azért, hogy a halottkultuszt becsomagolhassa a nemzeti közösségi heroizmus fennkölt fogalmába. Ez azt is jelenti egyúttal, hogy a katonahalottak kultusza re-produkálja a tömeges halálosztó totális háború eredeti logikáját, hogy tudniillik nap mint nap hihetetlen számban halnak meg a frontkatonák. A szünet nélkül folyó harcok során pedig a halott katonák tetemét gyakran nem temethették el, sokukat még csak nem is azonosíthatták, sem akkor, sem később. Jellemző későbbi példa, hogy 1926 és 1935 között is még 122 ezer korábban temetetlen francia és német katona holttestét találták meg a nyugati fronton.²³ Találóa jelezi meg Reinhart Koselleck ezzel a problémával kapcsolatban, hogy az egyes egyént elnyeli a tömeges halál.²⁴

A fronthalál nemcsak tömeges volt, de egyúttal el is szakította egymástól a halottakat és gyászolóikat. Ritkán kerültek ugyanis haza (az otthoni temetőkből) a katonák tetemei. A fronton elföldeltek pedig, ha nem lehetett őket azonosítani, tömegsírokba kerültek, melyek felett vagy a közelükben később olykor emlékműveket emeltek, amelyek zarándokhelyekké, netán turistalátványosságokká váltak az idők során. Költségkímélő megoldás esetén a harcok valamikori színtereit (a temetőkkel együtt) minden külső beavatkozás nélkül átengedték a spontán emlékezésnek, majd enyészet lett a sorsuk.²⁵ Ezzel teljes az első világháborút övező-követő emlékműkultúra, amely a győztesek által emelt 19. századi emlékművek egyenes ági leszármazottjaként (majdnem) minden háborús halott emlékét megőrökíti, hogy virulens emlékezeti kultusz alapjává tegye. A háborús halál demokratizálásának, bár nem maradéktalan individualizálásának itt vázolt folyamata akkor érte el a tetőpontját, amikor meghonosították az Ismeretlen Katona sírja jellegű monumentumot. Szinte nincs olyan volt hadviselő ország, ahol ne állították volna fel előbb vagy utóbb a fővárosban az Ismeretlen Katona sírját, amiből mindenütt csak egy van. Az Ismeretlen Katona

18. Scates–Wheatley: War Memorials. I. m. 529. p.

19. Audoin-Rouzeau–Becker: 1914–1918... I. m. 146., továbbá Koselleck: War Memorials... I. m. 311. p.

20. Koselleck: War Memorials... I. m. 299. p.

21. Audoin-Rouzeau–Becker: 1914–1918... I. m. 149. p.

22. A temetők létesítésének folyamata időben elhúzódik, így a húszas években is gőzerővel folyik még a koncentráció, a korábban azonosítatlan holttestek újratemetése. Prost: The Dead. I. m. 576–583. p.

23. Prost: The Dead. I. m. 578. p.

24. Koselleck: War Memorials... I. m. 319. p. Hasonló megállapítást tesz: Scates–Wheatley: War Memorials. I. m. 552. p.

25. Koselleck: War Memorials... I. m. 319–320. p. Prost: The Dead. I. m. 568–570. p. Dr. Stencinger Norbert – Pintér Tamás – Rózsafi János: Első világháborús magyar katonatemetők kutatása a Doberdó-fennsíkon. In Tóth Zsolt (szerk.): *Hőseink nyomában. Tanulmánykötet a hadisírok kutatásáról*. Budapest, 2013, Zrínyi Kiadó, 94., 109. p.

sírja a színekdokhé elvei szerint az egy mindenkiért, helyesebben a mindenkít képviselni hivatott egyetlen, személyében azonosíthatatlan elesett katonára hivatalt kultuszát teljesíti ki.²⁶ Nem tudni, ki nyugszik ténylegesen a jelképes sírban.²⁷ Az Ismeretlen Katona sírja így – látszólag – eltér az elesett katonák neveivel díszített szimbolikus tömegsírtól, valamint a nagyszámú városi (községi) háborús emlékműtől. Ám éppen ezzel a hangsúlyozott szingularitással utal az Ismeretlen Katona sírja a háború katonahalottainak óriási tömegére, ami a Nagy Háború velejárója volt.

A háborúban elesett katonák név szerinti emlékezetben tartása új érzékenységet, modernnek tetsző tudatot fejez ki, amely, egyebek mellett, azt a különösen feszítő igényt elégíti ki, ami folytonosságot szeretne teremteni – az emlékezet révén – a haza, az otthon, illetve a távoli fronton hazájukért elesett katonák között, akik többnyire a halálukban sem térhettek haza. Hiszen a fronthalált ritkán követte a tetem exhumálásos azonosítása és hazaszállítása, ekként való repatriálása és domesztikálása. Ez az átható és tömeges igény ilyenformán szurrogátumon keresztül elégülhet ki csupán. S ezt a szurrogátum szerepet tölti be a hősi halottként tisztelt katonák mindegyikét egyformán megillető, egyénenként adagolt kultikus tisztelet tárgyi kereteinek a megteremtése és állandóvá tétele. Az elesett katonák névsoraival ellátott háborús emlékművek afféle temetőpótlékként szolgáltak, helyt adva az egyéni gyászmunkának is. Az emlékmű mint „sírhely” időnkénti felkeresésével, a kommemorációs célból az emlékműnél rendezett szertartáson való személyes részvétellel lehetett „letudni” a gyászmunkát.²⁸

Pierre Nora emlékezhely- (*lieux de memoire*) koncepcióját alapul véve más értelemben is fontos szerepe volt vagy lehetett ezeknek az emlékműveknek. A francia historikus szerint a 20. században nem vagy alig keletkezik emlékezet közvetlenül a megélt tapasztalatból. A „modern” ember nem támaszkodhat tehát többé spontán módon a valamikori élményeire, és az

áthagyományozott tapasztalatokra, mint tette a múltban. Mesterségesen kell létrehozni azokat az emlékhelyeket, amelyek a múlt jeleiként, hangsúlyos térbeli emlékeztető reprezentációként hatnak és kommemorációra készítetnek. Ezt a gyakorlatot nevezi Thomas W. Laqueur a kommemoratív hipernominalizmus sajátos megnyilvánulásának.²⁹

Az egyén az első világháborús katonahalottak kultusza során annak ellenére is sokat veszít saját individuális fontosságából, hogy egyébként név szerint tartja őt nyilván a köz- és magánemlékezet. Kitűnő példaként szolgál erre nézve a katonatemető. Nem foglalkozhatunk itt behatóbban azzal a kérdéssel, hogy miként különült el a katonatemető a civilek temetőitől, mely utóbbiak szintén hosszabb folyamat eredményeként függetlenedtek a templomkerti sírhelyek világától.³⁰ A katonatemető specifikumai közül néhányat emelünk ki csupán ez alkalommal.

1. Az előbb sebtében, majd véglegesen elföldelt katonahalottak az újonnan kialakított katonatemetőkben leltek végső nyugalomra, amelyek rendre az elesettek szülő- és lakhelyeitől távol, a frontok területén, vagy azok közelében létesültek.³¹ Következésképpen „ellenséges”, legalábbis idegen földbe került legtöbb fronthalált halt katona. Kizárólag a sebesülésüket vagy a kórházi kezelésüket követően elhunyt katonák kerülhettek a származási helyükhöz közeli temetőkbe. Országoként más és más esélye volt annak, hogy repatriálhatókká válnak-e idővel a holttestek. Némi ellenállás után 1920 szeptemberében a francia állam engedélyezte azt az 1923-ban lezárult akciót, melynek keretében nagyjából 300 ezer tetemet szállítottak haza, hogy otthon újra eltemessék őket. Ehhez azonban tudni kell, hogy valamivel több mint egymillió francia katona vesztette életét a háborúban, ebből durván 700 ezer személy földi maradványait sikerült azonosítani, és közülük 240 ezer került haza *közpénzen* az akció eredményeként.³² Franciaországon kívül egyedül Olaszország hatóságai engedélyezték 1921-ben a holttestek exhumálás utáni hazaszállítását és otthoni újra eltemetését. Antoine Prost helytálló megállapítását idézve az így „demobilizált” katonai tetemek esete jól példázza, hogy miként ment (mehetett) át a köz a magánba, a kollektív az individuálisba és a formális az intimitásba.³³

26. Koselleck: War Memorials... I. m. 317. p. 1920 novemberében adják át a két első, az Ismeretlen Katona sírja jellegű monumentumot (Párizsban és Londonban), majd sorra következnek a többi európai és tengerentúli fővárosok (Washington, Róma, Brüsszel, Prága, Belgrád, Varsó, Athén). Budapest kissé késve, 1929-ben követi a példát. Berlinben azonban soha sem állítottak ilyen emlékművet. Audoin-Rouzeau–Becker: 1914–1918... I. m. 154. p.

27. A londoniban például senki. Winter: *Sites of Memory*... I. m. 104. p.

28. Daniel J. Sherman: Art, Commerce, and the Production of Memory in France after World War I. In John R. Gillis (ed.): *Commemorations. The Politics of National Identity*. Princeton, 1994, Princeton University Press, 189. p. Stephanie Kaiser – Jens Lohmeier: Mourning Aachen's War Dead: Cultures of Memory During the First World War and the Postwar Period. In *Remembrance and Solidarity. Studies in 20th Century European History*, No. 2: First World War Centenary. Warszawa, 2014, European Network Remembrance and Solidarity, 270. p. Joy Damousi: Mourning Practices. In Winter (ed.): *The Cambridge*... I. m. 358–384. p.

29. Thomas W. Laqueur: Memory and Naming in the Great War. In Gillis (ed.): *Commemorations*... I. m. 160. p. Fenti gondolatmenet sokat köszönhet Laqueur fejtegetéseinek. Pierre Nora felfogásához vö. Pierre Nora: Emlékezet és történelem között – a helyek problematikája. In uő: *Emlékezet és történelem között*. Budapest, 2010, Napvilág, 13–33. p. Ford. K. Horváth Zsolt.

30. Bővebben: Mosse: *Fallen Soldier*... I. m. 38–44. p.

31. A témáról átfogóan szól: Prost: The Dead. I. m. 568–586. p.

32. Winter: *Sites of Memory*... I. m. 26. p. Prost: The Dead. I. m. 576. p.

33. Prost: The Dead. I. m. 576. p.

2. Az első világháború kapcsán létesített katonatemetőkben a temetkezés új (korábban csak az Egyesült Államokban honos, Európában azonban ismeretlen) formáját rendszerezítették, a személytelen, minden egyéni jellegzetességet nélkülöző sírjelek geometrikus rendbe szervezését. A katonatemető mint térforma radikálisan különbözött a szokványos civil temetőktől, melyektől térbelileg is határozottan elkülönült, jelezvén, hogy a polgári és a katonai népesség még a halálában is két külön emberfajtát képvisel, különösen, ha háború okozta a katonák tömeges halálát.

Mindent egybevetve: a normális gyászmunka – amire a konvencionális temetőlátogatás és a sír gondozása ad lehetőséget – majdhogynem lehetlenné vált ezúttal. A frontterületen létesült katonatemetők többnyire óriási távolságra estek a hozzátartozók lakhelyeitől, ezért nem vagy elvétve lehetett csupán felkeresni azokat. Államilag finanszírozott temetőjárásokkal (turisztikai programokkal) ellensúlyozták időnként a nagy távolságból adódó nehézségeket, amire az Egyesült Államok a legjobb példa. Az amerikai gyászolók számára a föderális kormány az ún. Arany Csillag zárándokutak megszervezésével biztosította a legalább egyszeri sírlátogatást.³⁴ Angliából ugyanakkor viszonylag gyakran jártak át a gyászolók az észak-francia és a belga területeken létesült katonatemetőkbe.³⁵

Nincs azonban teljes egyöntetűség a háborús emlékezet terén Európa (hadviselő) államaiban. Amit eddig előadtunk, az főként vagy kizárólag Nyugat-Európa (és az Egyesült Államok vagy Ausztrália) esetére igaz, de alig vagy egyáltalán nem érvényes a közép- és kelet-európai országokra nézve. Szembetűnő különbség van a tekintetben, hogy miközben a nyugati monumentumok többségét rendszerint visszafogottság jellemzi a nemzeti hős eszményítését tekintve, addig a kelet-európai gyakorlat egészen más vágányon halad. Holott éppen a győztes országok hatásai és helyi közösségei állították a nyugati monumentumokat, míg az utóbbiak részben épp a vesztes országokban keletkeztek. Sokatmondó, hogy a franciák nem is háborús emlékműnek, hanem a halál emlékműveinek (*monument aux morts*) nevezik ezeket az objektumokat, melyek – a múltbeliektől eltérően – nem a győzelmet, a háborúban elért végső katonai dicsőséget, hanem a nemzetért feláldozott emberéletre való emlékezés szüntelen igényét fogalmazzák meg.³⁶ Hozzá kell tenni, a szinte már nagyüzemi tömegtermelésből kikerült helyi háborús emlékművek – bár igyekeztek drámai hatást kelteni – a rajtuk szerepeltetett katonalakokat többnyire álló (és nem mozgó) testtar-

tásban, lábhoz eresztett fegyverrel pózoló passzív figurákként jelenítik meg. Ennélfogva inkább a gyász érzületének, mint a dicsőség melengetésének a kedvében járnak.³⁷ Nem ez a helyzet viszont azokban a közép- és kelet-európai országokban, amelyek történetesen a Párizs környéki békék eredményeként ekkortájt nyerik el nemzetállami szuverenitásukat, így Lengyelországban vagy Csehszlovákiában.

A háborús emlékezet textuális bizonyítékait vizsgáló történész szerint nem vonatkoztatható Jay Winternek a brit veteránok kapcsán tett megfigyelése a cseh és szlovák veterán emlékezőkre. Az előbbieket – memoárjaik papírra vetésével – elhalt bajtársaikra kívántak elsősorban emlékezni, de egyúttal a háború borzalmait is megörökítették, valamint a lelkiismeretfurdalásukat is kifejezték amiatt, hogy életben maradtak. A cseh és szlovák veterán emlékezők olykor maguk is felidéztek ugyan az elesett bajtársaikkal kapcsolatos emlékeiket, de ritkán beszéltek a háború szörnyűségeiről, annál többen áradoztak arról a magasztos szerepről, amit harctéri szolgálattal az új nemzetállam és társadalom létrejöttéért kifejtettek. A hosszan elhúzódó háború a brit vagy a francia katonák számára szinte minden korábbi illúziójuk elvesztésével járt együtt: nem gondolták többé, hogy bármi értelme lett volna a vérontásnak. Cseh és szlovák sorstársaik esetében viszont az illúziókkal való feltöltődést eredményezte a négy háborús év.³⁸

Hasonló következtetésre jutott a háború lengyel emlékezetét vizsgáló kutató is, amikor a katonatemetőket vizsgálta. Piłsudski hatalomra kerülésével (1926) kezdetét vette a lengyel légionárius hadsereg katonáinak mint nemzeti hősöknek az állami kultusza. Ettől fogva egyre jobban elhanyagolták az „idegen” nemzetiségű (és nem csupán az orosz, hanem az osztrák–magyar k. u. k. hadsereg) lengyel földön elesett, ott elföldelt katonáinak a sírjait, ha nem számolták fel őket azon nyomban; a lakosság pedig minden számára értékes dolgot elhordott belőlük.³⁹

Ha a háborúban elesett katona nem járult hozzá a halálával valamilyen magasztos dologhoz, mert nem vette ki a részét ezzel nemzete jövőbeli felemelkedéséből (és a nemzet végső katonai győzelméhez sem tett hozzá semmit), akkor a háború kultikus emlékezete sem vált legitim üggyé. Író-

34. G. Kurt Piehler: The War Dead and the Gold Star: American Commemoration of the First World War. In Gillis (ed.): *Commemorations...* I. m. 175–181. p.

35. Winter: *Sites of Memory...* I. m. 52. p.

36. Sherman: *Art, Commerce...* I. m.

37. Scates–Wheatley: *War Memorials*. I. m. 540. p.

38. James Kapfl: Sites of Memory, Sites of Rejoicing, the Great War in Czech and Slovak Cultural History. In *Remembrance and Solidarity. Studies in 20th Century European History*, No. 2: First World War Centenary. Warszawa, 2014, European Network Remembrance and Solidarity, 131., 138. p.

39. Jerzy Palosz: The Military Cemetery as a Form of the Cult of the Fallen Soldier: the History of the Idea and its Destruction on the Example of Austro-Hungarian Cemeteries in „Russian Poland”. In *Remembrance and Solidarity. Studies in 20th Century European History*, No. 2: First World War Centenary. Warszawa, 2014, European Network Remembrance and Solidarity, 314–317. p.

szág sikerrel vívta ki – a háborút követően – Angliával szemben a független államiségát, ehhez a jótéteményhez azonban nem a Nagy Háború közvetlen eredményeként jutott hozzá. A brit hadseregben harcoló, majd frontálalt halt ír katonák, ebből az utólagos ír nemzeti optikából tekintve, egyáltalán nem bizonyultak méltónak a hőroszi rangra: az ír nemzettől idegen brit (gyarmati) ügyért áldozták az életüket. Haláluknak így nem volt, nem lehetett semmilyen különösebb becse az ír nemzeti lelkesültség számára. Sőt, hivatalosan még rosszáállással is fogadták a kollektív emlékezet ez irányú spontán megnyilvánulásait. A gyászközösség, persze, vindikálta magának a jogot, hogy emlékezzen az elhalt katonákra, de nem számíthatott ebbéli igyekezetében a köz (az állam, a helyi hatóságok és a közvélemény) támogatására; sőt azok ellenében, titokban kellett erre vállalkoznia.⁴⁰

S mi a helyzet a német háborús emlékezettel? Majdnem általános az a korabeli német felfogás, mely szerint az ország nem szenvedett katonai vereséget a Nagy Háborúban; máshol és máshogy vesztette el azt az ország. Ezt a közmeggyőződést fejezte ki az *im Felde unbesiegt* kifejezés, amely hosszú időn át talán a legfőbb biztosítéka volt a német nemzeti identitás fenntartásának. Ha viszont nem a harctereken veszett el a német katonai becsület, akkor bizony az okozta a dicstelen, mert minden tragikumot nélkülöző bukást, hogy a hátország, mindenekelőtt a fegyverletétel után forradalmat kirobbantó szélsőbaloldal, és/vagy a háború után kormányt alakító szociáldemokrata párt szúrta hátba a fronton derekasan helytálló hadsereget. A tördőfélselmélet képezte a háborút követően a vereség legkézenfekvőbb magyarázatát – elsősorban persze a politikai jobboldalon. Felmerült még az a magyarázat is, hogy a német háborús propagandánál sokkalta hatékonyabb antantpropaganda vezetett a háború elvesztéséhez. Egy szó mint száz: a háborús vereséggel nem szükségképpen járt együtt a katonai becsület elvesztése, következésképpen a német katonák éppúgy hősök voltak és maradtak, mint ahogyan a győztes hadseregek katonái is hősöknek bizonyultak; a német hadsereg – szólt a közvélekedés – nem szenvedett döntő vereséget, a katonák pedig életüket áldozták a hazáért.⁴¹

Hitler és a nemzetiszocialisták hatalomra jutása a német újjászületés euforikus hangulatát hozta magával, ami sokban emlékeztetett az 1914. au-

gusztusi lelkesültség állapotához.⁴² Az elesett német katona kultusza a német újjáéledés, a reváns szemszögéből új és vitális (mobilizáló hatású) értelmet nyert ekkoriban. Hitler, az egykori frontkatona így azonnal elfoglalta az Ismeretlen Katona immár nagyon élő, nevesített figurájának a helyét, aki nem a múlt keservein mereng többé, hanem előre, a dicső jövő felé tekint.⁴³ A német háborús monumentumokon mindez közvetlenül nyomon követhető. A német hadsereg, amely tehát nem szenvedett döntő vereséget a harctereken, a húszas években úgy jelent meg eszményített módon az emlékművek katonalakjaiban, mint a legtisztább katonai ethosz (a lojalitás, engedelmesség, önfeláldozás) megtestesülése: nem áldozatként, hanem hősként ábrázolták a német harcost, aki feltétlenül jogosult a becsület emlékművére. A náci Németországban emelt emlékművek ellenben a harciaságukkal tűntek ki. Olykor azonban a visszafogottság jegyében is készültek emlékművek, melyek az egyéni gyász iránti igényt fejezték ki, segítve ezzel a gyázmunkát és hiányoztak belőlük a militarista utalások. Käthe Kollwitz művészileg értékes szoboralkotása (*A szülők*, Vladsló, Belgium, 1932) közülük a legismertebb, amit Kollwitz fiának az 1914-es fronthalála ihletett.⁴⁴

A németországihoz sokban hasonló külső körülmények kondicionálták a magyarországi háborús emlékezetet is. Nálunk szintén döntő volt az emlékműállítás és azzal összefonódva az elesett katona kultusza. Ezt a kultikus emlékezetet a háborús (katonai) vérvesztés nagysága önmagában is indoklhatta. Az Osztrák–Magyar Monarchia becsült embervesztése közel másfél millió fő volt, bár akadnak ennél kisebb becsértékek is.⁴⁵ Ebből 661 ezer főt tett ki a királyi Magyarország katona halottainak a száma. Emellett 743 ezer főre teszik a sebesültek és 734 ezer főre a hadifoglyok számát, közöttük sok „háborús halottal”. Magyarán: a háború során behívott férfiak valamivel több mint a fele meghalt vagy megsebesült, illetve hadifogságba esett.

Korán, már az első háborús évben kezdetét vette az emlékműállítás: 1915. március 6-án leplezték le a bécsi Schwarzenberg téren a magyarul egyszerűen vashonvédként tisztelt *Wehrmann im Eisen* című szobrot. Budapest sem sokat tétlenkedett, ez év szeptember 12-én avatták fel a Deák téren, az Ankerház előtt felállított *Nemzeti Áldozatkészség* elnevezésű fából készült szobrot,

40. Mandy Townsley: „Neither for King Nor for Empire”: Irish Remembrance of the Great War in the 1920s. In *Remembrance and Solidarity. Studies in 20th Century European History*, No. 2: First World War Centenary. Warszawa, 2014, European Network Remembrance and Solidarity, 147–168. p.

41. Koselleck: War Memorials... I. m. 297–298. p. Wolfgang Schivelbusch: *The Culture of Defeat. On National Trauma, Mourning, and Recovery*. Trans. Jefferson Chase. London, 2001, Granta Books, 189–234. p.

42. Vö. Peter Fritzsche: *Life and Death in the Third Reich*. Cambridge, 2008, Harvard University Press, 38–56. p.

43. Schivelbusch: *The Culture of Defeat*... I. m. 239–240. p.

44. Winter: *Sites of Memory*... I. m. 108–114. p. Kaiser–Lohmeier: Mourning Aachen's... I. m. 257–278. p. Benedict von Bremen: Warriors and Victims: Commemorating War on the Stadtfriedhof Tübingen – A Local-National Perspective. In *Remembrance and Solidarity. Studies in 20th Century European History*, No. 2: First World War Centenary. Warszawa, 2014, European Network Remembrance and Solidarity, 229–256. p.

45. Prost: *The Dead*. I. m. 588. p.

amelybe folyamatosan szöveget lehetett, sőt kellett vernie a járókelőknek.⁴⁶ Ez az emlékmű, többi társával együtt, nem az elesett, hanem a rettenthetetlen harcos kultuszát szolgálta: lelkesített ahelyett, hogy a gyászmunkát segítette (volna). A tömeges fronthalál ténye azonban már egy-másfél év után váltásra ösztökélt. Az 1917:VIII. tc. utalt a változásra, amely kimondta: a hadra kelt sereg katonái „híven teljesítik a kötelességüket”, ennek folytán érdemesek „a nemzet osztatlan, hálás elismerésére”. A törvényhozás kötelezi tehát a községeket (városokat), hogy anyagi erejüknek megfelelően „méltó emléken (sic!) örökítsék meg mindazok nevét, akik a helységek lakói közül a háborúban meghaltak”. Az első ilyen emlékmű felavatására 1917 novemberében Hatvanban került sor civil társadalmi buzgólkodás eredményeként. Az ezt követő húsz évben mintegy 1100 első világháborús emlékművet avattak szerte az országban. Idővel az állam is felkarolta a mozgalmat, amikor törvénybe foglalta a hősi halottak emlékének kötelező megünneplését, és nemzeti ünnepnapra nyilvánította a Hősök emlékünnepét (1924:XIV. tc.).⁴⁷ Kovács Ákos adatai szerint a világháború kirobbanásától az 1980-as évek derekáig „kétezer-nél több szobrot, emléktáblát, különböző alkalmi építményt állítottak fel az országban” az első háborúval kapcsolatban.⁴⁸ S ekkor még nem is említettük a különféle kiállításokat vagy a hadtörténeti múzeum megalapítását, mely utóbbi szintén a háború kultuszának volt az eredménye.⁴⁹

Az első világháború magyarországi monumentumaival foglalkozó történeti irodalomból máig hiányzik az a felismerés, hogy a szóban forgó köztéri reprezentációk *egyszerre* szolgálták a hozzátartozók gyászát, valamint a Horthy-kori politikai rendszert a beléjük szuggerált agitatív politikai mondanivalóval. A még napjainkban is uralkodó történetírói felfogás azt hirdeti, hogy az egyéni gyász (a perszonális emlékezés) és a közösségi kommemoráció közül „az uralkodó elem *természetesen* a közösségi emlékezés.”⁵⁰ A koncepció szülőatyja Szabó Miklós, aki a kérdés tárgyalásának szentelt esszéjében a magyar háborús emlékműveket *en bloc* a nacionalista magyar történetkép felelevenítőjeként, azok megújítójaként aposztrofálta.⁵¹ Szabó úgy állította be a monumentumokon alkalmazott, a „nemzeti

mitológia” szimbólumkészletébe tartozó formai (esztétikai) elemeket, mint amik egyetemlegesen jellemzik a több száz, sőt ezernél is több háborús emlékművet. Holott, amint az írását közreadó tanulmánykötet másik, művészettörténeti megközelítéssel megírt tanulmányából tisztán kiviláglik, a tíz magyarországi háborús emlékműtípusból csupán kettő példázza a háborús emlékezet erőteljes nacionalizálását, azt a leplezetlen hőskultuszt, amely bátran merít a történeti-nemzeti mitológia allegóriáiból. A két említett emlékműfajta egyaránt a honfoglalás kori időkbe kalauzol bennünket vissza: az egyik a turulmadár foglalja el a központi helyet, a másik esetében az elképzelt ősmagyar, egyébként Árpád vezérre hajazó katonaalak kap kiemelt szobrászati megjelenítést. Ennél jóval gyakoribb viszont az emlékműnek az a típusa, amely gyászmunkára (is) készletet vagy éppen azt célozza (a hős halála, a gyászoló katona, a magyar család, vagy az a fajta vallási allegorizálás, ahol az anyai gyász megjelenítése jelenti a fő motívumot).⁵² Megjegyzem: az ismertetett tipológia azt az 500 szobrot érinti csupán, amely a nagyjából kétezret számláló háborús emlékművek számottevő kisebbségét alkotja. Mi indokolja ezek után azt az önkényes feltevést, mely szerint a magyar háborús emlékművek domináns motívuma a politikai szimbolizáció és legkivált a nemzeti mitologizálás, ha egyes-egyedül a köztéri alakos háborús emlékművek szolgálnak erre bizonyíték gyanánt? S akkor még nem is szóltunk az emlékművek feliratos részéről, amelynek éppúgy van üzenetértéke, mint a szobroknak, amit azonban szisztematikusan senki sem kutatott még eddig.

Nem vitás, a kegyeletsszolgáltatás funkciója is legalább annyira hangsúlyos eleme ennek az emlékezeti gyakorlatnak, mint a kifejezett politikai agitáció. Kovalovszky Márta művészettörténész fontos megállapítását idézem: „a sok egyforma, egy srófra járó »művészi« elképzelés mögött az a mozgatóerő rejlik, amely szerint a háború valamennyi áldozatának joga van emlékjelhez (»jár neki«). Innen már igen rövid a következő, logikus lépés, hogy az emlékmű egyfajta kegyeleti juttatás, s lassan szolgáltatássá degradálódik.”⁵³ De olykor még a történelmi allúziókkal megterhelt háborús emlékművek kapcsán is meg lehet figyelni a két külön irányba mutató törekvés fúzióját és elegyedését egymással, különösen a húszas évek keretei között maradván: „A magyar emlékműszobrászat egész korábbi történetén, megszületésétől kezdve végigvonult az a gondolat, hogy a nemzet elé példaként és a jövőnek szóló buzdításul is, a »régí dicsőséget«, »ősöket és hő-

46. Szabó Dániel: A nemzeti áldozatkészség szobra (avagy fából vaskatona). *Budapesti Negyed*, 3. évf. 1994. 1. sz. 59. p.

47. Kovács Ákos: „Emeljünk emlékszobrot hőseinknek!” In uő (szerk.): *Monumentumok az első háborúból*. Budapest, 1991, Corvina, 109–111., 116–117 p.

48. Kovács: „Emeljünk emlékszobrot hőseinknek”. I. m. 118. p.

49. Ságvári György: Targyiasult emlékezet – emlékművek, múzeumok a nagy háborúról (2005). In Szabó Dániel (szerk.): *Az első világháború*. Budapest, 2009, Osiris, különösen 798–814. p.

50. Uo. 793. p. Kiemelés tőlem.

51. Szabó Miklós: A magyar történeti mitológia az első világháborús emlékműveken. In Kovács (szerk.): *Monumentumok az első háborúból*... I. m. 46–63. p.

52. Nagy Ildikó: Első világháborús emlékművek. In Kovács (szerk.): *Monumentumok az első háborúból*... I. m. 126, 128. p.

53. Kovalovszky Márta: Kegyeletsszolgáltatás. In Kovács (szerk.): *Monumentumok az első háborúból*... I. m. 93. p.

söket» állítsák. [...] Noha a húszas években készült világháborús emlékműveken újra megjelennek a régi magyar legendák alakjai, az idők megváltoztak, s így az ő szerepük, jelentőségük is más. E szobrokat vesztes ország állította, amely most e történelem felidézésével kétségeit, keserű tapasztalatait némította el, sebeit gyógyította, létezésének jogát és magyarságát igazolta.⁵⁴ A nemzeti közösség frusztráltságának az élménye hat akkor, midőn a nemzeti múlt újragondolásához ezeket a populáris esztétikai kifejezőeszközöket is bevetik. Mindez nem zárja ki azonban, hogy a monumentumok (mondhatni a többségük) tág teret nyújthatnak a személyes gyász átéléséhez, a gyászmunka végigviteléhez is. Ezt a bennük „elrejtett” funkciót sejteti magának az esztétikai konzervativizmusnak (mindenekelőtt a neoklasszicizmusnak és a többi historizáló esztétikai formának) a túlsúlya is a háborús emlékművek formakészletében, ami oly szembevető és egyszerűsmind meghatározó vonása az egyetemes háborús emlékműállítás gyakorlatának. Ami abból ered, hogy az esztétikai konzervativizmus alkalmazásával inkább el lehet elérni azt a befogadói hatást, amely alkalomadtán képes mozgósítani a személyes érzelmeket is a gyász könnyebb és mélyebb átélése során. Ez így biztos hamarabb célra vezet, mint a formabontó és ezért „érthetetlen” műalkotások vagy egyéb nyilvános reprezentációk tálalása. Amint Jay Winter fogalmaz: a gyász átéléséhez volt égetően nagy szükség a hagyományos, ha úgy tetszik, a konzervatív kifejezési formanyelv változatlan fenntartására.⁵⁵ Ebből is kiviláglik, hogy a gyász, a kegyelet és a hála egyéni és kisközösségi (családi) érzelmei, az ez irányú társadalmi elvárások éppoly erővel hatottak az emlékművek kivitelezésére, mint azok a nacionalista politikai szándékok, amelyek kifejezetten agitatív szerepet szántak a monumentumoknak, és amihez olykor még a nemzeti mitológia szimbólumkészletéből is merítettek. Egymással szimbiózisban állva hozták létre mindeme hatósági és magánemberi törekvések a háborús emlékművek egyszerre közösségi és individuális auráját.

Kisfaludi Strobl Zsigmond, az egyik legtermékenyebb első világháborús hazai emlékműszobrász vonatkozó alkotásait áttekintve⁵⁶ is megállapíthatjuk: akár még egyazon művész – sorozatban készített – háborús monumen-

tumai között is gyakran váltják egymást a kegyeleti érzést, a gyászmunkát segítő, valamint a tisztán, vagy burkoltan politikai szimbólumokkal operáló, a nemzeti agitatív célzatú műalkotások. Azt véste kőbe a művész, amire éppen szükség volt, vagyis amire a megrendelés szólt, különösen ha lukratív módon fogta fel művészi hivatását, mint tette Kisfaludi Strobl Zsigmond.⁵⁷

Viszonylag keveset tudunk ma még a háborús emlékművek társadalmi (egyéni, lokális) használatáról, a hozzájuk kapcsolódó érzelmekről és attitűdökről. A gyászmunka ez alkalommal zajló folyamatáról leginkább az tudható, amit a narratív, a textuális források korpusza (a magánlevél, a napló vagy a visszaemlékezés) elmond róla. Ez utóbbiakhoz fordulunk tehát, hogy ténybeli bizonyítékát adjuk az elesett katona emlékezetét keretbe foglaló magángyász kivételesen nagy korabeli jelentőségének.

A fronthalálnak az özvegyre gyakorolt traumatikus hatását plasztikusan érzékelteti a következő rövid részlet egy paraszti visszaemlékezésből: „Szegény Etelnek nagy volt a bánata. Nem csak a férje esett el, hanem Józsi testvére is 1917-ben légnyomás áldozata lett. Már tudta, hogy nem élnek, de mikor látta, hogy mások hazajöttek, azok meg, akiket ő legjobban szeretett, elvesztek, nem győzte siratni őket. Hányszor áztatták vizesre párnáját álmatlan éjjeleken át fájdalmas könnyei és sósra a keserű özvegyi kenyeret. Hiába volt minden szép szó, az ő fájó szívét nem lehetett megvigasztalni.”⁵⁸

A fronthalál szembevető sajátossága, hogy a haldokló teljes magányában kerül rá sor, mert nincs ekkor jelen sem a család, sem valaki más a közvetlen hozzátartozók közül. Nem enyhíti a hátramaradottak gyászát, hogy tanúi lehettek az illető haldoklásának, és az sem, hogy tevőlegesen kivették volna részüket a temetési procedúrából. Ezért a „hogyan halt meg”, a „mennyt szenvedett” feszítő kérdései mindvégig és élénken foglalkoztatják a közvetlen hozzátartozókat, akik csak másodkézből (a bajtársaktól) kaptak – ha kaptak egyáltalán – beszámolót szeretteik haláláról és haldoklásáról. A gyászmunka szempontjából korántsem mellékes, hogy kitől, és hogyan értesülhettek egyáltalán a szeretett lény haláláról.⁵⁹ Eklátáns módon bizonyítja ezt a következő levélrészlet, melynek írója, egy székely hadiözvegy még 1915 novemberében, tehát több mint egy évvel azután is, hogy a férje fronthalált halt, aziránt tudakozódik ezúttal a saját testvérétől, hogy mi tudható vajon férje haláláról. Idézet a levélből: „agy

54. Uo. 99. p.

55. Az idézett felfogás tézisszerű megfogalmazása és annak bizonyítása Winter munkásságának az eredménye. Vö. Winter: *Sites of Memory...* I. m. 8. p. Winter élesen vitatja tehát az eredetileg Fusselltől származó, hosszú időn át széles körben osztott beállítást, mely szerint az első világháború emlékezeti kultúrája – formai megnyilatkozásban is – modernként, a modern életérzés megnyilatkozásaként hatott. Vö. Paul Fussell: *The Great War and Modern Memory*. London, 1975, Oxford University Press.

56. Kisfaludinak 16 vagy 17 elkészült és köztéren felállított emlékmű szobra ismert.

57. Wehner Tibor: Emlékműsablonok. Kisfaludi Strobl Zsigmond első világháborús monumentumai. *Tiszatáj*, 68. évf. 2014. 7. sz. 110–120. p.

58. Keskeny Józsefné Kovács Veron: *Életem története*. In: Túrinné Cseh Viktória – Keskenyné Kovács Veron: *Csongrádi szegényasszonyok. Két önéletrajzi írás a 30-as évekből*. Szeged, 1967, *Tiszatáj*–Magvető. 378. p.

59. Vö. Prost: *The Dead*. I. m. 567–568. p.

tanácsot hogy kicsinájak hogy csinájam, hogy nevejem az árva négy gyermekemet nekem imán nincsen senkim, árva vagyok s az es leszek amíg élek Mert nekem minden reménységem el vesztet a harctéren, felkérlek édes jó testvér, hogy Barta Jánosr kérdezd meg, hogy ő bizonyosan látja mert aszt monta bodor András, hogy ők Jánossal hasoncsuszta egy félkilométert míg Pétert [a férjet] megláták halva [...], de minden képen fel kérek szépen kérdezd meg jó testvér, hogy vajon hogy hót meg szegény jó gazdám, jó gyermek, szerető jó apa, be nem tudom az én nagy szüfájdalmot kiirni, de kérdezd meg, hogy hol találta, mijit, hogy sokáig kénlódote, nekem ird meg ugy ahogy van, mert én jól tudom, hogy nincsen nekem gazdám töbet, de légy szives ne mukasz el, ird meg ahogy mondja János, mert öröké ot van az eszem, hogy az ágyu szakasztotaje el vagy, hogy hala meg, még legalább világosics fel engemet, hogy hol volt még egyre kérlek jo testvérem, aztes monták, hogy az abásfalvi szász jános es látá Pétert galva ő es ot van, ha látod kérdezd meg, hogy látá csak mondják, hogy ezek láták nekem mégsem irta meg egyes, pedig én jól tudom, hogy ő nem él”.⁶⁰

A halál bekövetkeztének a ténye sem feltétlenül válik kellő időben és bizonyosan tudottá a hozzátartozók számára. A fronthalál hivatalos közlése (megerősítése) a Vöröskereszt „tudósító irodájának” lett volna a dolga, mely szervezet egy miniszteri rendelet (61. 265/1914. sz.) alapján nyert arra illetékességet, hogy az ügyben eljárjon, vagyis a külön e célra rendszerített levelezőlapon kiértse a hátramaradottakat. Ezt követően a hozzátartozók már nem reménykedhetnek abban, hogy az illető életben van, csak éppen fogságba esett vagy megsebesült és kórházi ápolásban részesül valahol. A halál tényének illetően hivatalos megerősítése azonban rendszerint később, jóval később történt meg, mint amikor a halál ténylegesen bekövetkezett, amiről a bajtársak korábban már tájékoztatták is a szülőket és/vagy az elesett katona saját családját. Ez így olykor több hónapos késlekedést is jelenthetett. Ebben az átmeneti időben a hozzátartozók olykor igen ellentmondásos hírekhez jutottak szerettük sorsáról. A bizonytalanságokat csökkentve vagy azokat kiküszöbölendő olykor maguk is kezdeményezőként léptek fel a biztos információ megszerzése érdekében. Ilyen esetben enged bepillantást a következő történet, amely Bodor Benedek, a székelyföldi Esztelnekről származó hősi halott halálának tudottá válásáról, ennek időben elhúzódó folyamatáról ad képet.

A történet azzal vette kezdetét, hogy Bodornak egy volt osztálytársa és barátja megírja a szülőknak, hogy fiuk 1915. június 5-én a harcok során

meghalt. Levelének kelte: június 6. A szülők nem nyugodtak bele e halálhírbe. Ráadásul más, vélhetően szóbeli híradások arról tudósították őket, hogy fiuk „csupán” fogságba esett. Holott két másik bajtárs levele szintén megerősítette fiuk halálának tényét, sőt még részletezték is annak pontos körülményeit. Ezek a levelek július folyamán íródtak és a szülők még abban a hónapban kézhez is kapták őket. A levelek egyikében Bodor Benedek halálának pontos helyét (egy galíciai helységet) is megjelölte a katonabajtárs. Akadtak azonban ennek ellentmondó, szintűgy katonáktól származó levélbeli közlések is, amelyek szintén eljutottak a szülőkhöz. Teljes volt tehát az információkáosz és a szülők ezért joggal reménykedhettek abban, hogy a számukra kedvezőbb hírek bizonyulnak végül igaznak. Ezt azonban kizárólag a hivatalos közléstől várhatták.

A Magyar Vöröskereszt a nyár folyamán még semmilyen biztos információval nem tudott szolgálni az ügygel kapcsolatban, és csupán az év szeptember végén értesítette a szülőket fiuk júniusban bekövetkezett hősi haláláról. Nem tudni, hogy mikor került ez a kiértésítés a szülők kezébe, hiszen október 10-én megint azzal a kéréssel fordultak a katonai főparancsnoksághoz, hogy tájékoztassák őket fiuk tényleges sorsáról. Végül egy október 15-i keltezéssel feladott levelet kézbesített a posta az Esztelneki Elöljáróság címére (a levél feladója a brassói 24. Honvéd Gyalogezred volt) azzal a megbízással, hogy közölje a hozzátartozókkal fiuk halálhírét. Ez az utolsó kiértésítés az édesanya tudakozódására adott válasz is volt egyúttal. Így ért véget a négy hónapon át zajló, csüggedésekkel és reménykedésekkel, vagyis teljes bizonytalansággal teli várakozás azt illetően, hogy mi lett Bodor Benedek sorsa a fronton 1915. június 5-én.⁶¹

A hadiözvegyek későbbi életsorsa, és nemkülönben a hátrahagyott csonka család társadalmi helyének és helyzetének állandó törékenysége mind feledhetetlenné tette az érintettek számára a valamikori háborús halált. Hadd idézzem erre nézve egy hadiözvegy emlékezéseinek alábbi néhány sorát: „Neköm nem volt más választásom, mint az, hogy ott maradjak az apósoméknál és segítsek nekik a gazdálkodásban. Most mán összekötött bennünket a közös gyász és a csöppség. Négy évig éltünk együtt.”⁶²

Természetesen a bajtársi szolidaritás, sőt az ő külön gyászuk is élénk lehetett, amit jól példáz egy frontot járt katonától származó – elküldetlen –

60. Oláh Sándor: A Nagy Háború alulnézetből. (Részlet egy hosszabb írásból). *Székelyföld*, 18. évf. 2014. 7. sz. 62–63. p.

61. Az eset leírásához és képi (fotó-) dokumentációjához lásd Dimény Haszmann Orsolya: Írott emlékek az első világháborúból. In Kinda István (szerk.): *Beavatás. Tanulmányok a zabolai Fia-tal Néprajzkutatók Szemináriumainak anyagából* (2008–2011). Kolozsvár–Zabola, 2011, Kriza János Néprajzi Társaság – Csángó Néprajzi Múzeum, 217–219., 229–234. p.

62. Szent István: *Vér és pezsgő. Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábortársi és családi levelek az első világháborúból*. Budapest, 1988, Magvető, 349–350. p.

levél részlete, melyben az özvegyi bánatról fantáziál: „Egyszer csak elmaradnak az oly kedves lapok, eltelik egy hónap, el kettő, de az eltűnt még mindig nem ad semmi életjelt magáról. Nem is adhat szegény! Hisz már régen a boldogok álmát alussza. A szegény asszony már nem sír, úgyis minden hiába. Csak az elmúlt emlékek visszaidézésekor fáj még neki ilyenkor, visszagondol arra a boldog tavaszra, amikor még az övének mondhatta azt, aki már többé nem él”.⁶³

S mi vajon a helyzet a veteránok, a háborút túlélő katonák emlékezetével? Sajnálatosan kevés kutatás folyt ezzel kapcsolatban, s ami történt, az is főként az elitkultúrát érintette, az „elveszett nemzedék” szépirodalmi ön-reprezentációit állítva előtérbe. Már ebből is leszűrhető a tanulság, hogy a háború illetően személyes emlékezete a traumatikus emlékezet fogalmi körébe tartozik. Erre vall, egyebek mellett, hogy egy nem kifejezetten történet formába csomagolt lineáris előadásmód, hanem az a fajta beszédmód felel meg neki, amely a valamikori sokszerű élmények szüntelen újra átélésére ösztönzött. Ennek fő jellemzője, hogy újra és újra csak egyes epizódokat adnak elő a mesélés örvén, melyek mögül rendre hiányzik az eredeti kontextus. Ami jól mutatja, hogy a mesélő-émlékező görcsösen ragaszkodik a felejthetetlen (elementárisan megrázó) emlékképek (ténylegesen inkább vizuális benyomások) ismételt és szakadatlan elmondásához.⁶⁴ A frontkatonák szinte mindegyikét kísérti a háború soha sem szűnő traumatikus emléke, amiről beszédesen tanúskodik az első világháborús napló- és memoárirodalom.⁶⁵ Ez azonban már messze, a textuálisan megnyilatkozó világháborús emlékezet világába vezet tovább bennünket, amivel itt most nem foglalkozhatunk részletesen.

63. Szentí: *Vér és pezsgő*... I. m. 357. p.

64. Jay Winter: *Generations of Memory. Grief, Irony, and Trauma in Britain since the Great War*. In Frank C. Michael – Gabriele Rippl (Hrsg.): *Arbeit am Gedächtnis. Für Aleida Assmann*. Paderborn, 2007, Wilhelm Fink Verlag, 171–175. p.

65. A témába vágó esettanulmány: Gyáni Gábor: *Az első világháború és a paraszti emlékezet*. In uő: *Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem*. Budapest, 2010, Nyitott Könyvműhely, 294–303. p.

NÉVMUTATÓ

A. Sajti Enikő 301	Bach, br. Alexander von 168
A. Tóth Sándor 219	Bachinger, Karl 273
Aba-Novák Vilmos 214, 223, 224	Bácskai Vera 253
Abeash, Merrit 28	Bacsó Béla 107
Abraham, Karl 155, 160–162	Baggett, Blaine 10
Adalet, Müge 272	Bahr, Hermann 197, 198
Ady Endre 41, 105, 172, 180, 189, 196, 201, 214	Bailey, Jonathan B. A. 50
Afflerbach, Holger 49	Bajcsy-Zsilinszky Endre 182
Aggházy Kamill 229	Bajkay Éva 189, 210
Aldcroft, Derek H. 77, 78, 269, 270, 276, 280	Bakó Boglárka 247
Alekszej nagyherceg (vezérkari főnök) 28	Balassa Iván 239
Alexander Bernát 189	Balázs Béla 174, 200, 201, 205, 206, 220
Alzheimer, Alois 149	Balfour, gr. Arthur James 30
Andaházi Kasnya Béla 218	Bálint Rezső 195
Anderson, Benedict 285	Balkelis, Tomas 69
Andorka Rudolf 232, 255	Ball, Hugo 198
Andrássy Gyula, id. gr. 288	Balla Tibor 193
Andrássy Gyuláné, ifj. grné (szül. Zichy Eleonóra grnő) 94	Ballabás Dániel 292
Angyal Dávid 178	Balogh Júlia 304
Antal Frigyes 201	Bán Antal 184
Antall József 181	Barad, Mark 144
Antonov, Alexandr 73	Bárdi Nándor 298
Apollinaire, Guillaume 196	Bardoly István 189, 194
Apponyi Albert, gr. 107, 292, 295, 297	Barracough, Geoffrey 60
Arany János 172, 180	Barta János 330
Arany László 180	Bartók Béla 192, 201
Arday Lajos 27, 33	Beard, George Bernard 145, 150
Arendt, Hannah 170, 182	Beck, József 306
Árkay Bertalan 223	Becker, Annette 10, 15, 88, 175, 182, 313, 315–318, 320
Árkayné Sztéhló Lili 223	Beke László 199
Aron, Raymond 14	Béla, IV. Árpád-házi (magyar király) 43
Arp, Hans 198	Belli, Gabriella 216
Árpád vezér 327	Benczúr Gyula 201, 207
Audoin-Rouzeau, Stéphane 10, 65, 88, 175, 182, 313, 315, 316, 318, 320	Benedek, XV. (pápa) 67
	Benedek Marcell 212
	Benedek Péter 214
Babel, Iszaak 72	Beneš, Edvard 30, 31, 34, 307–309
Babinski, Joseph 144	Beniczky Ödön 104
	Bennett, Edward M. 83

Benz, Wolfgang 267
 Beran, Ladislav 302
 Berend T. Iván 60, 82, 233
 Berény Róbert 193, 201
 Berényi Zsuzsa 225
 Bergner, Elisabeth 203
 Bergson, Henri 16
 Bernanke, Ben S. 260, 272, 274, 275
 Bernáth Aurél 203
 Bertalan Albert 218
 Berthelot, Philipe 30
 Berzevicy Albert 177, 180, 221, 223
 Besserman, Lawrence 10
 Bethlen István, gr. 108, 178, 207, 223, 252
 Beyrau, Dietrich 14
 Bibó István 286
 Bihari Péter 94, 100, 138, 141, 168, 181
 Billings, Mark 272
 Binswanger, Otto 147
 Bion, Wilfried 155
 Birmingham, David 80
 Biró Lajos 193
 Bíró László 301
 Bíró Mihály 202
 Bismarck, hg. Otto von 145
 Bjelajac, Mile 290
 Blackburn, David 11
 Blattner Géza 219
 Bliss, Tasker Howard 67
 Bloxham, Donald 12, 13
 Blumenberg, Hans 10
 Boccioni, Umberto 214
 Bocskai István 168
 Boda Zsolt 171
 Bodó Béla 101, 104
 Bodor András 330
 Bodor Benedek 330, 331
 Bódy Zsombor 227, 239–241, 247–249, 252, 254
 Boekch, Katrin 290
 Boemeke, Manfred F. 83
 Bogacz, Ted 141
 Bogart, Ernest L. 264, 277, 279
 Bokros-Birman Dezső 210
 Bond, A. Russel 48
 Bor Pál 191
 Bordo, Michael 272
 Borodziej, Włodzimierz 308
 Borsányi György 176, 177
 Bortnyik Sándor 190, 191, 203, 213, 214
 Bosco, Peter I. 60
 Bosl, Karl 295

Bowley, Arthur L. 63
 Bődök Gergely 85, 98
 Böhm Vilmos 95, 96, 98, 105
 Bölöni György 202
 Bölöni Györgyné (Itóka) 202
 Brăncuși, Constantin 221
 Brandt, Susanna 23
 Brassai 218
 Braudel, Fernand 168–170
 Braybon, Gail 10
 Bremen, Benedict von 325
 Breton, André 199
 Brill, Dorothée 190
 Broadberry, Stephen 12, 20, 259–264, 276–279
 Brovkin, Vladimir R. 90
 Brubaker, Rogers 285, 302–304, 306, 308
 Bruchmüller, Georg 59
 Brunner, José 142, 150, 151
 Brusilov, Alekszej Alekszejevics 49
 Bulgakov, Mihail 72
 Bunyan, James 90
 Bunyin, Ivan 72
 Burgdorff, Stephan 15, 59, 66, 70, 170
 Burhop, Carsten 273
 Burke, Edmund 167
 Búza Barna 171
 Buzinkay Géza 254

Caesar, Caius Julius 114
 Cameron, Rondo 60, 78
 Cankov, Alekszandar 80
 Capie, Forrest 272
 Carnot, Marie François Sadi 89
 Carr, Edward H. 60
 Carr, Raymond 80
 Carrà, Carlo 196, 214, 216
 Carreras, Albert 12
 Carsten, F. L. 91
 Caruth, Cathy 147
 Casorati, Felice 216
 Cassis, Youssef 273
 Casten dr. tanár, törzsorvos 160
 Cézanne, Paul 208
 Chagall, Marc 221
 Charcot, Jean-Martin 143, 144
 Chase, Jefferson 324
 Chickering, Roger 10, 261
 Choudri, Ehsan U. 274
 Churchill, Winston 15, 69, 76, 80, 276
 Cienciala, Anna M. 306
 Clark, Christopher 9, 60, 66, 68, 287
 Clausewitz, Carl von 115

Clerk, George Russell 105
 Clogg, Richard 73, 80
 Cochet, François 60
 Cohn, Raymond 270
 Cocks, George C. 149
 Colasanti, Arduino 221
 Collini, Stefan 167
 Conrad von Hötzendorf, gr. Franz 48
 Conze, Eckart 252
 Cook, Tim 53
 Cornwall, Mark 288
 Cowper, Henry 19
 Craig, Gordon A. 60
 Crampton, R. J. 80
 Crim, Brian E. 99
 Croce, Benedetto 221
 Czernin von und zu Chudenitz, gr. Ottokar 158
 Czobel Béla 191, 203, 205, 219

Csabai Márta 143, 164
 Csáky József 191
 Csécsy Imre 169, 171
 Cseh Viktória lásd Túrinné Cseh Viktória
 Csejte Dezső 109, 112, 114, 116
 Cselényi-Walleshausen Zsigmond 218
 Cserba Júlia 221
 Cserny József 95–97
 Csíki Tamás 237, 239
 Csók István 207, 209
 Csokonai Vitéz Mihály 209
 Csontváry Kosztka Tivadar 201
 Csorba László 223
 Csuka Zoltán 220

D'Annunzio, Gabriele 212
 Damousi, Joy 320
 Dante Alighieri 221
 Danto, Elizabeth Ann 142
 Dányi Dezső 231
 Darwin 170, 171, 179, 180
 Davies, Alisdair 141
 Davoine, Françoise 141
 De Chirico, Giorgio 214
 Demény Pál 230, 232
 Dénes Lajos 171
 Denis, Maurice 192
 Derkovits Gyula 201–203, 210–212
 Déry Béla 214
 Déry Tibor 199
 Dessewffy Zsuzsa 220
 Didi-Hubermann, Georges 143
 Diederiks, H. A. 63

Dienes László 220
 Dietrich, Marlene 203
 Dimény Haszmann Orsolya 331
 Disraeli, Benjamin 89
 Dix, Otto 198, 203, 214
 Djokić, Dejan 308
 Dmowski, Roman 291, 307
 Dobrovits Péter 196
 Dollfuss, Engelbert 81
 Dreisziger, Nándor F. 47
 Duchamp, Marcel 198
 Dudits Andor 207, 209
 Dunn, Seamus 300, 303
 Dülffer, Jost 286, 296
 Dzerzsinszkij, Feliks 73

Ebert, Friedrich 91, 92
 Eckhardt Tibor 103
 Eddie, Scott M. 236
 Edelman, Murray 171
 Eichengreen, Barry 272, 274, 275
 Eichholtz, Dietrich 267
 Einstein, Albert 16
 Eisner, Kurt 91, 93
 Eissler, Kurt R. 163
 Elias, Norbert 174
 Ellenberger, Henri F. 142
 Eloranta, Jari 20, 259, 264, 270, 279
 Emsley, Clive 17, 19
 Enderle-Burcel, Gertrude 273
 Engländer, David 19
 Enver, Ismail pasa 73
 Enyedi Zsolt 183
 Eötvös József, br. 173
 Erb, Wilhelm 150
 Erdei Viktor 195
 Erdey Dezső 223
 Erichsen, Eric 145
 Ernst, Max 199
 Erős Ferenc 135, 154–156, 161–164
 Erzberger, Mathias 89, 103
 Esterházy Móric, gr. 253
 Evans, Richard J. 100

F. Dósa Katalin 247
 Fábry Zoltán 220
 Falkenhayn, Erich von 49
 Falus Elek 195
 Faragó Tamás 229, 231
 Farkas István 196
 Fedele, Pietro 223
 Fedinec Csilla 298

Feinstein, Charles H. 272
 Feitl István 184
 Fejős Zoltán 245
 Fejtő Ferenc 31, 32
 Fél Edit 237, 238
 Feldman, Gerald D. 83
 Felföldi Ágnes 210
 Fényes László 98, 106, 171
 Fenyő Miksa 174, 178
 Ferenc Ferdinánd, Habsburg–Lotaringiai főhg. 287, 289
 Ferenc József, I. Habsburg–Lotaringiai (magyar király és osztrák császár) 251
 Ferenczi Sándor 153–156, 160, 161, 163
 Ferenczy Károly 201
 Ferguson, Niall 53, 59, 60, 62, 68
 Ferkaei András 221
 Fest, Wilfried 30
 Festetics Tasziló, gr. 253
 Figueroa, Juan Fernández 80
 Findlay, Richard 13
 Fink, Carol 83
 Fisch, Jörg 286
 Fischer, Irving 275
 Fischer-Homberger, Esther 141
 Fiziker Róbert 295
 Foch, Ferdinand 108
 Foltyn, František 190
 Fónagy Béla 209, 210
 Foucault, Michel 140
 Fujita, Tsugoharu 214
 Földes György 184
 Förster, Stig 10, 260, 261
 Franco, Francisco 80
 Frank Tibor 201
 Franyó Zoltán 220
 Fraser, T. G. 300, 303
 Freeden, Michael 167
 Freud, Sigmund 142–144, 146, 152, 154–156, 160, 161, 163, 164
 Freytag 218
 Fried, Marwin 290
 Friedman-Schwartz 275
 Friedrich István 104, 106
 Frigyes, II. Nagy Hohenzollern (porosz király) 126
 Fritzsche, Peter 325
 Fry, Michael Graham 83
 Fulbrook, Mary 62
 Funi, Achille 214, 216
 Furet, François 170
 Fussell, Paul 328

Fülep Lajos 197, 200
 Füst Milán 210
 Füzi István 225
 Gaál Gábor 220
 Gábor Mór 197
 Galambos Ferenc 202
 Galántai József 67, 293
 Gálig Zoltán 214
 Galimberti Sándor 191
 Garami Ernő 173, 184
 Gárdos Bálint 141
 Garfield, James 89
 Gáspár Ferenc 193
 Gassner, Hubertus 203
 Gatrell, Peter 68, 73, 75
 Gaudillière, Jean-Max 141
 Gauguin, Paul 208
 Gaupp, Robert 150
 Gellner, Ernest 171
 Gentile, Emilio 72, 177
 Gentile, Giovanni 221
 Gerevich Tibor 221–223
 Gergely Ernő 106
 Gergely Jenő 184, 255
 Gergely Mariann 216
 Gerwarth, Robert 12, 13, 17, 66, 68–72, 74, 76, 88, 99, 101, 102
 Geyer, Michael 10
 Gillis, John R. 10, 320–322
 Gilman, Sander L. 143
 Giordano, Christian 236
 Glant Tibor 32
 Glaser, Elizabeth 83
 Glatz Ferenc 184, 298
 Gleizes, Albert 218
 Gluck, Mary 200
 Gniazdowski, Mateusz 289
 Goethe, Johann Wolfgang von 121
 Goldis, Vasile 304
 Gomes da Costa, Manuel 80
 Gonda Viktor 156–158, 160
 Goriupp Alisz 202
 Gorkij, Makszim 72
 Gourvish, Terry 273
 Gömbös Gyula 81, 103, 104, 172
 Göndör Ferenc 202
 Göring, Hermann 149, 267
 Gracchus fivérek 114
 Graebner, Norman A. 83
 Graml, Hermann 267
 Granasztói Péter 245

Gratz Gusztáv 262
 Grayzel, Susan R. 21, 63
 Green, William A. 10
 Grimm, Frank-Dieter 236
 Gropius, Walter 189
 Grosz, George 198, 203, 204, 214
 Guderian, Heinz 59
 Gulácsy Lajos 201
 Gunst Péter 234, 235
 Gurin Fábán 57
 Gusztáv hg., von Thurn und Taxis 93

Gyáni Gábor 10, 232, 238, 246, 249–251, 311, 332
 Gyarmati György 138
 Gyenyikin, Anton Ivanovics 72, 90
 Gyóni Gábor 73
 Györffy Miklós 127
 György Péter 168
 Györgyi Kálmán 218
 Gyurgyák János 55, 72, 100, 177, 287, 291

Haapala, Pertti 74
 Haase, Hugo 92
 Habeck, Mary R. 10
 Habcsek László 231
 Hadas Miklós 247
 Hajdu Tibor 28, 95, 96, 184, 251
 Halász Iván 73
 Halász-Hradil Elemér 190
 Halmesvirta, Anssi 74
 Halmos Károly 253
 Halmosy Dénes 289
 Halperin, Sandra 12
 Hanák Péter 254
 Hannibál (karthágói hadvezér) 114
 Haranglábi Nemes József 218
 Hardach, Gerd 20, 259, 262, 265, 266, 269–271, 280
 Hardinge, br. Charles 33
 Harmsworth, Harold Sidney lásd Rothermere lord
 Harre, Angela 239
 Harris, Ruth 60
 Harrison, Mark 20, 259, 261–264, 270, 277–279
 Harsányi Zsolt 222
 Harvey, Lilian 203
 Haslinger, Peter 298, 305
 Hastings, Max 60
 Hatvany Ferenc 209
 Hauser Arnold 201

Hausmann, Raoul 198
 Havlin, Michael 307
 Hegedüs Lóránt 171
 Heidegger, Martin 124
 Heim, Georg 103
 Héjjas Iván 101, 104
 Heller, Mihail 73
 Herczeg Ferenc 180, 192
 Herman, Judith 144, 164
 Hevesy Iván 220, 224
 Hillgruber, Andreas 60
 Hindenburg, Paul von 123
 Hirschfeld, Gerhard 229
 Hirschhausen, Ulrike von 286, 288
 Hitler, Adolf 43, 66, 68, 80, 219, 267, 324
 Hobsbawm, Eric 18, 60
 Hock János 202
 Hodža, Milan 289
 Hofer, Hans-Georg 139, 141, 150, 158, 161
 Hofer Tamás 237, 238
 Hoffman, Louise E. 142
 Hoffmann Tamás 237
 Hollósy Simon 201
 Hollósy dr. törzsorvos 160
 Holm dr. törzsorvos 160
 Holtfrerich, Carl-Ludwig 20
 Hóman Bálint 208
 Hoór Károly 157
 Horkay Hörcher Ferenc 167
 Horne, John 9, 10, 15, 17, 21, 60, 63, 65, 66, 68–70, 72–74, 76, 83, 88, 315
 Horthy Miklós 42, 43, 81, 99, 101, 103–107, 173, 202, 206, 207, 223, 232, 238, 252, 254
 Horváth János 172, 173, 180, 192
 Horváth Sándor 252
 Horváth Zsolt, K. 321
 Hovi, Kalervo 34
 Höss, Rudolf 66, 72
 Hroch, Miroslav 285, 286
 Hubay Andor 218
 Hubay Jenő 221
 Hubbard, R. Glenn 260
 Huelsenbeck, Richard 198
 Huntington, Samuel P. 113
 Huszár Károly 98, 104
 Huszár Vilmos 187, 205
 Hutterer, Ingrid 236
 Ianco, Marcel 198
 Illyefalvi I. Lajos 246
 Illyés Gyula 107

Istokovits Kálmán 223, 224
 Iványi Grünwald Béla 209

Jálics Ernő 223
 James, Harold 18, 260, 272–274
 Janet, Pierre 144
 Janos, Andrew C. 173
 Járari Judit 36
 Jászi Oszkár 107, 173, 175, 176, 178, 196, 285, 287, 288, 290, 291
 Jávora Kata 237
 Jeges Ernő 223
 Jelavich, Barbara 70, 72, 73
 Jelinek, Yeshayahu 300
 Jellinek, Ernst 158
 Jendrassik Ernő 152, 157
 Jones, Ernest 161
 Jones, Geoffrey 268, 270
 Jonker, Joost 272
 Jordanova, Ludmilla 10
 Josephson, Camilla 12
 Józsa Dénes 225
 József Attila 246
 Jugyenyics, Nyikolaj 72, 90
 Juhász Anikó 112, 114, 116
 Juhász József 306
 Jünger, Ernst 59, 99, 118, 147

K. Horváth Zsolt *lásd* Horváth Zsolt, K.
 K. Lengyel Zsolt 291
 Kacziány Ödön 206
 Kádár Béla 203, 206
 Kaiser, Stephanie 320, 325
 Kajetán Endre 105
 Kállai Ernő 203, 205, 212–214, 220, 224
 Kandinszkij, Vaszilij 189, 196, 203, 205, 214
 Kanoldt, Alexander 214
 Kántor Zoltán 171
 Kapás István 154, 162
 Kapfl, James 323
 Kapp, Wolfgang 102
 Kardiner, Abram 164
 Kármán Tódor 107
 Károly, Habsburg–Lotaringiai Boldog (osztrák császárként I., magyar királyként IV.) 33, 40, 94, 95, 287, 289
 Károly, I. (osztrák császár) *lásd* Károly, Habsburg–Lotaringiai Boldog
 Károly, I. (portugál király) 89
 Károly, IV. (magyar király) *lásd* Károly, Habsburg–Lotaringiai Boldog

Károlyi Mihály, gr. 40, 41, 94, 95, 171, 200, 287, 295
 Kassák Lajos 107, 196, 197, 200–203, 205, 212, 214, 220
 Katona Anikó 193
 Kaufman, Doris 139, 142
 Kaufmann, Fritz 150, 160
 Kaufmann, Jesse 288
 Keegan, John 10, 60, 61, 65–67, 88
 Keene, Jennifer D. 288
 Keller, Peter 187
 Kemal Atatürk, Mustafa 42
 Kemény Ignác 157
 Kemény Zsigmond 174
 Kende Péter 285
 Kennan, George F. 60
 Kennedy, Paul 60
 Kenwood, A. G. 58
 Kenyeres Zoltán 198
 Kerekes Lajos 103
 Kerepeszki Róbert 177, 182
 Kernstok Károly 189, 190, 197, 201, 211, 213
 Kershaw, Ian 12, 14, 15
 Kertész K. Róbert 223
 Keskeny Józsefné Kovács Veron 329
 Kéthly Anna 184
 Keynes, John Maynard 82, 264
 Kinda István 331
 Kindleberger, Charles P. 270
 Király Erzsébet 207
 Király K. Béla 47
 Kirchner, Ernst Ludwig 203
 Kirmayer, Laurence J. 144
 Kisfaludi Strobl Zsigmond 193, 207, 328, 329
 Kisfaludy Sándor 209
 Kiss Balázs 171
 Kiss György 154, 162
 Kiss László 156
 Kiss Zsuzsanna 138, 149, 159
 Kjellén, Rudolf 123
 Klebelsberg Kunó, gr. 173, 207–210, 223
 Klee, Paul 189, 203
 Klement Judit 253
 Klingebiel, Daniela 272
 Klinger András 298
 Klöres, Hans 117
 Kmetty János 191
 Kochin, Levis A. 274
 Koczogh Ákos 198
 Kodály Zoltán 201
 Kokoschka, Oskar 193, 194

Kolcsak, Alekszandr 72, 90
 Kollwitz, Käthe 325
 Konok Péter 96
 Konrad, Helmut 139, 294
 Kontuly Béla 223
 Kopócsy Anna 210
 Korányi Sándor, br. 158
 Korb Erzsébet 214
 Korda Sándor 107
 Kornis Gyula 247
 Kornjilov, Lavr 72
 Korvin Ottó 95, 172, 174, 177
 Kósa László 235
 Koselleck, Reinhart 313–315, 317–320, 324
 Kostova, Dobrinka 236
 Kováč, Dušan 289
 Kovács Ákos 326, 327
 Kovács Anna 154, 156
 Kovács I. Gábor 254
 Kovacsics József 230
 Kovalovszky Márta 327
 Kozma Miklós 99
 Körösfői-Kriesch Aladár 201
 Kötél Emőke 193
 Kövér György 10, 232, 247, 248, 253
 Kramář, Karel 89, 289, 308
 Kramer, Alan 10, 17
 Krasznai Zoltán 178
 Krauch, Carl 267
 Kraus, Karl 159, 160
 Krausz, Jakob 101
 Kräpelin, Emil 142, 159
 Kriechbaumer, Robert 287
 Krumeich, Gerd 9, 60, 229
 Kruse, Wolfgang 16
 Kubin, Alfred 214
 Kubu, Eduard 240
 Kukán Géza 207
 Kun Béla 41, 95, 97, 100, 176, 177, 200
 Kunwald Cézár 209
 Kuzmik Livia 223
 Kühne, Julia Barbara 138

Lackó Miklós 243
 Lafferton Emese 142
 Lahoda, Vojtěch 190
 Landes, David S. 78
 Lansing, Robert 32, 69
 Laplanche, Jean 143
 Laqueur, Thomas W. 321
 László Fülöp 223, 224
 Lattmann Tamás 50

Laufer Lipót 148
 Lechner Károly 152
 Lee, Stephen J. 79, 80
 Leed, Eric 141
 Leese, Peter 140, 150, 155
 Lehár Antal 101
 Lemelson, Robert 144
 Lempert, Leo 263
 Lendvai István 175, 176, 181
 Lengyel György 255
 Lenin, Vlagyimir Iljics 14, 71, 73, 89–92, 96, 97
 Leonhard, Jörn 10, 286, 288
 Lerner, Paul 139, 141, 145, 147, 150, 155
 Lešková, Lena 190
 Lesky, Erna 146
 Leviné, Eugen 93
 Lévy Lajos 154
 Leys, Ruth 144, 147
 Liebknecht, Karl 92
 Lincoln, Abraham 89
 Linczényi Adorján 160
 Liszt Ferenc 221
 Litván György 196
 Liulevicius, Vejas Gabriel 70
 Livi Bacci, Massimo 65, 66
 Lloyd George, gr. David 30, 82
 Lohmeier, Jens 320, 325
 Lorenz, Torsten 240
 Loughheed, A. L. 58
 Löffler, Fritz 198
 Ludendorff, Erich 50, 91, 103, 261
 Lukács György 172–174, 177, 197, 200, 201
 Lukacs, John 35, 36
 Luxemburg, Rosa 92
 Lüttwitz, Walter von 102
 Lyka Károly 209

Machno, Nyesztor 73
 Macmillan, Margaret 83, 291, 292
 Mácza János 219, 220
 Madarassy Walter 207
 Maddison, Angus 262, 280, 281
 Maderthaier, Wolfgang 294
 Madzsar József 202
 Mahraun, Artur 70
 Maier, Michela 287
 Maillol, Aristide 192
 Major Henrik 202
 Majoros István 28
 Malleiter, Elisabeth 142
 Maniu, Iuliu 289

Mann, Thomas 109, 111, 121, 124, 126–133, 147
 Mannerheim, Gustaf 42, 73
 Mannheim Károly 107, 201
 Manno Miltiadész 206
 Mantoux, Étienne 82
 Marangoni, Matteo 221
 Marc, Franz 203
 Márffy Ödön 193, 210
 Marinetti, Filippo Tommaso 196
 Marius, Caius 114
 Marjanovic, Edit 30
 Markója Csilla 189, 193
 Marković, Gordana Ilić 290
 Markovits Györgyi 202
 Maróti Géza 193, 222
 Martinez-Peria, Maria Soledad 272
 Márton Ferenc 193, 207
 Marwick, Arthur 17, 19, 21, 47, 98
 Marx, Karl 175, 183, 184, 185
 Masaryk, Tomáš Garrigue 31, 34, 288, 289, 307–309
 Matis, Herbert 273
 Matisse, Henri 191
 Mattis Teutsch János 203, 218
 Mayer, Arno 90
 McDougall, William 155
 McKinley, William 89
 McLuhan, Marshall 184, 185
 McMillan, James 12, 16
 Medgyes László 218
 Medgyessy Ferenc 201
 Mednyánszky László 191, 193–195, 201
 Medveczky Jenő 223
 Méhely Lajos 177, 180
 Melnyikov, Konsztantyin 217
 Merész Gyula 222
 Messner, Maria 287
 Mester Emil 152
 Mester Tibor 225
 Metaxas, Ioannis 80
 Metzinger, Jean 214, 215
 Meyer, Jessica 139
 Mezei Ottó 211
 Micale, Mark S. 139
 Michael, Frank C. 332
 Michl, Susanne 139, 148
 Mihályiék 218
 Mihelics Vid 175
 Miklós, II. Romanov (orosz cár) 63, 89
 Misiunas, Romuald J. 71

Mócsy István 292
 Modigliani, Amadeo 221
 Moellendorff, Wichard von 265, 266
 Moholy-Nagy Ákos 220
 Moholy-Nagy László 189, 196, 201, 203, 205, 213, 219, 220
 Molnár Erik 106
 Molnár Farkas 187, 189, 205, 221
 Molnár Félix 98
 Molnár Ferenc 193, 196
 Molnár Mária 236, 237
 Molnár-C. Pál 210, 211, 223
 Moltke, id. Helmuth von 9
 Moltke, ifj. Helmuth von 48
 Mommsen, Wolfgang J. 60, 285, 288
 Móricz Miklós 248
 Mosse, George L. 17, 74, 88, 174, 175, 182, 313, 314, 316, 321
 Mulligan, William 13–16
 Mussolini, Benito 76, 77, 79, 80, 222–224
 Müller, Uwe 240
 Myers, Charles Samuel 147, 150, 155

Nagy Beáta 247
 Nagy Ildikó 327
 Nagy József 239
 Nagy Lajos 301, 303
 Nagy Levente 196
 Nagy Péter 179
 Nagy Vince 171
 Nagy Zsuzsa 251
 Nagyatádi Szabó István 239
 Napóleon, I. (francia császár) 33, 122
 Naumann, Victor 289
 Neiberg, Michael S. 288
 Nemes Dezső 104
 Nemes Lampérth József 201
 Nemes Marcell 209
 Németh dr. tanár, törzsorvos 160
 Németh G. Béla 170
 Németh István 71
 Nicolai, G. F. 89
 Niekisch, Ernst 93
 Nietzsche, Friedrich 64, 125, 127
 Nolte, Ernst 15
 Nonne, Max 150
 Nora, Pierre 320, 321
 Noske, Gustav 93
 Novotný, Lukáš 302
 Nyekrics, Alekszandr 73

O'Rourke, Kevin H. 12, 13, 20, 259, 260, 276
 Obstfeld, Maurice 268
 Offer, Avner 20
 Oláh Sándor 330
 Oppenheim, Hermann 145, 149, 150, 155
 Oppi, Ubaldo 216
 Ormos Mária 28, 32, 33, 80, 83, 107, 292
 Ostenburg-Moravek Gyula 101, 104
 Overly, Richard 267

P. Szűcs Julianna 223
 Paderewski, Ignacy 307
 Paizs-Goebel Jenő 212, 218
 Palacký, František 288
 Paládi-Kovács Attila 236
 Paléologue, Maurice 29, 30
 Pałosz, Jerzy 323
 Pamlényi Ervin 106
 Pándi Lajos 80, 297
 Pankhurst, Christabel 63
 Pankhurst, Emmeline 62, 63
 Papp Barbara 247
 Paris, Anella 192
 Parker, Geoffrey 10
 Pašić, Nikola 308
 Passuth Krisztina 190
 Pásztor János 207
 Patkó Károly 214, 223
 Pátzay Pál 223
 Päts, Konstantin 81
 Pausz dr. vezértörzsorvos 160
 Pechstein, Max 203
 Péri László 203, 205
 Periklész (athéni államférfi) 111
 Perlrott Csaba Vilmos 190
 Péter, I. Nagy Romanov (orosz cár) 33
 Péter Ágnes 141
 Péter László 179
 Pethő Sándor 107
 Petljura, Szemjon 73
 Petrichevich-Horváth Emil 292
 Petrovits Elek 209
 Peyer Károly 184
 Pflaum, Michael 112, 127, 132
 Picabia, Francis 198
 Picasso, Pablo 214, 221
 Piehler, G. Kurt 322
 Pikli Natália 141
 Piłsudski, Józef 42, 80, 291, 306, 307, 323
 Pintér Jenő 107
 Pintér Tamás 319
 Pipes, Richard 73, 90

Piscator, Erwin 203
 Plakans, Andrejs 71
 Plat, Wolfgang 146
 Plechavičius, Povilas 80
 Pocock, J. G. A. 167
 Pogány Ágnes 243, 257, 265, 271, 273
 Pogány József 105
 Pók Attila 100
 Polak, Josef 189
 Pollmann Ferenc 45, 47
 Pontalis, Jean Bernard 143
 Popovici, Aurel C. 289
 Pór Bertalan 193, 218
 Porte, Rémy 60
 Pölöskei Ferenc 184
 Primo de Rivera, Miguel 80
 Pritz Pál 104, 106
 Prónay Pál 101, 104, 105, 203
 Prost, Antoine 22, 60, 315, 317, 319, 321, 325, 329
 Purdue, Bill 19, 21
 Purseigle, Pierre 16
 Puskás Julianna 253
 Püski Levente 240, 252

Rab Virág 82
 Rabinovszky Máriusz 208
 Radisics Elemér 218
 Rainer M. János 193
 Raitz von Frentz, Christian 298
 Ránki György 106, 233
 Rathenau, Walther 89, 103, 120, 265
 Rauch, Gerg von 71
 Rauscher György 203
 Ravasz István 265
 Rayfield, Donald 91
 Reinhardt, Max 197
 Reinitz Béla 202
 Reiss, R. A. 52
 Reisz T. Csaba 207
 Remarque, Erich Maria 74, 75
 Renner, Karl 294
 Renoir, Pierre-Auguste 208
 Renz, Irina 229
 Réth Alfréd 191, 210
 Réti István 209, 223
 Rév Erika 106
 Reynolds, David 21
 Rhodes, Cecil 113
 Rickman, John 156
 Ridesser, R. 141
 Rippl, Gabriele 332

Rippl-Rónai József 192–194, 210
 Ritschl, Albrecht 259, 260, 265, 267, 276
 Rivers, W. H. R. 150, 155
 Robert, Jean-Louis 20
 Roberts, Henry I. 28
 Roh, Franz 214, 215
 Róka Enikő 196
 Rolland, Romain 212
 Rommel, Erwin 59
 Romsics Gergely 183
 Romsics Ignác 25, 28, 32, 81, 97, 106, 172, 177, 285, 286, 290–292, 295
 Rónai Dénes 195
 Roosevelt, Franklin Delano 80
 Rose, Andrew K. 272
 Rose, Nikolas 140, 147, 156
 Roth, Joseph 74
 Roth, Klaus 236
 Rothermere lord (szül. Harold Sidney Harmsworth) 223
 Rothschild, Joseph 285
 Rózsa Miklós 210
 Rózsafi János 319
 Röhl, Karl Peter 187
 Rubiner, Ludwig 197
 Rudnay Gyula 207, 209, 224
 Rumpler, Helmut 271
 Rupert Rezső 171
 Russolo, Luigi 214
 Ruttmann, Walter 205

 Sablik, Karl 146
 Sachs, Jeffrey 274
 Ságvári György 326
 Sakmyster, Thomas 104, 106, 107
 Salamon Konrád 106, 290
 Salazar, António de Oliveira 80, 266
 Sándor, I. Karađorđević (jugoszláv király) 80
 Sándor, I. Obrenović (szerb király) 89
 Sándor, II. Romanov (orosz cár) 89
 Sarbó Artúr 150
 Sartori, Giovanni 183
 Scates, Bruce 317–319, 323
 Scheiber Hugó 203
 Scheidemann, Philipp 103
 Schiele, Egon 212
 Schindler, John R. 49
 Schivelbusch, Wolfgang 144, 324, 325
 Schlemmer, Oskar 189, 203
 Schlesinger, Rudolf 288
 Schlieffen, gr. Alfred von 9, 48, 63
 Schmid, Georg E. 295

Schmidt-Hartmann, Eva 285
 Schmied-Kowarzlik, Anatol 271
 Schmitt, Carl 173
 Schmitt-Rottluff, Karl 203
 Schnabel, Isabel 273
 Schott, Heinz 142
 Schönbauer, Leopold 146
 Schönnher, Johannes 287
 Schrep, Bruno 59
 Schrimpf, Georg 214, 215
 Schubert, Aurel 273
 Schultz, Helga 239
 Schulze, Max-Stephan 261
 Schüller, Richard 262
 Schwitters, Kurt 198, 200
 Scipio, Publius Cornelius 114
 Sebők Marcell 253
 Seeckt, Johannes (Hans) von 102
 Service, Robert 90
 Severini, Gino 214, 216
 Sharp, Alan 83, 300, 303
 Shephard, Ben 139
 Sherman, Daniel J. 320, 322
 Shvoy Kálmán 104
 Sidló Ferenc 207
 Siklós András 94
 Simmel, Ernst 155, 161
 Simon Ferenc 112
 Simonyi-Semadam Sándor 98, 107
 Simpson, Wendy 17
 Sinkó Katalin 207
 Sipos József 240
 Sipos Levente 242
 Sipos Péter 242, 243
 Sironi, Françoise 138
 Sironi, Mario 216
 Slava, Laima 190
 Smetona, Antanas 80
 Sombart, Werner 119
 Somogyi Béla 107
 Somogyi Zoltán 98
 Sousa, Jri 240
 Soutine, Chaïm 221
 Spann, Othmar 266
 Spengler, Oswald 109, 111–133, 208
 Šrobár, Vavro 289
 Stearns, Peter 10
 Stefán Henrik 221
 Štefánik, Milan Rastislav 308, 309
 Stehlík, Michal 302
 Stencinger Norbert 319
 Stern, Fritz 68

Strachan, Hew 17, 20
 Stransky, Erwin 151
 Straumann, Tobias 259, 260, 265, 267, 276
 Stürmer, Michael 61
 Sugár Erzsébet 220
 Sulla, Lucius Cornelius 114
 Supka Géza 171
 Sutcliffe, Anthony 269

Szabó Dániel 326
 Szabó Dezső 179, 181, 196, 198
 Szabó István 235
 Szabó István, nagyatádi *lásd* Nagyatádi Szabó István
 Szabó Lilla 190
 Szabó Márton 171
 Szabó Miklós 181, 182, 326
 Szádeczky-Kardos Tibor 242
 Szakály Sándor 104, 254
 Szalvikovszky Beáta 223
 Szamuely Tibor 95–97
 Szántó György 220
 Szántó Menyhért 195
 Szarka László 283, 287, 290–292, 298
 Szász János 330
 Szász Zoltán 171, 172
 Szazonov, Szergej Dmitrijevics 28
 Székely György 106
 Székely Iván 236
 Szélpál Árpád 220
 Szentgyörgyi István 207
 Szent Tibor 331, 332
 Szepešy dr. főttörzsorvos 160
 Szervátiusz Jenő 219
 Szijj Jolán 229, 265
 Szilágyi Miklós 238
 Szinai Miklós 103
 Szini Gyula 160
 Szinyei Merse Pál 201
 Szmrecsányi Anna 221
 Szobotka Imre 191, 210
 Szoleczky Emese 47
 Szőke Katalin 72
 Szőnyi István 208, 214, 223
 Sztálin, Joszif Visszarionovics 80, 91, 220, 266
 Sztambolijfszki, Alekszandar 72
 Sztambolov, Sztéfan 89
 Sztehló Lili *lásd* Árkayné Sztehló Lili
 Sztérényi József, br. 98
 Szurmay Sándor, br. 98
 Szűcs Gábor Zoltán 181
 Szűcs György 187, 196, 207, 208

Szűcs László 103
 Szüle Péter 209

 Taagepera, Rein 71
 Takáts József 165, 167, 171–174, 183
 Tango, Egisto 192
 Taraszovics Sándor 32
 Taussig dr. főttörzsorvos 157
 Taylor, A. J. P. 57, 58, 64, 80
 Taylor, Alain M. 268
 Teichova, Alice 273
 Teller Ede 107
 Temin, Peter 260, 267, 275
 Thallóczy Lajos 124
 Theweleit, Klaus 138
 Tihanyi Lajos 199, 218
 Tikka, Marko 74
 Tímár Lajos 251
 Tisza István, gr. 40, 89, 94, 178, 197, 207
 Tolsztoj, Lev Nyikolajevics 194
 Tomka Béla 7, 232
 Tomor Ernő 195
 Tóth Andrej 302
 Tóth Eszter Zsófia 247
 Tóth Gábor Sándor 219
 Tóth Tibor 236
 Tóth Zsolt 319
 Townsley, Mandy 324
 Toynbee, Arnold J. 113
 Tölle, Rainer 142
 Traverso, Enzo 13
 Trencsényi Balázs 178
 Trier, Walter 192
 Trockij, Lev Davidovics 73
 Trumbić, Ante 308
 Tunstall, Graydon A. 49
 Tűriné Cseh Viktória 329
 Tzara, Tristan 198, 199

 Uitz Béla 201, 219
 Ujváry Gábor 222
 Ulmanis, Kārlis 81
 Urlanis, Boris C. 263
 Urmánczy Nándor 174, 206
 Üngör, Uğur Ümit 66

 Vajanský, Svetožár Hurban 289
 Vajda Zsigmond 207
 Valek dr. főttörzsorvos 160
 Valló Judit 248
 Valuch Tibor 252
 Vámbéry Rusztem 171

Van Bergen, Leo 139, 141
Van der Kolk, Bessel 159
Van Evera, Stephen 48
Van Zanden, Jan Luiten 272
Varga Albert 218
Varga F. János 196
Váry Albert 97, 98, 106
Vaszary János 191, 193–195, 210, 211,
219, 223, 224
Végh Gusztáv 218
Verderber, P. 141
Vértes Marcell 202, 203, 218
Veszprémi Nóra 210
Veszprémy László 50
Viktor Emánuel, III. Savoyai
(olasz király) 224
Vilmos, II. Hohenzollern
(német császár) 91
Vince Máté 141
Vissering, Gerard 82
Vix, Fernand 95
Vonyó József 172
Vörös Boldizsár 185
Vrangel, Pjotr 73
Vyšný, Paul 289

Wagner-Jauregg, Julius 163
Waite, Robert G. L. 92, 99
Walden, Herwarth 198, 203, 206
Wall, Richard 19
Wandycz, Piotr S. 291
Weber, Max 16
Wehler, Hans-Ulrich 15, 60, 66, 170, 171
Wehner Tibor 329
Weininger Andor 221

Weis István 234, 235, 240, 246
Weiss, Hermann 267
Wekerle Sándor 98
Wells, H. G. 87
Whaples, Robert 270
Wheatley, Rebecca 317–319, 323
Whitman, Walt 196
Wiegrefe, Klaus 15, 59, 60, 66, 70, 170
Wienfort, Monika 252
Wilson, Thomas Woodrow 32, 33, 38, 69,
81–83, 288
Winkler, Heinrich August 92, 93, 100
Winnicott, Donald W. 156
Winter, Jay 10, 19, 20, 22, 60, 65, 313–317,
320–323, 325, 328, 332
Wissel, Rudolf 266
Wohnout, Helmut 287
Wrigley, Chris 20

Yekelchyk, Serhy 69, 73

Zadravec István 207
Závody Szilvia 47
Zeidler Miklós 174, 176, 207, 294
Zeitlin, Jonathan 268
Zichy Eleonóra, grnő *lásd* Andrassy Gyula,
ifj. grné
Zinner Tibor 72
Zückert, Martin 291
Zweig, Stefan 152
Zwickl András 208, 214

Zsákovics Ferenc 214
Zsilinszky Endre *lásd* Bajcsy-Zsilinszky Endre

X 25 5949

TUDOMÁNYOS KONFERENCIÁK
AZ ORSZÁGHÁZBAN

Az első világháború következményei Magyarországon

Szerkesztette TOMKA BÉLA

Az első világháború sokszor jelenik meg sorsfordulóként a hazai és nemzetközi történeti elemzésekben, ugyanakkor csak kevés olyan kísérletről tudunk, mely a háború következményeit szisztematikusan veszi számba. Ez volt a célja a 2014 októberében az Országház felsőházi termében tartott konferenciának, melynek anyagát – néhány további tanulmánnyal kiegészítve – e kötet tartalmazza. A szerzők (tanulmányaik sorrendjében Tomka Béla, Romics Ignác, John Lukacs, Pollmann Ferenc, Gyurgyák János, Bödök Gergely, Csejtei Dezső, Erős Ferenc, Takáts József, Szücs György, Bódy Zsombor, Pogány Ágnes, Szarka László és Gyáni Gábor) az első világháború által előidézett társadalmi, politikai, gazdasági, esztétikai és művészeti változásokat egyaránt elemzik. Kiemelt hangsúlyt kapnak azok a jelenségek, melyek hosszabb távon is mélyrehatóan bizonyultak, s így számos tekintetben máig meghatározzák Európa és benne Magyarország sorsának alakulását.

A konferencia védnöke Kövér László, az Országgyűlés elnöke volt. Az eseményt Martonyi János volt külügyminiszter nyitotta meg.

3980 Ft

ISBN 978 963 9848 69 6

